"**રોયલ ટોનીક પીલ્સ**"—આ ગોળીઓ કેસર કસ્તુરી અંબર વીગેરે દેશી વનસ્પતીઓની બનાવેલી હોવાથી સ્વપ્નામાં કે પીશાબમાં જતી ધાતુ બંધ કરી વીર્ય વીકારના ગુપ્ત દરદો મટાડી પુરૂષાતન આપે તથા હરેક પ્રકારની નબળાઈ દુર કરી ભુખ વધારી અવયવોને તાકાત આપે છે. સ્ત્રીઓના અનિયમિત શ્રાવને અટકાવી ગર્ભસ્થાનને સુધારી ગર્ભ ધારણ થવા યોગ્ય બનાવે છે. અને જાઇરીએ પુગેલા ખુજરગોની સ્થતી દેહને સુધારી તંદુરસ્તી આપે છે. એટલુંજ નહી પણ આ ગોળીઓ ફક્ત ત્રણ દિવસ વપરાસમાં આવવાથી પોતાની અદ્ભૂત શક્તિ આબેહુબ બતાવે છે. **રજીસ્ટર નં૦ ૧૮૦** તપાસીને લેજો. કીંમત ગોળી ૩૦) ની બાટલીનો રૂ. ૧—૪—૦.

"**રોઝ ડ્રોપ્સ**" (આંખનાં દરદો માટે)—આંખનું આવવું ને તેનાથી ઉત્પન્ન થનારા ખીલ, દર વખતે ચીપડા આવવા, પાણીનું ગળવું, ઝાંખ તથા તરતની બંધાયલી છારી વીગેરે આંખનાં દરદો મટાડી તેજ વધારે છે. તે ઉપરાંત નીરોગી આંખોમાં મુકવાથી તેજ કાયમને માટે જળવાઈ રહે છે. કીમત બાટલીનો રૂ. ૧.)

"**ટ્રીફ્સોલા**" (લોહી સુધારનારી દવા)—ગરમીથી અથવા પારાની વણીવાળી દવા કે રસાયણ ખાવાથી લોહીનો બગાડો થઈ, શરીરે ગાં, ચાંદા કે વીસ્ફુટક નીકળી આખરે ચામડી કાળી પડી શરીરે ડાઘા પડી જાય છે તેને માટે આ "ટ્રીફ્સોલા" કંઈ પણ નુકશાન વગર ચમત્કારીક ગુણ કરે છે. તેમજ ચામડીનાં સર્વે દરદો ફોલ્લા અને ગરૂથી બંધાયલા ગાંઠા, બદ, ખીલ, ખુજળી, રસોળી, ચાંદા વીગેરે મટાડી બગડેલું લોહી સુધારી વધારો કરવાને બહુ અસર કારક નીવડેલી અને સંધીવા, સાંધા તથા કમરનો દુખાવો, જઠરાગ્નિનું મંદ પડવું, માળ, ગળાના દરદો વીગેરે દુર કરી નબળી પડેલી જીંદગીને સુધારી તંદુરસ્તી બક્ષે છે. કીમત બાટલીના રૂ. ૨—૮—૦

"**સેન્ટોલીયમ મીકસ્ચર**"—ગરમી અથવા ખરાબ સંગતથી થયલા પરમાનાં બીકટ દરદો ઉપર આ દવાનો પહેલોજ ભાગ અસરકારક ફાયદો કરી પીશાબમાં થતી બલતરા મટાડી, વેહેતી રસી અટકાવી, પીશાબ સારૂં ખુલાસાથી લાવે છે. એટલુંજ નહીં પણ સ્ત્રી પુરૂષોનાં જુનાં થયલાં અથવા ગમે તેવાં જુનાં કાતીલ દરદને ફક્ત ચોવીસ કલાકમાં જડમુળથી મટાડે છે. કીમત બાટલીનો રૂ. ૧—૮—૦.

"યુનીવર્સલ પેનબામ" (સંધીવાનાં દરદો માટે અકસીર)
ગમે તેવો લાંબા વખતનો સંધીવા અને તેને લગતાં બીજા દરદો જેવાં કે સાંધાનો દુખાવો, હાથ પગમાં થતી તોડ, શરીરનુ અકડાવુ, લકવો, મંજા તંતુનાં દરદો, કમરનું ઝલાઈ જવું, બરડાનુ ફાટફાટ થવુ, શરદી અથવા પીતથી માથાનું દુઃખવું, શલેષ્મ, લચક, સોજો વીગેરે દરદોપર તરતજ અસર કરે છે એટલુંજ નહી પણ છાતી તથા પાંસળાંના દુખાવાપર આ "યુનીવરસલ પેનબામ"નો ઉપયોગ કર્યાથી ખાંસી હાંફણુ વગેરે ટુંક વખતમાં મટી જાય છે. કીમત બાટલીના રૂા. ૦-૧૨-

"રોયલ રીંગવરમ પેસ્ટ"—ખાસ ઉંચી દવાનો બનેલો આ પેસ્ટ, નવી કે જુની ગમે તેવી દરાજને ટુંક વખતમાં જડમુળથી મટાડે છે. આ પેસ્ટથી હજારોને ગુણ થયલો હોવાથી અમે ખાત્રીથી કહીએ છઇએ કે એનાથી કદાચ દરાજ નહી જાય તો પૈસા પાછા આપીશું કીમત ડબી અથવા બાટલીના આના ૪.

"સ્લેટરનું ફીવરેડાઇઝ"—(તાવને માટે)— શરદીનો બાખાર, દરરોજ આવતો, આંતરીઓ તથા ચોથીઓ તાવ, પીત્તજ્વર, મલેરીઆ, ઇનફ્લુએન્ઝા, ગાંડીઓ તાવ, વીગેરે સર્વે જાતના તાવ મટાડનારી ઘણીજ અસરકારક દવા. કીમત બાટલીના આના ૧૪.)

"ઇફેકટીવ પરગેટીવ પીલ્સ"—જુલાબની ગોળીઓ-ગોળીઓ એટલી તો અસરકારક છે કે પેટમાંનો મેલ મળદ્વારા કહાડી નાખી પેટ નિર્મળ રાખી તંદુરસ્તી બક્ષે છે. તે ઉપરાંત એમાં સમાયલા તત્વો બીલકુલ નુકશાનકારક નહી હોવાથી, અજીર્ણ, પેટનો વાયુ વિગેરે મટાડી કબજીઆત તોડી, દસ્ત નિયમીત લાવે છે. અને ગુરદા, હોજરી, તથા આંતરડાંપર જલદીથી અસર કરી દસ્ત સબંધી વ્યાધીઓ મટાડે છે કીમત બાટલીના રૂા. ૦-૮-૦.

"ઓરીશ ટુથ પૌવડર"—આ ખુશબોદાર દંતમંજન દાંતમાંથી નીકળતુ લોહી બંધ કરી, પીઢીઆ મજબુત કરી, દાંતને સડો અટકાવે છે અને મોઢામાંથી નીકળતી ખરાબ વાસ બંધ કરી, દાંત હાલતા અટકાવી સાફ ચકચકીત બનાવે છે. કીમત બાટલીના રૂા. ૦-૮-

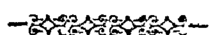
ગોવિંદજી દામોદરની કું. { જથ્થાબંધ તથા છુટક દવા વેચનાર

રૂપનગરની રાજકુંવરી.

અનુવાદક

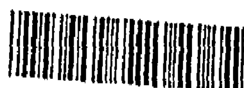
સ્વર્ગવાસી નારાયણ હેમચન્દ્ર.

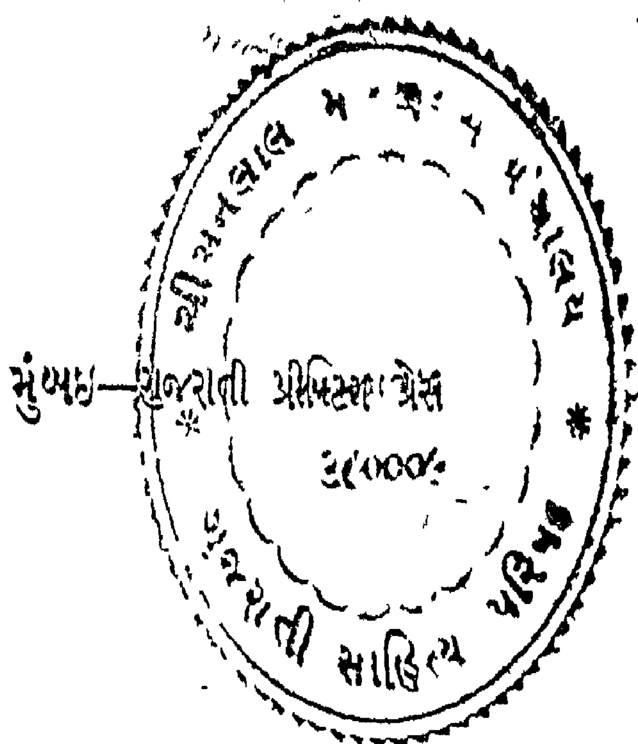

પ્રકટકર્તા.

મુંબઇ: ગૂજરાતી પ્રીન્ટિંગ પ્રેસ: ૧૯૦૪.

ઈ. સ. ૧૮૨૫ ના આક્ટ પ્રમાણે રજીષ્ટર કરાવ્યું છે.

મુંબઈ—ગુજરાતી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

પ્રસ્તાવના.

આ નવલકથા સ્વર્ગવાસી નારાયણ હેમચંદ્ર મરાઠીમાંથી અવતરણ તરીકે લખતા હતા અને અર્ધું પુસ્તક લખાયું એટલામાં ઇશ્વરેચ્છાથી ગ્રંથિક સન્નિપાતના ભોગ થઇ પડયા. પોતાનું અવસાન સમીપમાં આવ્યું છે એમ જાણીને તેમણે પોતાના એક સ્નેહી રા૰ અમૃતરાય આત્યાજી બક્ષીને સજલનેત્રે કહ્યું કે, મેં "ગૂજરાતી"ના તંત્રીને ભેટનુ પુસ્તક લખી આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે; પરંતુ તે પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરતાં પહેલાં મારી આ દશા થએલી છે. તે ઉપરથી તેમના મિત્રે કૃતજ્ઞહૃદયથી અપૂર્ણ ગ્રંથને પૂર્ણ કરીને મિત્રની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરી, તેમને માટે તેમને ધન્યવાદ આપવામાં આવે છે. સ્વર્ગવાસી મી૰ નારાયણ સારા લેખક, સત્યવાદી અને સાદી જીંદગી ગુજારનારા હતા. તેમના જીવનનો સંક્ષેપ, "ગુજરાતી"ના તા૰ ૧૦ મી એપ્રેલના અંકમા આ પ્રમાણે અપાયો છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના મોટા પોષક અને લગભગ ભરતખંડમાં સામાન્ય રીતે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ મી૰ નારાયણ હેમચંદ્ર ગઇ તા૰ ૫ મીએ ગ્રંથિક સન્નિપાતના દુષ્ટ અને પ્રાણહારક રોગમા સપડાઈ મરણ પામ્યાના દુ:ખદ સમાચાર લેતાં અમને જે દિલગીરી થાય છે તે અવર્ણનીય જ છે. તા૰ ૨૮ મી માર્ચને દિવસે તેમને તાવ આવ્યો હતો અને દિવસના વહેવા સાથે તેઓ સન્નિપાતની અસરમા જતા ગયા હતા સ્વર્ગસ્થના બંધુ મી૰ વિઠ્ઠલ હેમચંદ્રે ઘર આગળ ડા પુરંદરને ઓલાવી તેમની સારવાર શરૂ કરાવી હતી, પરંતુ રોગ વધતો જવાથી મરાઠા હૉસ્પીટાલમા મોકલી મરકીના રોગના પૂર્ણ અનુભવી ડા ચોકસીની સારવારમાં તેમને મુકવામાં આવ્યા હતા, છતા 'ટૂટીની બૂટી જ નથી' એ કહેવતની માફક, આખરે તેમનો પવિત્રાત્મા આ ક્ષણભંગુર જગતને છોડીને ગયા મંગળવારે રાત્રીના ચાલ્યો ગયો છે અને ગુર્જરાતમાંના તેમના મોટા મિત્રમંડળમાં એ બનાવથી બહુ દિલગીરી ફેલાઇ છે.

મી૰ નારાયણ હેમચંદ્રનુ નામ જેમ સઘળે સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે તેમ તેમનું જીવન પણ બહુ પ્રસંગે રમણીય અને શીક્ષણીય છે, માટે તેનો કંઇક સાર આપવો અત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. મી૰ નારાયણના દાદા મૂળ દિવ બંદરના વતની હતા, તે વ્યાપાર રોજગારને અર્થે વિક્રમ સંવતના ઓગણીસમા શતકમાં મુંબઇ આવ્યા હતાં મુંબઇમાં તેમની બ્રહ્મ ક્ષત્રિયની જાતનાં તે વેળાએ જો કે ઘણાં ઘર ન હતાં, પરંતુ જે હતાં તેમાં તેઓ ઉજળાં અને કીર્તિવાળા ગણાતા હતા બ્રહ્મ ક્ષત્રિયની

જાત જે કેટલાક શતક થયાં હુન્નર ઉદ્યોગના વ્યવસાયમા પડેલી છે, તેને જ અનુસરી મી૦ નારાયણના પિતાએ એક કારખાનુ કાઢેલું હતુ અને તેમના મરણ સૂધી તે સારી રીતે ચાલવાથી મી૦ નારાયણ બાલ્યાવસ્થામાં ઠીક સુખ ચેનમા ઉછર્યા હતા મુંબઇ બહાર કોટમાં કીકા સ્ટ્રીટમાં જ્યાં હાલ ડા. શિવદાસ પરમાનંદ રહે છે ત્યાં સવત્ ૧૯૧૧ ની સાલમા જેઠ શુદ ૧૫ ને દિવસે મી૦ નારાયણનો જન્મ થયો હતો અગીયાર વર્ષની વયે પિતા અને તેર વર્ષની વયે માતુશ્રીના મરણથી મી૦ નારાયણ અને તેમના ભાઇ નિરાધાર થઇ પડ્યા હતા, અને તેઓની બાલ્યાવસ્થાને લીધે પિતાએ શરુ કરેલુ કારખાનુ પડી ભાગવાથી તેમની સ્થિતિ પણ દૈન્યમા હળતી જતી હતી. મી૦ નારાયણને શરુઆતમા નિશાળે મૂકવામાં આવ્યા હતા, પરતુ તેમનુ લક્ષ ઉપલાં દુ:ખો અને અનિશ્ચિત સ્થિતિને લીધે સ્થિર નહી રહેવાથી, તેમણે પ્રકૃતિજન્ય દર્શન શિક્ષણ લેવા તરફ ધ્યાન દોડાવ્યુ, અને અહી તહીંથી જૂદી જૂદી જાતનુ કેટલુક હુન્નરી શિક્ષણ મેળવ્યું એમ છતા સાહિત્ય તરફ તેમને સ્વાભાવિક ભાવ હોવાથી પોતાના હુન્નરી શિક્ષણ દરમ્યાન પણ તેઓ કેટલાક પુસ્તકો વાચતા રહેતા હતા, અને તેના બહુ ઉડા સસ્કાર તેમના મન ઉપર થતા જતા હતા, ને તે તેમની પ્રૌઢાવસ્થામા તેમના ભિન્ન ભિન્ન વિષય ઉપર લખાયલાં પુસ્તકોમા અત્યારે પણ અવલોકનકારને દૃષ્ટિગમ્ય થયા વગર રેહેતા નથી

મુબઇમા આ પ્રમાણે હુન્નરી અને સાહિત્ય સબધીતું શિક્ષણ તેઓ પોતાની મરજી પ્રમાણે લેતા હતા, એટલામાં તેમની અઢાર વરસની વયે મુબઇમા જ બાબુ નવિનચદ્ર રાયની તેમને મુલાકાત થઇ, અને તેમના નમ્ર શાંત સ્વભાવથી પ્રસન્ન થઇ બાબુ નવિનચદ્ર તેમને પોતાની સાથે લઇ ગયા મી૦ નારાયણ તે પછી બગાળ અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા ફરતા રહેતા, અને પ્રીતિથી સાહિત્યનું શીક્ષણ મેળવતા, લગભગ એક વીશી જેટલો લાબો સમય ઉત્તર હિદુસ્તાનમા જ રહ્યા હતા. ‘હું પોતે’ નામના સ્વરચિત જીવનમા તેમણે પોતાના આ કાળનું એવું સરસ વર્ણન કર્યુ છે કે જેમાંથી વાંચનારને ઘણુ જાણવાનુ અને શીખવાનુ મળે છે બાબુ નવિનચદ્રરાયની સાથે રહેતાં મી૦ નારાયણને દેશાટન અને પડિત મિત્રતાનો અત્યુત્તમ લાભ મળ્યો હતો, અને તેઓ પોતે પ્રવાસપ્રિયજન હોવાથી તેમણે ભરતખડમા લગભગ સઘળે ઠેકાણે પ્રવાસ કરી, દરેક શહેર અને જોવા જોગ સ્થળ વગેરે જોયા હતા હિદુસ્તાનના પ્રાચીન સાહિત્યકારોને મુગ્ધ કરનાર હિમાલયની પણ મી૦ નારાયણે દશ બાર વાર મુસાફરી કરી હતી, અને જો તેમને સત્તાવાળાઓ તરફથી અટકાવવામા ન આવ્યા હોત, તો તેઓ કદાપિ ટીબેટ અને ચીન તરફના પ્રદેશોમાં પણ પ્રયાણ કરી આવ્યા હોત. નિ:સ્પૃહતાથી અને નિ:સ્વાર્થથી રહેનાર સાધુ પુરુષની માફક રહેતા મી૦ નારાયણે બાબુ નવિનચંદ્રરાય સાથેના કાળમાં સાહિત્યના વાંચનથી મોટું ભંડોળ એકઠુ કર્યુ હતુ, અને પછી તેમને તે પોતાની માતૃ ભાષામા ઉતારવાનો ઉત્સાહ થઇ આવ્યો હતો ૧૮૮૦ ની લગભગ તેમણે પોતાની કલમને ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગ્રંથસમૃદ્ધિ વધારવા તરફ

ચલાવી (જો કે તે પૂર્વે પણ કેટલાક નાના ગ્રંથો લખ્યા છે ખરા) અને ભિન્ન ભિન્ન વિષયોનાં ભિન્ન ભિન્ન ભાષામાં લખાયલાં પુસ્તકોના અનુકરણ, ભાષાંતર અને સાર પુસ્તકરૂપે, નિબંધરૂપે અને વિષયરૂપે ગુજરાતીમાં પ્રકટ કરવા માંડ્યા એક પછી એક સપાટાબંધ તેમનાં પુસ્તકો પ્રકટ થતાં ગયાં હતા. ગુજરાતની ચારે દિશાઓ તેમના સાહિત્યપ્રતિ ઘોષથી ગાજી રહી, અને ગુજરાત, કાઠીઆવાડ તથા મુંબઇના રાજા રાણા, અને શેઠ શાહુકારો તરફથી તેમના પુસ્તકોને અનામંત્રિત મદદ મળવી ચાલુ થઇ. મી૦ નારાયણ આ પ્રમાણે એક તરફથી તે સઘળાં છપાવતા ગયા, અને બીજી તરફથી નવાં નવાં પુસ્તકો લખતા ગયા. તેથી થોડા જ વખતમાં એટલે કે દશ વર્ષમા તેમણે ઘણાં પુસ્તકો પ્રકટ કર્યાં. સને ૧૮૮૯ મા તેઓ વિલાયત તરફ પ્રવાસ ગયા તે પહેલાં તેમણે ગુજરાતીમાં લગભગ ૫૩ પુસ્તકો પ્રકટ કર્યાં હતાં.

મી૦ નારાયણને સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, ધર્મ અને જીવનચરિત્ર લખવાની તથા વાચવાની એવી રઢ લાગી હતી કે તેમણે સંસાર સુખ તરફ દૃષ્ટિ પણ નહીં કરતા કુંવારા રહેવાનુ જ પસંદ કર્યુ હતુ. બંગાળી, હિંદુસ્તાની અને મરાઠી વગેરે ભાષાઓમાંથી ઉપર પ્રમાણે ઘણાક પુસ્તકોનાં ભાષાંતરો બહાર પાડ્યા પછી, યુરોપ તરફના સાહિત્ય ઉપર તેમનું લક્ષ ગયું, અને જો કે તેઓ અંગ્રેજી ભણેલા ન હતા તેમ છતાં યુરોપને પ્રવાસે જઇ ત્યાંની વિદ્યાકળાને માતૃ ભાષામાં ઉતારવાની તેમને ઉત્કંઠા થઇ આવી મિત્રોએ અને રાજા રજવાડાઓએ તેમની નિઃસ્વાર્થ પ્રવૃત્તિ જોઇ બનતી મદદ આપી ઉત્તેજ્યા, અને ઓન. મી૦ ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિક, બાબુ સત્યેંદ્રનાથ ટાગોર, બાબુ રમેશચંદ્રદત્ત, મી૦ હરિદાસ વિહારીદાસ, મી૦ બહેચરદાસ વિહારીદાસ, મી૦ મનસુખરામ સૂર્યરામ, બાબુ નવિનચંદ્રરાય પંડિત મી૦ માધવદાસ રઘુનાથદાસ, અને મી૦ બહેરામજી એમ મલબારી વગેરે ગૃહસ્થોએ ભલામણ પત્રો આપ્યા, તથા મી૦ કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ, મી૦ મણિલાલ મી૦ માર્કંડ નંદશંકર અને બીજા મિત્રોએ યુરોપના પ્રવાસ માટેની માહિતીઓ અને બીજી ઘણીક મદદ કરી, તેથી મી૦ નારાયણ હેમચંદ્ર પારીસના પ્રદર્શનનો પ્રસંગ સાધી તા૦ ૧ લી અક્ટોબર ૧૮૮૯ ને દિને મુંબઇથી વિલાયત તરફ ઉપડી ગયા હતા ૭ વર્ષ સૂધી ઇગ્લંડ અને યુરોપના બીજા દેશોમાં ફરી તેમણે વિવિધ વિદ્યાકળાનું નિરીક્ષણ કરતાં ઘણુ જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હતુ, અને બ્રિટીશ મ્યુઝીયમમાં બેસી કેટલાંક વિદ્યાકળા સંબંધીનાં ઉત્તમોત્તમ પુસ્તકોના અનુવાદ કરી લીધા હતા. ફ્રાંસ, ઇગ્લંડ, ઇટલી, જર્મની, ઑસ્ટ્રીઆ અને છેલ્લે અમેરિકાની મુસાફરી કરી મોટા મોટા પ્રસિદ્ધ પુરુષો અને ગ્રંથકારોને મળી તેઓ ત્યાંથી સ્વદેશ પાછા ફર્યા હતા, અને નિઃસ્વાર્થ બુદ્ધિ હોય તો વગર નાણાએ કેવી રીતે પૃથ્વી પ્રદક્ષિણા થઇ શકે છે તે હિંદવાસીઓને તેઓએ બરાબર બતાવી આપ્યુ હતુ ચીકાગોમાં એક લક્ષાધિપતિને મળતાં અને મી૦ નારાયણથી વગર પૈસે કેવી રીતે પ્રવાસ થાય છે અને કેમ રહેવાય છે તેવો પ્રશ્ન તેની તરફથી થતા,

મી૦ નારાયણે પોતાની ઇશ્વર ઉપરની અનન્ય આસ્થાનો જ દૃષ્ટાંત આપ્યો હતો, અને તેની પાસેથી એક કોડી પણ નહી લેતા-ચીકાગો જેવા ખરચાળ શહેરમાં રહી અમેરિકામાં સઘળે ઘુમી તેવી આસ્થાએ કેમ રહેવાય છે તે દેખાડી આપ્યુ હતુ મી૦ નારાયણ યુરોપ તરફ એકવાર નહી પણ ચાર વાર આ પ્રમાણે મુસાફરી કરી આવી બહુ શિક્ષણ, જ્ઞાન અને વ્યાવહારિક વિદ્યા સબધી જ્ઞાન મેળવ્યું હતુ, ને તેનો લાભ ગુર્જર સાહિત્યને સપૂર્ણ રીતે આપ્યો છે

આ પ્રમાણે બાલ્યાવસ્થામાં સુખમાં ઉછરી પહેલી વિશીમા નમાબાપા થઇ પરાધીન રહી પાછળથી આખુ જીવન સાહિત્યન અર્પણ કરી-મી૦ નારાયણ હેમચદ્રે જે ચરિત્ર આપણને આપ્યુ છે તે અનન્ય પૂર્વ છે એમ કહેવું જ જોઇએ ઉચ્ચા પ્રકારનુ શિક્ષણ નહી મેળવેલુ હોવા છતાં મી૦ નારાયણે ગુર્જર સાહિત્યને બહુ આભારી બનાવેલું છે, ને એમ કહીએ તો ચાલે કે ગુજરાતમા એકકે ઘર એવુ નહી હોય અને એકકે ભણેલો પુરુષ કે સ્ત્રી એવા નહી હોય કે જેમણે નારાયણની ગ્રંથાવલિનો એકાદ ગ્રથ પણ વાચ્યો ન હોય! મનનુ વલણ, મહેનત, ખત અને ઉદ્યોગ શુ કરી શકે છે તે નારાયણે આપણને સારી રીતે બતાવી આપેલુ છે, એમ કહેવામા અમો કશી પણ અતિશયોક્તિ કરતા કહેવાઇશું નહીં મી૦ નારાયણ હેમચદ્ર, એક સાદા, નીતિવાન્ અને સદ્વર્તનનો આદર્શ તથા નિઃસ્વાર્થ કાર્ય કરનાર નિસ્પૃહી સાધુ પુરુષ હતા અને તેથી જ તેમને રંક અને રાજા સઉ એક સરખી રીતે ચહાતા હતા શાંત, નમ્ર, વિનયશીલ અને સાદા સ્વભાવથી તેમણે પોતાના પરિચયમા આવનાર સર્વ કોઇ માણસોનાં દિલ જીતી લીધા હતાં. ગુજરાત ને ગુર્જર સાહિત્યને મી૦ નારાયણ હેમચદ્રના સ્વર્ગવાસથી જે ખોટ ગઇ છે તે હાલ તો અપૂર્વ જ કહેવાશે, અસ્તુ ઇશ્વર તેના આત્માને અમર શાતિ આપો. 'તથાસ્તુ.'

અનુક્રમણિકા.

રૂપનગરની રાજકુંવરી.

પ્રકરણ ૧ લું.

ભવિષ્ય.

રૂપવતી, એ પોતાના બાપનો જીવ અથવા પ્રાણ હતી. રજપૂતોના રીતરીવાજ પ્રમાણે તે હવે જનાનખાનામાં રહેવા જેવડી ઉમ્મરની થઇ હતી. છોકરાંમાં તે એકલી જ હતી. તેથી તેના વૃદ્ધ પિતાએ હજી સુધી તેને લાડમાં રાખી હતી. દિકરીને પોતાના દિકરા જેવી માનીને, તે સર્વદા તેને પોતાની જોડે જ રાખતો હતો.

આપણી વાર્તા શરૂ થયા પહેલાં, છ મહિના કે વર્ષ પૂર્વે, રાજાને ક્યાંઇ બહારદેશ જવાનો પ્રસંગ આવે, તો તે પોતાની દીકરીને સાથે લઇ જતો નહતો, પણ દરબારમાં તો તે તેને પોતાની પાસે લઇને બેસાતો હતો. રૂપનગરમાં કોઇ જગ્યાએ જવું હોય ત્યારે પણ તે તેને પોતાની જોડે લઇ જતો હતો. પણ લોકો તેના આ કામને માટે હસવા લાગ્યા રૂપવતીને સોળમું વર્ષ બેઠું છે, તે જુવાનીમાં આવી છે, તેને પુરૂષોની સભામા બેસવું નહિ, હોજવા વિના ક્યાંઇ પણ કોઇને પોતાનો ચહેરો બતાવવો નહિ, ઇત્યાદિ યૌવનના નિયમો પાળવા જોઇતા હતા. પણ તેના પિતાના ધ્યાનમાં હજી કાંઇ વાત ઉતરી નહિ, તેથી દરબારના મોટા માણસો પણ તેની આ વર્તણુક તરફ ખેદ જણાવવા લાગ્યા. રાજા સિંગારસિંહને કાને પણ આ વાત ઉડતી ઉડતી આવી હતી; પરન્તુ તેણે તે વાત ઉપર લક્ષ ન આપવા નિશ્ચય કર્યો. તેનો એકનો એક પુત્ર, જસવંતસિંહની સાથે કાબુલ તરફ ગયો હતો. એ તેની મરજીથી વિરુદ્ધ થયું હતું. તેને રૂપનગર છોડીને જવાનું કંઇ પ્રયોજન નહતું, તેમજ જે હિંદુએ મુસલમાનના ઘરમાં પોતાની પુત્રી આપી, કુળને કલંક લગાડ્યું હતું, તે હિંદુના એક મુગલની જોડે પોતાનો પુત્ર જાય અને તેના હાથ નીચે કામ કરે, એ સિંગારસિંહને બીલકુલ ગમતું ન હતું. આથી

ઔરંગઝેબ સૂધી, દરેક યત્નો કરવા છતાં પણ, જે કુટુંબે પોતાની પુત્રી બાદશાહને અથવા શાહજાદાને આપી નહતી અને પોતાના ક્ષત્રિય-વટનું માન આજ દિવસ સૂધી ટકાવી રાખ્યું હતું, તે કુટુંબનો રાણો વિજયસિંહ હતો. જોધપુરના રાણાએ અકબરના વૈભવથી તથા તેના પરાક્રમથી લલચાઇને, પોતાની પુત્રી તેને આપી હતી, ત્યારથી મેવાડના રાણા અને તેના ખડીઆ રાજાઓને તેનાપ્રતિ અત્યંત તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો હતો. તે કુટુંબની સાથે મળવાનો આજ સૂધી તેને કદી પણ પ્રસગ આવ્યો નહતો. આવી ક્ષત્રિયવટ કેટલાએક ખડીઆ રાજાઓમાં સ્થિર થઇ રહી હતી, અને તેથી જ આજ સૂધી પોતાનું વ્રત તેઓએ પાળ્યું હતું. વિજયસિંહ કુળાભિમાની હતો. પોતાનો પુત્ર પોતાની સાથે ગુસ્સે થઇને, જસવતસિંહની પાસે ચાકરીને માટે ગયો, તે તેને ગમ્યું નહિ. જે દિવસે પુત્ર ગયો, એમ ખબર સાંભળી, તે જ દિવસથી તેના મનમાં અત્યત ખેદ થયો. તેણે નિશ્ચય કર્યો કે "પુત્રનું મુખ હુ ફરીને જોઇશ નહિ." પોતાની કન્યા રૂપવતી એ જ પોતાનો પુત્ર અને એ જ મારા રાજ્યની માલિક થાય, આમ તેણે દરબારના માણસોને કહી રાખ્યું હતું. રૂપનગરના રાજ્યના કોઇ પણ માણસે રાજકુંવર, જેનુ નામ શિવસિંહ હતુ, તેથી શિવનું નામ પણ ઉચ્ચારવું નહિ, એવી સખ્ત તાકીદ પ્રજામાં આપવામાં આવી હતી. રાણો રૂપવતીને પોતાથી કદીપણ દૂર થવા દેતો નહી. શિકાર કરવા જાય તો તેને પોતાની જોડે લઇ જતો, તેને હાથે શિકાર કરાવતો; રાજ-મહેલમાં પણ તેના વિના તેને જરાએ આનંદ થતો નહી.

પરંતુ આજે રૂપવતી એકલી જ હતી. તે પોતાની બહેનપણીઓની જોડે રાજમહેલની ઘણીજ ઉચી અગાસીપર ચઢીને, ઉદેપુરના રસ્તા તરફ તાકી તાકીને જોતી ઉભી હતી પાંચ દિવસ થયાં ઉદેપુરથી રાજ-સિંહની તરફથી તેડું આવવાથી વિજયસિંહ ત્યાં ગયો હતો. 'હું છઠ્ઠે દિવસે સૂર્યાસ્ત પહેલાં પાછો આવીશ,' એમ રૂપવતીને તે કહી ગયો હતો રૂપવતીને પાંચ દિવસ સહજ વીતિ જાય, ત્યાં સૂધી તેને પોતાનું સ્મરણ ન આવે અને હસતી રમતી કાળ ગાળે એટલા માટે, પોતાનો ભાટ રૂપાજી, ખુશ મસ્કરો શામળો અને રૂપવતીની બે બહેન પણી—કુન્દ અને પદ્માને તેનુ મન રીઝવવાને માટે ઘણુ સમજાવીને તે વિદાય થયો હતો.

રૂપાજીના જેવો ભાટ કવિ અને શામળના જેવો ખુશ મસ્કરો, આખા રજપૂતસ્તાનમાં મળી શકે કે નહિ એ શક ભરેલુ હતું શામળો મૂળ તો ગુજરાતના અણહિલવાડનો રહેવાશી હતો, ત્યાંથી ફરતો ફરતો ઉદેપુર આવ્યો. ત્યાં વિજયસિંહ હતો, તેણે તેની ગમત જોઇ, પોતાની

પાસે રાખ્યો. રૂપાજી ભાટ પેઢી દરપેઢીનો રૂપનગરનો નોકર હતો. તેણે દરરોજ નવી નવી કવિતાઓ કરીને, પોતાના માલિકના વંશના મૂળ પુરૂષોનાં તથા રજપૂતોના પ્રસિદ્ધ પરાક્રમી પુરૂષોનાં, નાનાં પ્રકારનાં પરાક્રમોનાં વર્ણન લખ્યાં હતાં.

છેલ્લા ચાર દિવસમાં તેણે કનૈયા રાધાનાં ચરિત્રો અને રામાયણની કથાનાં સુંદર કવિતામૃતો કહીને, રૂપવતીનું મન રીઝવવા માટે અત્યંત પ્રયત્નો જારી રાખ્યા હતા. શામળોપંડિત (જેને ખુદ વિજયસિંહ તથા તેના દરબારી માણસો વિનોદથી શામળોપંડિત કહેતા હતા) તેણે રૂપવતીને રીઝવવા માટે કેટલીક જાતની રમતગમત કરી, નાના પ્રકારની વાતો કરી, દાસીઓની તથા બીજા ચાકરોની ઘણાક પ્રકારની ઠઠ્ઠા મશ્કરી કરી, કુંવરીને રીઝવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તેની મહેનતના પ્રમાણમાં તે બિચારાને યશ મળ્યો નહિ. રૂપવતીનું બધુ ધ્યાન પોતાના પિતા તરફ હતું. જે કલાક જતો હતો તે તેને એક દિવસ જેટલો મોટો લાગતો હતો. તોપણ પોતાના પિતાને પાછાં આવવાનો સમય નજીક આવતો જાય છે, એમ માનીને તે મનનું સમાધાન કરતી હતી. રૂપાજીના કાવ્ય ઉપર, શામળપંડિતની ઠઠ્ઠા મશ્કરી ઉપર તથા પોતાની સખીઓનાં મધુર ભાષણો ઉપર તેનું લક્ષ બિલકુલ લાગતુ ન હતુ.

જે વખતે આપણી કથાની શરૂઆત થાય છે, તે વખત ત્રીજા પ્રહરનો હતો. તડકો કાંઇક નરમ પડયો હતો. અત્યાર સુધીમાં ઓછામા ઓછી પચાસ વખત રૂપવતી તે અગાસી ઉપર ચઢી, ઉદેપુર તરફથી આવતા રસ્તા ઉપર નજર નાંખી આવી હશે. સૂર્યાસ્ત થશે ક્યારે? અને મારા પિતા મળશે કયારે? આવા પ્રશ્નો વારંવાર તે મનમાં કરતી હતી. વિજયસિંહ પાસે હોય ત્યારે પોતાનાં બધાં આભૂષણો તે ધારણ કરતી, પરંતુ આજે તેણે પોતાના શરીર ઉપર એક આભૂષણ ધારણ કર્યું નહતું, ફક્ત ઝરીની કિનારીનો સફેદ લેંઘો પહેર્યો હતો અને તેવી જ ઓઢણી ઓઢી હતી. નિત્ય નિયમ પ્રમાણે કેશમાં ફૂલો નાંખ્યા શિવાય ત્રણ પડનો ચોટલો ગુંથીને તે પીઠ ઉપર નાંખ્યો હતો. કાંચળી પણ ઘણીજ સાદી પહેરી હતી, કાનમાં કર્ણ ફૂલો વગેરે કાંઇ નહોતુ—માત્ર પ્રજ્ઞાએ વિનોદથી નાંખેલી એક ચંપાની કળી એક કાનમાં ઝુલતી હતી. કપાળમાં માત્ર એક ચાંદલો હતો, પગમાં તોડા વગેરે સાદાં આભૂષણો જ હતાં.

વિજયસિંહ ગયા ત્યારથી તેણે ઉંચી અગાસીના એક ઓરડામાં બેસવાનું તથા સૂવાનું રાખ્યું હતું, તેનુ કારણ એ જ હતુ કે, જ્યારે ઇચ્છા થાય ત્યારે અગાસીમાંથી દૂરને રસ્તે પોતાના પિતાને આવતા જોવાય.

૪

રૂપવતી અગાસીપર જઇને ઘણો વખત સુધી ઉદેપુરના રસ્તા તરફ ફરીથી જોવા લાગી અને કંઇ ન દેખાવાથી નિરાશ થઇને અંદર આવી. તે જોઇને કુન્દે હળવે જ પદ્માને કહ્યું, "પદ્મા! તારા લક્ષમાં આવ્યુ? રૂપવતી આટલી બધી આતુર થઇ છે તેનું કારણ જાણે છે કે' બાપા કાંઇ એકલા આવનાર નથી, પણ બીજા કોઇને સાથે લાવનાર છે તેથી જ."

"સાચુ કહે, કોની પધારામણી થનાર છે?" કુન્દે હસીને તેનો જવાબ આપ્યો; "તને માલમ નથી કે કોનું નાળિયેર આવવાનું છે? એકલા બાપુને માટે શું રૂપવતી આટલી ઉત્કંઠાથી રાહ જુએ છે? તુ ઘેલી થઇ છે ઘેલી! તને બધું માલમ છે. એ શું મારાથી અજાણ્યું છે? તારા ઉપર તો બહેનનો ઘણો વિશ્વાસ છે, માટે તને તો બધુ કહી રાખ્યું હશે અહં? મને તે જણાવવું નથી, એવો તમારો બન્નેનો નિશ્ચય છે, પણ હું કયાં ઓછી છુ કે તમને પકડી નહિ પાડું." એમ કહેતી રૂપવતી પાસે તે દોડી ગઇ અને બોલી; "બહેન સાહેબ! પદ્મા જ તમારી સખી છે. અને હું નહિ કે! મને તો બધુ કહેવું જોઇતુ હતું. હુ બીજા કોઇને કહેત કે? જરાએ નહી નહીં બોલો તો શું મે મારી કલ્પનાથી તે જાણી લીધું નથી કે!! શામળપડિત! એ શામળપડિત! હા હા શામળપડિતને બધી ખબર હોવી જ જોઇએ. તેને બધી ખબર છે. જોઉ છું કે તે . . . ."

પરતુ તેટલામા દૂરથી કોઇ માણસ આવે છે, એવી રૂપવતીની ખાત્રી થઇ: અને તે માણસોમા પોતાના પિતા અને તેમની સાથે ગયેલાં માણસો છે એવું તેને જણાયુ, તેથી તેણે એકદમ આનંદથી ઉભરાઇ જઇ, તાળીઓ પાડવા, હર્ષોદ્ગાર કાઢવા તથા હસવા માડયુ. તેનો ચહેરો પ્રફુલિત થયો, તેના હોઠો ઉપર સ્મિત હાસ્ય ચળકવા લાગ્યુ તથા અત્યાર સુધી જેણે પોતાની સખી સાથે બિલકુલ વાત કરી નહતી તેમને ઉદ્દેશીને બોલી; કુન્દ! પદ્મા! બાપુ આવ્યા!!! "જો પેલા રસ્તાપર કેટલી ધૂળ ઉડે છે! બાપુ અહીં કેવી રીતે ઝટ પહોંચે, એવી ઉત્કંઠા થાય છે. હવે.... ....."

"હવે શું?" કુન્દે કહ્યુ. "હવે અમારી ફરીયાદ કરીશ કે? અમે તારી ઠટ્ઠા મશ્કરી કરતાં હતાં તે કહી દઇશ કે? બેલાશક કહેજે! જા કહેજે."

"તમે? તમે મારી મશ્કરી કરતાં હતાં? મને કાંઇ પણ ખબર નથી, કે તમે મારી મશ્કરી કરતાં હતાં. મારૂ લક્ષ તમારા બોલવા તરફ મુદ્દલે નહતુ."

પદ્મા વચમાં જ બોલી ઉઠી; "શા માટે હોય વારૂ? બાપુની સાથે જે આવનાર છે તેના તરફ ધ્યાન હશે તેથી અમારા તરફ શા માટે હોય?"

૫

"બાપુની સાથે આવનાર? કોણ આવનાર છે? મને તો કાંઇએ ખબર નથી."

"તને ખબર નથી, પણ અમને ખબર છે કે તું એ વાત સારી રીતે જાણે છે શું તુ પિતાના આવવા માટેજ આટલી આતુરતા જણાવે છે એમ અમને મનાવા ધારે છે કે?" પન્નાનો આ પ્રશ્ન પવન ઉપર ઘસડાઇ ગયો, કારણ રૂપવતી એટલામાં પાછી અગાસીપર જઇને, ઉદિપુરના રસ્તા તરફ જોવા લાગી. રજ ઉડવાથી પૂરેપૂરાં નહી દેખાતાં માણસો હવે રૂપવતીને સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યાં. પોતાનો પિતા આવે છે એવી તેની ખાત્રી થઇ. જેમ જેમ તે માણસો ગામની નજીક આવતાં ગયાં, તેમ તેમ તેના હૃદયમાં હર્ષ ઉભરાવા લાગ્યો. તે પોતાના મહેલપરથી નીચે આવી અને પિતાને કિલ્લાના દરવાજાપર જઇને મળવુ, એવા વિચારથી દોડતી દોડતી તે તરફ ચાલી. કુન્દ અને પન્નાએ તેને 'શું છે, શું છે?' એમ પ્રશ્નો કર્યા; પરંતુ તે કાંઇ જવાબ આપવા અટકી નહી. 'તમે પણ ચાલો' એમ કહી તે આગળ દોડી ગઇ સખીઓ ત્યાં જ ઉભી રહી; કારણ રૂપવતીની પેઠે સ્વેચ્છાચારી તેઓ નહતી. રજપૂત સ્ત્રીઓ જનાનખાનાની બહાર પગલાં ભરતી નથી. રૂપવતીની સાથે શામળ તથા રૂપાજી તરત ગયા. પિતાપુત્રી દરવાજાપર જ મળ્યાં. રૂપવતી અત્યંત હર્ષથી પિતાને ભેટી પડી અને પિતાની આંખમાં પણ પ્રેમાશ્રુ આવ્યાં—જાણે બેઉનો મેળાપ કેટલાંએક વર્ષો પછી થયો હોયની એવું એક અજાણ્યા જોનારને લાગે. વિજયસિંહ ઘોડા ઉપરથી ઉતર્યો કે, રૂપવતી તેની કોટે બાઝી પડી, અને પ્રેમાશ્રુથી ગળગળી થઇ ગઇ. પિતાપુત્રીનો પ્રેમ હમેશાં અવલોકન કરનારા માણસોને પણ આજનો પ્રસંગ જોઇને ઘણું જ આશ્ચર્ય લાગ્યું.

પ્રેમનો પહેલો ઉભરો શમાયા પછી, સર્વ માણસો વિજયસિંહના દિવાનખાનામાં બેઠા. પુત્રીને આપેલા વચન પ્રમાણે જલદી આવી પહોંચવા માટે વિશ્રામ લીધા શિવાય અત્યંત ચાલવાથી તે થાકી ગયો હતો. હજુરીયાએ તેનો પ્રવાસનો પોશાક ઉતારીને તેને એક ખુલતું પહેરણ તથા પાયજામો પહેરાવ્યો; અને સોનાની ઝારીમાં રૂપવતીએ પોતે આણેલા જળથી કોગળો કર્યો; પછી તકીયાને અઢેલી બેસતા તે બોલ્યો; "પુત્રી! તારો હાથ જોવરાવવા માટે એક ઘણો કુશળ જોશી સારી સાથે લાવ્યો છુ. તે મૂળ તો કાશ્મીરનો રહીશ છે; અને તેને રાજા રાજસિંહે આશ્રય આપી રાખ્યો છે. તારો હાથ દેખાડવો તથા જન્મ પત્રિકા દેખાડવી, એવી ઇચ્છા થવાથી તેને આપણે ત્યાં ચાર દિવસને માટે લાવ્યો છું હમણાં જ તારો હાથ દેખાડી, ભવિષ્યમાં તારૂં કેવું ભાગ્ય

છે તે જોવાની મને ઉત્કંઠા છે. કેમ જોશી મહારાજ! જો તમારા મનની સ્વસ્થતા હોય તો હમણાંજ કુવરીનો હાથ જુઓ. ગમે તે ચમત્કાર હો, પણ ચાર દિવસ પહેલાં મેં આપને જોયા કે, તરત મારી પુત્રીનો હાથ અવશ્ય આપને દેખાડવા અહી તેડી લાવવા મને ઇચ્છા થઇ, અને આપે મારી વિનતિ સ્વીકારી, અહી સુધી આવવા તસ્દી લીધી, તે પણ ઠીક કીધું."

"પણ બાપુ! હમણાં તમે થાકેલા પાકેલા છો, માટે જરા વિશ્રામ લ્યો. જોશીજી ચાર દહાડા રહેવાના છે ના?"

"પુત્રિ! તારૂં ભવિષ્ય જેટલું જલદીથી જણાય તેટલુ જલદીથી જાણવાં મારી ઇચ્છા છે; માટે જેમ જલદી જણાય તેમ સારૂં. હું હવે વૃદ્ધ થયો છુ તેથી મને તારે માટે બહુ ફીકર રહે છે, તે તને શી રીતે સમજાય વારૂ?"

"પણ બાપુ! જોશીજી કહેશે તે આપની ફીકરનું નિવારણ થવા જેવું હશે કે કાંઇ બીજું તે કોને ખબર છે?"

"નહીં! નહી! એવું બોલીશ મા! તું ઘેલી દિકરી છે! આવું અશુભ શા માટે બોલવું? ફીકર રાખવા જેવું તે શું કહેશે?"

આ પ્રમાણે પિતાપુત્રીની વાતચિત સાંભળીને, દુર્ગાચરણ જોશી, રૂપવતીના ચહેરા તરફ ઘણી જ બારીકીથી જોતો હતો—જાણે તેના પેલા મુખકમળ ઉપરથી તેનું ભવિષ્ય વાંચતો હોય તેમ, ગંભીરતાથી અને ધ્યાનથી તેણે નજર ચોંટાડી હતી. કોઇ પત્ર વાંચનાર માણસને વાંચતાં વાચતાં કઠિણ શબ્દ આવે તો તેના કપાળ ઉપર કરચલી પડે છે તથા તે શબ્દ ઉકલવા માટે આંખો સંકોચવી પડે છે, તેવી જ સ્થિતિમાં દુર્ગાચરણ, રૂપવતીનું મુખારવિંદ વાંચતો હતો. તે વાંચવામાં તેને આનદપ્રદ કંઇ પ્રકાર ન હોય અથવા દૈવે જ અટકાવ્યો હોય તેમ એકદમ જોતો બંધ થઇ, વિજયસિહને કહેવા લાગ્યો, "મહારાજ! મને અહી લાવ્યા છો; પણ આજે જ કાંઇ ઉતાવળ છે? આવતી કાલે સ્વસ્થ થયા પછી રાજ કન્યાની હસ્ત રેખા જોઇશું."

પરતુ એકાદ બાબત કરવાનું મનપર લીધા પછી, તે થવાનો, વૃદ્ધ માણસને ઘણો આગ્રહ હોય છે. તેજ પ્રમાણે આપણા વિજયસિહે પણ આગ્રહ કર્યો. દુર્ગાચરણને પોતાનો મનોભાવ કહેતાં મનમાં સંકોચ થયો, પણ વિજયસિહ રાજા છે, અને હું તેમના મિત્ર મહારાણાનો આશ્રિત છુ, માટે મારાથી તેમની આશાનો ભગ થઇ શકે નહીં એમ માની, ના ઇલાજે, શાહી તથા કલમ મગાવવા, વિજયસિહને વિનતિ કરી કહ્યું. "મહારાજ! આપની આજ્ઞા પ્રમાણે હું રાજપુત્રીનો હાથ તો જોઉ છુ અને મને જે જણાશે તે લખી રાખીશ; પરંતુ મારે વિનતિ કરવાની કે,

હું હાથ જોતો હોઉં તે વેળાએ મને વચમાં સવાલો પૂછવા નહિ. મને જે કાંઇ જણાશે અથવા સમજાશે તે બધું હું લખી રાખીશ. વિજયસિંહે તેમાં અનુમતિ આપી દુર્ગાચરણે, રૂપવતીનો હાથ લઇને તેના તરફ વારે વારે જોઇને આશરે પચીશેક લીટી લખી. અને એક મોટી હાય મારી, તે કાગળ વિજયસિંહની પાસે નાંખ્યો.

વિજયસિંહે તે કાગળ લઇને પહેલી બે લીટી તો પૂરી વાંચી નહી, એટલામાં તે કાગળ તેના હાથમાંથી નીચે પડી ગયો. તે પત્રમાં નીચે પ્રમાણે શરૂઆત હતી.

"મહારાજ! આ કન્યાને લીધે આખા રજપૂતાનાના ઉપર, થોડા જ સમયમાં મોટું સંકટ પડનાર છે." રાજા વિજયસિંહના હાથમાંથી પત્ર પડી જવાનુ કારણ એ હતું કે, રાજકન્યાને માટે, રજપૂતાનાંપર જે દુઃખ આજ સૂધી આવી પડતુ હતુ તેવું જ દુઃખ પોતાને આવી પડશે આવું તેને શરૂઆતમાં જ સૂચવ્યું હતુ. રાજ્યકન્યાને માટે પ્રસગ આવવાનું કહીએ તો તે મોગલોની કામવાસનાને લીધે હોય અકબરની પહેલાં જ કેટલાક મોગલો તથા પઠાણ બાદશાહો થયા હતા, તેઓએ કેવળ કામવાસનાથી રજપૂત કન્યાનું હરણ કરવાનું અથવા જબરદસ્તીથી માગવાનુ અને તેમાં પાર ન પડે તો રાજ્યનો ધ્વંશ કરવાનું વ્રત લીધું હતુ. માત્ર અકબરે જ લગ્ન કરીને એક મોટા રજપૂત વંશને તાબે કર્યો અને ત્યારથી શાહજાદાઓએ એક એક રજપૂત પત્ની કરી લેવાનો રીવાજ પડયો. દિલ્લીના મોગલ બાદશાહોને બીજી સ્ત્રીઓ ગમે તેટલી હોય, તો પણ એક રજપૂત સ્ત્રી હોવી જોઇએ, એવો ચાલ પડયો હતો. રજપૂત રાજામાંની અમુક વંશની કન્યા ઘણીજ રૂપવતી અને પરણવા યોગ્ય છે, એવું બાદશાહના કાનપર પડયું, કે તેણે પોતાને માટે અથવા પોતાના છોકરાને માટે તેનું માગું મોકલ્યું જ છે. માગા સાથે ધમકી પણ આવી જ આપવામાં આવતી હતી કે, જો આ માગણી નાકબૂલ કરવામાં આવે તો બાદશાહનું મોટું અપમાન થયું ગણાશે. મોગલના આવા નીચપણાથી અને કઠોરતાથી આજ સૂધીમાં કેટલીએક રજપૂત કન્યાના જીવ ગયા હતા, કેટલાંએક માબાપે પોતાને હાથે તેને મારી નાંખી હતી, અને કેટલાકોએ તેને માટે ભયંકર રણ જગાડીને રાજસ્થાનના યુવાન્ વીરોની આહૂતિ આપી હતી.

રૂપવતી ઘણી સુંદર હતી. તેના રૂપની ખ્યાતિ સર્વ દેશમાં પ્રસરી રહી હતી ઘણાક રાજવંશમાંથી તેને માટે માગાં આવતાં હતાં. પરતુ તેનો વિયોગ કરવાની ઇચ્છા વિજયસિંહના મનમાં જલદી થઇ નહિ. કોઇનું પણ માગું તેણે કબુલ્યુ નહિ, તેમ કોઇને ચોખી ના પણ કહી ન હતી. તે વૃદ્ધ, શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો અને શીલવાન્ હોવાથી, "આપ

આમ કેમ કરો છો ?" એવું કોઇ પણ તેને પૂછવાને સમર્થ ન હતો. લોકોના મનમાં તેને માટે પૂજ્યભાવ હતો. રાજસિંહ મુખ્ય રાજા અને વિજયસિંહ ખંડીઓ રાજા હતો, પરંતુ વિજયસિંહ વૃદ્ધ અને અનુભવી હોવાથી રાજસિંહ તેને ઘણું માન આપતો. કોઇ પણ મોટા વિષયની મસલત કરવી હોય તો તેની પૂર્ણ સલાહ વિના તે કંઇ કરતો નહિ. તેને વારવાર પોતાના દરબારમાં બોલાવતો અને પુત્રની પેઠે તેની આજ્ઞા પાળતો. કોઇ કોઇ વખતે રાજસિંહ પોતે રૂપનગરમાં આવીને ચાર ચાર દહાડા પ્રાહુણા તરીકે રહેતો હતો, તેથી આખા રજપૂતાનામાં વિજયસિંહને સૌ માન આપતું હતુ, અને તેનો જમાઇ થવાને રજપૂતાનાનો દરેક વીર માનવતુ ગણતો હતો. પણ તે માન કોને મળે છે? રૂપવતીનો કરસ્પર્શ થાય એવો કોણ ભાગ્યશાળી થાય છે? તે સમ્બન્ધે સર્વ ચાતકની પેઠે રાહ જોતા હતા વિજયસિંહના મનમાં શિવસિંહના ઉપર તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો હતો. તેને પોતાની પછવાડે રૂપનગરની ગાદી મળે નહીં, એવો વિજયસિંહે મનમા ઠરાવ કર્યો હતો. ગાદી પોતાના જમાઇને, ઘર જમાઇ રાખી, આપવામાં આવે, એવો તેનો વિચાર હતો, તેથી રજપૂતોમાં જે કોઇ ગાદીનો માલિક ન હોય તેવા એકાદ જુવાનને, પોતાનું અમૂલ્ય ધન અર્પણ કરવુ અને તેને જ ગાદીનો વારસ બનાવી, રૂપવતીને પોતાની પાસે રાખવી અને પોતાના છેલ્લા દહાડા સુખમાં કાઢવા, એવો તેનો વિચાર હતો. આ ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા માટે તે રજપૂત વીરોમાં એવા પુરુષની શોધ કરતો હતો, અને તેણે એક વીરને મનમાં ચિંતવ્યો પણ હતો. પરંતુ આટલામાં જ લગ્નની ગાંઠથી જોડી, એક પ્રેમને બે હૃદયમાં વહેંચી નાંખવો એવી ઇચ્છા આટલી જલદી શા માટે કરવી? આવો આત્મપરાયણ વિચાર તેના મનમાં ઘોળાતો હશે કે શું? તે કારણથી તેણે રૂપવતીના લગ્નનો વિચાર મુલતવી રાખ્યો હશે ગમે તેમ હોય, તે અમે જાણતા નથી ને તેનુ હૃદય જોવાનુ અમારાથી બન્યું નથી; પણ રૂપવતીને વિષે આવી તેના મનની સ્થિતિ હોવાને લીધે જ, આજે તેનું ભવિષ્ય જાણીને તે ઘણો જ દિલગીર થયો હોવો જોઇએ આગળના ઇતિહાસિક પ્રસંગ પ્રમાણે પોતાની કન્યાને લીધે પોતાના ઉપર તથા આખા રજપૂતાના ઉપર આફતનો પ્રસંગ આવશે કે શું? તેનો તેના મનમાં ખેદ થતો હતો. હા! તે અસંભવિત નથી. ઔરંગજેબ બાદશાહના અથવા તેના કોઇ શાહજાદાના કાનપર, પોતાની પુત્રીના રૂપની કીર્તિ જો ન ગઇ હોય તો બહુ સારૂં; કારણ ઔરંગજેબના તીવ્ર મગજમાં એક વખત આ ઇરાદો જો પેઠો તો તે પૂરો પાડવાને શું ઉપાય ન કરશે? તે કોઇના ધારવામાં પણ આવી શકે તેવું નથી. તે રાજ્યનો નાશ કરવા

ચૂકશે નહીં—હું જો ના પાડીશ તો ગમે તેમ કરી પોતાનો ઇરાદો તે પાર પાડયા વિના રહેશે નહી. અગરજો રાજસિંહ તથા બીજા ખંડીઆ રાજાએ આ બાબતમાં મને મદદ કરશે, તોપણ મોટો રણયજ્ઞ થઇ, તેમાં હજારો રજપૂત વીરોનું બલિ અપાશે, અથવા કોણ જાણે આટલું બધું વીત્યા પહેલાં, મારી પુત્રીને સ્વર્ગમાં વળાવવાનો જ મને વખત કેમ ન આવે?' ઇત્યાદિ હજારો વિચારોનો ભોગ વિજયસિંહ અહુણાં થઇ પડયો હતો. રૂપવતીની મા ઉપર વિજયસિંહનો ઘણો જ પ્રેમ હતો. પુત્રી જન્મ્યા પછી થોડા જ વખતમાં તેનું મૃત્યુ થયું હતું. તેણે મરતી વખતે "આ મારી પુત્રીને જીવ પ્રમાણે જાળવજો," એવી ભલામણ કરી હતી, તેથી તેના ઉપર તે આટલો બધો પ્રેમ રાખતો હતો. તે દીકરીને લીધે પોતાના ઉપર તથા આખા રજપૂતાના ઉપર ભયંકર પ્રસંગ આવી પડશે, એ સાંભળતાં જ તેનું મન ઘણું ખિન્ન થઇ ગયું, તેમાં આશ્ચર્ય લાગવા જેવુ કંઇ નથી.

ઉપરના વિચારોનો ઉભરો શાંતિ પામ્યા પછી, થોડી જ વારે દુર્ગાચરણ જોશીએ આગળ શુ લખ્યુ છે? તે વાંચવાની ઇચ્છા થઇ અને તેથી તેણે તે કાગળ ઉપાડયો તથા વાંચવા માંડયો. વાંચતાં વાંચતાં આખરે કાગળ પૂરો કર્યો ત્યારે તેને ઘણો જ આનંદ થયો. તે દુર્ગાચરણ જોશીની તરફ જોઇને બોલ્યો; "જો એ પ્રમાણે થનાર છે તો મને બિલકુલ ચિન્તા નથી. તેને માટે મને જરા પણ ખરાબ લાગતુ નથી. બાદશાહને કોઇએ અક્કલ સુઝાડવી જોઇએ; કારણ તે સિવાય તે સુધરવો મુશ્કેલ છે. તેની આંખોમાં ધૂળ નાંખ્યા સિવાય તે કાંઇ ઠેકાણે આવશે નહી એવું મને લાગે છે દુર્ગાચરણ! તમને કાંઇ આ વાતની ખબર નથી એમ તો નથી. બાદશાહે બધી રીતે અધાધુધી કરી મૂકી છે. હિદુ ધર્મનો, હિદુ લોકોનો, હિદુ સ્ત્રીઓનો કપટથી કેવી રીતે નાશ આરંભેલો છે, તેનો સારી પેઠે વિચાર કર્યાથી, તેની પડતી અમારે હાથે થવાની જરૂર છે; તે સિવાય બીજો ઉપાય નથી. તેના જેવો કોઇ પણ ઘાતકી નથી, ને તમો જેમ કહો છો તેમ જો ખરેખર થાય તો હું તમો માંગશો તે ઇનામ આપીશ, પણ તમે જે કહો છો તે સત્ય છે એમ મારી ખાત્રી કરી આપો. ચાલો, અહુણાં જ મારો હાથ જુઓ એક કલાક પછી શુ થશે? જોઉં વારૂ, તેમાંનુ શું શું ખરૂ પડે છે? અને શું શું નહિ?" દુર્ગાચરણે જોયું કે હવે આ, આપણી પરીક્ષાની અણીનો વખત આવ્યો છે. પણ તેથી તે જરાએ ગભરાયો નહી. તેણે તરત વિજયસિંહનો હાથ ઝાલીને જોયો અને એકદમ ચહેરા સામે જોઇને બોલ્યો; "રાણાજી! આપે હમણાં એમ કહ્યું કે, 'બાદશાહ ઘણો ઘાતકી છે, તો એક કલાકમાં આપને કોઇ પણ તેનાં ભયંકર ઘાતકી-

પણાંની હકીકત આવીને કહેશે. તે સાંભળી આપને ઘણુંજ ખરાબ લાગશે. પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે ઔરંગઝેબ બાદશાહ ઉપર આપનો દ્વેષ સેકડો ઘણો વધશે. હું જે કહું છું તે સાંભળો. મારૂં કહેવું જો સાચું નહીં પડે તો મારી વિદ્યા ફોકટ છે એમ ધારજો." "ઠીક છે," વિજયસિંહે તેને કહ્યું અને બેઉ જણા એકમેક સાથે વાતો કરતા બેઠા. આશરે પા કલાક ગયો ને વિજયસિંહ શંકાશીલ થઇને દુર્ગાચરણ તરફ જોતો હતો, અને દુર્ગાચરણ પણ કંઇક તેવી જ સ્થિતિમાં રાહ જોતો હતો, એટલામાં એક ચાકરે આવીને, "દીલ્લીથી એક હલકારો આવ્યો છે", એવી વરદી આપી. વિજયસિંહ આશ્ચર્ય પામ્યો અને ચારે તરફ દૃષ્ટિ ફેરી. દુર્ગાચરણને આનંદ થયો. હલકારાને રાજાએ અંદર બોલાવવા હુકમ આપ્યો: તેણે એકાન્તભુવનમાં દાખલ થઇ, એક પત્ર વિજયસિંહના હાથમાં મૂક્યો. વિજયસિંહે તે ઉઘાડીને વાંચ્યો. તે પોતાના દિલ્લીના વકીલ તરફથી આવ્યો હતો. તેમાં શરૂઆત આ પ્રમાણે હતી

"બાદશાહે તો હદ કરી. રાણા જસવંતસિંહના કુંવર પૃથ્વીસિંહને તેડાવી, ઝેરી પોશાક પહેરાવીને મારી નાંખ્યો છે. આપના ઉપર પણ સંકટ આવશે, માટે સાવધ રહેજો. વધારે વિગતવાર હકીકત બીજા માણસની જોડે મોકલું છું."

પ્રકરણ ૨ જું.

તે રાત.

સમાચાર ખરાબ તો ખરા, પરંતુ તે પોતે કહેલા ભવિષ્યને અનુસરતા છે એમ જોઇને દુર્ગાચરણ જોશીને જરા શાંતિ થઇ. જેનો જે ધંધો હોય છે, તે ધંધામાં જો ફતેહ મળે છે તો તેથી તેને આનંદ થાય એ કુદરતી છે. દુર્ગાચરણના ભવિષ્યને માટે વિજયસિંહે થોડો સંશય પ્રદર્શિત કર્યાથી તેને ગુસ્સે થવા જેવું હતું, તેથી તેણે પોતે, હમણાં ધ્યાન લગાડીને, આ ભવિષ્ય કહ્યું હતું અને તે ખરૂં પડયું એમ જાણીને તેને બહુ આનંદ થયો. કારણ, પોતાની અને પોતાનાં શાસ્ત્રોની કિંમત તેથી વધી હતી. ભવિષ્ય કહ્યા પ્રમાણે થોડા વખતમાં જ્યારે બાતમીદાર આવ્યો ત્યારે તેની પહેલી ચિંતા નાશ પામી તે નવાઇ લાગવા જેવું ન હતું; પણ જ્યારે વિજયસિંહે તે બાતમીદારે લાવેલો કાગળ વાંચી જોયો, અને "જોશીજી! તમારી વિદ્યા સર્વ પ્રકારે ખરી છે;" ને હું તમારી પરીક્ષા જોવાના હેતુથી થોડું વધારે પડતું બોલ્યો, તેને માટે ક્ષમા કરવી

જોઇએ;" એવું કહીને તેણે તે કાગળ દુર્ગાચરણ તરફ ફેંક્યો. જોશી મહારાજે આનંદિતપણે તે લઇને વાંચ્યો ત્યારે વધારે આનંદ પામ્યો. પછી તે વિજયસિંહની તરફ જોઇને બોલ્યો; "મહારાણાજી ! આ કાગળમાંના છેલ્લા વાક્યમાં જે જણાવ્યું છે, તે સંકટ આપના ઉપર આવવાને હજી થોડો વખત છે. આ પત્રમાં અથવા કાલે પત્ર આવશે તેમાં આવનારા સમાચારથી આપે જરા પણ ધીરજ છોડવી નહી." એ સમે વિજયસિંહનું ધ્યાન દુર્ગાચરણના બોલવા તરફ ન હોતું. તેનું બધું ચિત્ત તેની કુંવરી તરફ હતું. તેના મનમાં કંઇ કંઇ વિચાર ચાલતા હતા અને તે વિચારમાં તે એકદમ ઉઠીને બોલ્યો; "દીકરા રૂપા ! હવે તુ પણ........." આગળનો અક્ષર બોલી શક્યો નહી. તેણે તરતજ પોતાના સુવાના ઓરડાનો રસ્તો લીધો. તે ઉઠ્યો, સાથે બધાં માણસો પણ ઉઠ્યાં. રાણાજીએ પોતાના કારભારી માનસિંહને દુર્ગાચરણ જોશીની બરદાસ્ત રાખવા તાકીદ આપી, રૂપાનાં ખભા ઉપર પોતાનો હાથ મૂકી ઓરડામાં ગયો.

આ બધો બનાવ જોઇ રૂપવતી ઘણી જ દિલગીર થઇ ગઇ. પોતાના પિતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં પોતાની તરફથી સુખ મળવાનું નથી, એ વિચાર તેના મનમાં ખુંચવા લાગ્યો. આજ દિવસ સુધી તેના મનમાં માત્ર એકજ વિચાર હતો, ને તે એજ હતો કે પોતાના પિતાને જેટલુ સુખ આપી શકાય તેટલુ સુખ આપવું. પોતાના ભાઇ શિવસિંહે, જસવતસિંહની નોકરી લીધી હતી તેથી તેને ઘણું ખરાબ લાગતુ હતું, પણ તે વાત વિસારે પડાવવા રૂપવતી નિરંતર રાણાને યત્નો કરતી હતી. પણ તેની અસર વિજયસિંહના ઉપર જરા જેટલી થઇ નહિ. હમણાં, પોતાના પિતાને પોતાથી જ સંકટ ઉત્પન્ન થશે, એ સાંભળતાં તેનુ મન ઘણું જ દિલગીર થઇ ગયુ દુર્ગાચરણ જો કે મોટો જોશી છે, અને તેના કહેવા પ્રમાણે બધું બન્યુ છે, તોપણ આ ભવિષ્ય ખોટું પડે એવું તે અંતઃકરણથી ઇચ્છવા લાગી, અને તે ખોટું પાડવાને માટે વારંવાર ઇશ્વર પાસે પ્રાર્થના કરવા લાગી. તે પિતાની સાથે ચાલવા લાગી. વિજયસિંહ એક પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યા સિવાય તેના ખભા ઉપર હાથ મૂકી ચાલતો હતો. વખતો વખત નિઃશ્વાસ નાખવાથી તેના મનમાં કંઇ પણ ખેદ તથા ક્રોધ ઉત્પન્ન થવાના વિચારો ચાલેલા છે, એવું રૂપવતીના મનમાં જણાવા લાગ્યું. વિજયસિંહ સુવાના ઓરડા નજીક પહોંચતાં રૂપવતીના ખભા ઉપરનો હાથ ઉઠાવી બોલ્યો કે, "બેહેન ! હવે નિરાંતે સૂ. હું પણ સુઉં છું."

"આપને પાણી પીવુ નથી ? આજે આટલા વહેલા શા માટે સુવો છો ?"

'ગાંડી, તુ આ શુ પૂછે છે ? સૂર્યાસ્ત થયાંને ઘણો સમય થઇ

હતો. વિજયાસિંહ, જસવંતસિંહ ઉપર ઘણો જ ગુસ્સે હતો. જ્યારે તેનું નામ નીકળતુ અથવા રજપૂતાનામાં બીજા રાણા એકઠા થાય ત્યારે જસવતસિંહ તહીં આવી શકતો નહિ, તેથી વિજયસિંહને અત્યત ક્રોધ ઉત્પન્ન થતો હતો. જોધપુરનો રાજા કમજોર, કપટી, હીજડો, લાંચાર વગેરે કહી ગાળો આપતો. આવું ચાર પાંચ વખત થયું હતું. આખા રાજસ્થાનના શરવીરો એકઠા થતાં પણ બાદશાહનો ગર્વ ઓછો કરવો અશક્ય છે એવું પણ તેને જણાવા લાગ્યું હતું. પરન્તુ બાદશાહને માટેનો તેનો તિરસ્કાર ઘણો વધી જવાથી તેના મનમાં ગર્વ તોડવાની વાત વારવાર જાગ્રત થતી હતી. તેવી રીતની આજની રાત હતી. પૃથ્વીસિંહને વિશ્વાસ આપી ઝેર દઇ મારી નાખ્યો, જેની નોકરી પોતે વિશ્વાસથી કરે છે તેવા પુરુષનો દગલબાજીથી જીવ લીધો તે ઔરંગઝેબનું પતન કરવા માટે, આખું રજપૂતાના એકઠું થાય તે વખતે, જસવતસિંહ પણ તેમને આવી મળે એવી આશા આજે વિજયાસિંહના મનમાં ફરી જાગ્રત થઇ. જસવતસિંહને વિજયસિંહે ઘણો ધિક્કાર્યો હતો, પરન્તુ તેના છોકરાને બાદશાહે આવા કપટથી માર્યો તે તેને કદી પણ સારૂં લાગ્યું નહિ. જસવતસિંહને હવે તો બાદશાહ ઉપર ઘણો ગુસ્સો ઉત્પન્ન થશે, અને તેનું વેર લેવાને તે આગળ પડયા વિના રહેશે નહીં આવું તેનુ માનવું હતુ.

આમ પૃથ્વીસિંહના મરણ સમાચારથી તે રાજી થયો. પોતાના વડીલને તો કાગળ ઘણો જ ટૂંકો લખ્યો હતો અને તેમાં આખરે ફક્ત તમારા ઉપર પણ સંકટ આવશે તે ઘણું જ ટૂંકામાં લખ્યું હતું; એમ જણાવવાનુ તે નહીં જણાવ્યું, અને ટૂંકો પત્ર લખી ફીકર ઉત્પન્ન કરી ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ વિચારમાં, સવારનો પહોર ક્યારે થશે? તેની તે રાહ જોતો હતો. પોતાના ઉપર શુ સકટ આવશે? તે કાંઇ તેના ધારવામાં આવ્યું નહીં અને તેથી કાંઇ પણ સંકટ પોતાનાપર આવી પડે તે પહેલાં શું બદોબસ્ત કરવો? તે તેને સુઝતુ ન હતું. તેવો વખત આવ્યો તો રાજ્યના સિપાઇઓ સાથે, હાથમા હથિયાર લેઇશ ને છોકરાનો પણ નાશ થાય ત્યાંસૂધી લડીશ; ને મારા ગામની સ્ત્રીઓ તથા રાજમહેલની સ્ત્રીઓને રાજમેહેલમાં રક્ષણ આપી તેમનો ખરેખરો અંત આવેલો જોઇ મારે એકલાએ શત્રુપર ટૂટી પડી મારો પ્રાણ આપવો, આવો પણ તે મનમાં નિશ્ચય કરતો હતો. મારા ઉપરનું સંકટ એ આખા રજપૂતાના ઉપરનું સકટ છે, બધા ખડીયા રાજાઓ ઉપરનું સકટ છે એવુ સમજીને રાજાસિંહ વગેરે મને આવીને મળશે. કદી સ્વાર્થી વિચારથી રજપૂતાનાના બીજાઓ, મારી સામે લડશે તો તેમની સાથે પણ લડવું, પણ બાદશાહને

શરણુ જવું નહીં, તેની દયા માગવી નહી, તેના હાથનો સ્પર્શ મારી છોકરીને તો શું પણ રૂપનગરની એક પણ છોકરીને થવા દેવો નહી, એવો પોતાના બિછાનામાં પડયાં પડયાં નિશ્ચય કરીને તે નિશ્ચયના આવેશમાં તે પલંગપરથી નીચે કુદ્યો અને પોતાના ભવ્ય ઓરડાની પ્રદક્ષિણા કરવા લાગ્યો. ઓરડામાં ઘણુ જ અંધારૂં હતું. દીવો રાખીને તેને ઉંઘ આવતી નહતી. તે અંધારામાં તથા પોતાની વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે, મંદ થયેલી પરન્તુ આ વખતે આવેશથી વિદ્યુત સત્તાના જેવી ગતિ આવવાથી તે ચારે તરફ ઝડપથી ફરતો હતો. એટલામાં એક ખૂણામાં કાંઇક પ્રકાશ તેની નજરે પડયો. તેના તરફ તે નિહાળીને જોવા લાગ્યો તો તેને તે તેજની વચમાં એક સુંદર મુખ કમળ જણાવા લાગ્યું. તે શું છે? તે તેને સમજાયું નહી. હું સ્વપ્નામાં તો નથી? એવું મનમાં આવ્યાથી પોતાની આંખોપર બે હાથ ફેરવ્યા. ફરીથી સારી રીતે આંખ ઉઘાડી જુએ છે તો સ્વપ્નું નહી, પણ એક ખૂણાના ઉપલા ભાગમાં ખરેખર પ્રકાશ જ છે એવી તેની ખાત્રી થઇ અને પોતાની મૃત પત્ની, રૂપવતીની માનો સુંદર ચહેરો તેની નજરે પડયો. તે પોતાની તરફ વિશાળ નેત્રથી અને ઉત્કંઠાથી જુએ છે એવું તેને જણાયાથી તે એકદમ સ્તબ્ધ થઇને ઉભો રહ્યો.

પાસેની ઓરડીમાં રૂપવતી જાગતી હતી. તેના મનમાં પણ તેવા જ વિચારો ઘોળાતા હતા, એમ આપણે કહી ગયા છીએ. તેના કાનપર માણુસના જવા આવવાના શબ્દો પડયા તેથી શું ગડબડ છે? તે કાન દઇને તે સાંભળવા લાગી. તેના સમજવામાં આવ્યું કે મારી પેઠે પિતાના મનની સ્થિતિ થયાથી તેમને પણ ઉંઘ આવતી નથી. તે પણ મારી પેઠે કાંઇ વિચાર કરે છે, તે શિવાય બીજું કાંઇ નથી. તેના મનની ખાત્રી થતી ન હતી અને તેથી તે પોતાના પલગ ઉપરથી ઉઠીને બાપના ઓરડા તરફ, દરવાજા પાસે જઈ કાન દઇ સાંભળવા લાગી તેના કાનપર નીચલા શબ્દો પડયા:—"અરે! કદી નહી ને વળી આજે આ શું? આટલા દિવસે સ્વપ્નામાં પણ કદી જણાઇ નહી ને આજે કયાંથી દેખાઇ? ગમે તે આશ્ચર્ય હો. મારી આટલી ઉમ્મરમાં મેં જે વાતપર કદી પણ વિશ્વાસ રાખ્યો નથી તેના ઉપર મને આજે ભરૂંસો લાવવાની બુદ્ધિ કેમ થાય છે? દેવ નથી, ભૂત નથી, પિશાચ નથી, ત્યારે આ શું છે? શ્રીશંકરની ઇચ્છાથી સઘળું થાય છે. તેની ઇચ્છા કદી કોઇને સમજાતી નથી. એવું કહેનાર હું, આજે જ્યોતિપ ખરૂં પડવાથી તેને સાચું માનવા લાગ્યો અને વળી આજે સોળ વર્ષે પાછું પહેલા જેવું જ જણાય છે. બાઇ! શા માટે આવ્યાં છો?"

રૂપવતીને, આ સર્વ બોલવાનો હેતુ સમજાયો નહીં. પણ છેવટના શબ્દો, "બાઇ! શા માટે આવ્યાં છો." તે જો કે વિજયસિંહ પિશાચ યોનિમાં દૃષ્ટિગોચર થયેલી પોતાની સ્ત્રીને સંભળાવવાના હેતુથી બોલ્યો હતો; તોપણ રૂપવતીએ એમ માન્યું કે, બાપુએ નક્કી મને સંબોધીને જ પ્રશ્ન કર્યો છે. એમ માની તેણે દરવાજાને ધક્કો મારી જવાબ દીધો કે, "બાપુ! તમારી પેઠે મને પણ આખી રાત ઊંઘ આવી નથી, તેથી હુ અહીં આવી છું. તમે તમારા ઓરડામાં અહીંથી ત્યાં ફરો છો તેનો અવાજ સાંભળી મે આ દરવાજો ઠોકયો છે." પુત્રીનું બોલવું વિજયસિંહે કાંઇ સાંભળ્યું નહી. દરવાજો ઉઘડી જતાં; 'હું આવી છુ' એવા કંઇક શબ્દ તેના કાનમાં વાગ્યા તથા દરવાજો ઉઘડવાનો અવાજ તેણે સાંભળ્યો તેથી તે વધારે ચકિત થયો. પોતાના પ્રેમનો તે પિશાચે જવાબ દીધો એવું તેને લાગ્યુ. રૂપવતી અંદર આવી તેથી દરવાજો ઉઘડી ગયો હશે એમ તેના મનમાં પણ આવ્યું નહીં! કેમ આવે વારૂ? આટલી રાતે તે પોતાનું બિછાનું છોડીને આવે અથવા જાગતી હશે એવું તેને સ્વપ્નામાં પણ શી રીતે લાગે? પિશાચની યોનિમાં આવેલી પોતાની સ્ત્રી જ બોલે છે, એમ માની તે ફરીથી તેને કહેવા લાગ્યો કે, "તું શા માટે આવી? તે મને કહે. તારી શેમાં વાસના રહી છે?" રૂપવતીના કાનપર પહેલો પ્રશ્ન "શા માટે આવી" આટલા જ શબ્દો પડયા. તે મોટેથી બોલી કે "બાપુ! આમ શું કરતા હશો! દરવાજો ઉઘડયો ને પછી હું શા માટે આવી એમ કેમ પુછો છો?" બિચારા વિજયસિંહને આ શબ્દો સાંભળીને ઘણુંજ આશ્ચર્ય લાગ્યું, પરંતુ પોતાની દીકરી પોતાને જવાબ આપે છે એવું તેને જરાપણ લાગ્યું નહી. સામે ઉભેલી આ મારી સ્ત્રીનો હોઠતો હાલતો નથી અને સ્વર તો બરાબર તેના જેવોજ આવે છે એ શું? એ તે જાદુ છે કે બીજું કાંઇ, તે કઇ સમજાતું નથી. વિચારમાં તે ગભરાઇ ગયો. આખરે રૂપવતી મોટેથી બોલી ત્યારે "તું કોણ છે?" એમ પૂછવા તે લાગ્યો. તેની આંખ પેલા તેજથી વ્યાપેલી સ્ત્રીની તરફ લાગેલી હતી

રૂપવતીએ "હું તે છુ" એવો જવાબ દીધો તેથી તે વધારે ચકિત થયો અને એકદમ સ્તબ્ધ થઇ ગયો. રૂપવતીની નજર પેલી તેજોમય મૂર્તિપર પડી તેથી તે પણ જરા ચમકીને પાછી હઠી.

પ્રકરણ ૩ જું.

બીજો દિવસ.

પિતા અને પુત્રીની નજર તે તેજથી વિંટાયલી મૂર્તિપર ચોંટી રહી. રૂપવતીએ પોતાની માને આગળ કદીપણ જોઇ ન હતી, તોપણ તેજમાં જણાતી પ્રતિમા સાથે સરખાવતાં પોતાની જ આબેહુબ આકૃતિ છે એમ લાગતાં તે મારી મા હોવી જોઇએ, આવું તેણે અનુમાન કર્યું. નાનપણથી જ તેનો પિતા તથા બીજા માણસો, "તુ આબેહુબ તારી માના જેવી છે," એમ હમ્મેશાં કહેતાં હતાં, તેથી ચિત્રમાં પડેલાં પોતાના પ્રતિબિંબ પ્રમાણે આબેહુબ દેખાતી તે સુંદર મૂર્તિ પોતાની માની હોવી જોઇએ, એવું તેના મનમાં આવ્યું. તે રૂપ તથા તેજ જોઇને તે ઘણી જ ચકિત થઇ ગઇ. બીજી તરફ જોવાની તેની ઇચ્છા જ થઇ નહિ અને કદી તેની ઇચ્છા થઇ તોપણ તેની આંખો બીજી તરફ જતી ન હતી, તેવી જ હાલત વિજયસિંહની પણ થઇ પડી હતી. તેની આંખો પણ તે સુંદર આકૃતિ ઉપર ઠરી રહી હતી, એકના મોંમાથી એક શબ્દ પણ નિકળી શક્યો નહિ. આખરે વિજયસિંહે હાથ મારીને રૂપવતીને કહ્યું, "રૂપા ! આપણા ઘરની તથા રાજ્યની કાંઇ પણ સારી અવસ્થા નથી, સ્વર્ગમાં ગયેલાં માણસો આવીને આપણને દેખાવ આપે છે, ત્યારે દુર્ગાચરણના લખેલા ભવિષ્યના બનાવો જલદીથી આવશે એને માટે હવે મને શંકા રહેતી નથી." આ બધું તે બોલતો હતો ખરો, પરંતુ તેની આંખો એક પળ પણ પેલાં દિવ્ય રમણીય, પરંતુ ખિન્ન થયેલાં મુખ કમળ ઉપરથી ખસી નહોતી, એટલામાં તેને એવું જણાયું કે, તે મૂર્તિ પોતાને કાંઇ કહેવા માટે પોતાના સુંદર હોઠ હલાવે છે; તેથી તે ઘણીજ ઉત્કંઠાથી ત્યાં જોવા લાગ્યો તથા કાન માંડવા લાગ્યો, પણ કાંઇ સભળાયું નહિ. બીજી તરફ રૂપવતી પણ દિવ્ય મૂર્તિ તરફ જોતી હતી તેને પણ એવો ભાસ થયો કે, પોતાને પોતાની મા કંઇ કહેવા ઇચ્છે છે; પરતુ તે દિવ્યાકૃતિના મોમાંથી એક પણ શબ્દ નિકળ્યો નહીં. થોડો વખત એ પ્રમાણે થયા પછી ખરેખર તે દિવ્ય મૂર્તિ રૂપવતીની નજીક આવતી હોય, એવો ભાસ થયો. તેજનો પ્રકાશ રૂપવતીના શરીર ઉપર પડયો, તેથી તેનો ચહેરો વિશેષ સતેજ, દિવ્ય તથા પ્રકાશિત થવા લાગ્યો. વિજયસિંહ તો તટસ્થ રીતે જોતો હતો. વળી પાછી બેએક પળ ગઇ એટલામાં તો તે દિવ્યાકૃતિએ પાસે આવીને, રૂપવતીના માથા ઉપર હાથ લગાડયો અને કાંઇ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા, પણ તે વિજયસિંહને જરાએ સમજાયા નહિ; પરંતુ જોતાં જોતામાં એવું જણાયું કે, તે દિવ્ય આકૃતિ રૂપ-

પતીના શરીરમાં પ્રવેશી અંતર્ધ્યાન થઈ ગઈ. રૂપવતી તે બનાવ જોઇને ગભરાવાથી, કે બીજા કંઇ કારણથી કે બેશુદ્ધ થઇને જમીન-પર પડી. તેના મોંમાંથી લાગટ "હા હા! તેમ જ ખચીત કરીશ," એવા જ શબ્દ માત્ર નિકળતા હતા. તે દિવ્યમૂર્તિ અંતર્ધ્યાન થયા પછી થોડીક પળે વિજયસિંહ પણ શુદ્ધિમાં આવ્યો ને જુએ છે, તો રૂપવતી પોતાની પાસે જ પડેલી છે ને મોંમાંથી "હા હા! ખચીત તેમ જ કરીશ!" આ શબ્દોની ધારા વહેતી હતી. વિજયસિંહને કાંઇ સમજાયું નહિ, ત્યારે તેણે હાંક મારી, પરંતુ તેના જવાબમાં ઉપલા શબ્દોના ઉચ્ચારણ વિના બીજો કંઇ પણ જવાબ નહતો, તેથી ગભરાઇને તે પોતાનાં માણસોને હાંકો મારવા લાગ્યો. રૂપવતીને તેમાંનું કાંઇ પણ જાણવામાં ન હતું. તે નિશ્ચળ થઇને પડી હતી, અને ફક્ત ઉપર કહેલા શબ્દો જ ઉચ્ચારતી હતી. દાસ દાસીઓ વગેરે દોડી આવ્યાં. તેઓ આ દેખાવ જોઇને ઘણુંજ આશ્ચર્ય પામ્યાં, પરતુ બધાંએ સ્તબ્ધ થઇને બેસવાનો વખત આ ન હતો. વિજયસિંહે તરત રાજવૈદ્યને લાવવાનું કહ્યું અને દાસીઓએ રૂપવતીને તેના પલગ ઉપર સૂવાડી, તેને શુદ્ધિ આવી નહી. તેને મુખે તો અગ્યાર અક્ષરનો મંત્ર લાગટ ચાલેલો હતો તે જોઇને વિજયસિંહનું ગળુ સુકાયું. વૈદ્યરાજ ક્ષેમરાજ પડિત આવે ત્યાં સૂધી પાણી વગેરે છાંટી શુદ્ધિમાં લાવવા અનેક પ્રયત્નો કર્યા, પરતુ બધા નકામા!! તરત જ દુર્ગાચરણના ભવિષ્યની યાદ આવ્યાથી તે પોતાને કહેવા લાગ્યો, "દુર્ગાચરણનું ભવિષ્ય જો ખરૂં થવાનું હોય તો છોકરીને શુદ્ધિ આવવાનું કાંઇ કામ નથી–ભવિષ્ય ખરૂં માનવુ એમ મને લાગે છે. પણ આ શું થયુ? એને આ પિશાચનો સચાર તો નહિ હોય? ગમે તેમ હો! કાંઇ પણ છે!! મારી દૃષ્ટિ આગળ એની માએ એના શરી-રમા પ્રવેશ કર્યો છે; માટે હવે તે બાબતમાં શંકા શી ચલાવવાની? આ કેવો ભયકર બનાવ!! છોકરી ઉપર આ કંઇ નવું જ સંકટ આવ્યું છે. આવા તે મનમાં અનેક વિચારો કરતો ને બબડતો હતો. આમ કર, તેમ કર, આને બોલાવો, તેને બોલાવો, એમ ઘેલાપણું લાગ્યાની પેઠે તે બકતો હતો. એટલામાં ક્ષેમરાજ પંડિતે આવી રૂપવ-તીને જોઇ, તેની નાડી જોઇ, કંઇપણ તેને થયું નથી એમ જણાવ્યું. પરતુ તેને કંઇ થયું નથી ત્યારે એકદમ મૂર્ચ્છા શી રીતે આવી એવી શકામાં ઘણો વિચાર કરવા લાગ્યો. વિજયસિંહને વૈદે સવાલ પૂછ્યો, પરન્તુ તે તો પહેલેથી જ ગભરાયા જેવો થઇને, "વૈદ્યરાજ! પહેલાં તેને સારી રીતે ઉઠાડો, પછી હુ બધું તમને કહીશ." આવું કહીને તેને તેણે વધારે સાવધ

આવી સ્થિતિમાં વૈદ્યરાજ બિચારો શં... તેણે એક મા... ...ને

તેની જીભ ઉપર ચોળી અને આંખમાં એક આંગળી ભરીને અંજન ફેરવ્યું. અડધી પળમાં કુંવરી શુદ્ધિમા આવી, એકદમ વિજયસિંહની તરફ જોઇને બોલી; "બાપુ! મા શા માટે ચાલી ગઇ? અહીંઆં તે હતી ને?" વિજયસિંહે કાંઇ પણ જવાબ આપ્યો નહીં. તે ગાંડા જેવો તેની સામે જોવા લાગ્યો. કુંવરી ઉઠવાનો યત્ન કરવા લાગી, પરન્તુ ક્ષેમરાજે તેને ઉઠવા દીધી નહી. તે તદ્દન ઘેલીના જેવી પિતાની તરફ જોવા લાગી અને એકદમ બોલી; "હું ક્યાં છું? બાપુ, તમે ક્યાં છો? મા ક્યાં ગઇ? મને તે લેવા માટે આવી હતી, પછી મને કેમ છોડી ગઇ? હા, હા! પણ તેણે મને સારૂં જ કર્યું હતું." ક્ષેમરાજને તેનુ બોલવું ક્ષણમાત્ર પવનની લહેરના જેવું જણાયુ, તેથી તેણે વિજયસિંહને કહ્યું, "રાણાજી! રૂપવતીને સારી ઉંઘ આવી નહી હશે, ને તેને અસ્વસ્થ ઉંઘમાં કોઇ જાતનું આશ્ચર્યકારક સ્વપ્નું આવ્યું હશે, તે સ્વપ્નાંએ કરીને તેની આવી સ્થિતિ થઈ છે; બીજો કાંઇ પણ સદેહ મને આવતો નથી. હવે બધાં માણસો અહિંથી બહાર જાઓ. હું તેને ઉંઘ આવે એવો કંઇક ઉપાય કરૂં છું, તેથી તેને સારૂં લાગશે." ક્ષેમરાજના મોંમાંથી આવા શબ્દો સાંભળતાં જ, વિજયસિંહના કહેવા પહેલાં બધાં માણસો ઉઠી ગયાં. ફક્ત કુન્દ અને પદ્મા એ જ રહી; તેમાંની એક તેને ઓશીકે બેઠી અને બીજી તેના પગ આગળ બેઠી. તેઓને ઉઠી જવાનો કોઇએ આગ્રહ પણ કર્યો નહિ; કારણ કે તેમની ત્યાં જરૂર હતીજ.

ક્ષેમરાજે આસપાસનો વિચાર કરીને ઔષધ કાઢ્યું, તથા રૂપવતીને ઘણીજ મમતાથી પાસે બોલાવી, તે લેવાનું કહ્યું. ઔષધ ખાધાને આશરે અરધો કલાક તો નહિ થયો હોય, એટલામાં રૂપવતી પથારીપર એકદમ પડી અને તેને ગાઢ નિંદ્રા આવી. વિજયસિંહને પણ આખી રાત ઉંઘ નહીં આવેલી હોવાથી, તે પણ થાકી ગયો હતો. ક્ષેમરાજે તેને પણ આગ્રહ કરીને સૂવાનું કહ્યું. રૂપવતીને કાંઇ હરકત નથી, તમે નિશ્ચિન્ત રહેજો, એવું વારંવાર વિનતિ કરીને કહ્યું ત્યારે તે પણ પોતાના બિછાના-પર જઇને પડયો અને તેને પણ ઉંઘ આવી ગઇ. રાતનો બધો વખત એઉને સ્વપ્નવત્ થયો હતો, પરન્તુ મન ઉપર કાંઇ પણ અસર કરે નહીં, એવા સ્વપ્નામાંનું આ સ્વપ્નુ ન હતું.

બીજે દહાડે પ્રહર દિવસ ચઢ્યો ત્યારે વિજયસિંહ જાગ્યો અને જાગતાં જ તેનો પહેલો સવાલ રૂપવતીની તબિયત સંબંધીનો હતો. તેના જાણવામાં આવ્યુ કે, રૂપવતી હજી સુધી નિરાંતે ઉંઘે છે. તે સાંભળતાં જ તેને એક રીતે ઘણી ખુશાલી થઇ અને તે પોતાના પ્રાતઃ-કર્મ, વંદનાદિ વિધિ તથા પૂજન અર્ચનમાં લાગ્યો. પા પા કલાકે તે તેની ખબર કાઢવા માણસને મોકલતો હતો. આખરે રૂપવતી ઉઠી.

સમ્પૂર્ણ શુદ્ધિમાં જાગી છે, એવું માલુમ પડયું; ત્યારે રાણાના ખોળીઆમાં પ્રાણ આવ્યા. તથાપિ આગલા દિવસની રાતે બનેલો બનાવ કોઇ રીતે તેના મનમાંથી જતો ન હતો. વારવાર તે બનાવ સર્વ પ્રકારે તેના મનમાં રમતો હતો. તે દિવ્ય મૂર્તિ તેની આંખની સામે એકસરખી જણાતી હતી એવું ન હોતું, પણ તે દિવ્ય આકૃતિમાં પાછી પોતાની સામે આવે અને હું તેને ચિત્ત લગાડીને નિહાળું એવું તેના મનમાં વારંવાર થતું હતું. તે કાંઇ કામ કરતો હોય તોપણ વચમાં ઉપર પ્રમાણે વિચારમાં નિમગ્ન રહેતો હતો. પોતે પોતાની મેળે હસતો હતો, ખિન્ન થતો હતો, આવી રીતનો તેનો ક્રમ ચાલતો હતો. રૂપવતી હુશિયાર થઇ. તેની આગલા દિવસની ચપળીતા, આનન્દમયતા, ઉ-લ્લાસવૃત્તિ વગેરે લુપ્ત થયુ. ચહેરાપર એક જાતની ખિન્નતા આવેલી, એમ કોઇને પણ લાગે એમ હતું. કુન્દે અને પદ્માએ તેને ઘણા પ્રશ્નો પૂછ્યા અને જો કે ઘણું કરીને પોતાની સખીઓના દરેક પ્રશ્નનો જવાબ તે તુરત આપતી, તોપણ આજે તેણે તેમના એક પણ પ્રશ્નનો જવાબ આપ્યો નહી. વધારે પ્રશ્ન પૂછવાથી પણ તેના હૃદયનો મર્મ કાઢી શકાયો નહી. ઘણાં કડવાં વચન કહીને, આગ્રહ કરીને તે ન કહેવડાવવાની તેમના મનની વૃત્તિ થઇ નહિ; તેમ તેને પૂછવા કરતાં કયી તરફ તેની વૃત્તિ દોડે છે તે સંભાળવાનું કામ જ તેઓએ ચલાવવા માડયું.

* * *

આગલે દહાડે દિલ્લીથી આવેલા કાગળમાં લખ્યુ હતું કે, વધારે વિસ્તારપૂર્વક કાલે લખીશ. તેથી આજે પત્ર આવવાનો હતો તેની વિજય-સિંહ આતુરતાથી રાહ જોતો હતો. તેમાં આવનારા ખબરમાં એક તો પૃથ્વીસિંહના મરણના વિસ્તારપૂર્વક સમાચાર શિવાય, પોતાના સંબધ વિષે પણ લખવામાં આવશે એવું તે માનતો હતો. એટલામાં હલકારો આવ્યો તથા તેણે વિજયસિંહને કાગળ આપ્યો. તેમાં લખ્યું હતુ કે;

મહારાણા વિજયસિંહની ચરણ સેવામાં.

મુ. રૂપનગર.

ઘણા જ વિનયયુક્ત અનેક પ્રણામપૂર્વક વિનતિ એ છે કે, બાદશાહ ઔરંગઝેબે પરમ દહાડે કેટલું ભયકર કર્મ કર્યું તે મેં ટંકામાં કાલે જ-ણાવ્યું છે: આજે વિસ્તારીને લખી મોકલું છું. મોકલવામાં કાંઇ ડર નથી. તેવું કઇ જણાશે તો વધારે પાછો લખી મોકલીશ જ. આપણી આજ્ઞા પ્રમાણે ગલાવેલી રીતિ મુજબ હજુ સૂધી કદી પણ અડચણ આવી નથી. રાણા જસવંતસિંહના કાગળ જેવા પકડાયા છે તેવા હજી સૂધી આપના

પકડાયા નથી તે આપના જાણવામાં જ છે. આપણે કાંઇ પણ ખટપટ કરીએ છીએ એવી હજુ સૂધી કાઇને પણ શંકા આવી નથી અને તેથી આ બધું બની શકે છે.

મહારાજ! આલમગીર બાદશાહ એટલો બધો ખુની છે, એટલો આપમતલબીઓ છે, એટલો દાંભિક છે, અને એટલો અસ્થિર મનનો છે એવી કલ્પના પણ કેટલાએક દિવસ પહેલાં કાઇને ન હતી. પરન્તુ હમણાં દર કલાકે જે અનુભવમાં આવે છે તેથી દરેકની ખાત્રી થઇ છે કે, તે અત્યત નીચ માણસ છે. મહારાજ! જસવંતસિંહ મહારાજ બાદશાહનો સત્યનિષ્ટ નોકર છે ને તેનાપર તેનો પૂર્ણ વિશ્વાસ છે. તે મોગલ બાદશાહાતનો આધાર સ્તમ્ભ છે એવું હમણાં સૂધી બાદશાહે ભરદરબારમાં કહ્યું હતું અને પરમ દહાડે ઘણી જ અધમ રીતે વિશ્વાસઘાતનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યાં સૂધી તેણે આવો ઉદ્દ્ગાર કાઢયો હતો. પરમ દહાડે સવારે પૃથ્વીસિંહની મુલાકાત લીધી ત્યારે તેણે તેના પિતાના સમાચાર પૂછ્યા અને બાદશાહે, તે રાજ્યનો આધાર સ્તમ્ભ છે, એવું કહી દેખાડયું અને, તું તારા પિતાની પેઠે વર્તજે, બીજા રજપૂતોની મસલહત પ્રમાણે વર્તિશ નહી, એવો ઉપદેશ તેને કર્યો હતો. બપોરે ભરાવાની દરબારમાં તને માન આપવાનું છે એવું પણ તેને કહ્યું, પરન્તુ બપોરે, કેવો ભયંકર બનાવ! પૃથ્વીસિંહને જોધપુરથી તેડું મોકલી તેડાવ્યો હતો. તેડાવવાનું કારણ એમ બતાવ્યું કે, જસવંતસિંહ મહારાજ અમારી પાદશાહીના આધાર સ્તમ્ભ છે: ત્યારે તેના છોકરાને એક વખત જોઇને સારો ઉપદેશ આપવો જોઇએ. બધાં માણસને આ કારણ પ્રશસનીય જણાયું અને બધાંએ જસવતસિંહ તથા પૃથ્વીસિંહનું નસીબ ઉઘડયું એમ કહેવા માંડયું; અને બધા, દરબારમાં આજે તેને કેવું માન મળે છે તે જોવાની મતલબથી દરબારમાં જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. તે દહાડાનો દરબાર તદ્દન અજાયબ જેવો ભરાયો હતો. દરબારમાં જેને આવવાનું માન હતું એવા બધા તે દહાડે દરબારમાં આવ્યા વિના રહ્યા ન હતા. પૃથ્વીસિંહને બાદશાહે પોતાની જમણી બાજુપર બેસાડયો અને તેની સાથે ઘણા જ પ્રેમથી વાતચિત કરી. ત્યારપછી દરબારનાં માણસોને ઉદ્દેશીને તેણે કહ્યું, "દરબારીઓ! આ પૃથ્વીસિંહ, મહારાણા જસવંતસિંહનો પુત્ર છે, અને એ આજથી અમારો પુત્ર જેવો થયો. એનો બાપ જેવો આપણી બાદશાહીનો આધાર છે તેવો જ આ પણ છે એવું હું સમજું છું." આટલું બોલીને પાસે બેઠેલા અમીરની તરફ જરા આંખની ઇશારત કરીને બાદશાહે પૃથ્વીસિંહનો હાથ ઘણા જ જોરથી પકડયો અને તેને કહ્યું, "કયોં પુતલ્ઠ! તુ પણ તારા બાપ

જેવો જ બહાદુર છે એવી ખ્યાતિ મે સાંભળી છે. તે શું ખરી છે? તુ શું કહે છે તે કહે જોઇએ."

ખરો રજપૂત પૃથ્વીસિંહ ઠંડે અવાજે બોલ્યો;–"ગરીબોકિ વાલિ! આખી દુનિયાપર જેનો અમલ છે એવા બાદશાહની ફક્ત કૃપાદૃષ્ટિ એકાદાપર પડવાથી તેને કેવુ સ્ફુરણુ આવે છે? જ્યારે મારા જેવાના આપે બે હાથ પકડયા ત્યારે મારા શરીરમાં કેટલી સ્ફુરતી આવી છે તે હું કહી શકતો નથી. સ્ફુરતીનો ઉદ્દ્ગાર કાઢતાં તેના બાહુનુ ખરેખર જ સ્ફુરણુ થયુ, તે ઔરંગઝેબને પણ સમજાયું હશે; કારણ કે તેનો તે વીર્યોદ્દગાર સાંભળતાં જ ઔરંગઝેબની મુખચર્યા પણ એકદમ બદલાયલી જણાઇ. તેણે એકદમ તેને કપટયુક્ત પ્રેમથી ભરેલા શબ્દોમાં કહ્યું, "વાહવા! વાહવા! તારા બોલવામાં મને જાણે જસ-વંતસિંહ જ પાછા મારી દરબારમાં આવ્યા હોય એવું જણાય છે." એટલું બોલ્યા બાદ પાછળ ઉભેલા સિદ્દિ ખુદાદાદને ઇશારત કરીને પોશાક લાવવાને કહ્યું. તે પોશાક લાવ્યો અને બાદશાહે પોતે તે પોશાક પૃથ્વીસિંહના શરીર ઉપર ચઢાવ્યો અને દરબાર તરત જ ગરબડમાં બરખાસ્ત કરીને ત્યાંથી તેને જવા દીધો. પણ પછી શું બન્યું? પૃથ્વીસિંહ પોતાના મકાનપર જતાં જતાંમાં તેને પોતાના શરીરપર એટલો દાહ થયો કે કોઇને પોતાના શરીરને સળગાવેલી મશાલ લગાડી હોય ને ઠેકાણે ઠેકાણે દઝાડયો હોય તેવુ જણાયું. તે ભોંય ઉપર આળોટવા લાગ્યો. વૈદ્યને બોલાવી મંગાવવાની પણ ફુરસદ મળી નહિ—એટલામાં જ એ બિચારાનો જીવ ગયો. હાય હાય થતાં જ્યાં ત્યાં આ દુષ્ટ ખબર પ્રસર્યા. બાદશાહના કાનપર તે ખબર પહોંચ્યા, ત્યારે તે એટલો તો શોક કરવા લાગ્યો કે, જાણે પોતાનો વહાલો છોકરો મરણ પામ્યો હોય! દરબારમાં તેની માનપ્રતિષ્ઠા થઇ અને તેણે રજપૂતનું પાણી દેખાડયું જેથી તેને કોઇની દુષ્ટ નજર લાગી તેથી જ આમ બન્યુ એમ તેણે પોતાની આસપાસના લોકોને કહેવા માંડયું અને ઘણો જ આશ્ચર્ય પમાડે તેવો શોક પાળવા લાગ્યો. પરન્તુ એ દલગીરીમાં કંઇપણ ખરાપણું નથી એવુ દરેકને જણાવા લાગ્યુ. દરેક પોતાના મનમાં પક્કી રીતે સમજ્યા કે, બાદશાહે જસવંતસિંહના ઉપરનો પોતાનો ગુસ્સો હજી સૂધી છોડયો નહોતો, તેથી આમ કર્યું છે. પણ સઘળામાં મોટો ચમત્કાર એ હતો કે, બાદશાહે પોતે પોતાને હાથે એક પત્ર લખીને આ દુષ્ટ વાર્તા જસ-વંતસિંહને જણાવવા માટે હલકારો મોકલ્યો છે. કાગળમાં, "તમારો નહિ પણ મારો પુત્ર મરી ગયો છે એમ હું સમજું છું ને મારા મનની સ્થિતિ આ બનાવથી ઘણી જ શોકજનક થઇ પડી છે," ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ રીતે લખી, શોકમાં ભાગ પડાવ્યો છે.

વિજયસિંહે અહિં સૂધી પત્ર વાંચીને નીચે મૂક્યો તથા એક લાંબો નિઃશ્વાસ મૂકીને ખૂબ દાંત પીસ્યા.

વિજયસિંહે મોગલોને ઘણા ધિક્કાર્યા. તેમાં પણ ઔરંગજેબ બાદશાહે રાજ્ય મેળવવા માટે જે નાના પ્રકારનાં દુષ્ટ કાર્યો કર્યા હતાં, તે સાંભળીને તેને એટલો દ્વેષ આવ્યો કે, જો તેની સાથે ધર્મયુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ આવે તો બધા રજપૂત વીરોએ એકત્ર થઇને પોતાના દેશમાંથી તેને હાંકી કાઢવો, એવું તે રાજસિંહને હમેશાં કહેતો હતો. સ્વાર્થ સાધવાને તે કોનો કેવી રીતે ઘાત કરશે તથા ક્યારે વિરોધી થઇ પડશે, તે કોઇને સમજાતું નહતું અને કોઇએ કદી તેનો વિશ્વાસ કરવો નહિ, એવું તે રાજસિંહની પાસે જ નહિ, પણ જે કોઇ રજપૂત વીર તેને મળતો તેને કહેતો હતો. ઔરંગજેબના કાનપર આ વાત પડશે તો તેના ઉપર તે મોટો અનર્થ ગુજારશે, એવુ અનુમાન કરનારા રજપૂતોએ તેને ચેતવ્યો પણ ખરો! પણ તેના ઉપર તેણે મુદ્દલે લક્ષ આપ્યુ નહતુ. ઉલટું એવું બોલનારાઓને તે ધિક્કારતો હતો.

ઔરંગજેબના ભયંકર કામની તપસીલ વાંચ્યાથી તેને નખશીખ આગ લાગી. ઔરંગજેબ ઉપર તેને દ્વેષ આવ્યો, એમાં કાંઇ નવાઇ નહોતી. જસવંતસિંહને માટે તેના મનમાં જરાપણ માન નહતું, પરંતુ તેના પુત્રને આવા વિશ્વાસઘાતથી મારીને બાદશાહે તેના ઉપર માન ખાટવા માટે સાંત્વનાનો પત્ર મોકલ્યો એવી તેની નીચતા જોઇને, તેને જસવંતસિંહ ઉપર દયા આવી. મોગલોની ઇચ્છા પૂર્ણ કરી અથવા પોતાની જાત વટલાવી મહત્તા મેળવનાર જસવંતસિંહ ઉપર વિજયસિંહ જેવા ખરા રજપૂતને ક્યાંથી પ્રેમ હોય? પરંતુ પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાને કૃતઘ્નતાનો ઉપયોગ કરે એવા ઔરંગજેબ તરફ તિરસ્કાર આવે અને તેની કૃતઘ્નતાનો ભોગ થઇ પડેલા જસવંતસિંહ તરફ દયા ઉત્પન્ન થાય એ સ્વાભાવિક હતું. જસવંતસિંહના ઉપર દયા અને બાદશાહના ઉપર તેને ક્રોધ આવ્યો અને દાંત પીસી. સંતપ્ત થયેલો, શૂન્ય દૃષ્ટિથી, ઉપરની છત તરફ તે જોવા લાગ્યો.

રૂપવંતી ક્યારનીએ તેની પછાડે આવી ઉભી હતી અને હવે વળી શું બનશે તે જોવાના વિચારથી તટસ્થ તેની તરફ તથા કાગળ તરફ જોવા લાગી, પણ તેને કાંઇ સમજાયુ નહિ. વિજયસિંહ પોતાના સંતાપ અને વિચારમાં નિમગ્ન હતો, તેના મનમા નાના પ્રકારના વિચારો ઘૂમતા હતા. મુખ્ય વિચાર એ હતો કે. મોગલની તરફથી—તેમા પણ આ દુષ્ટ ઔરંગજેબથી, વિશેષે કરી રજપૂતોની આટલી બધી ખરાબી થયા છતાં બધાએ એકઠા મળી તેનો નાશ કરવો એવી બુદ્ધિ કેમ તેમને થતી નથી? આવી રીતના,

મનને ખિન્ન કરનારા ઘણા વિચારો તેને દુઃખ દેવા લાગ્યા. આવી સ્થિતિમાં જો મારી આંખ મિચાય તો ઘણું સારૂં, એવો પણ તેના મનમાં તરંગ ઉઠતો હતો. એકાદિ ખરાબ બાબત ન બનવા દેવાનું આપણા હાથમાં નથી, પણ તે બને તે પહેલાં આપણી હયાતિ ન હોય તો ઠીક, એમ તેને લાગતું હતું. આ વિચાર તેના મનમાં આવવાથી આખરે તેણે હાય મારી અને ફરીથી પેલા કાગળ તરફ આંખ ફેરવી ફેરવી જોયો, તેટલામાં તે રમણીય મુખકમળ તેની દૃષ્ટિ આગળ આવી ખડું થયું.

રૂપવતી ઉપરનો વિજયસિંહનો કેટલો પ્રેમ છે, તે વાંચનારે અત્યાર સુધીમાં ઘણી રીતે જાણ્યો છે. તે મુખકમળ જોતાં જ વિજયસિંહના હૃદયે જરા શાંત થઇને, મુખ ઉપરની ખિન્નતાને ફેરવીને, તે જગાપર જરા હાસ્યને માર્ગ આપ્યો, તેમાં કાંઇ આશ્ચર્ય નથી. રૂપવતી તેની આખની કીકી હતી. આંખની કીકીને વિપત્તિમાંથી બચાવવાને દરેકનો પ્રયત્ન હોય છે, તેમ રૂપવતીની વિપત્તિ તથા સંકટ દૂર કરવા માટે, વિજયસિંહનો નિરંતરનો પ્રયત્ન હતો. તેથી કાંઇ પણ વિષાદ ઉત્પન્ન કરનારી બાબત જો બની હોય ને તેથી તે ગમે તેટલી વિપત્તિમાં આવ્યો હોય તોપણ, તે એવો સાવચેત રહેતો હતો કે, રૂપવતીને પોતાની દિલગીરી જણાઇ આવે નહી. જે બાબત ચિન્તા રાખે તેને જોતાં જ તેની અરધી ખિન્નતા જતી રહેતી હતી, ને બાકી રહેલી અરધીને છૂપાવવાને માટે તે બહુ યત્ન કરતો હતો.

રૂપવતીને જોતાં તેના ચહેરા ઉપર સ્મિત દેખાયું. તે એકદમ બોલ્યો;—"દીકરી રૂપા! તુ આજે અહી આવશે એવુ મને લાગતુ નહોતુ. કાલે આટલો ઉજાગરો થયો છતાં પણ તું અહિ શામાટે આવી? આજે આખો દહાડો પથારીમાં પડી રહી હોત તો તને સારૂં થાત. વળી મને પણ સારૂં લાગત.........તારો........."

પણ રૂપવતીએ તેને આગળ બોલવા દીધો નહિ. તે વચમાં જ બોલી ઉઠી કે, "બાપુજી! કાલના દિલ્લીના કાગળમાં લખ્યા પ્રમાણે આજે કાગળ આવ્યો હશે એવું જણાય છે. તે પત્રમાં શું લખ્યુ છે? મને તે હકીકત જાણવાની ઇચ્છા થાય છે."

વિજયસિંહે તે કાગળ એક કોરે મૂકીને એકદમ તેને કહ્યું કે, "તારે તે હકીકત જાણીને શું કરવું છે? તને એક જ હઠ છે. તે કાગળમાં કહેવા જેવું કાંઇ પણ નથી. તેમાં શું હોય તે......"

"હા, શું હોય? આટલો મોટો પત્ર શું અમસ્થો જ લખ્યો છે કે? કોણ આટલી ફોગટ મહેનત લે? વળી કાલે જે હકીકત લખી છે

તેનો ખુલાસો તેમાં હશે તે મારે સાંભળવો છે. બધી હકીકત હમેશાં મને જણાવો છો ને આજે આટલું બધું લખ્યું છે, છતાં મારાથી શામાટે છૂપાવો છો? આ પત્રમાં શું છે?"

"છૂપાવીશ નહિ!" તેણે જરા મમતાથી કહ્યું. "પણ આવી રાજ્યકાજની, વિશ્વાસઘાત તથા દગલબાજીની વાતો સ્ત્રીઓને કાને નાખવામાં કંઇ ફાયદો નહિ." તે સાંભળતાં જ રૂપવતીના કપાળમાં રેખા પડી. એ જોઇને તે બાળાને પોતાની પાસે મમતાથી બેસાડી રાણે કહ્યું કે, "અરેરે! તું નિરાશ થઇ ગઇ શામાટે? જો આ કાગળ. મારૂં શું જાય છે? બધું વાંચ, એથી તને મોગલ કેવા છે, કેટલા કૃતઘ્ન છે, આપણું કહીને જેને બોલાવે છે તેના સંબંધમાં પણ સ્વાર્થ સાંધવાનો લાગ આવતાં કેવો વિશ્વાસઘાત કરે છે તે સમજાશે. છી, છી! એવી જાતનો નીચ સ્વાર્થી પુરૂષ આખી દુનિયામાં કોઇ જ નહિ હોય. પણ આપણે શું કરીએ? રજપૂતવીરોએ જ જો બધું છોડીને મુસલમાનોની—આ નીચ મોગલની સેવા કરવી સ્વીકારી, તેમાં જ તેઓને સારતા જણાઇ, તો આપણે એકલા શું કરીએ? ઠીક છે. આ એકલો એકનિષ્ઠાથી સેવા કરે છે, તો પણ તેઓ તેના તરફ કાંઇ પણ સારી રીતે વર્ત્યા નથી."

"જા દીકરી! તુ તારાં સંતાનને તેની સેવા કરવા દઇશ નહિ!" એમ કહીને કાગળ તેની સામે મૂક્યો. રૂપવતીએ પહેલેથી છેલ્લે સૂધી તે વાંચ્યો. વાંચતાં વાંચતાં તેનું શરીર ગરમ થયું, તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં અને વારંવાર દાંત પીસવા લાગી. વિજયસિંહ તેની તરફ ઘણી બારીકીથી જોતો હતો અને તેના મનમાં થતા વિકારો જેમ જેમ તેના સુકુમાર ચહેરા ઉપર સ્પષ્ટ થતા હતા, તેમ તેમ તે, તેને જોતો હતો તેથી તેને સમાધાન થતું હતું. આ પ્રમાણે તેણે તે કાગળ વાંચીને બાપની પાસે મૂક્યો અને ઓઢણીથી પોતાની આંખ લુછી. પછી બોલી; "બાપુજી! આ વાત હવે કાબુલમાં ગયાથી ચન્દ્રાવતી માસીને કેવું લાગશે? ઔરંગજેબની સાથે લડતો જસવંતસિંહ જ્યારે એકવાર સમરાંગણ છોડીને જોધપુર પાછો આવ્યો ત્યારે તેણે નગરના બધા દરવાજા બંધ કરાવીને રજપૂતને અયોગ્ય એવું કામ કરવા માટે નિર્ભત્સના કરી હતી. ઔરંગજેબની ક્ષમા માગીને જ્યારે દરબારની સરદારી લીધી ત્યારે તેણે તેને ચેતાવ્યો હતો, પણ બધો પ્રયત્ન નકામો ગયો. તેણે ઉગતા સૂર્યની પૂજાના વ્રતની પેઠે ઔરંગજેબની નોકરી સ્વીકારી અને આટલું કરતાં પણ છેવટે આવો પ્રસંગ પોતાપર ખેંચી લાવ્યો છે. જ્યારે આ બાબત તેના જાણવામાં આવશે ત્યારે તેને કેટલું દુઃખ થશે? પણ વિચાર શું કરે? હવે જો જસવંતસિંહ ચેતે તો ઠીક છે; નહી તો ચન્દ્રાવતી માશીના શા હાલ

થશે ? તે આ સાંભળ્યા પછી જીવશે નહી, પોતાનો પ્રાણ આપશે. બાપુજી! ઔરંગજેબના મનની ખરી મતલબ તમને ખબર નથી. તે મને ચાર જ દિવસ થયાં પદ્માએ કહ્યું છે. તેને ક્યાંથી માલમ પડયું હશે તે કોણ જાણે ? પણ બાપુ ! તેનું કહેવું ખરૂ જણાય છે. નહિ તો ઔરંગજેબ આવી રીતે તેની સાથે દગલબાજી કરે નહી."

"તને પદ્માએ શું કહ્યું છે? પદ્મા પણ ઘણી જ ચોક્કસ જણાય છે."

"બાપુજી! તેમાં ચોક્કસ શું ? તે થોડા દિવસ ઉપર ઉદેપુર ગઇ હતી, ત્યાંથી તેને સમાચાર મળ્યા તે તેણે મને કહ્યા."

"પણ તે શી હકીકત છે ? ઔરંગજેબની મતલબ તેને શું ખબર ?"

"બાપુજી! શહાજહાંન બાદશાહના મનમાં ઔરંગજેબને ઉદેપુરની એક કન્યા પરણાવવાની હતી; પણ તે બની શક્યુ નહિ. ચંદ્રાવતી માશીનું તેણે માગુ કર્યું હતુ; પણ તેના દાદાએ ના પાડી. પોતાને માટે તે કન્યાનું માગું કર્યું ત્યારે તેના બાપે ના પાડી ત્યારથી ઔરંગજેબના મનમાં એ વાત રમી રહેલી છે ને જસવતસિંહ સાથે તેનાં લગ્ન થયાં ત્યારથી તેનો ગુસ્સો બહુજ વધ્યો છે; કારણ કે જસવંતસિંહ ઉપર હુમલો કરીને તેને પોતાના જનાનખાનામાં લાવી શકાતી નથી; તે બાદશાહનો દોસ્ત છે અને ઘણો પ્રબળ છે; માટે કોઈ રીતે તેને દુઃખ દેવું અને દિલ્લિમાં લાવવો આવો ઘાટ છે. ઉદેપુરના રાણાના વંશની સ્ત્રીઓ પોતાના જનાનખાનામાં હોવી જોઇએ, એમ બાદશાહની મોટી ઇચ્છા છે; પણ તે પૂરી પડતી નથી તેથી એક ફિરંગી સ્ત્રી લાવીને તેને ઉદેપુરીનું નામ આપ્યું છે. એવી વાત દરબારમાં પણ થઈ હતી. બાપુ ! માશી ઘણી જ સારી છે. જસવતસિંહનું એક પણ કામ તેને પસદ નથી, પણ તે ખરી પતિવ્રતા છે, તેથી તેને છોડીને એક પળ પણ દૂર રહેતી નથી અને તેની સેવામાં જરા પણ ઓછપ રહેવા દેતી નથી. તેના ઉપર આવાં સંકટો આવેલાં જોઇને બહુ ખરાબ લાગે છે. બાપુ! આવા મોટા કર્ત્તા કારવતા છોકરાને બાદશાહે માર્યો, તેણે તેનો શો અપરાધ કર્યો હતો? એ દુષ્ટને કોઇ પણ સજા કરશે નહિ? કોઈ તેનું અભિમાન તોડશે નહિ? બધા રજપૂતો શું નિર્માલ્ય થઇ ગયા? શું આ ભૂમિ નક્ષત્રિય થઈ?"

રૂપવતી ઘણી જ ગુસ્સે થઈ. રાણી ચંદ્રાવતી–જસવતસિંહની સ્ત્રી રૂપવતીની માના કાકાની પુત્રી થતી હતી. માશીએ ભાણેજને કદી જોઇ ન હતી, તો પણ ચંદ્રાવતીને માટે રૂપવતીના મનમાં એટલુ માન હતું કે, તેને તે પાંચ સતીમાંથી એક સમજીને તેની ભક્તિ કરતી હતી, તેનું સ્મરણ કરતી હતી [illegible] પ્રત [illegible] એવું તેને જણાતું હતું; તથા જસવંત [illegible] જપૂત [illegible]

પત્નીને ઉચિત એવું નૈષ્ઠુર્ય દેખાડવાનું સાંભળ્યું ત્યારથી તો પૂજનીય તથા અનુકરણીય દેવી તે થઈ રહી હતી. તેનું જ્યારે જ્યારે નામ નિકળતુ ત્યારે ત્યારે રૂપવતીનું અંતઃકરણ પ્રેમરસથી ઉછળતું હતું. પોતે એવી રીતે ચાલીને રજપૂત તખ્તનું તથા જાતનું નામ રાખીશ, મારા પતિને શૂરવીર બનાવીશ અને કદી મારે પેટે પુત્ર ઉત્પન્ન થશે તો તેને રજપૂત વીરને ઉચિત એવી બહાદૂરી રાખતાં શીખવીશ, એવું તે હમેશાં પોતાના મનમાં કહેતી હતી તથા નિશ્ચય કરતી હતી. પોતાના પૂજ્ય દેવતાપર આજે આવો ખરાબ પ્રસંગ આવેલો જોઇને, તેને ઘણું જ ખરાબ લાગ્યું,

વિજયસિંહને તેનો આવો સંતાપોદ્વેગ જોઇ, એક રીતે ખરેખરૂં સમાધાન થયું તથા તે સમાધાની જોતાં તે પોતે તટસ્થપણે, પરતુ હસતે ચહેરે તેની તરફ જોઇ રહ્યો. ચંદ્રાવતીની બધી હકીકત તેના જાણવામાં હતી અને તેના પતિવ્રત માટે તેને પણ માન હતું; જસવતસિંહની સાથે તેનું લગ્ન થયું તે તેને બિલકુલ પસંદ ન હતું; ઉદેપુરના રાણાનો અપ્રત્યક્ષ રીતે પણ મુસલમાનોની સાથે સંબંધ થાય તેની તે વિરૂદ્ધ હતો; કેમકે તેની પોતાની જ પત્ની–રૂપવતીની મા–તેજ વંશની હોવાથી, તેને પોતાના સસરાના પક્ષની કોઈ પણ કન્યા મુસલમાનમાં ન જાય એવી ઇચ્છા હતી. વિજયસિંહ ઉમરે ગમે તેટલો મોટો હતો તથા તેને માટે બીજાં કુટુંબોના મુખ્ય પુરુષોના અંતઃકરણમાં કેટલી પૂજ્ય બુદ્ધિ તથા માન હોય તો પણ, તે ઉદેપુરના રાજાનો ખંડિયો રાજા હતો, તેથી બધી વાત તેના ધારવા પ્રમાણે શી રીતે થાય?

ચંદ્રાવતીના બાપે જસવન્તસિંહની મહત્તા પોતાને ઉપયોગી થઈ પડશે, એવી આશાથી પોતાની કુંવરી તેને આપી હતી. વિજયસિંહને ખરાબ લાગ્યું, પરંતુ તે નિરૂપાય હતો; તોપણ ચંદ્રાવતીને માટે તેને ઘણી દયા આવી. જસવન્તસિંહને, પોતાનું કર્તવ્ય શીખવવા માટે તેણે વખતો વખત, રજપૂત વીરપત્નીને યોગ્ય એવી વાતો કહી. તે જ્યારે તેના સાંભળવામાં આવી, ત્યારે તેના ઉપર તેને ઘણો આદર તથા પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો. જસવંતસિંહે નહી પણ ચંદ્રાવતીએ રજપૂતનું નામ રાખ્યું, તે પણ તેને સમાધાન કરનારૂં હતું.

રૂપવતીએ કાગળ વાંચીને ઉપર લખ્યા પ્રમાણે વાતચિત કરી, છેવટ કહ્યું કે, “બાપુ! ચંદ્રાવતી માશીને એક પત્ર લખી તેને દિલાસો આપવો, એવું મારા મનમાં થાય છે. કાગળ કોણ લઇ જાય વારુ?”

વિજયસિંહ તે સાંભળીને હસ્યો તથા કહેવા લાગ્યો કે, “પત્ર મોકલવામાં કંઈ હરકત નથી? ગમે તે રીતે પત્ર મોકલી શકાય; પણ તું તેમાં શું લખીશ?”

"બીજું શું લખું? તેનો ઉછેરેલ પાછેરેલ પુત્ર ગયો, તેનો શોક કરીશ, બીજું શું? બાપુજી! પૃથ્વીસિંહ તેના પિતાના જેવો નહતો, ને તેને મોંની વાત ગમતી ન હતી એમ આજ સુધી મે ઘણાંને મોઢે સાંભળ્યું છે. તેનો આવી રીતે ઘાત થયો તે સાંભળીને તેની કેવી સ્થિતિ થઇ હશે? મને જો પાંખ હોત તો હું ઉડીને તેની પાસે જઈ તેને દિલાસો આપી આવું, પણ તે શકય નથી એ શબ્દો લખતાં આવડે છે તે લખીને તેને આપું, એટલે થયું. કયો ભરૂસાદાર માણસ મોકલશો? ઔરંગજેબના જાસુસો બધે ફરતા રહે છે એવું મે સાંભળ્યું છે, તેથી હું પૂછું છું. ખેપીઆના હાથનો કાગળ કોઈ જાસુસના હાથમાં જાય તો તેને વળી આપણી ખાતર વધારે દુ:ખ ખમવું પડે."

"પુત્રી! એવું તું શું લખનારી છે કે જે ઔરંગજેબના હાથમાં જાય તો એઉને દુ:ખ થાય? થવા દે, થવા દે, એક વખત મને દુ:ખ! એક વખત મારે અને પેલા નીચ બાદશાહને સંગ્રામ થાય એવી મારી ઇચ્છા છે. કોઈ બીજો પરાક્રમી પુરુપ આવ્યો તો ઠીક જ છે. નહિ તો હું એકલો કાં તો તેને સ્વર્ગમાં પહોંચાડીશ અથવા રણમાં પડીને વીર ગતિને પામીશ, પણ જસવંતસિંહની માફક પીઠ દેખાડીને નાશી આવીશ નહિ. રજપૂતતા તદન નાશ પામી નથી.જુવાનીઆઓમાં કદાચ નહી હોય પણ મારી ઉમરનાઓમાં તો મારા જેવા ઘણાક છે એટલું તો હું દેખાડી શકીશ. તું કાગળ લખ, તારૂં લખાણ પૂરૂં થાય એટલામાં હું કોઇ વિશ્વાસુ જાસુસ શોધી કાઢી, તારો કાગળ મોકલવાનો બંદોબસ્ત કરૂં છું. તું ફીકર કરીશ નહિ. જોઉં છું કે બાદશાહનો જાસુસ શું કરે છે?" એવું કહીને તેણે રૂપવતીને પત્ર લખવાને મોકલી.

માણસ વૃદ્ધ થાય છે ત્યારે તેને શાંતિ મળે છે, તેમ વખતોવખત ઉચ્છૃંખલતા પણ આવે છે. વિજયસિંહની હાલ આવી સ્થિતિ હતી. ઔરંગજેબને માટે તેનો દ્વેપ ઘણો જ વધી ગયો હતો. જો લડાઇ થાય તો તેને બરાબર હાથ દેખાડવો એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો અને એવો કોઇ પણ રજપૂત વીર નીકળશે નહિ તો બાદશાહને કરવું હશે તેમ કરશે, તેનો તેને ભય ન હતો.

રૂપવતી ખેપીયાને માટે બોલત નહિ તો પત્ર લખવાની વાત તોડી નાંખત, કારણ કદી જાસુસદ્વારા પત્રની ખબર બાદશાહને પડી તો તે સંતાપીને પોતાનું પારિપત્ય કરવાને ઉદ્યુક્ત થશે, આવો વિચાર આવતાં વળી તેને એક જાતનુ શૂર ચઢયું અને પોતાના એક પત્ર ઉપરથી જ લઢાઇનો પ્રસંગ આવે તેના જેવું એકે નહિ, એમ માની પત્ર નક્કી મોકલવો એવો દ્દઢ નિશ્ચય કર્યો. રૂપવતીના પત્રમાં ઔરંગજેબને માઠું લાગે

અને ક્રોધ ચઢે એવું તે લખશે એવો તેને સંભવ ન હતો, તેથી તેણે પોતે જસવન્તસિંહને એક પત્ર લખવો એવો ઠરાવ કર્યો અને તેમાં શી બાબત હોવી જોઇએ? શી રીતે લખવો? વિગેરે વિચાર કરી તે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો. રૂપવતીએ પણ એક પત્ર લખ્યો. આ બે પત્રો ખેપીઆની સાથે કાબુલ મોકલ્યા. પરતુ પરિણામ શું આવ્યું તે કહેવા પહેલાં આપણે રૂપનગરનો કિસ્સો છોડી, બીજી તરફ માણસો શું હિલચાલ કરતા હતા તે જોઇએ.

પ્રકરણ ૪ થું.

અચલેશ્વરનું મંદિર.

તે જગાપર રહેનારા પશુઓને એવું જણાયું કે, આજે પરમેશ્વરે વાયુને મનમાં આવે તે પ્રમાણે વાઇને અને મેઘને મનમાં આવે તે પ્રમાણે વરસવાને તથા અર્બુદાચલને નવરાવી નાંખવાને પરવાનગી આપી હોવી જોઇએ. શિખરોપર મેઘ માળાની હાર થઇ રહી હતી, તે વખતની આકાશની શોભા કલ્પનામાં પણ આવવી અશક્ય છે. શિખરની બાજુપર કેટલાં વાદળાં હશે તે કોઇ પણ જાણતુ ન હોતું; પરંતુ તે શિખર ઉપર ઉભા રહેવાના ધૈર્યવાળો તથા નીચે જોવાના સામર્થ્યવાળો એક માણસ આવે વખતે પહાડના શીખર ઉપર ઉભો રહ્યો હતો. નીચેની બાજુએ દરિયાની ખો છે એવું સ્વપ્નામાં પણ તેને માલમ પડે તેવું ન હતું. આવો તે આબુનો દરિયો તથા ખાઇ વાદળાંથી આચ્છાદન થઇને જ્યાં ત્યાં સપાટી જ સપાટી થઇ છે એમ તેને જણાયું હોત. પોતે આબુનાં ઘણાં જ ઉચાં શિખરમાંના એક શિખર ઉપર છે એવુ તેને માલમ પડ્યું નહિ, પણ શિયાળાની ઋતુની પેઠે ધૂમસથી વ્યાપેલી એક સપાટ જમીન ઉપર પોતે ઉભો છે એવી તેના મનની ખાત્રી થતી હતી. પ્રચંડ વાયુ તે દિવસે એટલા ભયંકર રૂપમાં વાહતો હતો કે જાણે તેને ભગવાન્ અચલેશ્વરે ઘણા કાળથી પાતાળમાં પૂરી રાખવાના કારણથી અકળાઇને આજે છૂટવાની સાથે તે બધાનો ખાર કાઢતો હોય. વીજળી, એકાદા સંતપ્ત વીરે શત્રુના લશ્કરના ટુકડે ટુકડા કરવાને ધરેલી તરવારની પેઠે આખા આકાશમાં ચોમેર ચમકતી હતી. બધાં પંચમહાભૂતોને આજ સૂધી દાબી રાખ્યાં હતાં; તે ભગવાન્ અચલેશ્વરે આજે કેટલેક વર્ષે છોડ્યાં તેથી તેઓને પહેલાંનું સ્મરણ થવાથી, અર્બુદ પર્વતને અહીંથી ઉખેડી ફેંકી દેવાનો વિચાર હોય નહીં તેમ પ્રયત્નો કરતાં હતાં.

હિમાલયના શિવાય આ આર્યાવર્તમાં અર્બુદ પર્વતના જેવું બીજું પુરાણું સ્થાન પ્રસિદ્ધ નથી એમ કહેવાથી અર્બુદના ગૌરવમાં આપણે વધારો કરી શકીશું. આ પર્વતની પુરાણમાં જે જે કથાઓ આપી છે તે બધીમાં ગ્રંથકારોએ હિમાલય બાદ કરતાં બીજા બધા પર્વતોમાં તેને શ્રેષ્ઠ ગણેલો છે. આ પહાડ આરાવલ્લીના પર્વતની સાથેનો એક ભાગ છે ખરો, પરતુ તેનાપર રીસાઇને જાણે એક જૂદા થયેલા ભાઇ પ્રમાણે એકલો જૂદોજ તે ઉભેલો છે. પુરાણમાં તેની ઘણીક કથાઓ છે.

શિવાદિ દેવ હિમાચળ ઉપર રહેનારા છે ખરા, પરંતુ એક ઉંચી જગાપર રહીને તેમને કંટાળો આવ્યો હશે તેથી, તેઓ એ જગાપર આવીને રહેતા હતા. તે યુગમાં આબુ, આરાવલ્લી પહાડથી જૂદો ન હતો, અથવા તેના કરતાં ઘણો ઉચ્ચો ન હતો. તે પહાડથી બીજા ભાગની સપાટીનો પણ એજ એક ભાગ હતો. તે વખતે તેના ઉપર શિવભક્તિ પરાયણ ઋષિઓનાં મોટાં મડળ રહેતાં હતાં. મડળમાં કુળપતિ ભગવાન્ વસિષ્ઠ હતા. સૂર્યોદયની પહેલાં ઉઠીને પોતાના યજ્ઞો, પોતાનાં યજનો, જપ, તપ વગેરે બધાં પવિત્ર કામો કરવાં, પોતાની કામધેનુના દૂધનું પોતે સેવન કરવું, પોતાના શિષ્યોનો પોતે પ્રસાદ લેવો, કંદ મૂળ ફળો લાવવાં અને સર્વેએ શરીરનું રક્ષણ કરીને બ્રાહ્મણોચિત પોતાનાં કર્મ કરવાં એ તેમનુ કર્તવ્ય હતું. ત્યાં શાંતિ પરીપૂર્ણ બિરાજતી હતી, કોઇને જરા પણ ફિકર ન હતી. વાઘ તથા બકરી એકજ આરે પાણી પીતાં હતાં, એવી સર્વત્ર સમાન રીતભાત ચાલી રહી હતી અને તેથી ઋષિને, ઋષિ પત્નીને, ઋષિ કુમારને, કોઇ વખતે કોઇ પણ જાતનો પણ ત્રાસ થયો ન હતો. શિવાદી દેવતા વખતો વખત ત્યાં રહેવા માટે આવતા હતા, તેથી તો તે તપોવનના ઋષિકુળમાં ઘણો જ આનંદ થતો હતો.

પરંતુ જે તપોવનનાં એક ભાગમાં ઘણો જ વિસ્તારવાળો અતિશય ઉંડો કુડ હતો. તે કુંડના કિનારાપર ઉગેલી લીલીછમ ચાર ખાતાં ખાતાં વસિષ્ઠ ઋષિની કામધેનુનો પગ લપશી ગયો ને ધેનુ તે કુંડમાં પડી, ઋષિઓએ જાણ્યું કે હવે તે આપણા હાથથી ગઇ. પરંતુ વસિષ્ઠ ઋષિના પુણ્ય પ્રતાપથી એ કુંડમાં એકાએક ગગા ઉત્પન્ન થઇને, પોતાની સપાટીના ભાગપર કામધેનુને તારીને ઋષિયોને સ્વાધીન કરી. એક વખત તો આપણને તે મળી, પણ ફરીને આવું ન બને એવી તજવીજ કરવી જોઇએ, એવું મનમાં આવવાથી, ભગવાન્ વસિષ્ઠ ઋષિયે શંકરની પ્રાર્થના કરી. પ્રાર્થનામાં જણાવ્યું કે શંકર આ કુંડ પરિપૂર્ણ ભરીને ત્યાં આટલો ઉચો પહાડ મૂકે. ભગવાન શંકરે તે પ્રાર્થના પૂરી કરી, કારણ કે તે ભક્તનો બંધુ છે. તેણે

કેટલાક હિમાચળના પુત્રોને બોલાવીને કહ્યું, " અરે આરાવલ્લી પર્વતની હારોમાં વસિષ્ઠ ઋષિના આશ્રમમાં જે એક કુંડ છે, તે કુંડમાં જઈને કાયમ રહેવાની કોઈને પણ ઇચ્છા હોય તો તેને આગળ આવવું. હિમાચળનો સર્વથી નાનો છોકરો જરા વાંકાચૂકા શરીરનો હતો તેને જણાયુ કે મારે અહી રહેવાના કરતાં ત્યાં જવું ઠીક, કારણ કે ત્યાં મારી વધારે માન્યતા થશે. પરંતુ તેના પગ ટૂંકા હતા તેથી આટલી લાંબી મુસાફરી કેમ થાય? કોઈએ પણ તેને લઇ જઇ ત્યાં રાખવો જોઇયે. હિમાચળ ઉપર તક્ષક હતો તેણે આ કામ ઉપાડી લેવાની ઇચ્છા કરી, તેથી તેણે હિમાચળના પુત્રને લઇ જવાનું કબૂલ કર્યું. તેણે લઈને હિમ પુત્રને ત્યાં પહોંચાડયો. પોતાની પ્રાર્થના પૂર્ણ કરીને માંગવા પ્રમાણે કુંડ ભરીને પ્રત્યક્ષ હિમાચળના પુત્રને મોકલ્યો, એ જોઇને તે શિવભક્તને કેટલો આનંદ થયો હશે? હું શા માટે આવ્યો છું? એ હિમાચળના પુત્રે ઋષિઓને કહીને, તરત જ તેમને નમન કરીને, કુંડમાં કુદકો માર્યો અને તક્ષકને પણ પોતાના મિત્રને છોડી જવાનું મન ન થવાથી તેણે પોતાના મિત્રના શરીરને વળગીને પોતે તેની સાથે રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે વખતથી તે ઠેકાણે આ પર્વત ઉત્પન્ન થયો છે પણ તે કુંડ તે પર્વતથી પૂરો ભરાયો નહિ. સાથેની જગા જરા બાકી રહી તેથી કહો, કે પોતે હિમાચળ છોડીને તેના પુત્રના કહેવાથી નકામો આવીને બેઠો છે એવો પશ્ચાત્તાપ થઇને તક્ષક ઘણો આતુર થવા લાગ્યો તેથી કહો, પણ તે નવો પહાડ ઘણો હાલવા લાગ્યો. ત્યારે ઋષિયોને નવો જ ડર ઉત્પન્ન થયો કે કદાપિ આ પહાડ હાલીને આપણા આશ્રમ ઉપર પડશે અને આપણા તપોવનનું સત્યાનાશ વાળશે તો? તેને અચળ કરવા માટે કંઇ પણ તદબીર કરવી જોઇએ. પર્વતને અચળ કરવાનો પોતાના હાથમાં ઉપાય એટલો જ હતો કે પાર્વતિરમણની ફરીને સ્તુતિ કરવી. વસિષ્ઠે ફરી સ્તુતિ કરી, ભગવાન્ શંકર પાછા પોતાના ભક્તના કામને માટે પોતાનું તપોભંગ કરીને આવ્યા. પોતાના એક પગનો અંગુઠો પાતાળમાં નાંખીને ત્યાંથી તે પહાડમાં પેસાડીને તેને તેના માથામાંથી બહાર કાઢયો. ભગવાન શંકરના પગનો જેને આધાર છે તે પછી શું હાલે? તે હવે ખરેખર જ અચળ થયો અને ત્યારથી તેનું હાલવું બંધ થયું. તે અચળ થયો ને જે જગ્યા ઉપર શંકરનો અંગુઠો નીકળ્યો હતો તે જગ્યા ઉપર શંકરનું એક સુંદર મંદિર બનાવીને તેને અચળેશ્વર એવું ઋષિઓએ નામ આપ્યું.

આ કથા ઘણીં નવાઇ જેવી છે, પરંતુ આ કથાથી આબુનુ, ભૂપદ્દિક્ષાનું, તેના મહત્વનું અને તેના ઉપરના મંદિરના પ્રાચીનત્વનું કેટલું નવાઇ જેવું જ્ઞાન આપે છે? એ પહાડનું અર્બુદ નામ શા માટે પડયું હશે તે

જાણવું મહા મુસ્કેલ છે. કેટલાકોનું કહેવુ એવું છે કે, ત્યાં ઘણાં જૂનાં બૌદ્ધ મંદિરો છે, તેના ઉપરથી એ નામ પડયું હોવું જોઇએ. "અર્હત બુદ્ધ" મૂળનો શબ્દ છે, પછી તેનો "અર્બુદ" થયો અને આખરે "આબુ" થયો હશે. કોઇના કહેવા ઉપરથી અર એટલે તક્ષક તથા બુદ્ધ એટલે પહાડ. આ બે નામના મેળાપથી આ નામ પડયું હોવું જોઇએ. ગમે તેમ હો, પરંતુ આટલી વાત તો ચોક્કસ છે કે હિમાલયના શિવાય જે પહાડની ભવ્યતાથી તથા તેના ઉપરના સૃષ્ટિ સૌન્દર્યથી, આર્યાવર્તનું ઘણું મહાત્મ્ય વર્ષ્યું છે, એવા પહાડમાંનો આ શ્રેષ્ઠ પર્વત છે. એ હાલ ગુજરાત અને રજપૂતસ્થાનનો આરોગ્યસ્થાન થઇને બેઠેલો છે. એ આરાવલ્લી પર્વતનો ભાગ છે, તો પણ તેનાથી છૂટો પડીને એકલો જ બરાબર આકાશ ભેદવાને ગયો છે. શિરોહિ સંસ્થાન ઘણુ કરીને વચમાં હોવાથી આરાવલ્લી તથા તેની વચમાં આશરે સાત આઠ કોશ પહોળાઇની એક ખો છે. આરાવલ્લી પહાડની ઉગમણુથી એ ખોમાં એક નદી વહે છે. એ પહાડના ઘણા ઉચા શિખરનુ નામ ગુરુશિખર છે. તેની ઉંચાઇ આશરે ૫૬૬૩ ફુટની અને તેનો વિસ્તાર તળાટીથી આશરે વીશ માઇલ છે. ગુરુશિખરની સાથેના વિસ્તારમાં એક ખડકની હાર છે; તેથી તે શિખર ઉપર જાણે એક તખતો થયો હોય તેમ તે અત્યંત ઉંચી તખ્તીની ઉપરથી નીચેની સપાટીની તથા ખોની ઘણી જ સુંદર શોભા જણાય છે. કેટલીક જગાપર તે ગુરુશિખરની સપાટ પથ્થરની હાર તૂટેલી હોવાથી એવું જણાય છે કે, ઘણા જ જુના કાળમાં–સત્ય દ્વાપરાદિ યુગમાં, હિમાચળપર વસનારા દેવ કંટાળીને, તે ગુરુશિખર ઉપર આવીને રહેતા હતા ત્યારે નિચેના મૃત્યુ લોક ઉપર શું ચાલે છે તે જોવા માટે જાણે કાંઇક ઝરૂખો જ કરી મૂકેલો હોય નહિ?

આ પહાડ ઉપર કેટલીએક બાજુએ ચઢવું ઉતરવું ઘણું મુસ્કેલ છે, કેટલીક જગ્યાપર વરસાદથી ઘણી જ મોટી શિલાઓ પડેલી છે, તે સર્વ જોતાં એવું જણાય છે કે, એ પહાડની ઉપર તથા આસપાસના ભાગમાં તપઃસ્વાધ્યાયનિષ્ઠ બ્રાહ્મણોના કર્મમાં વિઘ્ન લાવીને તેનો છળ કરનારા દૈત્યનો સંહાર કરવા માટે, આ વિસ્તારવાળા કુંડમાંથી ભગવાન્ શંકરે અગ્નિ કુળ રજપૂતો ઉત્પન્ન કર્યા. તે ઉત્પન્ન થતાં જ, જે દૈત્યને માર્યા છે તે હજી સૂધી તેમ જ પડેલા છે. તેની આકૃતિ વિલક્ષણ તથા વિકરાળ છે. કેટલીક જગાપર ચાલતાં માથા ઉપર એવા પથ્થરો જણાય છે કે તે હમણાં નીચે આવી આપણા માથા ઉપર પડીને આપણો ભૂકો કરી નાંખશે, એવું મનમાં આવ્યા વિના રહેતું નથી. આજ સૂધી એ પથ્થર એવા મોટા જણાય છે તથા તેની આકૃતિ

એવી નવાઇ જેવી લાગે છે કે, તેના ઉપરથી તેમનાં નામ પણ પડયાં છે. એકની આકૃતિ તદન એક પ્રચંડ દેડકાના જેવી જણાય છે તથા તેના પરથી તેનું નામ તેવું પડયું છે; તથા બીજાની આકૃતિ એક તપસ્વિની પેઠે હોવાથી તેનું તે નામ પડયું છે. કેટલીએક જગ્યાએ કેટલીએક ગુફા છે. આબુના પહાડ ઉપર અંતર્ભાગમાં જે દેખાય છે તે ભાગ ઘણો જ રમણીય છે. ત્યાં જાણે આર્યાવર્તની બધી વનસ્પતિ લાવીને રોપી હોય નહી અને બધી જાતનાં પ્રાણિઓ ત્યાં લાવીને મૂકયાં હોય નહિ એવું જણાય છે.

જે વખતની અમારી વાત છે તે વખતે 'ફૉરેસ્ટ' ખાતું નહી હોવાને લીધે, તે પર્વત ઉપરની શોભા કંઇક ઓર તરેહની જ જણાતી હતી. હાલમાં તેમાંના ઘણાક ભાગનું જંગલ તોડયાથી તેની શોભા કેટલીક ઓછી થઇ છે તે સ્પષ્ટ જ છે. તે વખતે પહાડ ઉપર ભિલ્લ, કોળી, ગોંડ, બોડ વગેરે લોકો શિવાય અને કેટલીએક સુંદર જગ્યાએ તપશ્ચર્યા કરવા માટે વસેલા સિદ્ધ તથા યોગીઓ શિવાય, બીજા કોઇ નજરે પડતા નહતા. આબુ પહાડની સિમા સંસ્થાનોની ઘણી જ નજીક હોવાથી, અને અચળેશ્વરની ભક્તિથી, તથા સર્વ જગતને તુચ્છકારી, ત્યાંનાં કંદમૂળ ફળ ઉપર સંતુષ્ટ થઇ રહેનારા સિદ્ધ પુરુષને માટે, બધાના મનમાં અત્યંત ભક્તિભાવ હોવાથી, ત્યાંનાં માણસોને કદી કોઇથી ઉપદ્રવ થતો નહતો. એ પહાડપર હાલમાં ઘણા ઝરા, ઘણાં નાળાં અને થોડા ઘણા પ્રવાહો છે. આશરે બસો વર્ષ ઉપર એવી જ સ્થિતિ હશે, એમ સંભવતું નથી. તે વખતે તેના ઉપરનું જંગલ ઘણું જ ગાઢું હતું. ને તેમાંથી વહેનારાં નાળાં ઝરા ઘણા હોવા જોઇએ. વરસાદના દિવસે તથા ત્યારપછી કેટલાએક દહાડા સૂધી, માત્ર હાલના વખતમાં એ પહાડ ઉપર તેની પૂર્વની શોભા કંઇક પ્રમાણમાં મુસાફરને નજરે પડે છે. એ દિવસોમાં જૂદી જૂદી જગ્યાપર તળાવો બને છે. ઉરીયા તળાવ તો સરોવરની હારમાં મૂકી શકાય તેવું છે; તેને હમણાં "નકી" તળાવ કહે છે. તે પહેલાં ઘણું સુંદર સરોવર જ હોવું જોઇએ અને તેવું હતુ એવું આપણે કહીએ તો કાંઇ ખોટું નથી; પણ આશરે બસો વર્ષની પહેલાં જે તેનો વિસ્તાર હતો તે આજે નથી. પણ તેની પહેલાં બસો ચારસો વર્ષપર હતું તેવું અત્યારે ન હતું. તાઢ તથા આરોગ્યકારક હવા માટે ગરમ દેશના માણસો ત્યાં જઇને વર્ષમાંના કેટલાક દિવસો આજ સૂધી ગાળે છે તેઓએ તેની નૈસર્ગિક શોભામાં પોતાની કૃત્રિમ શોભા ભેળવવાની ઘણી કોશેશ કરી નથી. એ તળાવને નકકી અથવા નખી તળાવ કહે છે અને તેને નખી

શા માટે કહે છે તેને માટે પણ એક આખ્યાયિકા છે. પૂર્વે મહિષાસુરે જ્યારે બધા દેવનો ઉચ્છેદ કરવા માંડયો; ત્યારે તેઓ પોતાનો જીવ બચાવવા માટે નાઠા. તે વેળાએ કેટલાએક એ પહાડ ઉપર આવીને ત્યાં સંતાવા માટે નખોથી એક કોતર તૈયાર કર્યું; અને મહિષાસુરનું મર્દન થાય ત્યાં સૂધી પોતાનું રક્ષણ કર્યું. એ કોતર નખથી કર્યું હતું તેથી તેને નખી કહેવા લાગ્યા. દેવોએ તેનો પછીથી ત્યાગ કર્યાથી ત્યાં પાણીની ઉત્પત્તિ થવાથી તેને નખી સરોવર કહેવા લાગ્યા. એવી રીતની ઘણીક જગ્યાપરના દરેક સ્થાનની, સરોવરની, ગુફાની તથા નાળાંની અનેક પ્રકારની જુની કથાઓ છે. તેના નામ ઉપરથી તે સ્થાનનુ મહત્વ કેટલું છે તે વાંચનારના ધ્યાનમાં આવશે.

ઉપર એક જગ્યાએ કહ્યું છે કે આ પહાડ ઉપર આર્યાવર્તની બધી વનસ્પતિનો સંગ્રહ હોય તેમ દરેક વનસ્પતિ ઉગે છે. અમુક ઝાડ ત્યાં નથી અથવા પહેલાં કદી નહિ હોય એવું ખાત્રિથી કહી શકાતું નથી. કેરી, જાંબુ, જામફળ વગેરે ઝાડની મોટી ઘટા છે. તેમ જ શિરીષ અને ધાવ એ ઝાડનાં તો જંગલનાં જંગલ જ હતાં. અમે જે કાળની વાત કરીએ છીએ તે કાળે તો એ પર્વતના ઉપરની વનશોભા કેટલી વિલક્ષણ હશે તેનો ખ્યાલ આવતો નથી. આજે સરકારી હોદ્દેદાર તથા શ્રીમંતને માટે કેટલાક ભાગ ઉપરનાં ઝાડોનો નાશ કરીને તે જગ્યાની એવી સ્થિતિ કરી નાખેલી જોવામાં આવે છે કે, ફરી હવે તે જગ્યા ઉપર કદી પણ ઝાડ ઉગશે કે નહી તે કોણ જાણે? ઘણાં જ વર્ષો સૂધી જંગલ સાફ કર્યાં છે અને હવે સરકારી હોદ્દેદારોના મનમાં આવ્યું છે કે, ફરી જંગલની સાચવણી શરૂ કરવી; તેથી જંગલનો નાશ કરવાનું બંધ પાડયું, તે પર્વતનાં નશીબ! ત્યાં વડ, પીપળો, ગુલેર, સાગ, અને ખજુરનાં ઝાડનો ઘણો ફેલાવો છે; અને કેટલાક પીપળાઓએ મોટી મોટી જગા રોકી છે; કેટલાક વડોએ વડવાઇઓ એટલી વિસ્તારી દીધી છે કે, મૂળ ઝાડ કયાં ઉગ્યુ હશે, તે સમજવું મુસ્કેલ થઇ પડે. તે જ પ્રમાણે બીજા ઘણાં–અશોકાદિ ઝાડો પણ નજરે પડે છે. કેટલાએક ભાગમાં વાંસનાં ઝુંડેઝુંડ, પસરેલાં છે જેની ગણતરી કરી શકાય નહિ, એવું ભવ્ય જંગલ ત્યાં છે. ત્યાં દેવદાર તથા સુગંધવાળાં ફુલનાં ઝાડનો કાંઇ થાગ નથી. દેવોએ જે જગ્યાએ પોતાનો કાળ ગાળ્યો ત્યાં પારિજાતકાદિક ફુલનાં ઝાડ, ગુલાબ, જાઇ, જુઇ, મોગરો, ચંપો ઇત્યાદિની કેટલી રેલમ છેલ હશે એ કલ્પનામાં પણ આવી શકતું નથી. એ જ પ્રમાણે એવાં જંગલોમાં મારી ખાનારાં પશુઓ ઘણાં હોય છે તેવાં ત્યાં પણ છે

સસલા, હરણુ, સાબર ઇત્યાદિ જનાવરો તો આજસુધી છે, કેટલીએક જાતના સાપો છે, અને પક્ષીની સંખ્યાની તો હદજ નથી. કેટલાંક પક્ષીઓ એવાં છે કે, તે ફક્ત આબુ ઉપર જ જોવામાં આવે છે, પણ બીજે ક્યાંઇ પણ જોવામાં આવતાં નથી. એવાં આ અરણ્યમાં તથા આ પર્વત ઉપર અચળેશ્વરનું દેવળ છે. એ દેવળ આજે જે સ્થિતિમાં જોવામાં આવે છે તેના કરતાં અમારી વાતની વખતે ઘણી જૂદી સ્થિતિમાં હતું, એ કહેવું પડે તેમ નથી. અને તે આરંભમાં બાંધેલું હશે ત્યારે તેની જે સ્થિતિ હશે તે અમારી કથાના કાળમાં ન હોય તે વાસ્તવિકજ છે.

અમારી કથાની વખતે આ દેવળને માટે બધા રજપૂત રાજાઓ ઘણીજ સંભાળ રાખતા હતા. અને ઔરંગજેબની આંખ તે તરફ નહિ ફરે એ માટે બારીકીથી તપાસ રાખતા હતા.

આ દેવળની ઉત્પત્તિની પૌરાણિક કથા શુ છે? તે આપણે કહી ગયા છીએ. ઐતિહાસિક કથા કાંઇ પણ મળતી નથી; તથાપિ કેટલીક જગાપર શિલા લેખો છે તેના ઉપરથી જણાય છે કે ઇ૦ સ૦ ૧૨૦૯ માં અમરશ્રીધરાવજ નામના રાજાએ તેનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હતો. અચળેશ્વરના ગર્ભાગાર આગળ એક ત્રિશૂલાકૃતિ છે, જેને માટે એવું કહેવાય છે કે, તે અમદાવાદના પાદશાહ મહમદ બેગડાનાં હથીયારની બનેલી છે, કારણ કે જ્યારે હિંદુ દેવાલયોનો નાશ કરતો અને ધનાશાએ મૂર્તિઓનું ખંડન કરતો કરતો તે અર્બુદાચળ ઉપર આવ્યો ત્યારે તેણે અચળેશ્વરના દેવાલયમાં જઇ, ધનની આશાએ નંદીકેશ્વરની મૂર્તિનું પણ ખંડન કરાવ્યું હતું. પણ પાદશાહ પર્વત ઉપરથી પાછો ફરતો હતો, એટલામાં દેવાલયમાંથી મોટા મોટા ભમરાઓ નીકળી તેની ઉપર તૂટી પડયા. પાદશાહ ભમરાઓથી બચવાને હથીયારો મુકીને નાશી ગયો અને તેની યાદગીરીમાં ત્યાં ત્રિશૂલાકૃતિ પડી રહી.

આ જુની પુરાણિક કથા અત્યંત મનોરંજક છે, છતાં આપણે તેને છોડીને આપણી વાર્તા તરફ વળી, એ અચળેશ્વરના દેવળમાં, તેના સામેના ભાગમાં તથા એ આબુ પહાડ ઉપર અમારી વાતનો કેટલોક પ્રસંગ આવનાર છે, તેથી આ સ્થળનું આટલા વિસ્તારથી વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે.

હમણાં કહ્યું હતુ કે પંચમહાભૂતોમાંનો એક અગ્નિ શિવાય બાકીનાં બધાં ભૂતોએ બહાર લડાઇ ચલાવેલી છે, ત્યારે હવે આપણે તેનાથી બચવા માટે સળગાવેલી એક ધૂણીની પાસે જઇએ.

પ્રકરણ ૫ મું.

વૈકુંઠ યોગી.

જે વખતની નવલકથા અમે લખીએ છીએ તે વખતે અચળેશ્વર ઉર્ફે પાતાળેશ્વરનું મહત્વ ઘણું હતું; તથાપિ આબુ જેવા પહાડના ઘણા ઉંચા શિખર ઉપર એ હોવાને લીધે અને ત્યાં સહેલાઇથી જવું મુસ્કેલ હોવાથી, ભક્તોની જેટલી ભીડ થવી જોઇએ તેટલી ત્યાં સદાકાળ થતી નહતી. વર્ષમાં એકવાર મહા શિવરાત્રિની લગભગમાં કંઇક ભીડ થતી હતી; બાકીના દિવસોમાં સહજ કોઇ યાત્રાળુ ખાસ આવ્યો હોય તો તે, ને બીજા બાવા, વૈરાગી વગેરે લોકોની માત્ર કોઇ કોઇ વખતે સારી ભીડ થતી હતી. પણ જે દિવસે આપણે ઉપર ગયા છીએ તે દિવસે તે મંદિરમા પક્ષી પણ મળવું મુસ્કેલ છે. સર્વ શિખર પ્રાંત અને બધો પહાડ, લીલોછમ જેવો છે. તેના ઉપર ખરેખર સર્વ સંસાર ત્યાગીને કેવળ તપશ્ચર્યા કરવા માટે ગુફામાં રહેલા યોગીઓના શિવાય અથવા તેઓની પાસે રહીને યોગાભ્યાસ કરવાને માટે આવેલા વૈરાગી શિવાય તથા તે પહાડ ઉપર જેમનો જન્મ ગયો છે એવા ભિલ્લ વગેરે લોકોના શિવાય, કોઇપણ માણસ અથવા પ્રાણી દૃષ્ટિએ પડતું નહતું. ઉપર કહેલાં આ વીતરાગી, વિષયથી સર્વદા દૂર થયેલાં મંડળ માત્ર ઠેકાણે ઠેકાણે ગુફામાં તથા ખાડામાં બેઠેલાં જણાતાં હતાં. કોઇ જગાપર એકાદો યોગી એક હાથ ઉંચો કરીને તથા એક પગ બીજા પગની જાંગ ઉપર રાખીને, એક જ પગ ઉપર ઉભો રહીને ભગવાન્ શ્રીશંકરનું નામ સ્મરણ કરે છે; કોઇ ઠેકાણે પોતાના ત્રણ ભાગ શરીરને ગુફાના પથ્થરમાં દાટીને તથા મોંજ માત્ર બહાર કાઢીને પડેલા છે; કોઇ સ્થળમાં હાથ ઉપર બધુ વજન મૂકીને, બાકી આખું શરીર તેના ઉપર ઉપાડવાની પેઠે તદન ખાંધો ઉપર બેસવા પ્રમાણે બેઠા છે; કોઇ નીચે માથું અને ઉપર પગ કરીને તે સ્થિતિમાં જ હાથ ઉપર સરખો ઉભો રહીને પાતાળેશ્વરના નામનું સ્મરણ કરે છે. એક બે નહિ પણ તે પહાડના બધા ખુણામાં, બધી ગુફામાં, અને બધી ખોમાં જો શોધવામાં આવે તો હઠયોગમાં કહેલાં બધાં આસનોનો તથા પ્રાણાયામોનો અભ્યાસ કરીને, તેમાં નિમગ્ન થયેલા યોગિઓનું દર્શન થયું હોત. એના વિના કેટલાક અઘોરી, પોતપોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે આદિમાતા, આદિશક્તિ જે ચંડી છે, જેની મૂર્તિ પાતાળેશ્વરના મદિરમાં મુખ્ય જગાએ છે તેની ઉપાસના કરતા જોવામાં આવતા હતા. તેઓનો ઉપાસના માર્ગ ઘણો ભયંકર છે. તે જોતાં જ આપણા જેવા માણસને ભય

તથા ત્રાસ ઉત્પન્ન થયા વિના રહેજ નહિ. કેટલાક અઘોરી ગળામાં ખરેખર રૂંઢમાળા નાખીને પોતાની તપશ્ચર્યા કરતા ઉભા રહ્યા હતા, તેનાં લોહી તથા માંસથી ભરપૂર શરીરો ભયંકર જણાતાં હતાં અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ માણસનાં આંતરડાં, માંસ તથા ભેજાની દુર્ગંધથી બહુ કંટાળો તથા કંપારી છૂટે તેવો હતો; તથાપિ તેને અથવા તેની પાસે બેઠેલા તેના શિષ્યો તથા ભક્તોને કંઇ પણ જણાતું નહતું. ગમે તેમ હો, પરંતુ આબુના પહાડ ઉપર અમારી આ કથાને વખતે કેઇ જાતનાં માણસો મળવા સંભવિત હતાં એ વાંચનારને એકવાર સમજાવવા માટે ઉપરનું વર્ણન આપ્યું છે.

અચળેશ્વરના દેવળમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે એક ધૂણી સળગાવેલી હતી. ને ધૂણીમાંના ક્ષીણ તેજમાંથી ત્યાંનો પ્રદેશ કેટલો અંધારામય છે એટલું જ જોવાને માત્ર સરલ લાગતું હતું; બાકી તેની પાસે ધ્યાનસ્થ બેઠેલા યોગીને તેનાથી કેટલું અજવાળુ તથા ગરમી મળતી હશે એનું અનુમાન થવું મુશ્કેલ છે. અથવા તે અજવાળાની તથા ગરમીની કેટલી જરૂર હતી તે પણ જણાવું કઠણ છે. તેનો લય ખરેખર લાગેલો જણાતો હતો. એક જાંગ ઉપર બીજી જાંગ ચઢાવીને અને એક હાથમાં રૂવડી ધરીને, ને બીજે હાથ વાઘ્રના ચામડાની ગૌમુખીમાં ઘાલીને મનોભાવથી જપ ચલાવતા આ બાવાઓ જણાયા. બહાર હવા એટલી ઠંડી હતી, મેઘ ગર્જના એટલી ઝપાટાથી ચાલેલી હતી, વીજળી એવી ક્ષણે ક્ષણે ચમકતી હતી, વરસાદની તો એવી એક સરખી હેલી થઇ રહેલી હતી કે આબુ પહાડ હમણાં પાણીના રેલાની સાથે ઘસડાઇ જશે કે શું? એવો ડર લાગવા જેવી અવસ્થા હતી. આબુના પહાડ ઉપર ધરતીકંપ વારંવાર થવાને લીધે તે દહાડે ધરતીકંપનો એક આંચકો લાગશે કે શું? એવો ત્યાંના રહેવાસીઓને ભય લાગતો હતો. પણ તે માણસો ઘણાં આતુર હતાં એવા ધરતીકંપના કેટલાક ધક્કા આજ સૂધી તેઓએ ખાઇ નાખ્યા હતા કે તેઓને એક વધારે ધરતીકંપની કાંઇ પરવા ન હતી.

ઉપર કહેલી ધૂણીનો મંદ તથા ક્ષીણ જ્વાલાનો પ્રકાશ વખતો વખત સહજ તે પાતાળેશ્વરની ઉપરની બાજુથી આદિ માતાના ભેંસાસુરના ચહેરાપર પડીને તેની ભેસુરતામાં વધારો કરતો હતો. કોઇ કોઇ વખતે સામેની બાજુએ અતિશય ભયંકર રીતે વિજળીના ચમકારા થવાથી તથા તેનું તેજ પેલી ધૂણીના તાપ ઉપર પડવાથી તે, વખતો વખત ધૂણીના પ્રકાશની શોભા કાંઇ ઓરજ થઇ પડતી હતી. તે પ્રકાશથી તેનામાં ઉજ્જ્વલતા આવીને એવું જણાતું હતું કે જાણે તે આદિ શાંતિને, બહારનાં પંચમહાભૂતની ગડબડ જોઇને

ગરમાં પહોંચ્યાની આગમચજ દુર્ગાચરણ જોશીએ રૂપનગરમાં વિજય સિહને કહ્યા હતા. તે તેને કેમ માલમ પડયું હશે ? તો તે જાણે. કંઇ પણ યોગ સાધન તેની પાસે હોવુંજ જોઇએ. તેણે વળી એમ પણ કહ્યું હતું કે આવા સમાચાર તમને કલાક બે કલાકમાં આવી પહોંચશે અને તેટલી મુદતમાં જ તે દિલ્લીમાંથી આવી મળ્યા.

વૈકુંઠ યોગીરાજ એકાગ્રચિત્તથી તેનું બોલવું સાંભળતો હતો ત્યારપછી તેણે તેને પૂછયું; "હમણાં ઔરંગજેબે જસવંતસિહના કુંવરને માર્યો ત્યારે હવે તો તેની આંખ ઉઘડયા વિના રહેશે નહિ પણ નહિ હવે તેની આંખ શી રીતે ઉઘડશે ? એકદર ચંદ્રાવતીના દિવસ ઘણાજ માઠા આવ્યા છે ખરા, પણ ડરીશ માં! તારા સતીત્વથી તને અંતે સારૂં ફળ મળશે. આજે નહિ તો કાલે પણ મળશે જ. તારો એકનો એક ઉછેરેલો છોકરો પૃથ્વીસિહ મરણ પામ્યો. હવે બધી આશા પેલા નવા છોકરા ઉપર બાંધવાની ! ઠીક છે ! કંઇ ખરાબ નથી, જે જે બનાવ જેમ જેમ બનવાના તેમ તેમજ બને છે."

આ બધુ ઘણું કરીને તે પોતાના મનમાં જ બોલ્યો હતો, એ સિદ્ધ છે, વૈરાગીને ઉદ્દેશીને નહોતું તેથી તે વૈરાગી થોડાક વખત સુધી સ્તબ્ધ જ રહ્યો. પછી તે બોલ્યો–"યોગીરાજ! રૂપનગરમાં આ પૃથ્વીસિહના સમાચાર પ્રસર્યા ત્યારે બધા લોકો કહેવા લાગ્યા કે પૃથ્વીસિંહ ગયો એટલે હવે જોધપુરનું રાજ્ય ગયું. જસવંતસિહને પૃથ્વીસિહની માના પેટે અથવા બીજી કોઇ રાણીને પેટે એક પણ છોકરો થયાનું કોઇના જાણવામાં આવ્યું નહોતું, પણ આપે હમણાં વચ્ચમાં કહ્યું હતુ કે જસવંતસિહનો મોટો છોકરો મરી ગયો. હવે બધી આશા પેલા નાના છોકરા ઉપર બાંધવી! એવું કહેવાનો અર્થ શો ? વળી આપ અચળેશ્વરનો નિભાવ શી રીતે કરશો? ઔરંગજેબ ઘણો દુષ્ટ છે. તેના જેવો પોતાના ધર્મના નામને બહાને બીજા ધર્મોની પાયમાલી કરનારો પુરુષ શોધવા જતાં મુદલે મળનાર નથી એવું સારી રીતે લાવવું. તેણે જો એક વખત નિશ્ચય કર્યો તો તે દેવળના કાંકરા કરી નાખશે."

"ભગવાનના મનમાં પોતાના દેવળના કાંકરા કરી નાખવાનું હશે તો આપણે તેની વચમાં શામાટે આવવું? ગાંડા! ભગવાનનું રક્ષણ કરવાની આપણે શું હામ ભીડીએ ? તેના મનમાં હશે તે પ્રમાણે થવાનુ જ: કોઇનું શું પારિપત્ય કરવાનું? તેના અપરાધ મહત્વની સંખ્યા પૂરી થવી જોઇએ ! તે સિવાય ઇશ્વર પણ તેને હરાવવામાં શી રીતે પ્રવૃત્ત થાય ? જવા દે, એમાં કાંઇ માલ નથી. જે વાત આપણા હાથમાં નથી તેની 'ણે અમસ્તી ફીકર કરવામાં કંઇ પણ માલ નથી. જે થવાનું હશે તે થશે.

વૈરાગી—ગુરુ મહારાજ! આપ જ આમ બોલો છો, ત્યારે અમે વધારે શું કરીએ? પણ આપ આમ બોલો છો ત્યારે આપને ભવિષ્યમા કાંઇ જૂઠું થનાર છે એમ ભાસતુ હશે એવું જણાય છે નહિતર આપ આજ સૂધી આ પહાડ ઉપર રહો છો, ત્યાંસૂધી ઔરંગજેબના કે તેનાં માણસોમાંનાં કોઇનો પગ અહીયાં આવવાનો નથી, તે આવશે કેમ? શું આજ સૂધીની આપની તપશ્ચર્યા કંઇ જ ઉપયોગી થઇ પડશે નહી? તદ્દન અશક્ય! અશક્ય! દુર્ગાચરણ જોશીએ ગણતરીમાં તો કાંઇ ભૂલ કરી નહી હોય?

વૈકુંઠયોગી હસીને બોલ્યો, "આટલી તો તારા મનની ખાત્રી છે, તો પછી તું શા માટે આટલી ફીકર રાખે છે? તારા મનની ખાત્રી નથી તેથી જ તને શંકા આવે છે ને મારી પાસે પ્રશ્ન કરવા આવ્યો છે. જા બેટા! આવી નકામી ફીકર કરીને પોતાના કર્તવ્યમાં વ્યર્થ વિઘ્ન નાખીશ માં. આપણે વૈરાગીને શું છે? આ મંદિર નહી તો વળી બીજે જઇને તપશ્ચર્યા કરીશું? જા, હવે જા"

તથાપિ વૈરાગી હાલ્યો ચાલ્યો નહી.

"હજી કેમ જતો નથી?" આવો પ્રશ્ન ફરીને યોગીરાજે પૂછ્યાથી તે બોલ્યો; "ગુરુમહારાજ! લોકોનું કહેવુ છે કે, 'જસવતસિંહને બીજો છોકરો નથી. પૃથ્વીસિંહ એકનો એક હતો તે મરણ પામ્યો, વળી આપ કહો છો કે મોટો છોકરો મરણ પામ્યો. બીજો નાનો છે તેના ઉપર હવે આશા બાંધવી, ત્યારે એમ કેમ? આ બોલવાનો અર્થ શો! યોગીમહારાજ! આપને આ રજપુતાનાનાં બધાં માણસો ગુરુની પેઠે માને છે. ભગવાન રામચંદ્રે કુલગુરૂ વસિષ્ટ જેમ પહેલાં આજ પહાડ ઉપર આજ અગ્નિ કુંડ ઉપર તપશ્ચર્યા કરતા હતા તેમ જ આજે આપ છો. તે જ અગ્નિકુંડમાંથી વસિષ્ટ ઋષિના જ આશિર્વાદથી ક્ષત્રિય કુલનાં ચાર કુલ ઉત્પન્ન થયાં; તેજ પુરોહિત છે. તેના ઉપાધ્યાય આજ આપ છો. આમ હોવાથી આપને તેમની ફીકર હશે જ તેમાં નવાઇ નથી. વળી આપ વારવાર કહો છો કે, "ત્યાં શું થાય છે તે મને જણાવજે."

વૈકુંઠ યોગી ફરી હસ્યો અને બોલ્યો કે, 'બેટા! તને એક મહિનામાં જસવંતસિંહનો બીજો છોકરો દેખાશે, ત્યાંસૂધી નિરાંતે બેસીને જે જે થાય તે જોતો રહે. હવે તારે બીજું કાંઈ કહેવું છે? બેટા! હમણાં બહાર જેમ પ્રલય આવેલો છે તેવો પ્રલય દર વર્ષે આ દિવસોમાં આજે કેટલાંક વર્ષોથી થતો આવે છે, તેની તને કાંઇ કલ્પના છે? અસંખ્ય વર્ષોથી આવે છે! પણ અર્બુદ પર્વત જ્યાંનો ત્યાંજ છે. ભગવાન અચલેશ્વર જ્યાંના ત્યાંજ છે. ગમે તેટલુ તોફાન આવે તોપણ આ એ અને ભરતખંડ પણ તેવો ને તેવોજ રહેશે.

આ શબ્દો બોલતાં વૈકુંઠ યોગિરાજનો ચહેરો ઘણો વિચારથી ભરેલો જણાયો; એટલુંજ નહી પણ તેને કાંઇ સદેહ જેવું ભાસ્યું. પોતે જે કાંઇ બોલે છે તે પ્રમાણે ખરેખર થવાનું કે શું? ગમે તેટલી અવ્યવસ્થા થાય તો પણ આ પહાડ, આ પાતાળેશ્વર અને આ આર્યાવર્ત, આ ત્રણ આજ સૂધી છે તેવાંજ રહેશે કે નહિ તેની તેને જરા શંકા આવી હોય એવી રીતિથી તેણે પોતાના છેલ્લા શબ્દો ઉચ્ચારેલા જેવા લાગ્યા, પણ એ શંકા ફક્ત ક્ષણ માત્રને માટે. તે બોલવાપર પોતાને હસવું આવ્યુ એવુ જણાયુ. તે પોતાને કહેવા લાગ્યો કે, "કેવી નવાઇની વાત છે? આ ત્રણ કાયમ રહેશે કે નહી? તેની પણ મને શંકા આવી! પણ તે વળી કેમ નહિ થાય? આજ પાતાળેશ્વરનું મંદિર શું પહેલાં જે સ્થિતિમાં બંધાયું ત્યારે હતું તે સ્થિતિમાં આજ છે શું? તેની દિવાલ કેવડી હતી! તેના શિખરની સ્થિતિ કેવી હતી અને આજ તે કેવી છે? વસિષ્ઠ અને દેવતાઓના વખતમાં તેની જે સ્થિતિ હતી તે આજે કયાં છે? પ્રલય વૃષ્ટિ દરસાલ થાય છે, પરંતુ તેણે કરેલી ખરાબીનું સમાર કામ કોણ કરે છે? આજ સૂધી મોગલોની નજર આ ડુંગરાપર ગઈ ન હતી, તેથીજ તે આજ છે તેવી સ્થિતિમાં છે. પણ હવે ઔરંગજેબની દુષ્ટ દષ્ટિ જો ફરી તો તેનુ સત્યાનાશ થયા વિના રહેવાનું નથી એ સ્પષ્ટજ છે. ઔરંગઝેબના બધા ગુણો હજી સૂધી પ્રકટ થયા નથી, પરંતુ તેનાં કેટલાંક કામો ઉપરથી તેની ચાલનુ અનુમાન બાંધી શકાય છે. તેની ક્રૂરતા તથા પારકા ધર્મનો છળ કરવાની મોટી ઇચ્છા ઘણાક લોકોના અનુભવમાં આવી ચૂકયાં છે.

વૈકુંઠ યોગી આબુ ઉપર કેવળ ઋષિની પેઠે રહેતો હતો ખરો, કેમ કે તે ઋષિજ હતો. તેની તે પ્રદેશમાં મોટી કીર્તિ હતી તથા લોકોમાં તેના તરફ પૂજ્યભાવ હતો, તે વાંચનારે વૈરાગીના બોલવા ઉપરથી સહેલાઇથી જાણ્યું હશે. તે બધાં રાજ કુળનો પુરોહિત ગણાતો હતો એવું કહીએ તો તેમાં કોઈ નવાઇ નથી. તેની તપશ્ચર્યામાં જો કાંઈ વિઘ્ન આવવાનો સંભવ તેને જણાત તો તે પોતાના તપોરક્ષણમાં સમર્થ ન હતો, તેમ નહતુ. તેનું પુણ્ય સામર્થ્ય ઘણુંજ ભારે હતું. પરંતુ દંડય લોકોનો ત્યાગ ને કાંઈ પણ રાજકુલ ભૂપણને આમંત્રણ તેની તરફથી કરવામાં આવતું નહતું. ઉદેપુર, જોધપુર, જયપુર, જેસલમીર, રૂપનગર વગેરે બધા રજવાડા તેને પોતાના પરમગુરુની જગાપર સમજીને માન આપતા હતા. સંકટની વખતે સલાહ, મસલત પૂછવા માટે પોતાના પ્રધાન, અમાત્ય, કુલોપાધ્યાયને મોકલતા હતા, અથવા પોતે જતા હતા; તેથી રાજસ્થાનમાંજ શું, પણ ગમે ત્યાં ભરતખંડમાં શું હાલહવાલ છે?

ને તેના જાણવામાં હતુ. બીજા કોઇને ખબર નહિ હોય એવી ખબર યોગીરાજને ગમે તેવી રીતે મળી આવતી હતી. તે ઉપરાંત યોગીરાજ નાના પ્રકારના ઘણા ચમત્કારો કરી શકે છે, એવો અનુભવ ઘણાઓને થયો હતો તેથી એની કીર્તિ પહાડમા જ નહિ, પણ રજપૂતાનામાં સર્વત્ર પસરેલી હતી અને તેથી તેનું દર્શન જેને તેને કરવાની ઇચ્છા થતી હતી. તેનું દર્શન કરવા માટે લોકોનાં ટોળાં દૂરથી આવતાં હતાં, પરન્તુ તેનાં દર્શન થશે જ એવું કોઇ પણ ખાત્રીથી કહી શકતું ન હતું; કારણ કે અમુક વખતે તે અમુક ઠેકાણે હશે એવું જાણવુ શકય ન હતું. કોઇક એકાદી ગુફામાં સમાધિ કરીને બેઠા તો પછી કોઇને કયાંઇ પણ પત્તો મળતો ન હતો. આખા આબુ પહાડ ઉપર અથવા આખા આરાવલ્લી પહાડમાં જ્યાં ઇચ્છા થાય ત્યાં જઇને બેસતા કે મહિનાના મહિના સુધી પ્રાણીઓને તેનું દર્શન થતુ ન હતું, એવી તેમની સ્થિતિ હતી. ચાતુર્માસમાં જે વખતે ઘણા વરસાદથી કોઇને પણ પાતાળેશ્વરના દેવલમાં જવાનો સંભવ ન હતો, એવા દહાડાઓમાં તેઓ માત્ર પેલા મંદિરમાં જઇને બેસતા તથા ત્યાં પોતાની તપશ્ચર્યા કરતા હતા. અતિવૃષ્ટિના દહાડામા તેનું દર્શન કરવાને આવનાર માણસોથી ઉપસર્ગ લાગવાનો જરા પણ ભય ન હતો તેથી તે આવી રીતે ત્યાં આવીને રહેતા હતા.

યોગીએ, એ પ્રમાણે, પેલા વૈરાગીની સાથે વાતચિત કરીને તેને ત્યાંથી જવાને કહ્યુ. તે થોડીવાર સૂધી વિચારમાં બેઠા. તે અચલેશ્વરના મંદિરની અંદરની બાજુમાં સ્તંભ ઉપરથી આકૃતિ તરફ જોતા હતા. તે ઉપરથી જોનારને એમ લાગે કે જાણે તે મૂર્તિને કાંઇ વાત પુછી જવાબની રાહ જોતા બેઠા છે.

એ પ્રમાણે કેટલીકવાર જોયા પછી એકદમ જાગ્રત થઇને ઉઠ્યા અને જય પાતાળેશ્વર! જય પાતાળેશ્વર! એવો નામોચ્ચાર કરતા કરતા મંદિરમાંથી બહાર નિકળ્યા. બહાર પંચમહાભૂતોએ જાણે મોટું યુદ્ધ મચાવ્યુ હોય તેવી તૈયારીઓ હતી. પવન એટલા જોરથી વહાતો હતો તથા એટલી ગર્જના કરતો હતો કે જાણે પોતાનો બધો ઘેરાવો એકત્ર કરીને મોટા જોરથી આબુ પર્વતને ઉલટાવી નાખવાની તૈયારી કરતો હોય. વરસાદ એટલા જોરથી પડતો હતો, તે તેના મનમાં પણ જાણે શું એ પહાડને ભીજવી તેને કાઠિન્ય રહિત કરી નાખવાનો હોય! વિજળી લાગટ ચમકીને મેઘરાજે પોતાનું કામ સિદ્ધ કરવાને કેટલી તૈયારી કરી, તે દેખાડવાને પ્રકાશ કરતી હતી. એ બધું જોઇને વૈકુંઠ યોગિરાજને એકદમ હસવું આવ્યું અને બીજે ક્ષણે મોટેથી અટ્ટાટ હાસ્ય કરવા લાગ્યો. તેનુ તે હસવું અને તેની પછવાડે અકસ્માત થયેલી ગર્જના સાંભળીને તેને પુનઃ હસવું આવ્યું. કારણ કે

હોવો જોઇએ. આવી રીતે ચાલતાં ચાલતાં તે છેક ઉપર આવી પહોંચ્યો. તો પણ નીચેથી કોઇ આવનાર જણાયો નહિ, ત્યારે આપણો પહેલો જુવાન માણસ ઉપર જઇને એક પથરા ઉપર રાહ જોતો ઉભો રહ્યો. અને એક સરખો નીચે જોવા લાગ્યો. તેની દૃષ્ટિએ કાંઇ પડયું નહીં તેથી આંખ સંકોચીને તેણે પાછી એક નજર નીચે ફેંકી ત્યારે તેણે કેટલાંક માણસો દીઠાં. કાંઇક આશાવાળો થઇને તે નીચે બેઠો. જુવાનીમાં ચિંતા ઘણી જ ઓછી હોય છે અને તે હોય તો પણ તે ચહેરા ઉપર દેખાઇ આવે એવો તેનો અમલ હોતો નથી. પરતુ આપણા મુસાફરના ચહેરા ઉપર ચિંતાનો અમલ ઘણે અંશે નજરે પડતો હતો. તથાપિ તે ચિંતા એટલી વિલક્ષણ હોવી નહિ જોઇએ; કારણ કે ચિંતાથી તેનુ મુખ નિસ્તેજ થઇ ગયું ન હતુ. કેટલીક ચિંતાઓ લોહીને ગરમ કરનારી તથા તેનો નાશ કરનારી હોય છે. કેટલીક ચિંતા તેવી નહિ હોતાં, ચિંતા કરનારના ચહેરાપર એક જાતનું જૂદું જ તેજ લાવે છે. આપણા પ્રવાસીની ચિંતા આ બીજા પ્રકારની હતી; કારણ કે તેના ચહેરા ઉપર તેવું તેજ જણાતું હતું. તે એવો રાજવીર હતો કે તેના ચહેરાપર તે અસામાન્ય હોવી જોઇએ એવું સ્પષ્ટ જણાતું હતું. તે પથ્થર ઉપર બેઠો ને છેટે જોતો જ હતો; ને જ્યારે તેને જણાયુ કે માણસો પાસે પાસે આવે છે, ત્યારે તેને આનંદ ઉપજ્યો. તે પોતે પોતાને કહેવા લાગ્યો કે, મારી ઇચ્છા પ્રમાણે બધું થશે, એ વિશે કંઇ સંદેહ જણાતો નથી. નહિ તો આ દિવસમાં આ પહાડ વાદળાં વિનાનું હોયજ નહિ. વિજયસિંહના મનમાં આવેલો વિચાર જો ખરેખર યોગીરાજને પસંદ પડે ને વળી તે અમને આશિર્વાદ આપે તો ફતેહ થવામાં કાંઇ શકા નથી. તે પુણ્ય પુરુષ મદદગાર થાય તો વળી શું પૂછવું? રજપૂતોએ પોતાની રક્ષા કરી લીધી! પહેલાં તેની સ્થિતિ શી? વળી પોતપોતાનાં તડાં કરીને મુસલમાનોને ઘુસાડયા તેથી હમણાં આપણી સ્થિતિ શું થઇ છે? શિવ! શિવ! અકબર બાદશાહના મીઠા મીઠા માનમાં ભૂલીને આપણે પોતે જાત વટાળી; આપણી છોકરીઓ તેના ઘરમાં આપી: વળી જેણે મહારાજ થવાનું તેવાઓએ તેના હાથ નીચે નોકરીઓ લીધી; કારણ એક સંપ નથી! જે તે એકની અદેખાઇથી બીજાનો દ્વેષ કરે છે, પરન્તુ જેનો દ્વેષ કરવો જોઇએ તેનો કરતા નથી ને તેની આગળ માથું નમાવે છે; કોઇ હાંજી હાંજી કરે છે; કોઇને કાંઇ અપમાન થયું તો મુગે મોટે સ્વીકારે છે. તેઓમાં જો સંપ થયો તો ચંડાળ ઔરંગઝેબને પરો કરવામાં કેટલો વખત લાગવાનો છે? તેની બિશાદ શું છે કે તે ફરી આપણા લોકોને

કટાળો આપે? પણ જે કાંઇ થોડા નડે છે તે ત્યાં જ છે. વિજયસિંહના જેવા જો બધા કટ્ટા દુશ્મન થાય તો પછી શું બાકી રહે? ઔરંગઝેબની બરાબર ખાત્રી કરી મૂકી હોત કે રજપૂતો કાંઇ હસી કાઢવા જેવા માણસો નથી! પણ આજ તેનો શું ઉપયોગ? આજે એકનું મ્હોં પૂર્વમાં તો બીજાનું પશ્ચિમમાં એવી સ્થિતિ છે. આવી સ્થિતિમાં આપણા હાથથી અને તેટલુ જ કરવાનું. બીજું શું?"

આવો વિચાર તે રજપુતના મનમાં ચાલેલો હતો; તેટલામાં તેના માથા ઉપર કોઇએ હાથ મૂક્યો.

પ્રકરણ ૬ હું.

રાજા જસવંતસિંહ.

પરન્તુ હવે આપણે વૈકુણ્ઠયોગી, ઉપર આવેલા પેલા મુસાફર તથા નિચેથી ઉપર આવનાર બીજા મુસાફરોને આબુના પહાડ ઉપર જે છૂપી રીતે હિતમંત્ર કરવાનો છે તે છોડીને એક બીજીજગ્યાપર, એક બીજા ટોળાની હિલચાલ જોવા જઇએ.

રજપૂત ઇતિહાસકારોએ લખેલા ઇતિહાસમાં ઘણા રજપૂત વીરોનાં ચરિત્રો આપ્યાં છે, તેમાં શૌર્ય, ધૈર્ય, સ્વામિભક્તિ, દેશભક્તિ, જાતિ-અભિમાન, કુળાભિમાન ઇત્યાદિ સદ્‌ગુણો ઉભરાઇને અનેક પરાક્રમ કર-વાનાં પણ ઉદાહરણો આપ્યાં છે, પરન્તુ રાજા જસવતસિંહનાં ચરિત્રનાં જેટલું વિચિત્ર ચરિત્ર કોઇનુ પણ નહિ હશે. એક પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસ-કર્તાએ એવું કહ્યુ છે કે, એ રજપૂત વીરમાં શૌર્ય, ધૈર્ય, મહત્વ, માન્યતા ઇત્યાદિ ગુણોના પ્રમાણને અનુસરીને જો તેનું ધોરણ અને ડહાપણ નહી હોત તો, મોગલ રાજ્ય ક્યારનું ધૂળધાણી થઇ ગયુ હોત. નર્મદાને કિનારે ઔરંગઝેબની સાથે કરેલા ઝઘડાના દિવસથી આજે આશરે બેતાળીશ વર્ષ સૂધી કાબુલમાં જઇને બરફવાળા પહાડોપર રહેનારા કાબુલી લોકોને લઢીને હરાવ્યા ત્યાંસૂધી જે કઇ વિચિત્ર ફેરફાર થયા છે તે ખરેખરા ઘણા આશ્ચર્યજનક છે. પહેલેથી શાહજહાનના પુત્રમાંના દારા સૂજા તરફ તેની લાગણી ઘણી હતી. ઔરંગઝેબના ઉપર તેના મનમાં ઘણો દ્વેષ હતો એ વાત ખરી છે; પરન્તુ વસ્તુ સ્થિતિ જોતાં તો એવું જણાય છે કે પાદશાહી શાહજાદાઓ માટે એકંદર તેના મનમાં ધિક્કાર હતો. પોતાની જાતના તથા ધર્મના અને સ્વતંત્રતા લઇ જનારા દુસ્મન તે છે, તેનો નાશ કરવો, એ જ પોતાનું કર્તવ્ય સમજીને તે પ્રમાણે ને

પોતાનું વર્તન રાખતો હતો. ચાર ભાઈઓમાંના એકને મદદ કરી તેને હાથે બીજાને મરાવવા અને ત્રણ જણાનો નાશ થાય અને બાકી એક રહે તેને પોતે પકડીને મારી નાખવો એવી તેની ઇચ્છા તથા આશા નિરંતર હતી એવું તેનાં ઘણાં વર્તનપરથી જણાતું હતું. પરન્તુ તેમાં નિયમ અને દૂર દૃષ્ટિ ન હતાં. નર્મદા ઉપરની લડાઇમાં તેને ધક્કો પહોંચ્યો હતો, તે તેના કેવળ ભારે અભિમાનથી તથા વધારે ભરોસાથી હતો. તેને કોંઇ કામ સોંપવામાં આવે તે પૂરૂં કરતો ન હતો. શિવાજીને હરાવવા માટે મોકલ્યો ત્યારે તેણે જાણ્યું કે તે જુવાન મરાઠા વીરને પોતાનું રાજ્ય સ્થાપીને મોગલને ઝપાટાથી દેશ છોડાવવાની તેની ઘણી ઇચ્છા છે, ત્યારે તેને પોતાની મદદ હોવી જોઇએ. તે જ કારણથી ફીતુર કરીને તેણે, શાહિસ્તેખાનને યમસદને મોકલવાની શિવાજીને સલાહ આપી. તે જ પ્રમાણે બીજા એક મુસલમાન સરદારને ઉઘાડી રીતે જુલમ ગુજારીને પોતાના માર્ગથી દૂર કરવાની તજવીજ કરી હતી. ઔરંગજેબને વિષે તેના મનમાં એટલો ધિક્કાર હતો કે પ્રસંગ આવ્યાથી તેનું વેર લેવાનો તેણે નિશ્ચય જ કર્યો હતો.

શાહજાદા મોઆઝુમને—પોતાના બાપની સામે દગોફિસાદ કરનારાઓને—ઉત્તેજન આપવાની પણ તે જ મતલબ હતી. પરન્તુ જસવંત સિંહની માફક તેનામાં શૌર્ય તથા ધૈર્ય નહી હોવાના કારણથી અથવા તેની ઘણી અદેખાઇથી અથવા તેના ડહાપણની બાબત પાર નહી પડવાથી કે ગમે તેમ પણ તેના હાથથી એક પણ બાબત સારી થઇ નહી.

ઔરંગજેબે પોતાની બધી કલ્પના તથા યુક્તિઓ સારી રીતે પાર પડે એવું ધાર્યું હતું. જે પ્રમાણે ઔરંગજેબનો નાશ કરવાને તે સર્વદા જાગતો હતો તે પ્રમાણે ઔરંગજેબ પણ તેનો નાશ કરવાને તૈયાર હતો. પરંતુ રજપૂતોમાં જે મોટા વીર તથા રાજાઓ છે તેમાંનો જસવંતસિંહ હોવાથી તથા તેના જાતિભાઇઓના ઉપર તેનું વજન પણ ઘણું જ હોવાથી, ઉઘાડી રીતે તેનું પોતાથી કંઇ થનાર નથી એવું ઔરંગજેબ જાણતો હતો; અર્થાત્ તે પોતાનો એટલો દ્વેષ કરે છે, પોતાનો નાશ કરવાને કાયા વાચા તથા મનથી ખટપટ કરે છે, એ બધું જાણીને પણ ઔરંગજેબ પોતાને વળગી રહી એને માટે યત્ન કરતો હતો તે તે જાણતો હતો. જૂદા જૂદા પ્રદેશની સુબેહદારી ઉપર તેની નિમણુક બાદસાહે કરી અને જ્યાં ત્યાં તે વિશ્વાસઘાત કરે છે એ જાણીને પણ ફરી ફરી તેને જવાબદારીના કામપર મોકલતો. ગુજરાતમા, દક્ષિણમાં, માળવામાં વગેરે ઘણીક જગ્યાપર તેણે તેને મોકલીને વિશ્વાસનાં કામો સોંપ્યાં, પણ કોઇ જગે તેનો ઉપયોગ થયો નહિ. આખરે તેને ક્યાંક દૂર પ્રદેશમાં મોક-

ક્યા વિના પોતાની વિરૂદ્ધ ખટપટ બંધ થશે નહિ એમ ધારી હિમાલ યની પેલી બાજુ તરફના પહાડી પ્રદેશમાં, જંગલી કાબુલીઓની સાથે મારા મારી કરવાને મોકલ્યો. તેમ કરવાની મતલબ એ હતી કે જગલી લોકોના હાથમાં તે સપડાઇને આ લોક છોડી જાય, એટલે પોતાના રસ્તાનો એક કાંટો જતો રહે. કાબુલીઓની સાથે સંગ્રામ થયાથી તેઓ તેને જીવતો છોડશે નહિ એવુ તેનું માનવું હતું. પરંતુ જસવંતસિંહની બહાદૂરી હજી સુધી સારી રીતે ઔરંગજેબના જાણવામાં આવી નહોતી એવું જણાય છે. કાબુલમાં જતાં જ થોડા દિવસમાં તેણે ત્યાંના દગો ફીસાદ કરનારાઓના સમાચાર લઇને તેઓને હરાવ્યા. અને તે તરત જ પાછો વળવાના વિચારમાં હતો. પરન્તુ તેટલામાં પાછી ઔરંગજેબને કુબુદ્ધિ સૂઝી અને પછવાડેના એક પ્રકરણમાં કહ્યા પ્રમાણે તેના એકના એક પુત્ર પૃથ્વીસિંહને મોટા માનની સાથે મેવાડમાંથી દિલ્લી દરબારમાં બોલાવીને તથા પોતાની જોડે બેસાડીને તેના બે હાથ ઝાલ્યા અને બોલ્યો, “અરે રાઠોડના રાજપુત્ર! તારી બહાદૂરી તારા પિતાના પ્રમાણે જ છે એવું હુ સાંભળું છું. પણ હવે મેં તારા બે હાથ પકડયા છે તો તું શું કરીશ?” તે સાંભળતાં જ તે સમયસૂચક રાજપુત્રે ગંભીરતાથી જવાબ દીધો. “જહાપનાંહ! આપના જેવાનો એક હાથ જો કોઇના માથા ઉપર પડયો તો તેને આખી દુનિયામાં કાંઇ પણ ડર હોતો નથી. અને મારા બે હાથ ધર્યા છે ત્યારે આ વખતે મને એવું જણાય છે કે, આખી દુનિયા જિતી આવીશ તો પણ આ હાથની શાંતિ થશે નહિ.” આ પ્રમાણે બોલતો હતો તે વખતે આ નાના વીરનો જે આવિર્ભાવ થયો તથા તેના આખા શરીર ઉપર જે એક જાતનું વીરત્વ રમતુ હતું, તે જોઇને ઔરંગજેબને ઘણું જ આશ્ચર્ય લાગ્યું. કહો કે એક રીતે ખરાબ લાગ્યું. પરંતુ તે કાંઇ પણ બહાર નહી દેખાડતાં તે મોઢેથી બોલ્યો, ‘શાબાશ છે! શાબાશ છે! તું તારા બાપનું નામ રાખશે. કીર્તિ વધારશે તેમાં જરા પણ શક નથી. અરે! એને આપવા માટે એક ઉત્તમ પોશાક લાવો.”

તે પોશાકથી રાજપુત્ર શી રીતે મરણ પામ્યો વિગેરે હકીકત પહેલાં જણાવી છે. પૃથ્વીસિંહ એ જસવંતસિંહનો ઘણો જ વહાલો પુત્ર હતો. રજપૂતાનામાં ઘણા જ શ્રેષ્ઠ કુળના વીરના યોગ્ય એવા ગુણ તેનામાં પૂર્ણ રીતે ભરેલા હતા. તે જો જીવતો રહેત તો ઔરંગજેબનાં હાડકાં ભાંગીને તેણે પોતાના બાપની સાથે જે વિશ્વાસઘાત કર્યો તેનું સારૂં વેર લેત, તેમાં શક નથી. પરંતુ ઔરંગજેબપર વેર લે, ને પ્રસંગે તેને હરાવવાને બદલે તેણે જ પોતાના એકના એક પુત્રને માર્યો, એ જાણીને

જસવંતસિંહને ઘણુંજ દુઃખ થયું તથા ગુસ્સો પણ આવ્યો. પહેલવહેલાં જસવંતસિંહને પોતાના પુત્રના મરવાનાં ખરાં કારણો શાં છે તે માલુમ નહોતાં; તથાપિ ઔરંગજેબ બાદશાહે પોતે તેને કાગળ લખ્યો તથા ખાસ એક જાસુસની સાથે મોકલ્યો. તે કાગળ જસવંતસિંહના હાથમાં જતાં તથા વાંચતાંજ તેને સારી રીતે સમજાયું કે, છોકરાનો ઘાત બાદશાહેજ કંઇ પણ યુક્તિથી કર્યો હોવો જોઇએ. બાદશાહ તેને માટે કેટલી કાળજી રાખે છે તે તે સારી રીતે જાણતો હતો. હમણાં તે મારા દિકરાને મારીને તેનાપર આવી જાતનો પત્ર લખવામાં કદી ઓછાપણું કરશે નહી, એવું મનમાં પક્કું સમજીને તે વળી કોઇની તરફથી વિસ્તારપૂર્વક હકીકતનો કાગળ આવશે, એવી વાટ જોતો બેઠો હતો. તેના મનની આ તો પકકી ખાત્રી હતી કે, પાદશાહે પોતાપર આટલો ખેદકારક તથા દયાનો કાગળ લખ્યો છે અને હજી સૂધી બીજા કોઇનો પણ કાગળ આવ્યો નથી, તેમાં બાદશાહનો કાંઇ દગો હોવો જોઇએ; તે શિવાય આ બધું થયું નહીં હોય. બીજા કોઇ મને કાગળ નહીં મોકલે અથવા મોકલે તો તે મારી પાસે પહોંચવા નહીં પામે, એવી તેણે કાંઇ પણ ગોઠવણ કરી હોવી જોઇએ, એ સ્પષ્ટ છે; નહી તો કોઇનો ને કોઇનો પણ મને સવિસ્તર પત્ર આવવો જોઇએ. પૃથ્વીસિંહ મુઓ છે એ અક્ષરો વાંચતાં જ તેનું મન કરમાઇ ગયું, તેના અંતઃકરણને મોટો ધકકો લાગ્યો; તે એકદમ ગાંડા જેવો થઇને કેટલોક વખત સૂધી માથું નીચે ઘાલીને બેઠો ને તેનું ચિત્ર આ વખતે ઘણુંજ ભયંકર થયું હતું. વારે ઘડીએ તે ઔરંગજેબનો કાગળ વાંચતો હતો; પરંતુ તેમાંથી કાંઇ પણ જણાયું નહી. તે તદન સ્તબ્ધ થઇને બેઠો. માથા ઉપર મોટો ફટકો પડવાથી માણસ જેમ તદન આંધળો થઇ જાય તેવી તેની સ્થિતિ થઇ પડી. ઔરંગજેબે જ પુત્રને માર્યો છે એ કલ્પના તેના મનમાં ઘણીવારે આવી અને પછી ક્ષણે ક્ષણે તે વધારે વધારે મજબૂત થતી ગઇ, અને આખરે તેના મનની એવી ખાત્રી થઇ કે, ઔરંગજેબે પૂર્ણ રીતે મારાપર વેર લીધું છે. એક એક દહાડો જેમ જેમ આગળ જવા લાગ્યો અને બીજા કોઇનો મુદ્દલ કાગળ આવ્યો નહિ ત્યારે તેના મનની વધારે વધારે ખાત્રી થતી ચાલી કે પોતાની દગલબાજી નહીં માલમ પડે તેથી ઔરંગજેબે બીજા કોઇનો કાગળ નહિ પહોંચે એવી તજવીજ કરેલી હશે.

પુત્રનો અકાળ મરવાથી જસવંતસિંહની તબિયત ઘણી જ ખરાબ થઇ તે એટલે સૂધી કે તે ચાર પાંચ દિવસ જીવી શકશે કે નહી

તેની પણ સર્વને શંકા થઇ. તેની રાણી–પૃથ્વીસિંહની માને કેટલો શોક થયો હશે તેની કલ્પના વાંચનારે જ કરવી. તેણે ખાવું પીવું છોડયું; તેમાં વળી તે ગર્ભવતી હોવાથી તેના વિશે બધાને ઘણી ફીકર થવા લાગી. પેલી તરફ જસવંતસિંહ તો મરવાની અણીપર આવી પહોંચ્યો હતો. આ જગતમાં જીવવા જેવું કંઇ પણ કારણ રહ્યું નહી, એવું તેણે પોતાના મનમાં આણ્યું અને મૃત્યુ જલ્દી આવે તો ઘણું સારૂં, એમ તે ઇચ્છવા લાગ્યો. તે એવું ચિંતતો હતો અને યમલોકનો માર્ગ આમંત્રતો હતો. રાણી ચંદ્રાવતીની અવસ્થા તેટલીજ ખરાબ થતી ચાલી હતી, પરતુ તેની દાસીઓએ તેને વખતો વખત દિલાસો આપવાનો યત્ન કર્યાથી તથા પૃથ્વીસિંહ જો મરી ગયો તોપણ પેટમાં રહેલા ગર્ભની દરકાર નહી રાખતાં પોતાના બાળકના ઘાતનું પાતક માથા ઉપર ખેંચી લેવા જેવું થાય, એવું તેના મન ઉપર દુર્ગાદાસ વગેરેએ ઘણી સ્વામિભક્તિથી ઠસાવ્યાથી, તે કંઇક સારી સ્થિતિમાં હતી. જસવંતસિંહ દહાડામાં ચાર ચાર વખત પણ "પૃથ્વીસિંહની સાચી બીના કોઇએ મોકલી છે કે નહી? કોઇનો કાગળ આવ્યો છે કે નહી?" એવું પૂછતો હતો. પરંતુ ખરેખર કોઇનો કાગળ નહી આવ્યાથી દુર્ગાદાસ વગેરે માણસોને જસવંતસિંહને દિલાસો શી રીતે આપવો? એ સૂઝતું નહતું. આમ થતાં થતાં એક દહાડો દુર્ગાદાસને એક કાગળ મળ્યો. તે એક મુસલમાને તેના હાથમાં આપ્યો હતો. કાગળ ફોડીને વાંચતાં જ દુર્ગાદાસે તે મુસલમાનની તરફ ઘણી જ ચકિત નજરથી જોયુ. આ માણસે આવો કાગળ આણી આપ્યો તેને માટે તેને ઘણી અજાયબી ઉત્પન્ન થઇ તથા તેને ઉદ્દેશીને બોલ્યો, "તારૂં નામ શું છે?' તે મુસલમાન જરા હસીને, બોલ્યો; "મારૂં નામ ફતેહઅલી." ફરી દુર્ગાદાસે તેને પૂછ્યુ, "આ કાગળ તારા હાથમા શી રીતે આવ્યો?" તે મુસલમાને કહ્યું; "તેની ચોકશી કરવાનો આ વખત નથી. કાગળમાંની હકીકત રાણાને જણાવવાનું આ પહેલુ કામ હોવા છતાં તમે મને પ્રશ્નો કરવામાં કાં સમય ગાળો છો?"

દુર્ગાદાસે ફરીથી આશ્ચર્યકારક દૃષ્ટિથી તે મુસલમાનની તરફ જોઇને કહ્યું; "મુસલમાન, મારા હાથમાં આવી જાતનો કાગળ આપવાની તું મહેનત કરશે, એવું મારી કલ્પનામાં પણ નહતું, તેથી મેં આ સવાલ કર્યો છે. પણ કાંઇ હરકત નથી. તું કહે છે તે વાત ખરી છે. રાણાજીને કાગળની હકીકત જાણવાથી સંતોષ થનાર નથી એ સિદ્ધ છે; પણ સંતોષ અને અસંતોષ આ બે વૃત્તિને હવે રાણા ઉલ્લંઘી ગયા છે. તે ચાર પાંચ દહાડાના સોબતી થઇને રહ્યા છે. તેઓ દિવસમાં ચાર વખત આ સવાલ પૂછે છે ને તેનો જવાબ મને મળ્યો છે, તો એક વખત પહેલાં

તેને દિલાસો કાં નહિ આપવો? ઔરંગજેબ બાદશાહની દાનત, તેનું દુષ્ટપણું જો કોઇએ ખરેખરૂં ઓળખ્યું હોય તો તે અમારા રાણાજી-એ જ ખાસ ઓળખ્યું છે, તેથી તે દુષ્ટનો પત્ર હાથમાં આવતાં જ ખરૂં શું છે? તે તેમણે સારી રીતે અનુભવ્યું છે. તેના વિના પોતાના પુત્રનો જીવ ગયો નથી, તે જ કપટ કરીને તેનો મારનાર છે એવું તેમણે બોલી દેખાડયું છે ને તે અક્ષરે અક્ષર ખરૂં છે."

દુર્ગાદાસનું આ બોલવું અમુકને ઉદ્દેશીને હતું એવું કહેવાના કરતાં પોતે પોતાને કહેતો હોય એવું કહીએ તો વિશેષ ખરૂં છે. આમ બોલતાં તે તરત જસવંતસિહના સૂવાના ઓરડાની તરફ ગયો અને ત્યાં રાણાજીની પાસે બેસીને યુક્તિથી એવું કહ્યું કે; "ઔરંગજેબે કીમતી પોશાકને બહાને, ઝેરથી ભરેલો પોશાક પૃથ્વીસિહને આપીને તેને મારી નાંખ્યો." રાણા જસવંતસિંહ હમણાં ઘણો જ શરીરે ક્ષીણ, બુદ્ધિ ક્ષીણ તથા સર્વ રીતે ક્ષીણ થયો હતો. તેણે દુર્ગાદાસને સંપૂર્ણ ઓળખ્યો પણ નહી અને તે શું કહે છે તેપણ તેના સમજવામાં આવ્યું નહી. જાણે તેનો અંતરાત્મા આ લોક છોડીને બીજા કોઇ લોકમાં ગયો હોય નહીં તેમ જે દેહ તેની સામે જણાતો હતો તે દેહમાં મુદલે સંચાર કરી શક્યો નહી એવું કહીએ તોપણ ચાલે. દુર્ગાદાસનું બોલવું પૂરૂં થયા પછી રાજા જસવંતસિંહ હસીને બોલ્યો; "પૃથ્વીસિંહ! બેટા તુ આવ્યો કે? આટલો વખત કયાં ગયો હતો? તે પાપીએ તારો જીવ લીધો હતોને? તેના હાથથી છૂટયો કે? ઠીક થયું! સારૂં થયું! હવે આપણે બેઉ મળીને તેનું સારી પેઠે વેર લઇશું."

દુર્ગાદાસને તે સાંભળવા માટે ઘણું જ વાંકું વળવું પડયું, કેમ કે રાણાજીનો અવાજ ઘણો જ ક્ષીણ થયો હતો. તે શું બોલે છે? તે સાંભળવાને પોતાનુ મોં કાન તરફ લઇ ગયો તોપણ સ્પષ્ટ રીતે રાણાના શબ્દ સાંભળવામાં ઘણી અડચણ પડી અને તે અવાજની ક્ષીણતા જોઇને રાણાજીનો અંત હવે ઘણો છેટે રહ્યો નથી એવું દુર્ગાદાસને સારી રીતે જણાયું. તેણે તે કાગળની હકીકત રાણાજીને સમજાવવાનો વિચાર દૂર કર્યો.

રાજવૈદ્યની રાણાને જીવાડવાની એક સરખી ખટપટ ચાલેલી જ હતી; પરંતુ ક્ષીણતા વધારે વધારે થવાને લીધે તે દહાડે મધ્યરાતે રાણાજી એકદમ ઉઠીને બેઠા ને જેમ દીવો ઓલાવાનો પ્રસગ આવે ત્યારે ઝબકીને મોટો થાયછે, તેમ રાણાજીનું જીવરૂપ તેજ એકદમ મોટું થયું. આખા શરીરમાંની વહેચાયેલી શક્તિ જાણે એકઠી થઇ હોય નહીં ને ભરઉંઘની સ્થિતિમાં માણસ એકદમ ઝબકીને ઉઠીને બેસે છે તેમ તેણે કર્યું; અને મોટેથી દુર્ગાદાસ! દુર્ગા-દાસ! કહીને હાક મારી, ને બીજા બધાએ ત્યાંથી નીકળી જવું એવી

ઇશારત કરી. તે પ્રમાણે બધાં માણસો ઉઠી ગયા. રાણી ચંદ્રાવતી માત્ર જ્યાં હતી ત્યાં જ બેસી રહી હતી; પરંતુ તેની તરફ રાણાએ જોયું પણ નહી. રાણાએ દુર્ગાદાસને કહ્યું, "હું હવે થોડીવારનો સોબતી છું. હાલમાં તો હું નિર્વંશ થયો છું, પણ મને હમણાં જે જોવામાં આવ્યું છે તે ખરૂં પડવાનું હશે તો તેને પેટે ચાર પાંચ દહાડામાં પુત્ર થશે તેનાથી મારી ઇચ્છા પૂર્ણ થશે. આ બેઉને તારે હવાલે કરીને હવે હું જાઉ છું." એટલું બોલીને ધીરે ધીરે બિછાનાપર તેણે શરીર નાંખ્યું. રાણી ચંદ્રાવતી ઘણી જ અશક્ત હોવા છતાં પણ આજે બે દિવસથી તે પોતાનું બીછાનું રાણાજીના બીછાના પાસે નાંખીને પડી હતી, તે રાણાને પડતાં જોઇને, તેના શરીરમાં ઘણી શક્તિ આવી ને પોતાના બિછાના ઉપરથી તેને ઝાલવાને ઉઠી; પરંતુ તેનો હાથ લાગતાં જ તે શબ થઇને પડયો.

પ્રકરણ ૭ મું.

રાણી ચંદ્રાવતી.

રાણી ચંદ્રાવતીએ હાહાકાર શરૂ કર્યો. તે જોઇને દુર્ગાદાસના અંતઃકરણમાં ખેદ ઉત્પન્ન થાય તેમાં શું નવાઇ? રાણી ચંદ્રાવતી જેવી તેવી સ્ત્રી નહોતી. તે વખતે આખા રજપૂતાનામાં જો કોઇ રજપૂતવીર, કોઇ સ્ત્રીને માટે અભિમાન ધરાવતો હોય, તથા પૂજ્યભાવ રાખતો હોય તો તે ચંદ્રાવતીને માટે જ હતો. રાણા જસવંતસિંહને માટે લોકોના મનમાં જોઇએ તેટલો પૂજ્યભાવ નહોતો, પરંતુ રાણીને તો તેઓ દેવી તરિકે જ માનતા હતા. જસવંતસિંહનો ઘર છોડવાનો પ્રકાર કોઇને પણ પસંદ નહોતો. લડાઇમાં પરાજય પામ્યા પછી તેણે ઔરંગજેબની નોકરી પકડી એ બીના ઘણાક રજપૂતોને તથા તેની પ્રજાને પણ પસંદ પડી નહી. એક વખત જેની બાજુ લીધી તેની ચટતી થતી નથી એ જોઇને તેણે શત્રુની સેવા કરવાનું પસંદ કર્યું એ ઘણી નામર્દાઇનું કામ છે, એમ બધાને લાગ્યું હતું. પરંતુ મહારાણા જસવંતસિંહ ઘણો મોટો તથા તે વજન પણ બધામાં મોટું હતું તેથી કોઇનું કાંઇ ચાલતું નહતું. તે બહાદુરીના વિષયમાં કોઇને કાંઇ પણ શંકા નહોતી; પરંતુ રજપૂતોમાં કેઇ આગ્રહ તથા એકવચનતા તથા એકનિષ્ટા છે તે તેનામાં મુદ્દલે નહી હોવાથી તેને વિશેષ કાંઇ જણાતું નહતું.

પણ ચંદ્રાવતીના વિષયમાં તેમ નહતું. મેવાડના રાજકુળની ૯ રાજપુત્રી છે, એટલું જ નહી પણ તેના ગુણ તેવા જ દેખાયાથી

જે તે રજપૂત, તેને રજપૂતની કુળદેવી જેવી માનતા હતા. તેનાપર સંકટ આવ્યું હોત તો વચમાં આવેલા દરેક રજપૂતની તલવાર મ્યાનમાં કદી પણ રહી નહીં હોત, અને તેના પગ ઘરથી બહાર નિકળ્યા શિવાય કદી પણ રહેત નહી. મા હોય તો ચંદ્રાવતીના જેવી જોઇએ, પતિ હોય તો ચંદ્રાવતીના જેવી જોઇએ એવું દરેકને લાગતુ હતું. ચાર રજપૂત એકઠા બેસે તો જસવંતસિંહને વિશે વાત નિકળતાં તેની નિંદા થતી હતી; પરંતુ ચંદ્રાવતીનું નામ નિકળતાં જે તે ઘણી જ પૂજ્ય બુદ્ધિથી તેને નમન કરતા હતા. જોધપૂરમાંના, તેમ જ મારવાડના રજપૂતોમાં જ નહિ, પણ આખા રજપૂતાનામાંના રજપૂતોમાં આવો ભાવ હતો. ઔરંગજેબ દક્ષિણમાંથી લશ્કર લઇને પોતાના બાપ ઉપર ચઢી આવ્યાથી જસવંતસિંહ પોતાની વીરસેના સાથે લઇને ઔરંગજેબની સામે લડયો. તે વખતે તેણે યુદ્ધમાં ઘણી બહાદૂરી દેખાડી હતી. નર્મદાના કિનારા ઉપર લટાઇ થઇ તેમાં પોતાનાં દેશી પચાસ માણસો પણ રહ્યાં નહોતાં એટલે સૂધી તેણે સંગ્રામ છોડયો નહીં; પરંતુ આખરે તેને પોતાનો જીવ બચાવવા માટે નાસવુ પડયું અને નાના પ્રકારના પોશાક પહેરીને તે ગમે તે રીતે જોધપૂરમાં આવ્યો. લઢાઇમાં શત્રુની સામે મોં રાખીને મરવું તેમાં જ ખરૂં કલ્યાણ, ખરૂં ધૈર્ય, ખરૂં પરાક્રમ છે એવો વિચાર નાનાંથી મોટાં રજપૂત સ્ત્રી પુરૂષોમાં આજે કેટલાં વર્ષોથી પ્રસરેલો છે, તે વિચારને કલંક લાગે એવી જાતનું વર્તન ખરો વીર કદી પણ પોતાના હાથથી થવા દે નહી; તેથી જસવંતસિંહના જેવા રજપૂતે, મોટા કુળમાં જન્મ લઇને, રણમાં પીઠ બતાવી પાછાં આવવું એના જેવું તેના કુળમાં અને જાતિમાં વધારે દૂષણ કાંઇ જ નહતું ને રાણી ચંદ્રાવતી મેવાડના રાજ્યવંશમાં જન્મી હતી, તેને આ વાતની ખબર પડતાં એટલું બધું ખરાબ લાગ્યું તથા એટલો ગુસ્સો ઉત્પન્ન થયો કે રાણો જસવતસિંહ રણમાંથી નાહાસી ગયો તે ખબર તેના કાનપર પડતાં જ પોતાના શહેરની આસપાસ પહેરો રાખવાનો બંદોબસ્ત કરી, બધા દરવાજા બંધ કર્યા. રજપૂતોને માથે કાળી ટીલી લાગવા જેવું કામ કર્યું છે તેથી પોતાના વરને પોતે જોધપુરમાં આવવા દેવો નહી એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. નિશ્ચય પ્રમાણે કર્યા વિના રહે નહીં એવી તે સ્ત્રી દૃઢ હતી, તે પતિવ્રતા હતી, ને પતિને ખરેખર દેવ જેવો માનતી હતી, પરંતુ પતિવ્રતની સાથે તેનામાં વીરજનનીત્વ તથા વીરપત્નીત્વ પણ હતું. આવુ કર્યાથી મારા પતિની અવગણના થશે એ કલ્પના તેના મનમાં આવી નહી, પણ લઢાઇના મેદાનમાંથી નાશી આવ્યો છે તે મારો ધણી નથી, એવું કહેવામાં તેને શરમ લાગી નહીં.

રાજા જસવંતસિંહ પોતાના માણસોની સાથે આસ્તે આસ્તે પાછો આવ્યો તથા શહેરમાં પેસવાનો રસ્તો જોવા લાગ્યો; ત્યાં દરેક દરવાજા ઉપર તેને રોકવામાં આવ્યાથી તે આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઇ ગયો. હું જોધપુરનો માલેક હોવા છતાં આજે મને જોધપુરમાં પગલું મૂકવાની પણ મનાઇ થઇ છે તેનો અર્થ શો? તે તેને સમજાયું નહીં. પહેરેગીરોને પોતે કોણ છે એ કહ્યું નહતું તેથી કદાચ નહી જાણતાં તેઓ શહેરમાં જવાની મનાઇ કરતા હશે એવું તેના મનમાં આવ્યું તથા ફરી બધા દરવાજા ઉપર પોતે કોણ છે તે સ્પષ્ટ કહીને અંદર જવાની તજવીજ કરી, પરંતુ "આપ ગમે તે હો તોપણ, અને આપ પ્રત્યક્ષ મહારાણા હો તોપણ, અંદર આવવાની ચંદ્રાવતી રાણીજીની સખ્ત મનાઇ છે," એવો તેને જવાબ મળ્યો. શહેરની ચારે તરફ કિલ્લાની બાજુએ હીંડતાં જે બાજુના બુરજ ઉપર રાણી પોતે બેઠી હતી તે જગ્યાએ તે આવી પહોંચ્યો. ને તે સમે રાણીની પાસે નાનો પૃથ્વીસિંહ હતો, બીજું કાંઇ નહોતું ને એ સ્ત્રી રાણી જ છે એવું જસવંતસિંહની સાથેના એક સરદારે જોયું અને પોતે તેને વિનંતી કરે તો તે દરવાજો ઉઘાડશે અને અંદર લેશે એવું લાગ્યાથી તેણે નીચેથી. "મારા માલેક અને આપના પતિ જસવંતસિંહજી આવેલા છે તેને અંદર લેવા માટે પહેરેગીરોને હુકમ આપો;" ત્યારે મહારાણીએ બુરજ ઉપરથી જવાબ આપ્યો કે "જોધપુરના તે મેવાડના રાજ્યમાંના વીરજનનીના પુત્ર લડાઇમાં લઢીને જય પામશે; પરાજય પામવાથી નીચું માથું ઘાલીને ત્યાંથી કદી નાશી આવનાર નથી. તમારા જેવા નિર્લજ્જ લોક રજપૂત નામને કલંક લગાડવા નિકળ્યા છે. મારા પતિની જોડે તમે લડાઇમાં શામાટે પડયા નહીં? તમારાં કાળાં મો લઇને આહી શામાટે આવ્યા? આવેલે રસ્તે પાછા જાઓ, ખોટી વાતો સમજાવી મને છેતરવા ઇચ્છશો નહીં. મારા પતિ મહારાણાજી પરાજય થયા પછી આમ ફરી પાછા આવવાના નથી અને તમારા જેવા નાહિમ્મતને હું જોધપુરમાં પગ મૂકવા દઇશ નહી!" નીચલી બાજુએ, એક તરફ ઉભો ઉભો રાણો જસવંતસિંહ તે વચન સાંભળતો હતો. તેના મનની એ વેળાએ કેવી સ્થિતિ થઇ હશે તે તેને જ માલમ! મહારાણાને કેટલોક વખત સૂધી શું બોલવું? તે પણ સુઝતું નહતું! આખરે નિરૂપાય થઇ મોટેથી તેણે પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું કે, "હું ખરેખર જસવંતસિંહ જ આવ્યો છું, તું કહે છે તે પ્રમાણે કરવાનો જ હતો, પરંતુ તેમ નહી કરવાને ઘણાં કારણો હતાં, હવે દરવાજો ઉઘાડીને મને અંદર આવવા દે. હવે ઘણું થયું, આટલી શોભા ઠીક છે."

રાણી આ સાંભળીને મોટેથી હસી, ત્યારપછી એકદમ ભવાં ચઢાવીને તથા તિરસ્કારથી નીચું જોઇને બોલી, "આવી છેતરવાની વાતો

કહેવાથી હું કદી છેતરાઇશ નહિ, મારો પતિ કદી પણ પાછો આવે નહીં આ તેનો પુત્ર પૃથ્વીસિંહ જો તે એવી રીતે પણ આવે તો શું કહે? તેને પોતે પાછો આવીને કેવો દાખલો આપશે? મને ખાત્રી છે કે તમે તેમને એકલાને લડતા મૂકીને પાછા આવ્યા હશો માટે આવેલે રસ્તે પાછા જાઓ, નહીં તો આ ક્ષણે તમારી પાછળ માણસો મોકલીને તમને પકડાવીને એકે એકને ગરદન મારવાનો હુકમ આપીશ, ને પોતાના બહાદુર માલેકને લડાઇમાં એકલો મૂકીને પોતાનો જીવ બચાવવા માટે પાછા આવનારની કેવી સ્થિતિ થાય છે? તે આખી દુનિયાને દેખાડીશ."

જસવંતસિંહ મોટી ચિંતામાં પડયો. તેણે યુક્તિથી બોલવાનું શરૂ કર્યું હતું પણ તેનો કાંઇ ઉપયોગ થયો નહી ત્યારે આખરે તેને ધમકાવવા માંડી. પરંતુ તે સાંભળીને તો રાણી વધારે ગુસ્સે થઇ તથા તેણે આગળ પાછળનો વિચાર નહિ કરતાં કહ્યું કે, "લડાઇના મેદાનમાંથી નાશી આવનારની ધમકીથી સ્ત્રી જાત ડરશે એ માનવું ભૂલ ભરેલું છે. સ્ત્રીને ધમકાવવાનું હાથમાં બાકી રહેલું છે કે?"

તે સાંભળતાં જ જસવંતસિંહને ઘણું ખરાબ લાગ્યું. જોધપુરમાં તો પેસવાની તેને હવે આશા રહી નહીં ત્યારે નિરાશ થઇને તે ત્યાંથી આશરે પાંચ છ કોશ ઉપર એક શિવમંદિર હતું ત્યાં જઇને રહ્યો. લડાઇમાં તદ્દન નાઇલાજ થવાથી તેના શરીર ઉપર ઘણા જખમો થયા હતા, પરન્તુ રસ્તામાં કયાંઇક રહેવાથી શત્રુના હાથમાં સપડાવાનો ડર હતો તેથી નાના પ્રકારના વેશ ધારણ કરીને, તે જેમ તેમ જોધપુરમાં આવી પહોચ્યો. હતો પરંતુ ત્યાં ઉપર લખ્યા પ્રમાણે તેની સ્થિતિ થતાં આટલો વખત સૂધી ધરેલી આશા તદ્દન નાશ પામી અને શિવમંદિરમાં જઇને બેઠા પછી હવે આગળ શું કરવુ? તેનો તે વિચાર કરવા લાગ્યો. તેટલામાં મહારાણાને ટાઢ લાગી ને તે માંદો પડયો. નવ દિવસ સૂધી મહારાણીને તે ખરૂં પણ લાગ્યું નહી. પરંતુ લોકો કહેતા હતા તેથી તેની શોધ કરવી, એવું લાગ્યાથી દાસીનો વેશ લઇને રાતે તે મંદિરમાં ગઇ. જુએ છે તો પોતાનો પતિ માત્ર હાડપિંજર જેવો થઇ ગયેલો હતો; તેનું પહેલાંનું તેજ શરીર ઉપર જણાતું નહતું અને કોઇની મદદ વિના તેનાથી હલાતું પણ નહતું. તે સ્થિતિ જોતાં રાણી ચંદ્રાવતીને પોતાની નિષ્ઠૂરતા માટે ઘણો પશ્ચાત્તાપ થયો. તેણે દોડતાં દોડતાં જઇને તેના ચરણ પકડ્યા અને ચોધાર આંસુ પાડવા લાગી અને તેની ક્ષમા માંગી. મહારાણા તેના ઉપર ઘણા ગુસ્સે થયા હતા; પરંતુ રાણીનો પ્રેમ પોતાની ઉપર છે, તે માટે તેને શંકા નહોતી. તેણે જે કાંઇ કર્યું હતું તે ઉદ્વેગ તથા ગુસ્સાથી કર્યું હતું; એવું ~ માં લાવીને તેણે પોતાના ક્ષીણ શબ્દથી શોક દર્શાવ્યો. મહારાણી

ત્યારથી ત્યાં જ રહી અને કાયા તથા વાચામનથી પોતાના સ્વામીની સેવા કરીને તેને દુઃખમાંથી છૂટો કર્યો. મહારાણીનું પહેલું કામ અને બીજું કામ આ એના યોગથી તેનું વીર પત્નીત્વ અને પતિવ્રત એ બે આખા જગતમાં સારી રીતે કીર્તિ પામ્યાં; ને રાણી ચંદ્રાવતીને માટે આખા રાજસ્થાનમાં ઘણો જ આદર તથા અભિમાન ઉત્પન્ન થયાં. ઔરંગજેબની દુષ્ટતાથી જસવંતસિંહને ખમવું પડયું, તે દુઃખની વેળાએ ચંદ્રાવતીએ પોતાના પતિને ખરી અર્ધાંગનાનો દૃષ્ટાંત અનુભવમાં આણી મૂક્યો.

ઔરંગઝેબનું રાજ્ય થાળે પડતાં જસવંતસિંહને કાબૂલનો સુબો ઠરાવી ત્યાં મોકલ્યો, ત્યારે, પૃથ્વીસિંહને જોધપૂરમાં રાજ્યની વ્યવસ્થા કરવા રાખી તે કાબુલ જવા તૈયાર થયો ત્યારે રાણીને તેણે કહ્યું કે, તું જોધપુરમાં રહીને પૃથ્વીસિંહની સાથે રાજ્યવ્યવસ્થા જો. ત્યારે તેણે પુત્ર મોહમાં પડીને તે કબુલ રાખ્યું નહી, પણ "તમે જે જગ્યાએ જશો ત્યાં હું આવીશ" તેવો જવાબ આપીને તેની સાથે કાબુલ ગઇ. ત્યાં ગયા પછી કેટલેક દિવસે ઉપર કહેલો ભયંકર બનાવ બન્યો ત્યારે તેની સ્થિતિ શું થઇ હશે તેની કલ્પના કરવી શક્ય નથી.

રાણી આક્રોશ કરવા લાગી, છાતી કુટવા લાગી, અને એકદમ હું સતી થઇશ એવી હઠ લઇને બેઠી. તે ગર્ભવતી હતી અને દહાડા લગભગ પૂરા થયા હતા: ચાર પાંચ દહાડામાં તે જણશે એવું સર્વને અનુમાન હતું, એવી સ્થિતિમાં સતી થવાથી બાળહત્યાનું પાપ લાગશે એવું બધાએ કહ્યું; પરંતુ આ શોકવેગમાં તેની મતિ મુઝાઇ ગઇ હતી એમ માનવું ખોટું નથી. તેણે પોતાની હઠ પાર પાડવાનો નિશ્ચય જ કરેલો જણાયો. એવી વખતે મહા સ્વામિભક્ત દુર્ગાદાસના શિવાય તેના મનને બીજો કોઇ શાંત કરનાર નહતો તેણે પણ પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવાનો જ નિશ્ચય કર્યો. તે આખરે જરા ગુસ્સે થઇને બોલ્યો કે, "રાણીજી! આપના મનમાં જોધપૂરના શૂર રાજ્યવશનો નાશ કરવાનો વિચાર છે? જેના કુળમા જોધપુરની ગાદી નહી જાય તેને માટે આટલી મહારાણાએ ખટપટ કરી, જેને હદપાર કર્યો છે તે આપના દીયેરના વંશમાં જોધપુરની ગાદી જઇને, તેની ખરાબી કરવાની ઇચ્છા હોય તો આપ બેલાશક આપની ઇચ્છા પ્રમાણે સતી થાઓ. પણ મહારાણાજીએ પ્રાણ છોડતાં છોડતાં જે કંઇ કહ્યું છે, તેને જે કાંઇ દેખાયું છે તે જ પ્રમાણે થાય એવી જો આપની મરજી હોય તો આપ આપની હઠ છોડી દઇને રાણાજીની ઇચ્છા પ્રમાણે બધા બનાવ થાય એવી તજવીજ કરવાને જીવો. આપ સમજુ છો: જોધપુરનો રાજવંશ નાશ કરવાનું પાપ જાણી બુઝીને આપ આપને માથે વહોરવાને, કદી પણ ઉદ્યોગી

થશે નહી. હું આપનો દાસ છું; આપને આવી વાત કહેવી તે મને યોગ્ય નથી; પણ પ્રસંગ પડયાથી બોલ્યા વિના રહેવાતું નથી. આ ઉપરાંત હું શું કરી શકું ?."

દુર્ગાદાસ ઘણો જ સ્વામિભક્ત હતો. તેની કિમત શી તે ચંદ્રાવતીને સારી રીતે માલમ હતું. તે બોલે છે તે શા ઉદ્દેશથી બોલે છે તે પણ સમજતી હતી. તેથી તેના બોલવાની, એકદમ તેના મન ઉપર અસર થઇ. તે ઘણો વખત સૂધી મુગી બેઠી. દુર્ગાદાસ લાગ જોઇને વળી થોડું વધારે તેના મનમાં ઠસે એવુ બોલ્યો. રાણી ચંદ્રાવતી હવે બરાબર શુદ્ધિમાં આવી. તેણે પોતાનો શોક રોકયો અને પતિની છેલ્લી આજ્ઞા પ્રમાણે ખરેખર પોતાને પેટે પુત્ર ઉત્પન્ન થશે તથા તેથી જોધપુરનું રાજકુળ કાયમ રહેશે; એવો તેણે મનમાં નિશ્ચય કર્યો. રાણીએ પોતાનો શોક શમાવ્યો અને તરત જ પતિને બાળવાની તથા તેની ઉત્તરક્રિયા કરવાની વ્યવસ્થા શાંત રીતે કરી. મહારાણાને અગ્નિ સસ્કાર કરતાં પહેલાં પોતાનાં વિશ્વાસુ પાંચ માણસોને સાથે લઇ, દુર્ગાદાસે મહારાણીની પાસે જઇને સ્વામિનીનિષ્ઠ રહેવા માટે સોગંદ લીધા અને પછી અગ્નિ સંસ્કાર કર્યો.

રાજા જસવંતસિંહના મનમાં જે શંકા હતી તે જ શંકા મહારાણીને તથા દુર્ગાદાસને હતી. જસવંતસિંહના દેખતાં પૃથ્વીસિંહના મરવાની હકીકતનો બીજા કોઇની તરફથી કાગળ આવ્યો નથી; અને ઔરંગજેબે પોતે જે કાગળ લખેલો હતો તે વાંચીને તો બધાની પકી ખાત્રી થઇ હતી કે, ઔરંગજેબે જ વિષ પ્રયોગ કરીને પૃથ્વીસિંહનો જીવ લીધો હતો. બીજા કોઇનો પત્ર આવવો જોઇતો હતો, તે આવ્યો નહિ; ઉલટું એવું થયુ કે જસવંતસિંહનું મૃત્યુ થયા પછી દસ દહાડામાં બાદશાહનો ફરી એક બીજો પત્ર આવ્યો તેમાં તેણે જસવંતસિંહને કાબુલમાંથી નિકળીને દિલ્લીમાં આવવાનો હુકમ ફરમાવ્યો હતો. દુર્ગાદાસને તે કાગળ વાંચતાં જ પકી ખાત્રી થઇ કે ઔરંગજેબના મનમાં પૃથ્વીસિંહને મારીને જ મુંગું બેસવાનું નથી; પણ જસવંતસિંહને પણ કાંઇ હેરાન કરવો એવી ખરાબ બુદ્ધિ તેને ઉપજી હોવી જોઇએ. એવી સ્થિતિમાં મહારાણીને અહિ રાખવી એ યોગ્ય નથી તથા ઇષ્ટ પણ નથી; પણ એવી સ્થિતિમાં શું કરવું ? એ તેને સૂઝયું નહિ. મહારાણીનો ગર્ભ હવે પાકી અવસ્થામાં છે. ઘડી ઘડી અને પળે પળે તેને વીણ વેદના શરૂ થઇને તે જણશે એવું તેને લાગતું હતુ; ત્યારે તેને કષ્ટમય મુસાફરીમાં શી રીતે લઇ જવી ? અહિયાં એવો ડર લાગતો હતો કે જસવંતસિંહના મરવાની ખબર મળતાંજ બાદશાહ જૂદા પ્રસંગમાં કોણ જાણે શું કરશે તેની કોઇને ખબર ન હતી. પરતુ આ વિચાર ચાલતો હતો તેટલામાં એક ધાસ્તી દૂર થઇ.

પ્રકરણ ૮ મું.

અજિતસિંહ.

રાણી ચંદ્રાવતીને થોડે દિવસે પુત્ર પ્રસવ થયો અને સર્વે આનંદ પામ્યા. "આનંદ" એ શબ્દ અહિયાં યોજ્યો છે તેને માટે વાંચનારને કદાચિત્ આશ્ચર્ય લાગશે, કેમ કે જસવંતસિંહ મરણ પામ્યો; મોટો કુંવર વિષ પ્રયોગથી મરાયો અને આવી સ્થિતિમાં પુત્ર આવ્યો તે તે આનંદકારક કેમ કહેવાય? પરંતુ આ પ્રસંગ, આ કાળ, આ સ્થળ એવું છે કે જ્યાં આનંદ શબ્દનો પ્રયોગ જ ઉત્તમ છે. દુર્ગાદાસે તથા ચંદ્રાવતીએ હજી એકબીજાને કહ્યું નહોતું, પરંતુ મનમાં ને મનમાં તેઓને પક્કો નિશ્ચય થયો હતો કે, જો કર્મધર્મ સંયોગથી પુત્ર મોટો થયો તો તેને જોધપુરની ગાદી મળશે ને વંશ કાયમ રહેશે. આટલા દિવસ પેલા નીચ ઔરંગજેબે જે છળ કર્યો હતો તેનુ વૈર લેવું અને પોતાનું ધર્માભિમાન તથા કુળાભિમાન જાળવી રાખવું એવો બન્નેએ પોતાના મનમાં નિશ્ચય કર્યો હતો. કુંવર અવતર્યો તે આ રીતે એક મોટો બનાવ બન્યો. આવું જણાયાથી અત્યંત દુઃખદ સ્થિતિમાં પણ તે એઉના મનમાં એક જાતની શાંતિ આવી. પરતુ તે શાંતિ થોડોજ વખત રહી. ઔરંગજેબને આ સમાચાર જાણ થતાંજ તે શું કરશે અને શું હુકમ કરશે તેનું કંઇ ઠેકાણું નહતું: તેનો ભય મોટો હતો. જસવંતસિંહનું બીજ રાખવું નહિ એ તેની અંતર્ગત ઇચ્છા હતી, તેથી જ તેણે પૃથ્વીસિંહને દગલબાજીથી મારી નાખ્યો; તેથી જ જસવંતસિંહને દિલ્લીમાં આવવાનો હુકમ મોકલ્યો ત્યારે ઘણું દુઃખ આવી પડશે એવું જાણી પહેલેથી બહુ સાવચેતીથી ચાલવું જોઇએ, એવુ દુર્ગાદાસે નક્કી કર્યું અને તે ધારણા ઉપર હવે ચાલવામાં શુ કરવું જોઇએ તેનો વિચાર કરતો હતો. રાણીને ગમે તે રીતે દશ બાર વાસા તો થવા જ જોઇએ, તે શિવાય ત્યાંથી નીકળવું શક્ય નહોતું. એક તો તે ખાટલામાં અને તેમાં પતિનિધનના શોકથી ઘણી અશક્ત થઇ ગયેલી હતી; તેની સાથે બોલવાને દાસીઓ પણ થોડીજ હતી. તે જેમ હિમ્મતથી પોતાના પતિની સાથે આવી હતી, તેમ બીજી ઘણીજ થોડી સ્ત્રીઓ આવી હતી. પ્રસવ વખતે પણ જેટલી સ્ત્રીઓની મદદ જોઇતી હતી તેના કરતાં ઓછી સ્ત્રીઓ તેની પાસે હતી. પરન્તુ રાણી ચંદ્રાવતી ઘણીજ ધીરજ રાખનારી બાહોશ રજપૂતાણી હતી. એક વખતે તેણે શોક શમાવીને ધીરજ ધરી તો તે કોઇથી ડગમગતી નહોતી. દુર્ગાદાસને તેને માટે મુદ્દલે ચિંતા કરવાની જરૂર નહતી.

છતાં દુર્ગાદાસનું મગજ એક સરખું વિચાર કરતું હતું. જસવંતસિહને અગ્નિદાહ કરતા પહેલાં તેણે જે સ્વામિ ભક્તિના સોગંદ લીધા હતા તે પ્રમાણે પોતાનાં માણસોને લઇને 'આગળ શું કરવુ' તેનો તે વિચાર કરવા લાગ્યો. જસવંતસિહને પાછો બોલાવવા માટે જે હુકમ આવ્યો હતો પણ પછી કોઇ પત્રનું પરબીડીયું આવ્યું નહતું. ઔરંગજેબને ખબર ન પડે તેમ છૂપી રીતે ઘર તરફ નીકળી જવું; પણ ઔરંગજેબના જાસુસ જસવંતસિંહની જોડે હતા તે વિશે તેની ખાત્રી હતી અને આહિ જે કાંઇ બને છે તેની બધી હકિકત ત્યાં જતી હશે જ તેને માટે તેને જરા પણ શંકા જ ન હતી. પરન્તુ તે હવે બધી હકીકત જાણીને શુ કરશે ? તે તેની કલ્પનામાં આવતું નહતું. તેણે હજી સૂધી ઉઘાડી રીતે દ્વેપ તથા કુબુદ્ધિ દેખાડયાં નહોતાં; ત્યારે પોતે જાણી જોઇને સશયનું વર્તન કરે તો તેને અમસ્તું કારણ આપવા જેવું થાય કે નહિ તે પણ એક સવાલ તેની સામે ઉભો રહ્યો. દુર્ગાદાસ ઘણો જ ચતુર, અતિશય બુદ્ધિવાન્, ધૈર્યશીલ અને દૃઢ નિશ્ચયવાળો તથા નિયમસર ચાલનારો પુરુપ હતો. આ વખતે તેની બધી ચતુરાઇ, બધી બુદ્ધિ તથા બધુ ધોરણ એકત્ર કરીને તે વિચાર કરવા લાગ્યો જસવંતસિહને થયેલો કુંવર હજી દસ દહાડાનો પણ થયો નહતો. તે પોતે તેના ઉપર મોટી ઇમારત રચવાનો વિચાર કરતો હતો, એ કાંઇ નાનીસુની વાત નહતી. તેને અને તેની માને હજારો સકટોમાંથી બચાવી સુરક્ષિત જોધપુર પહોંચાડવાં; અને કંઇ નહિ તો પદર વીશ વર્પ સૂધી કુંવરનું રક્ષણ કરવું એ તેને માટે મહાભારત કામ હતુ. પરંતુ એટલું કામ કરવાનું તેણે પોતે આગળ પડીને જસવંતસિંહના મૃત ચરણને હાથ લગાડીને માથે લીધું હતું; પ્રતિજ્ઞા પણ કરી હતી; હવે તેનો ભંગ નહીં થાય તથા તે પાર પાડવાને જે કંઇ જરૂરનું હોય તે કેમ કરવાની તજવીજ કરવી તેના વિચારમાં રાત દહાડો તે નિમગ્ન રહે તેમાં નવાઇ શી ?

એમ કરતાં નવ દહાડા થયા. જે કંઇ કરવાનું હતું તે હવે જલદીથી કરવું જોઇએ એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો. તેના નામનું પરબીડીયું ઔરંગજેબ તરફથી જાસુસની જોડે આવ્યું. ખલિતો ઉઘાડતાં વાંચીને જોયું તો જસવતસિંહના મરવાના સમાચાર સાંભળીને બાદશાહે તે કાગળ લખેલો હતો. દુર્ગાદાસને તે ખલિતામાં ઘણાજ ગૌરવથી લખવામાં આવ્યું હતું:—
"જસવંતસિંહના મરણથી મારા તખ્તનો મોટો પાયો ભાંગી પડ્યો છે. તેણે પહેલાં જો કે મારા બાપના હુકમથી તથા પછી ભાઇની તરફદારી લઇને મારી સામે પગલાં ભર્યાં હતાં, પણ મારી નોકરીમાં આવ્યાથી તે બધું છોડીને તથા વિસરીને મારી સાથે ઘણા પ્રેમથી, નિષ્ઠાથી તથા નેકથી ચાલ્યો, તેને માટે હું તે વીરને વખાણું છું. જસવંતસિંહના જેવો સરદાર,

ધીર, સ્વાભિમાની ને મુત્સદ્દી હવે કદી પણ મને મળશે નહી. હવે તેના આખા કુટુંબની સંભાળ લેવી મારે જરૂરની છે, રે ! એ મારૂં કર્તવ્ય છે એવું સમજીને હું તમને લખું છું કે, હમણાં મોકલેલાં માણસોની સારરાણીને ઘણી સંભાળથી દિલ્લી લાવવાં. તે કેવી સ્થિતિમાં છે? તે મને માલમ છે; તેથી તેના ભવિષ્યને માટે હુ સારી વ્યવસ્થા કરૂં છું. ઉદેપુરી મહાલમાં બેગમોએ તેની વ્યવસ્થા ઉત્તમ પ્રકારે રાખવા કબુલ કર્યું છે; ને તેને અહીં લાવવાને તેમણે મને ઘણોજ આગ્રહ કર્યો છે. તમે પણ કેટલા સ્વામિનિષ્ઠ છો તે મને સારી રીતે ખબર છે; તેથી તમને દરબારની સરદારી આપવાનો મેં ઠરાવ કર્યો છે.” ખલીતામા ઔરંગઝેબે આ પ્રમાણે લખ્યું હતું. ભાષા સરસ હતી અને ઔરંગજેબ લખનારો હતો એટલે પછવું જ શું ? ઔરંગજેબની બધી કાબેલિયતોમા તેની ભાષાશૈલી એ પણ એક મોટી અને વીરલ કાબેલીયત હતી જેવી તેની જીભની મધુરતા હતી તેવી જ તેના લેખમા મધુરતા હતી. બધા ખલિતા તથા રાજકીય પત્રો તે પોતેજ લખતો હતો. પોતાના વલણદાર તથા ઝપાટાના અક્ષરોથી ઉપર પ્રમાણે પત્ર લખીને દુર્ગાદાસ ઉપર તેણે મોકલાવ્યો હતો.

દુર્ગાદાસે પત્ર વાંચી તે લાવનારા કેટલા હતા? અને કોણ કોણ હતા? તેની તપાસ કરાવી. આવેલા માણસોમાં એક વિશેષ રજપૂતનું નામ સાંભળતા જ તેનો ચહેરો ફેરવાઇ ગયો, પરન્તુ તેણે પેલા જાસુસને તે જણાવા દીધુ નહિ. બાકી બધી ચોકશી કરી જાસુસોને આરામ લેવા જવાનું કહ્યું. જાસુસ પાછા વળીને દરવાજાની બહાર ગયા નહિ હોય તેટલામાં જ તેનો ચહેરો ફેરવાઇ ગયો. ‘આપણા સ્વામિના કામમાં જે કંઇ હરકત આવવાની છે. તેનો આ આરંભજ છે આજેજ આ અડચણ આવશે એવુ જણાતુ ન હતુ, પણ હવે આપણી પુરી પરીક્ષા થશે!’ પત્ર વાંચી આગળ વિચારતા તે ઘણો જ ચિંતાતુર થઇને બેઠો; પરન્તુ ચિંતા ઝાઝી વાર તેના ચહેરા ઉપર રહી નહિ. હવે આવી રીતે બેસવામાં કાંઇ માલ નથી, એવુ મનમાં આવતા જ તે પેલાં નવ માણસોને મળવા માટે ગયો.

જસવંતસિંહ મરવાથી તેની દુ:ખી પત્નીને કાબુલથી સ્વદેશ લાવવાને કદાચિત્ ઘણું કષ્ટ પડશે તેથી બાદશાહી માણસો સાથે હોય તે તેની વ્યવસ્થા સારી રીતે થાય, તેટલા માટે ઔરંગઝેબે માણસો મોકલ્યાં છે, એવું બહાનુ બતાવીને આશરે પાંચસો હથિયારબંધ સિપાઇઓ પાદશાહે મોકલ્યા હતા. કેટલા લોકો આવ્યા છે? તે દુર્ગાદાસને ખબર નહોતું, ત્યાંસુધી તેનું મન ઉદ્વિગ્ન તથા ચિંતાતુર થયું નહિ પરન્તુ તેના મુખ્ય નયનપાળની જોડે વાતચિત થયાથી તેણે જાણ્યું

ાચસો માણસો સાથે આવ્યાં છે, ત્યારે તેને ઘણી ચિંતા થઇ. હવે તેનાથી દૂર જવુ મુશ્કેલ જણાયું, નયનપાળ ઘણી ખરી રીતે મુસલમાન જ બન્યો છે, તે નામનો માત્ર રજપૂત છે, તે નામનાને ચાહનારો છે, ને આખા રજપૂતાનાનો નાશ કરીને પોતાની ચઢતી થતી હોય તો તે કરતાં પણ પાછો હઠે નહિ એવો તે દુષ્ટ પરાનુરાગી અધમ નર છે ને જસવતસિંહના ઉપર વળી તેને વૈરભાવ છે, તે સર્વ દુર્ગાદાસના સ્મરણમાં ભમવા લાગ્યું. નયનપાલને વૈર શા કારણથી થયુ હતુ? તે સમજાવું બહુ મુશ્કેલ છે; પરન્તુ વસ્તુ સ્થિતિ તેવી હતી, એ વાત ખાસ જસવંતસિંહ હમેશા દુર્ગાદાસની પાસે કહેતો હતો. જસવંતસિંહ કહેતા કે–'નયનપાળ નાનો છે, પરન્તુ તે મારી અદેખાઇ કરે છે, બાદશાહની પાસે તેનું વજન વધતુ જાય છે, એ વાત સારી નથી. તે કાઇવાર મારો ઘાત કરશે એમાં શક નથી.' નયનપાળનો ચહેરો જ તેને કાંઇ વિપરીત સૂચવતો હતો, તે જ નયનપાળ આજે જસવંતસિંહની રાણીને દિલ્લી લઇ જવા માટે આવ્યો હતો અને તેની સાથે પાંચસે હથિયારબંધ માણસો હતા. દુર્ગાદાસને આવો વિચાર આવતાં ઘણુંજ ખરાબ લાગ્યું ચિહ્ન સારા થતાં નથી અને હવે તેમાંથી છૂટવાને શું કરવું? તે તેના વિચારમાં આવ્યુ નહિ. નયનપાળે પહેલી મુલાકાતમાં તેને કહ્યું હતું કે બાદશાહે અમને ચંદ્રાવતી રાણીને અમુક દિવસની અંદરજ લઇને આવવાનું કહ્યુ નથી; પરન્તુ ઘણા દિવસ રહેવાની કાંઇ મતલબ નથી, કેમ કે અહિયાં હવે શિયાળો શરૂ થયો છે હું ધારૂં છું કે હવે વિલબ કરવો યોગ્ય નથી. નવ દસ દહાડા થઇ ગયા એટલે નિકળવામાં કાંઇ હરકત નથી. રાણીની મરજી હોય તો ઠીક, બાકી બાદશાહનો આગ્રહ નથી, એટલું જ નહિ, પણ તેમની સખ્ત તાકીદ છે કે તેને કાઇ પણ જાતની તસદી આપવી નહિ, અથવા તેમના મનમાં ખેદ પણ થવા દેવો નહિ. વળી માર્ગમાં તેમને જ્યાં મુકામ કરવો હોય ત્યાં મુકામ કરવો, અને જે વખતે જે માગે તે તેમને આણી આપવું એવી પણ અમને આજ્ઞા છે. જસવંતસિંહની પટરાણીને શોભે એવી રીતે તેમને લઇ જવાનો હુકમ છે, કારણ કે હમણાં જલદીથી બાદશાહનો જનાન..."

પરંતુ નયનપાળ આગળ શું બોલનાર હતો તે તેના મોંમાં જ શમાઇ ગયું. તે બોલતો હતો તે વેળાએ તેની આંખ દુર્ગાદાસના ચહેરા સામી લાગેલી હતી તથા આખરના શબ્દ તેના મોંમાંથી નિકળતાં તથા તે દુર્ગાદાસના કાનમાં પહોંચતાં જ તે ગભરાયો. દુર્ગાદાસની આંખ કાંઇ મોટી થઇને તેમાં લાલાશ દેખાવા લાગી. ઉપરના દાંત હોઠ ઉપર વિશેષ જોરથી દાબે છે એવું જણાયું અને તેની કસરપર

લટકાવેલી તરવારના મિયાનની તરફ તથા મૂછ તરફ જમણો હાથ જવા લાગ્યો. ધૂર્ત નયનપાળે તે બધું પોતાની ધૂર્ત દૃષ્ટિથી જોયું અને પોતાની જીભ કચરીને તે ત્યાં જ બોલતાં અટક્યો.

બાદશાહે ચંદ્રાવતીને દિલ્લીમાં લઇ જઇને પોતાના જનાનખાનામાં રાખવાની દગલબાજી કરી છે તેને માટે તેને શંકા રહી નહી. ચંદ્રાવતી તથા જસવંતસિંહનું લગ્ન થયું ત્યારથી તેના સંબંધમાં બાદશાહના મનમાં પાપદૃષ્ટિ હતી એવી એક લોકવાયકા હતી, તે ખરી હોવી જોઇએ, એવું હવે દુર્ગાદાસને જણાયું. તે શિવાય ચંદ્રાવતીએ પુત્ર જણ્યો તેનો નાશ કરવાને અથવા જન્મથી જ તેને મુસલમાની ધર્મની દિક્ષા આપવાને કંઇ પણ હરકત નડશે નહીં એવો બમણો તમણો લાભ જોઇને જ બાદશાહે આ કામ કર્યું છે, એમ દુર્ગાદાસે જાણ્યું. એમાંથી શા રીતે પાર પડવું? તેનો તે વિચાર કરવા લાગ્યો. ચંદ્રાવતી તથા તેનો કુંવર બેઉ હવે તે દુષ્ટના હાથમાંથી છુટવાં મુસ્કેલ છે અને મારે તેમને છોડાવવાં એ કર્તવ્ય છે એવા વિચારમાં ગુંચવાયો.

ઉપર જણાવી ગયા છીએ કે ચંદ્રાવતીની પાસે આ પ્રસંગે જોઇએ તેટલી લોંડીઓ નહોતી. દુર્ગાદાસની નાની બહેન ચંદ્રાવતીની અરધી સખી—અરધી દાસીના જેવી હતી. જે પ્રમાણે જસવંતસિંહતાપર દુર્ગાદાસની, તે જ પ્રમાણે ચંદ્રાવતીપર ઇંદિરાની ભક્તિ હતી. ઇંદિરા બાળવિધવા હોવાથી દુર્ગાદાસની પાસે રહેતી હતી. દુર્ગાદાસ વિધુર હોવાથી તેના ખાવા પિવાની તજવીજ કરવા બહેન ઇંદિરા સાથે રહેતી હતી. કાબુલમાં આવ્યા પછી દુર્ગાદાસ જસવંતસિંહની પાસે રહેવાથી તે તેની પંક્તિમાં ખાવા પીવાનું કરતો હતો. ઇંદિરા ચંદ્રાવતીના અંતઃપુરમાં રહી હતી. આવી સ્થિતિ હોવાથી સાહજીક જ તેને એવું લાગ્યુ કે, મને આ કામમાં ઇંદિરાની મદદ મળશે. નયનપાળની સાથે કોઇ પણ રીતે વાંકું ચાલવુ હમણાં નકામું છે, તેની ઇચ્છા પ્રમાણે હું સર્વ કરનાર છું એવુ જણાવવું એ જ ઠીક છે. કેમ કે તેને ચિડાવ્યાથી તથા ખરાબ કર્યાથી તે ગરબડ મચાવશે અને બધાને ખરાબ કરશે. આમ વિચાર કરી તે મૌન અને શાંત રહ્યો. નયનપાળે ચંદ્રાવતી રાણીના મહાલની ચારે બાજુએ પોતાના માણસોનો પહેરો મૂક્યો; તેમાં જનાર આવનારની તપાસ રાખવા માંડી. તેથી વળી દુર્ગાદાસને ઘણો સતાપ થયો અને નયનપાળને તેમ કરવાનો ખુલાસો પૂછ્યો ત્યારે તેણે શાંતિથી જવાબ આપ્યો કે, "બાદશાહના હુકમ પ્રમાણે મારે કરવું જોઇએ. બાદશાહે કહ્યું છે કે, 'રાણી ચંદ્રાવતી ખાટલામાં છે તેથી તેની ઘણી સંભાળ રાખજે; કારણ કે જસવંતસિંહના દુશ્મન તેને કઇ વખતે શું કરશે તેનું ઠેકાણું નથી? તેમનો

દિયેર અમરસિંહ અપુત્ર નથી; તેનો પુત્ર હયાત છે ને બાપને દેશપાર કરીને જસવંતસિંહે જોધપુરની ગાદી લઇ લીધી, તેનું વેર લેવાને તથા તે ગાદી પાછી પોતાને સ્વાધીન લેવાને તે ખટપટ કરશે; કારણ કે જસવંતસિંહ પુત્ર વિનાનો મરણ પામ્યો છે એવા સમાચાર ચારે તરફ ફેલાયા છે. ચંદ્રાવતી રાણીને કુંવર આવ્યો એવી તેને ખબર પડવાથી તેને મોટી ચિંતા થાય એ ઉઘાડું જ છે; ને તેમનો અને તેના પુત્રનો નાશ કરવામાં કંઇ પણ તે બાકી રાખશે નહી. જસવંતસિંહ અપુત્ર મરણ પામ્યો છે, તેનો વંશ તૂટ્યો એ સાંભળતાં જ બાદશાહને ઘણું ખરાબ લાગ્યું, તેની કલ્પના કરી શકાય તેવુ નથી. આખો દહાડો તેણે ખાવાપીવાનું છોડયું હતું. તથા આજસૂધી કેટલીક બાબતોમાં પોતે તેની જોડે નિષ્ઠુરતાથી તથા કઠોરતાથી વર્તન કર્યું તેને માટે ખરેખર તેને માઠું લાગ્યુ હતુ. પણ રાણી ગર્ભવતી છે એવું સાંભળતાં જ તે શાંત થઇને એકદમ ઉઠયો અને ગઇ ગૂજરી ભૂલી જઇને હવે જસવંતસિંહની પછવાડે ચંદ્રાવતીને કુંવર થાય તો તેને સારી રીતે રાખવો એવો ઠરાવ છે અને એમને લઇ જવા માટે અમને મોકલ્યા છે.”

નયનપાળ બોલતો હતો તે બધું ખોટું હતું: બાદશાહ અને તે બેઉ એક સરખા જૂઠા હતા. એ બેઉના મનમાં ગરીબ બિચારી ચંદ્રાવતીને છળવાનું હતું. જેમ જેમ નયનપાળે બાદશાહની સ્તુતિ કરી કે જસવંતસિંહને માટે તેના મનમાં ઘણો પ્રેમ હતો તથા તેના મરણથી તેને બહુ શોક થયો હતો એવુ કહ્યું, તેમ તેમ દુર્ગાદાસ તેના નિશ્ચયમાંથી કદી પણ ફરવું નહીં એવો બોધ લેતો ગયો. આ બધી દગલબાજી છે, હવે ઘણી ચતુરાઇથી તેને તેનું ફળ આપવું જોઇએ. એવુ તેને સ્પષ્ટ દેખાયું. તેને જનાનામાં જવા આવવાની મુદ્દલે બંધી નહોતી. તેથી તેણે વિચાર કર્યો કે, હવે મારે જે કાંઇ કારસ્થાનો કરવાનાં છે તે હમણાં જ કરવાં જોઇએ. પોતાને જવાની બંધી થઇ તો પછી બધી બાબત એટલી સખ્ત થશે કે, શું કરવુ તે મુદ્દલે સૂઝશે નહી અને સૂઝે તોપણ તે પાર પડવાની મોટી પંચાતી પડશે, અથવા તેમ કરવુ અશકય જ થઇ પડશે. તે જાણીને તેણે બીજે દહાડે પોતાની બહેનને આ પ્રમાણે સૂચના આપી.

પ્રકરણ ૯ મું.

ઇંદિરા.

"બ્હેન ઇંદિરા! આપણા ઉપર કેટલું મોટું સંકટ આવ્યું છે તેની તને ખબર તો છે જ. આજ સુધી જેનું આપણે અન્ન ખાધું, તેનું કામ કરવાનો હવે વખત આવ્યો છે. મહારાણાએ પ્રાણ છોડવાની પહેલાં જે કંઇ કહ્યું હતું તે અક્ષરે અક્ષર પાળવાની કેટલી જરૂર છે, તે તને કહેવું જોઇએ તેમ નથી, બોલ હવે કેમ કરવું?"

"ભાઇ!" ઇંદિરા એકદમ બોલી, "કેમ કરવું? તે સવાલ શામાટે? જે કરવું જોઇએ તે કરૂં છું, તેને માટે વિચાર શામાટે કરો છો? ચંદ્રાવર્ત મહારાણીને માટે મારા જેવી કમનસીબ જો કંઇ પણ કામમાં આવે તે બીજું શું જોઇએ? જે કરવુ હશે તે ગમે એટલું કઠણ હશે તોપણ કરીશ. પ્રત્યક્ષ પ્રાણ આપવાની પેલી બાજુએ તો કાંઇ હશે નહિ ના? હું તે આપવાને પણ તૈયાર છુ." પોતાની બ્હેનનું બોલવું સાંભળીને, દુર્ગાદાસને કંઠ ભરાઇ આવ્યો. ઇંદિરા એટલી તૈયાર છે ત્યારે હવે મારૂં કારસ્થાન સાધવામાં કંઇ મુસ્કેલ નથી, એવું તેને લાગ્યુ. તેણે જરા આંખ બંધ કરીને આવેલાં આંસુ પોતાની પિછોડીથી લોહ્યાં; ત્યારપછી થોડોક વખત મુંગો બેઠો; પછી એકદમ કંઇ જૂદો જ તથા પહેલા કરતાં ભયપ્રદ વિચાર આવતાં તે ઇંદિરાને કહેવા લાગ્યો, "બ્હેન! તું શું બોલે છે? તેનો પક્કો વિચાર કરીને જ બોલે છે કે? નહિ તો એકાદા કામમાં હાથ નાંખ્યા પછી જો કાંઇ કાચું કપાયું તો આખી ઇમારત તૂટીને આપણ બધાનું સત્યાનાશ વળી જશે તેનો વિચાર કરીને........"

પરંતુ ઇંદિરાએ તેને આગળ બોલવા દીધો નહિ. તે વચમાં જ બોલી, "ભાઇ! હું છોકરી કોની છું? હું બ્હેન કોની છું? મને શું આવું પૂછે છે?"

આ ત્રણ સવાલ તેણે એવી રીતના પૂછ્યા, તથા તે પૂછ્યા ત્યારે તેના ચહેરાપર એવો કંઇ આવિર્ભાવ થયો હતો કે તેનાથી દુર્ગાદાસને ઘણો દિલાસો મળ્યો અને તે બોલ્યો; "બ્હેન! પ્રસંગ ઘણો ભયંકર છે. ફક્ત જીવ ખર્ચવાથી જો થાત તો પછી શું જોઇતું હતું? મને તેને માટે કંઇ પણ લાગ્યું નહોત; પ્રાણાર્પણ કરવાથી વિશેષ કાંઇ જ ન; પ્રાણના કરતાં પણ જે આપણા રજપૂતોને ઘણું વહાલુ છે તેના ઉપર પણ ધાડ આવશે, તોપણ તેનાથી આપણે ડગમગીશું નહિ. આવો નિશ્ચય તારો હોય તો મને બળ આવ્યું, પછી શું જોઇએ? વળી જે

તારા વિના એ બધુ શકય હોય તો હું તને પહેલેથી એ વિશે કાંઇ પણ કહેત નહિ; પણ કામ એવું છે કે તે તારા હાથથી થાય તો સારૂં."

"ભાઇ! શું તે કહે છે; હુ તૈયાર છુ. જે તું કહીશ તે હું કરીશ. તેને માટે આટલી ગડબડ શામાટે? આ વખત ગરબડ કરવાનો નથી." ઇંદિરા જરા ગુસ્સે થઇને બોલી.

દુર્ગાદાસે તરત તેને કહ્યુ, "બહેન! તું ચંદ્રાવતી મહારાણીની જગા લઇને તેને તારો પોશાક આપીને છૂપી રીતે તેને બહાર કાઢ. તે એકવાર બહાર આવી કે પછી કાંઇ અડચણ નથી. પછી વધુ સારી રીતે વ્યવસ્થા કરીને, તેને હુ રજપૂતાનામાં પહોંચાડવાની તજવીજ કરીશ."

"અહોહો! એટલુંજ કે?" ઇંદિરા એકદમ બોલી; "એ તો મારૂં જ કામ છે. ચંદ્રાવતી બાઇ બહાર આવશે; પરન્તુ છોકરાની શી વ્યવસ્થા કરવી?"

"તેનાજ વિચારમાં હુ છું," દુર્ગાદાસે તેને કહ્યું. "પણ ફકત વિચાર કરીને શું કામનું છે? કરવાનું તે તરત કરવું જોઇએ અને તે આજ નહિ તો કાલે પણ થશે; કારણ કે આજે પેલા નયનપાળે ફક્ત પહેરો રાખ્યો છે અને તને તથા મને અંદર તથા બહાર જવાની છૂટ આપી છે. પણ કાલે કદાચ બંધી થાય એવી મારી ખાત્રી છે તો કેમ કરવુ? જે કરવુ છે તે આજે ને આજે જ થવું જોઇએ. કાલ થવું કે ન થવુ તે અસંભવિત છે. તું હવે એમ કર—ચંદ્રાવતીની પાસે હમ્મેશ પ્રમાણે જઇને તેને પ્રસંગ શો છે? ને શું ચાલેલું છે? તે કહે. તે ચતુર છે, સમજદાર પણ છે, માટે સમયને અનુસરીને તથા સમજીને આપણા કહેવા પ્રમાણે કરવાને તે કબૂલ થશે. હમણાં પહેરો છે પણ હવે તું તારા જનાનાનો ઝભો પહેરીને જા. વળી કાલ સૂધી ઓછામાં ઓછા દસ પંદરવાર અંદરથી આવ જા કરજે; ને આખરે તારો પોશાક તથા ઝભો પહેરાવીને ચંદ્રાવતીને નસાડજે. તે વખતે પહેરેદારોને કંઇ શક પડશે નહિ. છોકરાને બાબતમાં હુ એક ઘણી જ હિમ્મત કરનાર છું, તે તને કહ્યું કર્યા વિના બીજો ઉપાય નથી. કાલે સવારે ઉઠીને ગોવાળો રહે છે ત્યાં જજે. ત્યાં જે કાશ્મિરી ગોવાલ દે આપશે તે પહેરજે. તેની પહોળી ટોપલી લ દુધનાં વાસણ તેમાં મૂકજે ને છોકરાને ર લૂગડાં પાથરીને અહિયાં આવજે; હમેશન અટકાવશે નહિ. પછી તે ઘાસમાં અજિ દુધનાં વાસણ રાખીને આવે એવી રીતે પા પછી તું પાછો તારો પોશાક પહેરી લેજે;

ઝભો પહેરી ચંદ્રાવતીની પાસે જજે: અને સંકેત પ્રમાણે ચંદ્રાવતી રાણીને તારો પોશાક વગેરે પહેરાવીને તુ તેની જગાપર સુજે. આ ઘણું અજાયબ જેવું, તેમ જ હિમ્મતનું કામ છે, પણ તે બરાબર થયું તો તેમાં જરાપણ અડચણ થશે એવું મને લાગતું નથી. નયનપાળને કંઇપણ સંશય આવે નહિ તેથી હું તેની પાસે આજે અને કાલે સવારે જઇને તેને ખુશ કરવા જેવી નાના પ્રકારની વાતો કરતો બેસીશ. એથી તેનું ચિત્ત નહિ ડગતાં કંઇપણ નવી અડચણ ઉત્પન્ન થશે નહિ. તે માણસ ઉપરથી દેખાય છે એવો અંદરથી નથી: કંઇપણ ભયંકર પ્રકાર તેના મનમાં છે એવું મને લાગે છે; તથાપિ કાલે જ કંઇ પ્રસંગ આવશે એવું મને લાગતુ નથી; તેથી આપણાથી બને તેટલી ઉતાવળે આપણે તેટલું કાર્ય પાર ઉતારવું. પેલી ગોવાલણ સાથે મેં પહેલાંથી બધો બંદોબસ્ત કરી મૂક્યો છે. તું ત્યાં ટોપલી લઇને ગઇ કે અજિતસિંહ મહારાજ સુરક્ષણથી મે મુકરર કરેલે ઠેકાણે જવાના જ. વળી ચંદ્રાવતી રાણીજી ત્યાં આવતાંજ તેમને પણ ત્યાંથી લઇ જઇશ ને અજિતસિંહ મહારાજને તથા તેમને પાલખીમાં બેસાડીને જોધપુરને માર્ગે રવાના કરી દેઇશ. હુ થોડા દહાડા પછવાડે રહીશ તેથી નયનપાલને કોઇપણ જાતનો શક આવશે નહિ. ઇંદિરા! તુ કેમ કાંઇ બોલતી નથી વારૂ?”

“ભાઇ! હું બોલતી નથી તે મને ડર લાગે છે તેથી નહિ, પણ તારી આ બધી ચતુરાઇથી થયેલા વિચારોને લીધે આશ્ચર્ય પામીને હું મુંગી રહી છું. મારા હાથથી તે કેમ થશે તેની મને ફીકર રહેત! પણ ચંદ્રાવતી રાણીજીના ઉપર મને ઘણી ભક્તિ છે તેથી મને તે ફીકર જરાય જણાતી નથી. ભાઇ! તેં કહ્યા પ્રમાણે હું બધી વાત શી રીતે પાર પાડું છું? તે તુ જોજે!”

ઇંદિરાનું ધીરજનું તે બોલવુ સાંભળીને, દુર્ગાદાસના મનનું ઘણું સમાધાન થયુ. તે સમાધાનથી તે જરાવાર સૂધી મુગો બેઠો તથા હસ્તે ચહેરે અને સાદર પ્રેમ પૂર્ણ એવી દૃષ્ટિથી તેના તરફ જોવા લાગ્યો. પરતુ થોડા જ કાળમાં તેના મનમાં કાંઇ દુઃખદ વિષય આવવાથી તેણે લાંબી હાય મારી. તે જોઇ ઇંદિરાએ તેને એકદમ પૂછ્યું, “ભાઇ! આટલી લાંબી હાય મારવાનુ શું કારણ?”

દુર્ગાદાસથી કંઇ પણ જવાબ અપાયો નહીં; માત્ર તેની આંખમાં આંસુઓ આવ્યાં. ઇંદિરાએ તેને પાછો તે જ સવાલ પૂછ્યો. પછી દુર્ગાદાસે તેને કહ્યું, “બેહેન! આટલું બધું થયુ તેથી મહારાણાના ઋણમાંથી તું છૂટવા જેવી જ છે, પણ તારૂં શું થશે? તેનો વિચાર તેં શું કર્યો? તે વિચાર મનમાં આવતાં જ મને વિલક્ષણ લાગણીઓ થાય છે અને તે જ

ગોવાલણ ત્યાંથી નિકળી ગઇ. ઇન્દિરાએ છોકરાને ત્યાંની ગોવાલણને સ્વાધીન કર્યો; પોતાનો પોશાક પહેર્યો અને ત્યાંથી બીજે રસ્તે પાછી ચન્દ્રાવતી રાણીજીના મકાનપર તેને નસાડવા માટે ગઇ; કારણ મા અને છોકરો જૂદાં ક્યાંસૂધી રહી શકે? દરવાજા ઉપરના પહેરેદારો એકમેકની જોડે લઢીને જ્યાં ત્યાં જખમી થઇને પડયા હતા; તેથી ઇન્દિરાએ ખુશીથી અંતઃપુરમાં જઇને, પોતાનો પોશાક ચન્દ્રાવતીને પહેરાવ્યો તથા તરત નીકળી જવાને માટે તેને કહેવા લાગી. તેને એકદમ બહાર કાઢી. ચન્દ્રાવતીને તેમ કરવું ખરાબ લાગ્યું. બીજી સ્ત્રીનો જીવ સંકટમાં નાંખીને પોતે જીવવું એ કામ સારૂં નથી એવું તેને લાગ્યુ. પરન્તુ હાલનો પ્રસંગ જ એવો હતો કે તેમ કર્યા વિના બીજો રસ્તો નહોતો, ત્યારે તેણે ઘણા કષ્ટથી તે પ્રમાણે કર્યું. પેલી બાજુએ ઇન્દિરાએ તેની જગા લીધી.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

નયનપાળ.

બે કલાકની જો વાર થઇ હોત તો દુર્ગાદાસનો વ્યૂહ બધો ભાંગીને તેના જીવ ઉપર આવીને બેઠો હોત. બે કલાક થયા. ચન્દ્રાવતી રાણી ઇંદિરાનો પોશાક પહેરીને તેના વેશમાં દરવાજાની બહાર ગઇ. ઇંદિરા આટલું બધું દુઃખ પોતાને માટે ખેંચી લે છે, તેની પૂર્ણ કલ્પના તેને આવી હતી. પોતે આટલી સાવચેતીથી ચાલ્યા છતાં આખરે રાણી ચન્દ્રાવતી પોતાના છોકરાની સાથે તેમના હાથમાંથી છટકી ગઇ, એ જાણ્યાથી જ નયનપાળનું શું થશે? અને તેને નીકળી જવામાં જેણે મદદ કરી તે પોતાના તાબામાં છે, તેના હાલ બાદશાહ કેવા કરશે? તેની કલ્પના પણ તેને થતી નહોતી. તોપણ ભયંકર શિક્ષા તેને કરશે. પણ તે દુર્ગાદાસની બહેન છે એ જાણશે તો પછી તે પરમ સ્વામિભક્તનું શું થશે? અને શું નહિ? તેની કલ્પના તેનાથી થતી નહોતી. તેમને દેહાંત પ્રાયશ્ચિત્ત આપ્યા શિવાય બાદશાહ રહેશે નહિ એ તો નિઃસંદેહ હતુ. એ બધી વાત તેણે બોલીને દેખાડી હતી, પરન્તુ દુર્ગાદાસે તેને, આ વાતનો વિચાર કરવાનો જ નથી એવું ઇશારતથી કહ્યું હતું; તથા ગવલીવાડની તરફ તેની રવાનગી જરૂરની હતી, તેથી તેને એકદમ ત્યાંથી વિદાય કરી દીધી. સન્ધ્યાકાળ થઇને અંધારૂં થાય ત્યાંસૂધી તેણે ત્યાં જ રહેવું અને અંધારૂં થાય કે ડોળીમાં બેસીને દક્ષિણ તરફનો રસ્તો લેવો એવો એકંદર વિચાર

કર્યો હતો. ... કાંઇ માલમ ન પડે એટલા માટે દુર્ગાદાસ આખો દિવસ તેની ...ગાંદાસ બેસતા હતા.

નયનપાળના મ...માં શું છે? તે કાઢવાનો તેનો હેતુ હતો. પરન્તુ નયનપાળ કંઇ થોડો હુશિયાર નહોતો. તેણે પોતાના મનની જરા પણ ખબર પડવા દીધી નહિ, એટલું જ નહિ પણ શું તેના મનમાં આવ્યું કે દુર્ગાદાસને દેખતાં જ ચન્દ્રાવતીના પહેરા ઉપરના પહેરેદારોને બોલાવીને હુકમ આપ્યો કે, રાણીજીના મહેલમાં કોઇ જવા આવવા માગે તેને મને પૂછ્યા વિના અંદર જવા દેવું નહી. દુર્ગાદાસજી અને તેની બહેન ઇંદિરાને તેમાં હરકત નાખવી નહિ, પણ અહિયાં વરદી માત્ર આપવી." આટલું પેલા પહેરેદારોને બોલાવીને કહ્યા પછી દુર્ગાદાસ તરફ ફરીને કહ્યું, "દુર્ગાદાસજી! તમને આ મારા હુકમમાં નવાઇ લાગતી હશે, પણ તમે જાણો જ છો કે જસવંતસિંહ મહારાજના ઘણા દુશ્મન હતા, તેમાંથી તેનો દાયજ તો આજે બાદશાહના દરબારમાં ઘણો જ આગળ પડતો છે. તે કોઇ કેવી રીતે ફીતુર કરે અને આ છોકરાનો જીવ કેમ ન જાય, તેનો મુદ્દલે ભરૂસો નથી આપણી તરફથી તો આટલી સંભાળ રાખવી જોઇએ. કોણ ક્યારે અંદર જાય છે? અને શું કરે છે? તેને માટે મને બહુ સાવચેત રહેવું જોઇએ. હું કહું છું તે ખરૂં છે કે નહિ? કહો."

દુર્ગાદાસ તેનું બોલવું સાંભળીને ઘણો ચકિત થયો અને તેનો શો જવાબ આપવો? તે તેને મુદલ સૂઝયું નહિ, તથાપિ, "હા! હા! એવું છે ખરૂં! તે છોકરા માટે જેટલી સંભાળ રાખવામાં આવે તેટલી ઓછી જ છે." આવો જવાબ આપી બીજીજ બાબત ઉપર બોલવું ચલાવ્યું. ચન્દ્રાવતી રાણી બહાર નિકળીને ગવલીવાડા તરફ રવાના થઇ, ત્યાંસૂધી મુદ્દલે કાંઇ પણ જણાયું નહિ. બધું થઇ ગયા પછી આ બિચારાને બંદોબસ્તની વાત સૂઝે છે તેથી તેને હસવું આવ્યું અને તે પોતે હવે આગળ શું કરવું? તેને માટે આશ્ચર્ય કરતો બેસી રહ્યો. પેલી બાજુ નયનપાળની નાના પ્રકારની વાતો ચાલતી જ હતી. તે પોતાના મનમાં દુર્ગાદાસને ઘણો છેતરતો હતો અને પોતે હસે છે, પોતાને નયનપાળનું બોલવું ખરેખરૂં જણાય છે, એવું તે દેખાડતો હતો, એટલું જ નહિ પણ જસવંતસિંહ ગયો તેથી હવે પોતાને ક્યાંઇ પણ નોકરી રહેવું જોઇએ, ને પોતાને લાયક એવી બાદશાહની દરબારમાં નોકરી મળશે કે શું? એવું પણ એક વાર નયનપાળને સહજ વાતમાં પૂછ્યું. નયનપાળે, 'તને તરત મળશે' એવો જવાબ દીધો. એટલું જ નહિ પણ તું મારી જોડે રહીશ તો મારી પાસે રાખીશ એમ પણ કહ્યું હતું. દુર્ગાદાસે તરત જ કહ્યું, "વાહ! તે તો હું ઘણી ખુશી સાથે સ્વીકારીશ, પછી

મારે શું જોઇએ ? જસવંતસિહ મહારાણાની જેવા લાગણીથી નોકરી, તેવી મારે કયાંઇ પણ કરવી; માટે આપે મારા ઉપર મહેરબાની કરો તો ઘણુંજ સારૂં." એ સાંભળી નયનપાળ ઘણો જ ખુશી થયો; અને આ જો મને મદદગાર થાય તો મારા બધા વિચારો પૂરા થશે, એવું તેને લાગ્યું અને આ ખુશીમાં જ દુર્ગાદાસના ખભા ઉપર હાથ મૂકીને એકદમ બોલ્યો; "આવો નોકર મને મળ્યો તો જસવંતસિહની પદવી મળી. અને બીજું કંઇ મને મળવામાં શી અડચણ રહે ? મારા બાપનું મારાથી ઠીક વેર લેવાશે......"

પરન્તુ તેટલામાં તેના મનમાં શું આવ્યું કે તેણે એકદમ પોતાની જીભ કરડીને કહ્યું, "હુ આ અફીણના તોરમાં કામ કરૂં છું. વળી હું શું બોલું છું તેનું મને કાંઇ ભાન નથી. કોણ છે રે અહિં ! કાલે જ આપણે અહિંથી નિકળવાનું છે એવું મારા મનમાં આવ્યું છે. દુર્ગાદાસજી ! તમે રાણીજીનો વિચાર લેશો તો ઠીક થશે. તેમની તબિયત જો ઠીક હોય તો હુ કાલે જ અહિંથી નિકળું."

નયનપાળનું આ બોલવું સાંભળી દુર્ગાદાસને પળ માત્રમાં કંઇનું કંઇ થયું હોય એવુ જણાવા લાગ્યુ. રખેને રાણી ચંદ્રાવતી મહાલમાંથી નિકળી જવાની બાતમી બહાર ફૂટી જાય તો તેનો પીછો લીધા વિના છોડશે નહિ. માટે ઓછામાં ઓછા ત્રણ દિવસ સૂધી તો અહિનો મુકામ હલવા દેવો નહિ, એવો તેનો વિચાર હતો. કોઇ પણ રીતે તે કરવાનો તેણે મનમાં નિશ્ચય કર્યો. ઓછામાં ઓછી એક આખી રાત તો તેને આગળ જવાને મળવી જ જોઇએ. પછી શું થશે ? તે જોઇ લઇશું. આવો વિચાર કરીને તે ઘણી જ નમ્રતાથી નયનપાળને કહેવા લાગ્યો; "રાજાજી ! આપનો બધો હુકમ માથા ઉપર છે; હું આપની પરવાનગીથી જઇને આપનો હુકમ જણાવું છું, પરન્તુ તેમની તબિયત સારી નહિ હોય તો આપે ઉતાવળ કરવી નહિ. તેમને અથવા તેમના છોકરાને કંઇ મંદવાડ થાય તો વિના કારણ આપના ઉપર દોષ આવશે. જેમ હું મહારાણાજીની જોડે સ્પષ્ટ બોલતો હતો. તેમ જ આપની જોડે બોલું છું, કારણ કે આપે મને નોકર તરીકે સ્વીકાર્યો છે તે ક્ષમા કરશો એ જાણીને જ મે રાણીજીની મરજી પ્રમાણે કરવા કહ્યું છે. ઓછામાં ઓછા એક બે દહાડા સૂધી અહિંથી મુકામ ઉપાડવો નહિ; એમ હું ધારૂં છુ. પણ તેમની ઇચ્છા શું છે ? તે હું આપને જણાવીશ !"

"ઠીક ! ઠીક ! જણાવો ત્યારે. હવે તે જલદીથી અમારી રાજમાતા થશે. બાદશાહને તે ખરી ઉદેપુરી મળવાની, ત્યારે અમે તેનું કહેવું ન સાંભળીએ તો અમારૂં શી રીતે ચાલે ?" એવું કહીને નયનપાળ ઘણો

હસ્યો. પણ દુર્ગાદાસ એટલો ગુસ્સે થયો ને તેની જીભ કાપી નાંખવી એવું મનમાં આવતાં જ તેનો હાથ કમરની તરવારપર ગયો.

પરન્તુ તે વખત તથા તે પ્રસંગ મુંગે મ્હોંએ ગાળવાનો છે એવું ધારીને તેણે પોતાનો ક્રોધ એકદમ ચુપચુપ ત્યાં ને ત્યાંજ સમાવ્યો તથા ત્યાંથી તે ચાલ્યો ગયો.

નયનપાળને કોઇ જાતની શંકા ન થાય તેથી તે ચન્દ્રાવતીના મહેલમાં ગયો અને પોતાની બ્હેનને મળીને, તેજ પ્રમાણે ત્યાં રહેલી દેવલી નામની ઘણી જ વિશ્વાસુ દાસીને કંઇક કહીને, તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. પણ બહાર આવીને તેણે નયનપાળને કહ્યું કે, "રાણીજીને કંઇ હરકત નથી, પરન્તુ કાલે સાયકાળે નિકળીશું એવું તેમણે કહાવી મોકલ્યુ છે." નયનપાળે પોતાની સંમતિ આપી અને દુર્ગાદાસને કહ્યું કે તેમની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ હું કદી પણ જનારો નથી. વળી આઠ દહાડા રહેવાનું કહેત તોપણ મને કંઇ હરકત નહોતી; પણ બાદશાહની ઇચ્છા શી છે? તે પણ ધ્યાનમાં રાખવી જોઇએ ના?" દુર્ગાદાસે "હા હા" કહીને રજા લીધી અને જેમ તેમ બધી તૈયારી કરીને સાંજ પડતાં જ તે ગવલીવાડમાં ગયો. ત્યાં તેણે પ્રથમથી જ બધી તૈયારી કરી મૂકી હતી. ડોળી હતી. બધા વિશ્વાસુ માણસો હતા. મુકરર વખતે માણસો રસ્તે પડયા. રાણી ચન્દ્રાવતીને ઇન્દિરાને માટે વખતો વખત ઘણુ ખરાબ લાગતુ હતું તથા તેની રક્ષાને માટે દુર્ગાદાસને વારવાર કહ્યુ હતું. રાણીજી ગયા પછી, દુર્ગાદાસ ઘણા કષ્ટથી હાય મારીને પાછો ફર્યો. તેનો બીજો કંઇ ઇલાજ ન હોતો. કોઇ સ્ત્રી રાણીજીની સાથે જોઇએ એવું યાદ આવવાથી તેણે એક ગોવાલણને તેની સાથે મોકલી. સારે નસીબે તે પણ ઘણી પ્રેમાળ અને એક નિષ્ઠાવાળી નિવડી.

જ્યારે માણસો આશરે અરધા માઇલ ઉપર પહોંચ્યા ત્યારે દુર્ગાદાસનો જીવ જરા શાંત થયો અને હું હમણાં ઇન્દિરાને લાવીને બીજા ત્રીજા મકાનપર મળીશ એમ બોલ્યો હતો તેથી અરધો સંતુષ્ટ અને અરધો શું થશે? તેને માટે દિલગીર થતો મહેલ તરફ ચાલ્યો.

તે પાછો આવ્યો ત્યારે તેનુ અંતઃકરણ ઘણુ જ વિહ્વળ થઇને ધીરે પગલાં ભરતો હતો, પણ એ બિચારો એમાં શું કરે?

અહિયાં મધ્ય રાત્રિ થઇ ગઇ છે, જયાં ત્યાં બધુ શાંત થયું છે. ક્યાંઇથી કંઇ પણ અવાજ સંભળાતો નથી. નયનપાળનાં માણસોમાંના કેટલાકોએ હમણાં ગાવા બજાવાનું છોડી દઇને પોતાની ધાબળી તથા ચાદરો બિછાવી અને તેના ઉપર તેઓ નિરાંતે ઘોરતા હતા. બધા જીવો નિરાંતે સૂતેલા હોવા જોઇએ એવી તે જગ્યાની શાંતતા હતી. માત્ર વખતે વખતે વંડવાગળાંની પાંખનો ફડફડાટ તે શાંતતાને દૂર

કરતો હતો, એટલું જ. એવે વખતે ચન્દ્રાવતીના મહેલમાંથી એકાએક મોટો રડવાનો અવાજ સંભળાવા લાગ્યો. કોઇ પણ ઘણું જ વહાલું મરી જાય તેથી જે પ્રમાણે શોક થાય છે તે પ્રમાણે રડાકુટ થવા લાગી.

સ્ત્રીઓ બે અથવા ત્રણ જ છે એવું જણાતું હતું. નયનપાળના માણસોએ તેને આ ખબર આપ્યા, તેથી તેણે દુર્ગાદાસને બોલાવી ત્યાં તપાસ કરવાનું કહ્યું; 'કંઇ નહિ હશે મહારાજ! રાણીજીને મહારાણાનું સ્મરણ થયું હશે ને તેથી તે શોક કરતાં હશે એવું મારૂં ધારવું છે,' એમ દુર્ગાદાસે કહ્યું; તથાપિ 'આજ્ઞા પ્રમાણે જાઉં છું,' એમ કહીને તે ત્યાં ગયો. થોડીવારે પાછો આવ્યો, તે ચોંધારથી રોતો જ આવ્યો. નયનપાળે તેને નાના પ્રકારથી પૂછ્યું કે, "થયુ છે શું?" ત્યારે તેણે ઘણા રોવાની સાથે જણાવ્યું કે "શું કહુ મહારાજ! સર્વ પ્રકારે ઘાત થયો છે. મહારાણાનો વશ નાશ પામ્યો છે. તેના દુશ્મનોને જે જોઇતુ હતું તે જ થયું છે." એવુ કહીને તે ઘણો જ રડવા લાગ્યો. આખરે તેને ઘણો જ શાંત પાડયો ત્યારે તે બોલ્યો, "પેલું નાનું છોકરૂં મરી ગયુ તેથી રાણીજી આટલો કલ્પાંત કરે છે. તેમને ધીરજ આપવાને કોઇ પણ સમર્થ નથી. આવી વખતે તેને દિલાસો પણ કોણ આપે? હું હવે જાઉં છું ને તે છોકરાને દાટવાની તૈયારી કરૂં છું, કારણ તે જેટલું જલદી થાય તેટલું સારૂં. હવે તે મુડદું તેની આંખની આગળ રહેવા દેવું કામનું નથી." એટલુ કહીને તે પાછો શોક કરવા લાગ્યો. નયનપાળને આ બનાવથી શું લાગ્યું તે કહેવું બહુ જ મુશ્કેલ છે. 'આ બનાવ હું બાદશાહને મોઢે કેવી રીતે કહી શકીશ અને તે મને શું કહેશે? ચન્દ્રાવતી રાણીને ગર્ભવતી જ દિલ્લીમાં લઈ જઇને તેની વ્યવસ્થા સારી રીતે રાખવી એવું તેના મનમાં હતુ, અને જસવંતસિંહને છોકરો થાય તો તે જોધપુરના રાણાને પોતા પાસે રાખીને ઉછેરવો એવી પણ તેની ઉમેદ હતી, અને તે પ્રમાણે તેણે ઘણીવાર બોલી પણ દેખાડયુ હતુ, પણ અરે! આ કેવો ઉલટો પ્રસગ થયો? જાઓ, જાઓ, તમે કહો છો તે જ વાત ખરી છે. હવે તે મુડદાંની બને તેટલી ઉતાવળથી વ્યવસ્થા કરો;" એવું કહીને તેણે દુર્ગાદાસને ચન્દ્રાવતીના મહેલમાં મોકલ્યો. ત્યાં પુન મોટો કલાપીટનો આરમ્ભ થયો. પુન. દુર્ગાદાસ બહાર આવ્યો તથા નયનપાળને કહ્યું; "મહારાજ! રાણીજી કહે છે કે હું મારે હાથે એ કુવરને ખાડામાં મુકીશ. હું કોઇને પણ તેને હાથ લગાડવા દઇશ નહિ. હવે શું કરવું? આપ અહિંઆંની સ્ત્રીઓ શિવાય બધાંને બહાર બોલાવીને એક કલાક અંદર જવાની મનાઇ કરો તો ઠીક. દુર્ગાદાસ અદર ગયો. તેણે આગલા ભાગમાં ખુલ્લી ગ્યા હતી, ત્યાં પોતાને હાથે એક ઉંડો ખાડો ખોદ્યો અને પછી અંદર

જઇને રાણીજીને કહ્યું. રાણીજી તો પોતાના ખોળામાં તે મુડદું લઇને એકસરખાં કલાપીટ કરતાં હતાં. "અરે બેટા! તેના પછવાડે તુ પણ થયો; રે! પણ શા મારે તુ જીવતો રહ્યો નહિ? અરે! આજે સવારથી તું રડયો પણ નથી. હવે શું કરૂં? તને ક્યાં જોઉં? તારે માટે દુર્ગાદાસે તથા દાસીઓએ મને સતી થવા દીધી નહિ, પણ હાય! તું આખરે મને છોડીને ગયો. અરે હવે હુ શું કરૂં? હવે શું કરવાનું છે? પૃથ્વી ગયો તો ગયો પણ તુ પણ ગયો. હવે મારે સતી થવા શિવાય બીજું કંઇ જ કરવાનું નથી. પણ ચાલ, હવે હું મારે હાથે એક વખત તને દાટું; તારા ઉપર માટી નાખું છું; કાલે હું પોતે બળી મરીશ." દુર્ગાદાસે બધી કલાપીટ સાંભળીને તેને દિલાસો આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. બેઉ દાસીઓએ તેના ખોળાપરનું મુડદુ લેવાનો યત્ન કર્યો, પરન્તુ તેણે તે લેવા દીધું નહિ અને આખરે પોતે જ તે લઇને ઉઠી; અને "દુર્ગાદાસ! મને તે ખાડો ક્યાં છે? તે દેખાડો," એવું કહીને તે આગળ થઇ. દુર્ગાદાસે તેને ખાડો દેખાડયો ત્યારે તેણે મોટી રડાપીટ સાથે તથા બૂમો પાડતાં, તે કપડામાં વિટાળેલું શબ તે ખાડામાં મૂક્યુ. દુર્ગાદાસે તેનાપર માટી નાખી. દાસીઓ દીલાસાના શબ્દ કહેતી કહેતી તેને અંદર લઇ ગઇ. પછી અત્યંત શોકગ્રસ્ત ચહેરા સાથે દુર્ગાદાસ બહાર આવ્યો.

રાણીજીને શોક ઘણો જ થયો છે, તથાપિ છોકરાને ખાડામાં દાટયા પછી તેનો વેગ કંઇક ઓછો થયેલો જણાયો. પોતે બીજે દહાડે સતી થવાનો ઘણો આગ્રહ કર્યો, પરન્તુ તેમ કરવા દેવાની કોઇએ પણ હા પાડી નહિ. તેના ઉપર વિશેષ કરડી નજર રાખવી અને બીજે દહાડે જ અહિંથી નિકળવું, એવું નયનપાળે ઠરાવ્યું; પણ આખરે ઓછામાં ઓછા બીજા ત્રણ દિવસ અહિંથી ખસવું નહિ, એવો બધાનો આગ્રહ થવાથી તથા તે વિનતિના રૂપમાં નયનપાળ પાસે આવ્યાથી, તેણે તેટલું કબુલ કર્યું. આ ત્રણ દહાડામાં રાણીજીના શોકની ઘણી ઉતરતી કળા થઇ. દુર્ગાદાસ એક બે વખતે તેની પાસે જતો હતો.

ત્રીજે દિવસે દુર્ગાદાસ ત્યાં ગયો ત્યારે એક ચમત્કાર થયો. નયનપાળે મુકરર કરેલા પહેરેદારોમાંથી એક તેની પાસે જઇને બોલ્યો; "મહારાજ! મહારાજ! કંઇ દગાનું ચિહ્ન જણાય છે. આપ રાણીજીને અહિંથી દિલ્લી તરફ લઇ જવા કરો છો, પણ દુર્ગાદાસનો વિચાર આપને દગો દઇ, અહિંથી નિકળી જવાનો હોય, એમ જણાય છે. આપ નજર રાખશો તો જ સારૂં છે; નહિ તો તમને દગો દઇ બધાં જતાં રહેશે. તેમની દાસીઓમાંની એકના બોલવાપરથી મને આવો સદેહ આવ્યો છે. મે તેને પૈસાની લાલચ આપીને બધી વાત પૂછી છે ને મારી તો ખાત્રી થઇ

છે. ચાકરનો ધર્મ કહેવાનો છે, માટે આપને જાણ કરૂં છું. જેવી આપની ઇચ્છા હોય તે પ્રમાણે કરજો."

નયનપાળે તેને કેટલાક સવાલો પૂછ્યા અને પોતે શું કરે છે? તેનો કંઇ પણ વિચાર કર્યા વિના, એકદમ દુર્ગાદાસને બોલાવીને કહ્યું; "તું હવે રાણીજીને મળવા જતો ના," એવો સખ્ત હુકમ આપ્યો. દુર્ગાદાસ સકિત થઇને, "એમ શા માટે?" એમ પૂછવા લાગ્યો; પરન્તુ તેને સરળ જવાબ મળ્યો નહિ, ત્યારે તે ઘણી જ શાંતિથી બોલ્યો; "હું હવે આપનો આજ્ઞાંકિત છું, તેથી હવે આપનો હુકમ માનવો, એ મારી ફરજ છે. પણ જ્યાંસુધી મારી શેઠાણી પાસે છે ત્યાંસુધી તેમની સેવા મને કરવા નહિ મળે, તો આપની સેવા કરવામાં પણ મને શો લાભ? મને રજા આપવામાં આવે તો હું મારવાડમાં મારા ગામમાં જઇશ. મારે હવે કોઇની નોકરી કરવી નથી.

દુર્ગાદાસ એવું બોલતો હતો, તે વેળાએ નયનપાળના મનમાં શું આવ્યું હશે, તે કોણ જાણે? તેણે એકદમ તેને કહ્યું, "તમે ખુશીથી તમારે રસ્તે જાઓ! હું રાણી ચન્દ્રાવતીને લઇને હમણાં ને હમણાં દિલ્લી તરફ કુચ કરૂં છું.' પછી તેણે તરત જ પડાવ ઉઠાવવાનો હુકમ કર્યો.

દુર્ગાદાસના મનની સ્થિતિ શું સારી થઇ હશે?

પ્રકરણ ૧૧ મું.

પદ્માની હિમ્મત.

ચાલો, બીજી તરફ વળો! હવે આપણે દુર્ગાદાસને અને ઇન્દિરાને નયનપાળના હાથમાં છોડીને બીજી જગ્યાપર જઇએ. ચન્દ્રાવતી રાણી ઘણી દિલગીરીથી ઇન્દિરાને પોતાની જગ્યાએ બેસાડીને, પોતાનો તથા પોતાના કુળના બાળકનો જીવ બચાવવા માટે કબૂલ થઇ; તે ગવલીવાડમાં ગઇ અને ત્યાંથી પોતાના વિશ્વાસુ ચાકરો જોડે પહેલાં કરેલી યોજના પ્રમાણે ચાલી ગઇ, એ વાંચનારને માલુમ છે જ. એ વખત સુખમાં મુસાફરી કરવાનો નહોતો, એ ખુલ્લું જ છે; તેથી જીવ લઇને નહાસી જવા માટે જેટલી બની શકે એટલી ઝડપથી માણસો મુસાફરી કરતા હતા. ચન્દ્રાવતીનુ મન ઘણીક રીતે ચિન્તાતુર થયેલું હતુ. "મારી પછવાડે ઇન્દિરાનું શું થશે? બાદશાહના જનાનામાં જાય ત્યાંસુધી તે છૂટશે નહિ તો તેની શી અવસ્થા થશે? મારા છોકરાને અને મને નસાડી મૂકવા માટે પોતાના અને પોતાની બહે-

નના પ્રાણ તરફ પણ નહિ જોનાર દુર્ગાદાસ, જો બાદશાહની જાળમાં ફસાયો અને એકદર વ્યૂહ જો બહાર પડયો તો તેનું શું થશે? બાદશાહ તેના શા હાલ કરશે?" આ બધાનો વિચાર કરતાં કરતા તેને જેટલી ચિન્તા થઇ, તેટલી પોતાનું રક્ષણ કેમ થશે! તેને માટે તેને ચિન્તા ન હોતી. મન જેટલું ફસાવે છે, તેટલું દુશ્મન પણ ફસાવી શકતો નથી, એ કહેવત કાંઇ ખોટી નથી. તેણે પોતાના મનમાં જ, બાદશાહથી તથા નયનપાળ તરફથી, તેમને હજારો જાતનાં દુઃખો થયાની કલ્પના કરી, પણ તેમાંનું પ્રત્યક્ષ કાંઇ જ નહોતું. એ જ પ્રમાણે વળી ઇન્દિરા ચન્દ્રાવતી નથી, પણ ચન્દ્રાવતી અને તેનો પુત્ર. કયારનાએ નાસી ગયાં છે એવી બાતમી નયનપાળને અને બાદશાહને મોઢે જવાથી એ ગુસ્સે થઇને તેના શા હાલ કરશે? તે વિચારમાં તેની કલ્પનાની હદ રહી નહિ, ને તેથી તેના મનમાં ઘણી જ ચિન્તા ઉત્પન્ન થઇ. કલ્પનાથી માણસ જેટલાં સ્કટો પોતાના અથવા પોતાના ઇષ્ટમિત્રો ઉપર લાવે છે, તેટલાં ખરેખર તેમના ઉપર આવે છે કે નહિ? તે શંકા જ છે. ને જ પ્રમાણે, "આપણે નિકળ્યાં તો ખરા, પણ પેલા પહાડી લોકોના સપાટામાંથી સાવચેતિથી પોતાના દેશમાં ક્ષેમકુશળ પહોચશું કે નહિ? ઇત્યાદિ વિચારો આવવાથી, તેના મનમાં ઘણી દિલગીરી ઉત્પન્ન થઇ. મારા તથા મારા કમનસીબ છોકરાના બચાવને માટે દુર્ગાદાસે આટલો વ્યૂહ રચ્યો, પરન્તુ મનસુબા પ્રમાણે બધી રીતે પાર પડી, અમે ક્ષેમકુશળ જોધપૂરમાં જઇ પહોંચશું અને ત્યાં ગયા પછી બાદશાહ તરફથી કાંઇ પણ અડચણ નહિ આવતા, હું મારા છોકરાને ઉછેરીને, નામના કરવા જેવો કરી શકીશ કે નહિ? તેની કલ્પના પણ તેનાથી થતી નહોતી.

તેને જોધપૂરનું રાજ્ય હવે પોતાના વશમાં રહેવું ઘણું જ અશકય લાગ્યું. જો આ કુવરના હાથથી વંશની ફરીને પ્રતિષ્ટા થવાની હોત તો હમણાં સૂધી આટલાં સંકટો અમારા ઉપર શા માટે આવત? સર્વ સારી રીતે કેમ ન ચાલત? આવા વિચાર તેના મનમાં આવતાં, તે ઘણી જ નિરાશ થઇ ગઇ અને હવે સંકટો શિવાય બીજું કાંઇ પણ મળવાનું નથી, એવી તેના મનની હમણા પકકી ખાત્રી થઇ ગઈ.

પુનઃ તેને વિચાર થયો કે, "આ છોકરો ઘણો જ ખરાબ ગ્રહમાં જન્મ્યો છે. તેણે જન્મ લીધા પહેલાં પોતાના ભાઇને તથા બાપને ખાધો, જન્મ થયો નહિ તેટલામાં જ મારા પાતિવ્રત્ય અને ધર્મપર ધાડ આવી. મારા કુટુંબમાં જ નહિ પણ ચાકરો ઉપર પણ મોટાં દુઃખો આવ્યાં અને હવે આગળ કયાંસૂધી તે પહોંચશે, તેનો કાઇ અંદાજ નિકળતો નથી;' આવા વિચારથી, તે કુંવરની સંભાળ રાખવામાં તથા તેને ધવરાવવામાં પણ ઘણી બેદરકાર થઇ. તેનું મન નિરંતર પોતાના દુ:ખમાં નિમગ્ન

રહેતું હતું. સાથેનાં માણસો દુર્ગાદાસના અત્યંત વિશ્વાસુ નોકરો હતા, જ્યાંસૂધી તેઓના દેહમાં પ્રાણ હોય ત્યાંસૂધી તેના અથવા તેના બાળકના વાળને પણ ધક્કો લાગવાનો સભવ ન હોતો.

મુકામો કરતાં કરતાં ચાલ્યાં. જરૂર જેટલો જ મુકામ કરતાં હતાં. ખાવાનું થયું કે પાછી પાલખી ઉપાડી જ છે. ભોઇયોએ પોતાના પગ તરફ જોયું નહિ. જેમ બને તેમ ઓછો આરામ લઇને રસ્તો કાપવા તરફ જ તેઓનું ચિત્ત હતું. રસ્તો ઘણો જ વિકટ હતો. ધોરી રસ્તા ઉપર જવાનો લાગ નહોતો. કઇ વેળાએ શું થાય, કોઇ મળે તો શું થાય, તેનો કાંઇ નિશ્ચય નહોતો; તેથી જેમ બને તેમ આડે રસ્તે જવાની તેઓને જરૂર પડતી હતી. કાબુલના રસ્તાઓ વિકટ છે. ભયંકર પહાડોમાં કોઇનો એકાદિ જગ્યાપરથી જો પગ લપસ્યો તો તેનાં હાડકાં મળવાં પણ કઠણ. પરન્તુ તેના સેવકોને તેની કેઇ પણ દરકાર ન હોતી. પોતાની કુળસ્વામિનીના નામનો જયઘોષ કરીને, પહાડોના વિકટ માર્ગોમાંથી તેઓ ઝપાટાબધ પાલખી ઉપાડી ચાલતા હતા.

ગિયાસુદ્દીન નામનો એક ભોમિયો જસવંતસિહનો ઘણો જ વિશ્વાસુ હતો. બધા જ ગ્રહ ફર્યા છે ત્યારે આ ગિયાસુદ્દીન વિશ્વાસુ શા માટે રહે? આવો વિચાર પણ રાણી ચન્દ્રાવતીના મનમાં આવ્યા શિવાય રહ્યો નહિ. માણસનો કાળ ફર્યાથી સર્વ કાંઇ ફરે છે, એ ખરૂં છે. તેથી રાણી ચન્દ્રાવતીને તેવું જણાય, એમાં કાંઇ નવાઇ નથી. ગિયાસુદ્દીન જસવંતસિહનો ઘણો જ વિશ્વાસુ માણસ હતો. રાણાએ કાબૂલમાં આટલો ત્રાસ બેસાડયો અને ત્યાંના બધા દગાફિસાદ બેસાડી દીધા, તેમા ત્રણ ભાગનો શ્રમ આ ગિયાસુદ્દીને લીધો હતો એમ કહીએ તો ચાલે. મોટ મોટા પહાડો ઉતરીને પહાડી મુસલમાનોનાં ઝુંડોને હરાવવાને, બધા રસ્તાઓની, ખોની, ભોંયરાંની, માહિતી જોઇએ, તે ગિયાસુદ્દીનની મદદ વિના કદી પણ મળત નહી. એ ગિયાસુદ્દીન, પૃથ્વીસિહના મરવાની ખબર સાંભળતાં જ બાદશાહ ઉપર ઘણો ગુસ્સે થયો હતો. બાદશાહે કપટથી જ તેનો જીવ લીધો છે, એવું કહીને તેણે બાદશાહને ઘણી ગાળો દીધી હતી. પોતાનો (જસવંતસિહ) તે દુઃખથી મરણ પામ્યો, ત્યારપછી તેણે એક નિષ્ઠાથી ચાલવાના દુર્ગાદાસની પાસે સોગંદ લીધા હતા. ઇત્યાદિ બાબતો રાણી ચન્દ્રાવતીને માલમ નહોતી, એમ નહોતુ. તે બધુ જાણતી હતી. પરન્તુ તેનું મન અત્યત વિહ્વળ થઇ ગયું હતુ, તેથી શાને તથા કોને માટે શંકા આવે, તેનું કાંઇ ઠેકાણુ નહોતુ. તેનું મન ઘણું જ શકાશીલ થયું. આ વખત જ એવો હતો કે, શકા સહજ રીતે ઉત્પન્ન થયા વિના રહે નહિ.

જે રસ્તાપરથી આ મુસાફરોને જવાનું હતુ, તે માર્ગ એવો હતો

કે, તેમાં હમેશાં ચાલનાર, ફરનાર માણસના શિવાય કદી કોઈને તે જડે એવો નહોતો અને એકાદો કદી સહજ તેમાં ગયો તો તેમાથી જીવતો નિકળવાની આશા જ નહોતી; પરન્તુ તેથી સૌ વાતની સરળતા થઇ. ગિયાસુદ્દીન ત્યાં જ ફરનારો અને રહેનારો હતો. એક વખતે જસવંતસિંહે મોટા કાલાવાલાથી તથા શરતથી તેનો જીવ બચાવ્યો હતો, એટલું જ નહિ પણ તેને જીવતદાન આપેલું હતું; તે પછી તે આશ્રમમાં આવીને તેનો એકનિષ્ટ નોકર બન્યો હતો. પહાડી લોકોમાં એ ખાસ ગુણો હોય છે, કે જેને એકવાર પોતાનો સ્વામી કહ્યો તો તેના કામને માટે દેહ પડે ત્યાંસૂધી તે પાછા હઠતા નથી; તેથી ગિયાસુદ્દીન પોતાના જીવ તરફ નહિ જોતાં કામ કરશે કે નહિ, એવી શંકા દુર્ગાદાસના મનમાં કદી પણ આવી ન હોતી. તેણે એકવાર બધી બીના તેને કહીને ચન્દ્રાવતીની જોડે મોકલ્યો. ગિયાસુદ્દિનના જેવા બીજા ચાર રજપૂત વીરો ચંદ્રાવતીની જોડે હતા. વાંચનારાઓએ જેનું નામ એક વખતે પહેલાં સાંભળ્યુ છે તે શિવસિંગ, બીજો રામસિંગ, ત્રીજો જગતસિંગ, અને ચોથો હરપાળ. આ ચાર જણાઓએ દુર્ગાદાસની પાસે સોગંદ લઇને જસવંતસિંહનો વંશ કાયમ રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો.

આટલા પ્રાણ આપનારાઓ સાથે હોવાથી એક જાતની નિડરતા ચંદ્રાવતીને જણાતી હતી, પરતુ મનની ક્ષીણ સ્થિતિમાં આવી નિડરતા ઘણો વખત ટકતી નથી. એ સમે નાના પ્રકારના સંશય ઉત્પન્ન થાય છે તથા તે સંશયથી સંકટ પરંપરા કલ્પીને, માણસ પોતાને દુઃખી કરી લે છે. ચંદ્રાવતીની પણ આવી જ સ્થિતિ હતી અને તે ઘણા જ ઉદાસીન મનથી પોતાની ડોળીમાં બેસી રહેતી હતી આવી રીતે લગભગ ચોથો દહાડો ગયો. ગિયાસુદ્દીને પોતાના સાથીઓને મોટી ખુશીથી કહ્યું કે; “હવે આપણે રસ્તે પડયા. ને સંકટમાંથી છૂટયા, એવું કહેવામાં કાંઇ જ હરકત નથી. હવે આડા રસ્તા પરના પહાડો પૂરા થયા છે. અને ઘણા સંકટના રસ્તા પણ નથી. એક પ્રહાડ થોડો મુશ્કેલ બાકી રહ્યો છે; પણ તે ઉતરી ગયા કે ઘણા જ નિર્ભય થઇશું.” આ બોલવું સાંભળીને ચંદ્રાવતીને ઘણો જ આનંદ થયો અને તે કાંઇ બોલવા જાય છે, એટલામાં કોઇ રૂવે છે, એવો અવાજ તેના કાનપર પડયો અને તે રોનારી સ્ત્રી હોવી જોઇએ એવું તેને જણાયુ. બીજાને પણ તે રોવાનો અવાજ સંભળાયો, તેથી શું છે તે જોવા માટે જે તે ચારે બાજુએ જોવા લાગ્યાં. પરંતુ આ પહાડી પ્રદેશમાં જ્યા ત્યાં થતા અવાજનો પ્રતિધ્વનિ નિકળ્યાથી, મૂળનો શબ્દ ક્યાંથી નિકળે છે તે સમજાયું નહી. બધાં માણસો ઘણું જ લક્ષ આપીને સાંભળતાં જ હતાં, પરંતુ તેમાં શિવસિંગ વધારે

એકના ગળા ઉપર શિવસિંહે તરવાર ઉડાડીને મારી, તે કોઇને પણ જણાઇ નહિ ને તે એકદમ નીચે પડયો. તે એટલા જોરથી પડયો કે તેનું ડોકું ધડની જોડે ઝુલતું રહ્યું તથા ધડ તરફડ તરફડ થઇને પડયું. બીજો તો તે જોઇને એટલો ચકિત થઇ ગયો કે, શું બન્યુ તેનું તેને ભાન જ રહ્યું નહિ. તે શુદ્ધિમાં આવી સાવધ થાય છે, તેટલામાં શિવસિંહની તરવારે, તેણે જે હાથમાં તરવાર પકડી હતી, તે હાથને થડથી જૂદો કરી નાખ્યો અને બીજો ઘા પીઠ ઉપર કર્યો જેથી તે ઉંધો પડયો. એ બધું એટલા થોડા વખતમાં થયું કે, તે સ્ત્રીને આ શું છે? આ કીયો વીર આવ્યો તથા તે આપણને છોડાવવાને માટે આવ્યો છે કે આપણા શત્રુની મદદ માટે આવ્યો છે તેને માટે વિચાર કરે છે, એટલામાં શિવસિંહ પેલા ભિલ્લ પાસે જઇ પહોંચ્યો અને બોલ્યો; "બલી! શાબાસ, શાબાસ. પણ તમે બેઉ અહિં કયાંથી આવ્યાં? બલી ભિલ્લને આ પ્રમાણે નામ લેનાર પોતાની જોડે કોણ બોલે છે તે સમજવાની સ્થિતિ નહોતી. તેને ઘણા જ જખમો થયાથી લોહી વહેતું હતું અને તેથી તે ઘણો જ અશક્ત થયો હતો. તે પડી ગયો તેથી તેનો જવાબ કોણ આપે? જા, તેના સવાલનો જવાબ આપનારી માત્ર પેલી જુવાન સ્ત્રી જ હતી. ગમે તો પોતાને છોડાવનારનો અવાજ તેણે ઓળખ્યો હોય અથવા તો બીજું કોઈ કારણ હોય, પણ તે શરમથી કાંઈ બોલી શકી નહિ. તેના ચહેરાપર કાંઇક બીજી જ જાતનો સંતોપ જણાવા માંડયો. તેણે પોતાની નજર પોતાના પગ તરફ લગાડી હતી; પરન્તુ વખતોવખત તે આડી નજરથી શિવસિંહ તરફ કટાક્ષ ફેંકતી હતી, તે ઉઘાડું જ હતું. શિવસિંહે તેને ઓળખી હોય અથવા બીજા કોઈ કારણથી, તેણે તેને વધારે સવાલ કર્યા નહિ, પણ કેટલોક વખત સૂધી તે તટસ્થ ઉભો રહ્યો: માત્ર તે તેના ચહેરા સામુ એકસરખો જોતો હતો આખરે આવી રીતે કેટલો વખત ઉભાં રહેવું, એવો વિચાર કરીને જ તે સ્ત્રી તરફ જોઇને બોલ્યો; "આવા ભયંકર સ્થાનમાં બલી ભિલ્લની જોડે કયાં આવી? ઘરનાં બધાં માણસો ખુશીમાં તો છે ના? કે કંઇ સકટ આવ્યાથી આવો પ્રસંગ આવ્યો છે?"

ઘણા જ સંકટમાં પડયા પછી ઘણી જ સંતોષકારક હકીકત બન્યાથી જેમ એકાદાને સંતોષ થાય છે, તેમ પેલી તરૂણીને આ વખતે થયું, દુ:ખમાંથી છૂટવાના સતોપ કરતાં પણ વધારે સંતોપ તેના ચહેરા ઉપર જણાયો. તેણે શિવસિંહનો ઉપલો સવાલ સાંભળ્યો, પરન્તુ આનંદની લહેરમાં, પુછનાર માણસને જવાબ અપાતો નથી, એવી તેની સ્થિતિ થઇ ની, તેથી તે ગુપચુપ તેની સામે ઉભી રહી

શિવસિંહે ફરી આતુરતાથી તે જ સવાલ પૂછ્યો ત્યારે તે હળવેથી બોલી; "હા! હું જ્યારે ત્યાંથી નિકળી તે વખતે તો બધાં માણસો ખુશીમાં હતાં, પણ હું નિકળ્યા પછી શું થયુ હશે? તે કોણ જાણે.

"એટલે?" શિવસિંહે ઘણી જ આતુરતાથી પૂછ્યું, "તુ શા માટે નિકળી? પછવાડે શું થયું તે તારા જાણવામાં છે?"

"તે બનાવ હુ હવે થોડીવારમાં કહીશ. પહેલાં બલીની શી અવસ્થા થઇ છે, તે આપણે જોવી જોઇએ. મારે માટે તેણે પોતાનો જીવ જોખમમાં નાંખ્યો છે;" એવું કહીને તે એકદમ તેની પાસે ગઇ. બલી હમણાં શુદ્ધિમાં આવ્યો હતો. તેની પાસે જતાં જ, તેની તરફ તેણે એકવાર જોઇને કહ્યું; "બાઇ! બરાબર વખતે પેલા મોગલોને મારવાને જો પેલો વીર પુરૂપ આવ્યો નહિ હોત તો આપણી કેવી હાલત થઇ હોત? મારો કાંઇ પણ ઉપાય ચાલ્યો ન હોત. શંકર! શંકર! મહા કાળી!........" ત્યારપછી તેનાથી બોલાયું નહિ.

એટલામાં શિવસિંહે આગળ આવીને બલીને કહ્યું, "અરે વળી તારો શું ઉપાય ચાલવાનો હતો. તારા શરીરની તો ચાલણી થઇ ગઇ છે અને લોહી વહ્યું જાય છે, વળી આ લોહી બધ કરવાનુ કંઇ ઓપધ હોય તો કહે; તે કરૂં. તમારાં ઔપધો તમને સારી પેરે જાણવામાં હોય છે. બોલ!"

બલીએ એક વખત પોતાની આંખ ઉપર હાથ ફેરવ્યો અને કહ્યું; "હાલમાં જે ઝાડની નીચે આપણે ઉભા છીએ તેનાં જ ચાર પાંદડાં તોડીને રસ કાઢીને મારા હાથપર ચોળો તો મારો હાથ કાંઇક સારો થયલો, તમારા જોવામાં આવશે."

આ શબ્દો તેના મોંમાંથી નિકળતા, પેલી તરૂણીએ ઝટ પાસેની ડાળીમાંના પાંદડાં તોડીને એક પથ્થર લઇને બીજા પથ્થર ઉપર તે પાતરાં રગડીને રસ કાઢવાની શરૂઆત કરી. તે પછી તે રસ બલીના હાથપર ચોળ્યો. રસ કાઢવાનું અહિયાં વાસણ ક્યાંથી હોય?

ચાર પાંચ વખત આવી રીતે રસ લગાડ્યો નહિ લગાડ્યો તે જ વખતે બલીએ કહ્યુ, "હવે ઘણું થયુ" એમ બોલીને તરત પોતાનાં બે આંગળાં મોંમાં ઘાલીને સીસોટી વગાડી અને ચુપચુપ બેઠો. તે સીસોટી તે જંગલમાં એટલે સૂધી પસરી ગઇ કે જ્યાં ત્યાં તેનો પ્રતિધ્વનિ પડ્યો, અને આશરે પંદર વીશ મીનીટની અંદર જ છ મોટા લઠ્ઠ ભિલ્લ જૂદી જૂદી દિશામાંથી ત્યાં આવ્યા. બલી પોતાની કંઇક આશ્ચર્યકારક ભાષામાં તેમની જોડે બોલ્યો, તેથી તરત જ તે શિવસિંહને કહેવા લાગ્યા, "બાઇ સાહેબની (પદ્માની) ડોળી ઉપાડનારા ભોઇઓ નાસી ગયા છે, તે મળે તો તેઓને લાવીએ છીએ; પણ નહીં મળે તો અમે ઉપાડી લઇશું." મોગ-

લોએ હલ્લો કર્યો ત્યારે ભોઇઓ ડોળી મૂકીને નાઠા હતા, તે ડોળી પેલા ઝાડથી પચાસ સાઠ પગલાંપર પડેલી જ-હતી. તે જોતાં જ શિવસિંહે પેલા ભિલ્લને કહ્યું, "ભોઇઓ મળે તો લાવવા જ, પણ હાલમાં તમે જ ડોળી લઇ ચાલો; કારણ કે મે રાણીજીની પાસે પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે, આપ બીજા મુકામપર જશો તેટલામાં જ, જે કોઇ બિચારી દુઃખથી આરડે છે તેને છોડવીને લઇ આવીશ."

પેલી તરૂણીએ તેનું બોલવુ સાંભળીને એકદમ કહ્યું, "શું રાણી ચદ્રાવતીજી! તે અહીં સૂધી પધાર્યાં છે? શંકરજી! હું તેમની પાસે જતી હતી. તેઓ ક્યાં છે? ચાલો રે ચાલો, મને ત્યાં લઇ જાઓ."

શિવસિહ તરત બોલ્યો, " તે પાસે જ છે. તમે ભિલ્લોની સાથે જાઓ. હું બલીના જખમની વ્યવસ્થા જોઇને આવું છું."

પરંતુ બલીએ તરત જ કહ્યું, "નહી, નહી, તમે તેઓની જોડે જાઓ. હવે મારી ફીકર રાખશો માં; હુ બે દિવસની અદર પછવાડે આવીને તમને મળીશ. મારી ફીકર મુદ્દલે રાખશો નહી." તે ભિલ્લોમાંના એએ "હવે બલીના જખમની અમે વ્યવસ્થા કરીએ છીએ!" તમે જાઓ! એવું આગ્રહથી કહ્યુ, તેથી શિવસિહ પણ તેઓની જોડે નિકળ્યો ડોળી ભિલ્લોએ ઉપાડી તથા શિવસિહ ડોળીની ડાબી બાજુએ ચાલ્યો. તે પેલી જુવાન સ્ત્રીની સાથે વાત કરતો ચાલતો હતો. પેલી જુવાન સ્ત્રીએ કહેવા માંડયું, "રૂપવતી રાજકુંવરીજીએ પોતાની માસી ચંદ્રાવતી મહારાણીજીને બે ત્રણ કાગળો મોકલ્યા હતા, પણ તે કાગળનો કાંઇ પણ જવાબ મળ્યો નહી, તેમ જ તે કાગળો લઇ જનારા ભિલ્લો પણ પાછા આવ્યા નહી; તેથી તેમને ફીકર થઇ. એટલામાં ક્યાંઇથી એવી ખબર મળી અથવા મહારાજા જસવંતસિહ જોડે બાપા સાહેબ અચળેશ્વરના દર્શન માટે ગયા હતા ત્યાથી ખબર મળ્યા હોય કે ચંદ્રાવતી રાણીજીને સાત આઠ માસ ગયાંને થયા ને તે એટલામાં પાછાં આવશે નહી; તેથી તેને ચિંતા ઉત્પન્ન થઇ. ત્યારપછી છ સાત દિવસમાં બીજી ખબર સાંભળી કે, તેમને પકડીને દિલ્લીમાં લઇ જવા માટે બાદશાહે કેટલાંક માણસો મોકલ્યાં છે. તે સાંભળતાં જ રાજકુવરી રૂપવતીને શું લાગ્યું તે કોણ જાણે, પણ તે એકદમ બોલ્યાં, "ચન્દ્રાવતી માસીની પાસે કોઇ સારૂ દિલાસો આપનાર માણસ નથીઃ હું પોતે ગઇ હોત, પરન્તુ બાપુ મને કદી જવા દેશે નહિ. પન્ના, જો તું જાય તો માસીને ઘણી ઉપયોગી થઇ પડીશ. તે તારો ઉપકાર કદી પણ તે ભૂલશે નહિ. દુઃખને વખતે સગાં વહાલાં કામમાં નહિ આવે ત્યારે બીજું કોણ આવે?" તેનું આ બોલવું સાંભળીને હું તૈયાર થઇ અને આ ભિલ્લને જોડે લીધો.

શિવસિંહે તેનું આ બોલવું ઘણી જ આતુરતાથી સાંભળી લીધું તથા નેત્રથી તે તેના મો સામું એક સરખી નજરે જોતો રહ્યો. પછી વચ્ચમાં જ તેને કહ્યું, "બીજું કોઇ આ કામ કરવા માટે નહોતું?"

આ તેનો સવાલ સાંભળીને પદ્માએ એકવાર તેની સામે જોયું, પછી હસી તથા પળમાં દિલગીર થઇને, તેણે એક હાય મારી. આટલો જ તેના સવાલનો જવાબ મળ્યો.

ઘણીવાર સુધી બેઉ મુંગા મુંગાં ચાલતા હતાં. પદ્મા નીચું માથું ઘાલીને જોતી હતી, અને શિવસિંહ તેના ચહેરા સામુ જોતો ચાલતો હતો. પદ્માના મનમા કાંઇ પણ વિચાર ચાલેલો હતો, તેથી એકદમ તે વચમાં જ ઉભી રહીને બોલી; "ગમે તે હો! પણ ચન્દ્રાવતી રાણીજીએ આવી સ્થિતિમાં કાબુલ શા માટે છોડ્યુ? તેને દહાડા પૂરા થયા હતા, એવું અમે સાંભળ્યું હતું."

"દિવસ પૂરા થયા હતા? રે! તેઓએ જણ્યું. પણ જણ્યા પછી જ આ વનવાસનો આરમ્ભ થયો!"

"શું? જણ્યા પછી? શું થયું? અને તેઓ આટલાં જલદીથી શા માટે નિકળ્યાં?"

"ઔરંગજેબે પોતાનાં માણસો મોકલી, તેમને દિલ્લીમાં લઇ જવાનો વિચાર કર્યો. એ માણસોની જોડે નયનપાળને મોકલ્યો છે. તેણે આવીને મહેલની ચારે બાજુએ ઘેરો નાંખ્યો હતો. પછી બીજો શો ઉપાય રહ્યો? અજિતસિંહ અને મહારાણીનો જીવ બચાવવાને માટે તેઓને ત્યાંથી નસાડવાની જરૂર પડી"

"ભગવન્! આટલા સંકટમાંથી બહાર પડયાં? અહો! તેમની તો ચતુરાઇની ઘણી જ પ્રશંસા કરવી જોઇએ. તેમની કીર્તિ કાંઇ અમસ્તી થઇ છે?"

"તેમની કીર્તિ છે તો ખરી, પણ દુર્ગાદાસજીની બેનસીબદાર બહેનની હિમ્મતની ચતુરાઇની, જેટલી તારીફ કરીએ તેટલી ઓછી જ છે. તેણે પોતાનો જીવ જોખમમાં નાંખવાની હિમ્મત કરી નહિ હોત તો ચન્દ્રાવતીજી આજ અહિ આવત નહિ. તેને શાબાસ છે કે, સઘળુ કારસ્થાન કરી, તેની જગ્યાપર પોતે બેસીને તથા પોતાનો પોશાક તેને પહેરાવીને બહાર કાઢી, તેથીજ આ બધુ થયું. નહિ તો તેનો છૂટકો શું અમારા હાથથી થવાનો હતો?"

"વાહ! વાહ! ઇન્દિરાએ તો પોતાના દેહનું ખરૂં સાર્થક કર્યું. શાબાસ! ઇન્દિરા! તને ખરી શાબાસી છે!" પદ્મા અંતઃકરણપૂર્વક બોલી; તથા કેટલીક વાર સુધી સ્તબ્ધ થઇને બેઠી. પછી એકદમ બોલી

"પણ હવે તેનો છુટકો શી રીતે થવાનો? આ કપટ માલમ પડયાથી તેની શી હાલત થશે?"

દુર્ગાદાસજી પછવાડે રહ્યા છે. તે કંઇ પણ કરીને તેને છોડાવી લાવશે; તેની ફીકર મુદ્દલે નથી. વળી તે પોતે હુશિયાર છે, માટે પોતે પણ છૂટીને આવવા સમર્થ છે." આમ બોલતાં બોલતાં રાણીજીના મુકામપર જઇ પહોંચ્યાં. રાણીજીએ પોતાને તથા શિવસિંહને ઘણું અંતર પડે નહિ, માટે કોઇનું નહિ સાંભળતાં પાસે જ મુકામ કર્યો હતો. પદ્માએ, તેને જોતાં જ પહેલાં તેના પગ મજબૂત ઝાલ્યા. તે પણ તેને ઉભી કરીને ભેટી પડી. બેઉએ યથાસ્થિત આંસુ ઢાળ્યા પછી, પદ્માએ પેલા નાના રાજપુત્રને લઇને, રમાડીને, ઘણી બચીઓ લઇને, ઘણી વાર અહિંથી તહિં ને તહિંથી અહિં નાચી. તેનો આનન્દ સમાતો ન હોતો. રૂપવતીના કાગળો મુદ્દલે પહોંચ્યા નથી, તે સાંભળીને પદ્માને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. પછી તે કાગળો કયાં ગયા હશે? તેનો તર્ક વિતર્ક કરતાં બેઉએ એમ નક્કી કર્યું કે, ઔરંગજેબના છૂપા જાસુસે ભિલ્લોને મારીને તેમની પાસેથી તે કાગળો લઇ લીધા હશે. ત્યારે પદ્મા બોલી, "ગયા તો છો ગયા, તે બાદશાહને નજરે પડયા તો ઠીક થયુ. તેમાં તેને બહુ ગાળો દીધી હતી." આવી રીતની વાતચિત વગેરે થયા પછી, થોડા વખતમાં મુકામ ત્યાંથી ઉપાડયો.

આશરે પાંચ છ દિવસ ગયા, એટલામાં બધાં રજપૂતાનાની નજીક આવી પહોંચ્યાં. ત્યારે તેઓને બહુ આનદ થયો અને હવે આપણે ક્ષેમ-કુશળ પોતાને ઘેર આવ્યાં, એવુ તેમને જણાયાથી બધાંને શાંતિ થઇ. પણ એટલામાં જ એક દહાડો મોટુ સંકટ આવ્યુ. બાદશાહનું એક નાનું લશ્કર તમારી પછવાડે આવે છે, એવું તેઓને બલી ભિલ્લે આવીને કહ્યુ, તેથી બધાં ગભરાયાં. હવે રાણી અને કુવરનો બચાવ શી રીતે કરવો? તેની બધાંને ફિકર પડી. તે કમનસીબ છોકરાની તરફ જોઇને તે કમનસીબ મા રોવા માંડી. સંકટમાંથી છૂટી જવા માટે પોતે કેટલી ખટપટ કરી, પણ સકટો હાથ ધોઇને તેની પછવાડે લાગેલાં હતાં, એ જોઇને તેને ઘણું વસમુ લાગ્યું પોતાના પહેલા વિચાર પ્રમાણે પોતે સતી થઇ હોત અને દુર્ગાદાસ વગે-રેનું સાંભળ્યુ નહિ હોત તો સારૂ થાત, એવુ વારંવાર તેના મનમાં આવવા લાગ્યું. પદ્માએ, શિવસિંહે તથા ગિયાસુદ્દીને તેને જૂદી જૂદી રીતે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરન્તુ તેના મનની દિલગીરી કોઇ રીતે જતી નહોતી. પોતાનો દીકરો પૃથ્વીસિંહ જે દિવસે બાદશાહના હાથથી માર્યો ગયો તે દહાડાથી પોતાનો દૈવ રૂઠયો છે, ને હવે પગલે પગલે વધારે દુઃખો પોતાના ઉપર આવશે, એવું તેના મનમાં પૂર્ણ રીતે આવવા

લાગ્યું. એ પ્રમાણે એક દહાડો ગયો. પેલા બલી ભીલ્લને, પલા પછવાડે આવનારા લશ્કરની તપાસ કરવા ગયેલા ભિલ્લોમાંના એક ભિલ્લે ત્યાં આવીને કહ્યું કે, "બાદશાહી લશ્કર ઘણું જ નજીક આવી પહોંચ્યું છે, તેથી હવે કાંઇ પણ વિચાર કરવો જોઇએ. અજીતસિંહજીને તથા ચન્દ્રાવતી રાણીજીને ગમે તે રીતે બચાવવાં જોઇએ;" એવો બધાંનો વિચાર થયો. પણ વિચાર કરી બેસવાનો જરાએ અવકાશ નહોતો, ને જે કાંઇ કરવાનું છે. તે તરત જ કરવું જોઇએ, એવું શિવસિંહને તથા પન્નાને જણાયું. બધાં માણસો હમણાં આબુની પાસે આવી પહોંચ્યાં હતાં, ને બે દહાડા બીજા મળત તો તે પ્રચંડ પહાડમાં પેસીને કોઇ ને કોઇ તરફ જઇને સંતાયાં હોત ને કોઇને પત્તો મળત નહીં. એ બે દિવસ શી રીતે જાય? ભિલ્લના કહેવા પરથી જણાયું કે શત્રુઓ એટલા પાસે આવ્યા છે કે આશરે પાંચ છ કલાકમાં તેઓ આવી પહોંચશે. આટલા વખતમાં જે કંઇ કરવાનું છે તે કરી લેવુ જોઇએ. પન્નાને એક યુક્તિ સૂઝી પરન્તુ તે પ્રમાણે કરવાનું ચન્દ્રાવતી રાણીને કહેવાની તેની હિમ્મત થતી નહોતી, તેથી તેણે શિવસિંહને થોડી વખત પછી એકાંતમાં બોલાવીને પોતાના મનમાં જે કાંઇ હતું તે કહ્યું. તે બોલી, "કેટલાએક દિવસ સૂધી અજીતસિંહને રાણી પાસેથી ક્યાંઇ પણ દૂર રાખવા જોઇએ તેથી બાદશાહના તરફથી તેને ઘણો ત્રાસ પહોંચશે નહી. અજીતસિંહને રાખવાની સારામાં સારી જગા મારા જાણવામાં છે. તે જો પોતાનું મન દ્રઢ કરશે અને અજીતસિંહને મારા તાબામાં આપશે તો હું તેની સારી રીતે વ્યવસ્થા કરીશ અને તેને જ્યાં લઇ જઇશ ત્યાં હું પોતે રહીશ. આ વખતે વાત્સલ્યભાવ તજી દઇને. તેમણે મારા કહેવા પ્રમાણે કરવુ જોઇએ; મારે અજીતસિંહને લઇને બીજી તરફ જવું જોઇએ અને અહિંયાં કોઇ ભિલ્લ વગેરેને રાખીને, પછવાડે આવનારા શત્રુઓને છેતરવા જોઇએ." શિવસિંહને આ ડહાપણ ભરેલી મસલત ઘણી જ પસંદ પડી. તે તરત જ ચંદ્રાવતી રાણીજીની પાસે ગયો. તેની સાથે તેણે ઘણીવાર મસલત કરી. છોકરાના જન્મની પહેલાં નવમે દહાડેથી ભયંકર સંકટો પોતાનાપર આવતાં ગયાં અને પોતે પણ તેમાંથી છૂટવાનો યત્ન કરતી આવી છે, પરન્તુ હવે તો છોકરાને પોતાથી જૂદો કરવાનું આવ્યુ અને હવે ફરીને ક્યારે તેનું મુખ જોઇશ? એ કહી શકાતુ નથી, તેથી તેને ઘણું જ માઠુ લાગ્યું. પરન્તુ તે જેવી તેવી ધૈર્યવાન્ નહોતી. તે પ્રસંગ જાણે એવી હતી. છોકરો શત્રુના હાથમાં ગયાથી તેનું શું થનાર છે? તે તેના જાણવામાં હતુ; તેથી, "જે થવાનુ હોય તે થાઓ" એમ મનમાં કહીને તથા પોતાનો મોહપાશ એક બાજુએ મૂકીને તેના રક્ષણને માટે પ્રયત્ન કરવો જ જોઇએ, એવો તેણે

નિશ્ચય કર્યો. તેણે તુરત પન્નાને કહ્યું કે; "તું કહે છે તે જગ્યાએ અજીત-સિંહને લઇ જા અને કદી શત્રુને સ્વાધીન થવાનો વખત આવે તો કોઇ તીર્થમાં તેને નાંખી દેજે, પણ દુશ્મનના હાથમાં તેને જવા દઇશ માં" આટલું બોલીને તેણે અજીતસિંહને પોતાની પાસે લીધો અને એક વખત પ્રેમથી તેને બચી કીધી, પછી આંસુ ભરી આંખોએ તે છોકરો પન્નાને આપ્યો. કાંઇ વિચાર કરવાનો કે બોલવાનો વખત નહોતો, જે પળ જતી હતી તે લાખ લાખની કિમ્મતની હતી. શામસિંહ, ગિયાસુદ્દીન તથા પન્નાએ અજીતસિંહને લઇને એક રસ્તો પકડયો. શિવસિંહ, બલી ભિલ્લ અને ચંદ્રાવતી રાણીએ બીજો માર્ગ પકડયો, તથા બાકીનાં માણસોએ દુશ્મનોને દગો દેવા માટે પોતાનો માર્ગ કાયમ રાખ્યો.

પોતે માથે લીધેલું કામ પાર પાડવાના વિષયમાં ઘણી જ ઉત્સુક થયલી પન્ના, આબુના પહાડપર જઇ પહોંચતાં સૂધી, તેણે રસ્તામાં જરા પણ આરામ લીધો નહિ—જરા શ્વાસ લેવા પણ ઠરી નહિ. ત્યાં પહોંચ્યા પછી પોતાની સાથનાં માણસોને એક જગાપર રાહ જોવાની કહીને, તે એક-લી જ ત્યાંના ગાઢ અરણ્યમાં પેઠી. વૈકુંઠયોગી કઇ વખતે કયાં હોય છે? તે તેને સારી રીતે માલમ હતું, તેથી તે સુંદર કોમળ છોકરાને કપડામાં વિંટાળીને એકસરખી, નાગણીની પેઠે ચાલતી હતી, એટલામાં સામેથી વૈકુંઠસ્વામી આવે છે, એવું તેને માલમ પડયું. પોતાની પાસેના છોકરાને હવા લાગશે અથવા તેને ટાઢ લાગશે, તેનો કંઇ પણ વિચાર નહિ કરતાં, તેના શરીરપરનાં કપડાં દૂર કરીને તે મોટેથી વૈકુંઠસ્વામીને કહેવા લાગી. "યોગિરાજ! આ જોધપુરના કમનસીબ મહારાણાને ચંદ્રાવતી મહારાણી-જીએ આપના ચરણપર મૂકવા માટે મારી સાથે મોકલ્યો છે, તેને આપ લઇ લ્યો અને મને જવાની રજા આપો."

પ્રકરણ ૧૨ મું.

નયનપાળની નિરાશા.

"મારી બેહેન હવે મારાથી છૂટી પડી, સ્વામિભક્તિ માટે તેને ખરેખર ઘણાં દુખો ખમવાં પડશે અને મને માત્ર હવે કોઇ પણ જાતનું દુખ પડવાનો ભય નથી, એવી સ્થિતિમાં પાછાં જવું પડશે;" એવું મનમાં આવ્યાથી દુર્ગાદાસને ઘણુંજ માઠું લાગ્યું. હવે હું જોધપુર પાછો ન જાઉં તો ચાલે તેમ છે. રાણી ચંદ્રાવતી તથા તેના નવા જન્મેલા છોકરાના રક્ષણને માટે પોતાનો પ્રાણ આપવા માટે તૈયાર રહેનારા સ્વામિભક્ત હવે જોધ-

પુરમાં તેને ઘણું મળશે. મેં જો મારી પોતાની બહેન બાદશાહ જેવા દુષ્ટ માણસની સાથે દિલ્લી જવા દીધી, તેને છોડાવવાને માટે કાંઇ પણ નજવીજ નહી કરી તો તે વગર કારણે દુઃખમાં ડૂબશે. તેથી હવે હું રજપૂતાનામાં નહિ જતાં, તેની જોડે જાઉ તે જ સારૂં છે. કોઇ કોઇ વખતે મનમાં આવતુ હતુ કે મારે મારી બહેનને છોડાવવી, તે શિવાય બીજું કાંઇ પણ કામ મારે કરવાનું નથી. વળી મનમાં એમ આવે છે કે મારૂં કર્તવ્ય હજી સ્વામિના ચરણ તરફ જ છે. ફરીને મન એમ કહેતું હતું કે, હવે સ્વામિનું કામ શું બાકી રહેલુ છે? પોતાના તથા પોતાની બહેનના જીવ તરફ નહિ જોતાં જે કરવું જરૂરનું હતું તે બધુ કર્યુ છે; એટલું જ નહિ પણ રજપૂત કન્યાને તથા પત્નીને જીવ કરતાં લાખો ઘણું કિમતી જે પતિવ્રત છે તે પણ મારી બહેનને ગુમાવવું પડશે કે શું? એવુ જોખમ ખેડવાની સ્થિતિમાં તે છે. કોણ જાણે કઇ વખતે નયનપાળને વસ્તુ-સ્થિતિની જાણ થશે? તે જાણતા જ તે ગુસ્સાથી તેને કઇ રીતે દુઃખ આપશે તે કાંઇ કળી શકાતુ નથી. ઇંદિરા ઘણી દેખાવડી છે, તેને જોઇને જ કોઇને પણ ઘણો મોહ થવાનો સંભવ છે. તેમાં તેણે આવી રીતે પોતાને છેતર્યો છે એવું એક વખત નયનપાળને સમજાયુ કે પછી તેને શું કરવાની બુદ્ધિ થશે અને શું નહિ? તેની કલ્પના થઇ શકતી નથી. કદાચિત્ બાદશાહને સ્વાધીન કરીને તેને વિટંબણા પાડવી, એવું પણ તેના મનમાં આવશે.

આ છેલ્લો વિચાર તેના મનમાં આવતાં જ તે ઉદાસ થઇ ગયો. શું કરવુ તે તેને સૂઝ્યું નહિ. બિચારો વિચારમાં આમ તેમ ઘણું તડફડ્યો. નયનપાળે તો હવે "તમે રાણીજીને મળવા સુદ્ધાં જતા નહિ" એવો હુકમ ફરમાવ્યો હતો, તે હુકમ પ્રમાણે તેને ચાલવું પડયું. ચાલવા વિના બીજો માર્ગ જ નહતો. બિચારાએ નિરાશ થઇને નયનપાળને એટલું જ કહ્યું કે, આપ નાપાડો છો. તો પણ મને મારી રાણીજીને છોડી જવાનું નથી. તમારે મારા ઉપર એટલી ઇતરાજી કરવી નહિ. આપની જોડે આવવા દેવો તથા મારાથી બને તેટલી મારા સ્વામિપત્નીની સેવા કરવા દેવી."

નયનપાળે જરાવાર સૂધી વિચાર કર્યો, ત્યારપછી તેના મનમાં ગમે તે આવ્યુ, પણ તેણે દુર્ગાદાસના કહેવા પ્રમાણે હા પાડી. તમે અમારી જોડે આવો, પરંતુ મહારાણીને મળવાની સખ્ત મનાઇ કરવામાં આવે છે, તે માત્ર ભૂલતા નહિ. બાદશાહે મને સખ્ત હુકમ આપેલો છે કે મહારાણીને પાછાં રજપૂતાનામાં નહીં જવા દેતાં તમે તમારી જોડે જ દિલ્લીમાં લઇ આવજો. તે હુકમ પ્રમાણે ચાલવું તે મારૂં સ્વામિકાર્ય છે, તે બજાવવાને મને કંઇ પણ વાંધો નડશે નહી. તમને ફક્ત અમારી જોડે આવવાનું હોય તો

ખુશીથી આવો, એટલું જ નહિ પણ બાદશાહની નોકરી કરવાની ઇચ્છા હોય તો તે પણ મેળવી આપવાની તજવીજ કરીશ.

દુર્ગાદાસે આતુર તથા સંશયવાળી નજરથી એકવાર નયનપાળની તરફ જોયું તથા તેને કાંઇક કહેવાનો હતો એટલામાં જ નયનપાળે તેને એકદમ કહ્યું. "થઇ થઇને હમણાં જે એક નાનો છોકરો હતો તેના ઉપર તમારૂં નસીબ હતું, તે પણ તેના અકાળ મૃત્યુથી નિરર્થક થયું. જો તમને તેના રાજ્યની ખરેખરી ફીકર હોય તો તેના રાજ્યના ઉપર જે કોઇનો અધિકાર પહોંચતો હોય તેને બેસાડીને ફરી તમે પેહેલાના જેવી ગાદીની સેવા કરો. હું એવું સાંભળું છું કે, જસવંતસિંહનો ભાઇ હજી જીવતો છે. તે રજપૂતાનામાં અથવા વિંધ્યાની ગુફામાં ક્યાંઇ છે. તમારી સ્વામિભક્તિ જો ખરી હોય તો તેને શોધીને ફરી ગાદી ઉપર લાવીને બેસાડો. અને આજ સૂધી જસવંતસિંહની ઇમાનદારીથી જેવી નોકરી કરી તેવી તેની કરો."

દુર્ગાદાસ આ બધી વાત મુગે મોઢે સાંભળતો હતો, તેને તેમ કરવા વિના બીજો માર્ગ જ નહોતો.

નયનપાળના હુકમ પ્રમાણે મુકામ ઉપાડીને બધા માણસો દિલ્લિ તરફ જવા લાગ્યા. દુર્ગાદાસ પણ તેની જોડે જોડે ચાલ્યો. આસરે બે મુકામ થયા નથી તેજ સાંજની વખતે જંગલમાં છાવણી નાંખી અને નયનપાળ પોતાના તંબૂની બહારની બાજુએ એકલો જ વિચાર કરતો બેઠો છે. તેના મનમાં શા વિચાર ચાલતા હશે તે તે જ જાણે. તે એકાએક બેઠેલી જગ્યા ઉપરથી ઉઠયો. અને પોતાના હાથ પછવાડે એકના ઉપર એક વિંટાળીને અહીંથી તહીં આંટા ફેરા ફરવા લાગ્યો. કેટલાંક માણસો મનમાં વિચારોની લહેરો આવ્યાથી નિરાંતે બેસી શકતાં નથી, જેમ જેમ વિચારની ગતિ ચાલે છે તેમ તેમ તેના શરીરની પણ ગતિ થવા માંડે છે; તથા તે બેઠેલી જગાપરથી ઉઠીને ત્યાંથી આંટા ફેરા ફરે છે. નયનપાળ તેવી પ્રકૃતિનો માણસ હતો. જેમ જેમ તેના મનમાં વધારે વધારે વિચારો થવા લાગ્યા, તેમ તેમ તે વધારે ઝપાટાથી પોતાના તંબૂની આસપાસ આંટા ફેરા દેવા લાગ્યો. આસ્તે આસ્તે તેના તે વિચારો એટલા વધી પડયા કે તે શબ્દના રૂપમાં બહાર નિકળ્યા. "આ તદન ખરૂં છે કે જ્યાં સૂધી દિલ્લીમાં જઇ પહોંચશું નહિ ત્યાં સૂધી તે થવું શકય છે. એક વખત દિલ્લીમાં ગયા કે પછી ઘણી કોશેશ કરીશ તો પણ મનનો હેતુ પૂર્ણ થવાનો નહિ, પણ હમણાં મારા હાથમાં છે ત્યાં સૂધી મારા મનમાં છે ને પૂર્ણ થવાનો સંભવ છે." આવી રીતે નાના પ્રકારના પોતાના મનની જોડે વિચાર કરીને તેણે પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરી

લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. જસવંતસિંહની રાણીને એકવાર મળીને કાંઇ કહેવું એવું તેના મનમાં આવ્યું.

રાણી ચંદ્રાવતીને તેણે જોઇ હોય અથવા બીજા કાંઇ કારણથી હોય, પણ પોતાની એ ઇચ્છા પ્રમાણે તરત કરવું એમ તેણે પોતાના મનમાં આણ્યું. પોતે બધાનો ઉપરી છે એ મનમાં લાવીને તેણે પોતાના તંબૂની ઘણો જ નજદીક ચંદ્રાવતીનો તંબૂ રાખ્યો હતો, તેથી તેને ત્યાં જવાનો જરાએ વિલંબ થાય એવું નહોતુ અને તેના મનમાં પણ હવે તેની મુલાકાત લેવી એવો પક્કો ઠરાવ કર્યો હતો. તથાપિ તેનાં પગલાં આગળ ઉપડતાં નહોતાં. તે જેટલા ભાગમાં આંટા ફેરા મારતો હતો, તેટલા ભાગથી પેલી બાજુએ એક ડગલું પણ તેનાથી ભરાતું નહોતું. મનમાં એક વખત પક્કો ઠરાવ કર્યો કે, પછી માણસ થોડો જ મુગો બેસી રહે છે. તેણે તે તંબૂની તરફ પગલાં ઉપાડયાં ને પોતાનો વિચાર બીજો કોઇ નહિ જાણે એવી તેની ઇચ્છા નહોતી. ફીકર વિના સરળતાથી જવું, કોઇનો ડર રાખવાનું કારણ નથી, એવુ મનમાં પક્કું સમજીને તેનાં પગલાં ઉપડતાં હતાં. તબૂની ચારે બાજુએ પહેરેદાર તરિકે જે માણસો મુકરર કર્યા હતાં, તેના હાથમા ફાનસ હતુ, તેથી તેના તરફથી કાંઇ પણ અડચણ આવશે, એવું મનમાં લાવવા જેવું નહોતુ. એ બધું મનમાં જાણીને, તે, તે તંબુના દરવાજા પાસે ગયો તથા ત્યાંના પહેરેદારને રાણી ચંદ્રાવતીની દાસીને બોલાવી લાવવાનું કહ્યું. પહેલાં એકવાર જણાવ્યું છે કે, રાણી ચંદ્રાવતીની જોડે સ્ત્રીઓ ઘણી નહોતી. તે જ સ્થિતિ આ વખતે પણ મનમાં આણ્યાથી રાણી ચંદ્રાવતીનું રૂપ લઇને બેઠેલી ઇંદિરાની પાસે દાસી વગેરે ઘણી જ થોડી હતી, અને તેથી જ હજુ સૂધી થયેલી બનાવટી વાત ફેલાઇ નહોતી, એ વાંચનારના જાણવામા આવ્યું જ હશે. કોઇ પણ દાસીને બોલાવવાનુ કહ્યાથી એક પહેરેદાર જઇને એક દાસીને બોલાવી લાવ્યો તથા તે બહાર આવતાં જ નયનપાળે તેને કહ્યું કે, "તારી શેઠાણીને જઇને કહે કે, હું મળવા આવુ છું. મને મળવુ છે તે ઘણું જરૂરનું છે. હું કાંઇ પણ કહ્યા સિવાય એકદમ અંદર આવનાર હતો, પણ તેમ કરવું કદાચ તારી રાણીને પસંદ નહિ હોય તેથી તને બોલાવીને પહેલી ખબર આપવા કહું છું." એટલું કહીને તેને પાછી અંદર મોકલી. પળ પણ થઇ નહિ તેટલામાં તો તેની પછવાડે પગલાં ઉપાડતો તે ચાલ્યો. દુર્ગાદાસની નજર નયનપાળપર એકસરખી હતી જ. નયનપાળ પોતાના તંબુમાથી નિકળીને ઇંદિરા જે તંબુમાં હતી તે તંબુમાં જાય છે, એવું માલમ પડતાં જ તે તેની પછવાડે સાવચેતીથી અંતર રાખીને ચાલ્યો. જે જે કાંઇ થયુ તે બધું તેણે જોયું તથા સાંભળ્યું પણ હતુ. થોડીવારમાં અંદર તંબુમાં પેસતાં જ

તે પેલા તંબુના દરવાજાના પહેરેદાર પાસે જઇને ઉભો રહ્યો. બિચારાના મનમાં અત્યંત અનિષ્ટ વિચારો આવવા લાગ્યા. જો કાંઇ પણ અનિષ્ટકારક બનાવ બનવા લાગ્યો તો હું શું કરવાવાળો છું? હું એકલો છું તથા નયનપાળની જોડે આવેલાં આ પાંચસેં માણસો મારી ઉપર તૂટી પડશે તો મારા ગઇ રાઇ જેટલા ટૂકડા કરી નાંખશે. પણ..........."

એક બાબત ઉપર જેનું ચિત્ત લાગેલું હોય છે તેને આપણે જે કહીશું તે બાબતની શક્યાશક્યતા કદી પણ આડી આવતી નથી. જે કંઇ તેના મનમાં હશે તે આપણે કરીશું ને કરીશુ એવી તેની પક્કી નિષ્ટા હોય છે. આવી નિષ્ટાથી જ આજ સૂધી જગતમાં બનેલાં બધાં મહતકાર્યો થયા છે એ ભૂલવાં નહી જોઇએ. દુર્ગાદાસ તેવા માણસમાંનો એક હતો.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તે, ચંદ્રાવતી (ઇંદિરા)ના તંબુ પાસે આવીને ઉભો રહ્યો. તે પહેરેદારને કહેવા લાગ્યો. "હમણાં નયનપાળ મહારાજ અંદર ગયા છે તેથી તે જ્યાં જાય તેની પછવાડે જઇને ઉભાં રહેવું અને તેમને સકટ આવ્યાથી મારા જીવ તરફ નહી જોતાં તેને રોકવા, એ મારૂ કામ છે. તેથી હું અહિયાં આવ્યો છું" પહેરેદાર જરા હઠીલા સ્વભાવનો માણસ હતો. તેણે તરત જ જવાબ દીધો, "તને રાણીજીની પાસે જવા નહી દેવો, એટલું જ મારૂં કામ છે."

"અને જવાનું મને પણ કામ નથી," દુર્ગાદાસે તેને જવાબ દીધો.

પેલી તરફ નયનપાળ દાસીની સાથે અંદર ગયો. ચંદ્રાવતીનો પોશાક પહેરી ઇંદિરા ઘણી જ બેસાવચેતીથી બેઠી હતી. મોંપર બુરખો વગેરે કાંઇ પણ નહોતો, તેની સામે નયનપાળ જઇને ઉભો રહ્યો. ક્ષણમાત્ર તે સુંદર મુખ તેની આંખ ઉપર પડયું અને તરત જ તેણે સુંદર હાથથી પહેરેલી ઓઢણીનો છેડો ઉપર તાણીને ઇંદિરાએ ઢાંકયો. ઘાટા અંધકારમાં પડવાની અણી ઉપર આવેલાને એકદમ વીજળીનો ચમકારો નજરે પડતા જ બીજી ક્ષણમાં જતો રહે છે તેથી જેવી એકાદા માણસની સ્થિતિ થાય છે તેવી નયનપાળની સ્થિતિ થઇ. તે ઘણો જ તટસ્થ ઉભો રહ્યો, તથા આશરે પા કલાક સૂધી તેવી જ સ્થિતિમાં તે ઉભો હતો. તેને શું લાગ્યું હશે! તે કહેવું ઘણુ જ કઠણ છે. તે સૌંદર્યમાં અંજાઇને અથવા બીજા કાંઇ કારણથી સ્તબ્ધ થયો હતો, તેથી તેને કાંઇ જણાયું નહી. ચદ્રાવતીની જોડે એક જ દાસી અંદર હશે, તે કલ્પના પણ તેને નહોતી. ત્યારે કોણ જાણે, કદાચિત્ પોતાની કલ્પના એક અને પોતે જુએ છે બીજુંજ, એવું જોઇને તેને આશ્ચર્ય લાગ્યું હશે! ગમે તેમ હો, પણ તે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ઉભો રહ્યો હતો. ક્ષણમાં તેના ચહેરા ઉપર એવું પણ લાગતુ હતું કે તેને કાંઇ પણ પહેલાંની યાદી હોવી જોઇએ. છેવટે તે યાદી મનમાં

આવવાની કંઇક હકીકત ઉપરથી જ એકદમ બોલ્યો, "શું આજ પેલી રાણી ચંદ્રાવતી છે?

એ શબ્દ બોલતાં તેણે, પેલી દાસીની તરફ એટલી આશ્ચર્ય ભરી રીતે જોયુ કે, તે બિચારી ગભરાઇને, "નહી! નહી! એ તો ઇંદિરાબાઇ છે," એવુ એકદમ બોલી ઉઠી.

આ શબ્દ બહાર પડતાં જ પોતાની જીભ કાપી નાંખવી, એવું તેના મનમાં આવ્યું હશે; પરંતુ હવે શો ઉપાય? જે થયું તે થયું. તેનાથી જે કાંઇ ફલ થવાનું હશે તે થવા દો.

નયનપાળે એકદમ તેને પૂછ્યું. "આ ચંદ્રાવતી રાણીજી નથી તો પછી આ ઇંદિરાબાઇ કોણ છે? કહે કહે? કોણ તે છે?" પરંતુ તે બિચારી ગભરાયલી સ્ત્રી વધારે શું બોલે? નયનપાળે જેમ જેમ વધારે બૂમો પાડવા માંડી તેમ તેમ તે બિચારી વધારે ગભરાવા માંડી તથા "ઇંદિરાબાઇ દુર્ગાદાસની બહેન ચંદ્રાવતી રાણીની જગાએ બેઠી ને ચંદ્રાવતી રાણીજી અહિથી કયારનાં જતાં રહ્યાં છે," એટલુ તેણે રોતાં રોતાં કહ્યું. પછી શું પુછવુ? તરત બહાર આવીને તેનો પહેરો સખ્ત રાખવાનો હુકમ આપ્યો. દુર્ગાદાસને પકડી રાખ્યો અને ચંદ્રાવતી રાણીને જે કોઇ અરધે રસ્તેથી પકડી લાવશે તેને મોટાં મોટાં ઇનામો આપવાનું પોતે બૂમો પાડીને જાહેર કર્યું.

તરત વીશ વીશ તથા પચીશ પચીશ માણસની ટોળીઓ થઇને ચારે બાજુએ શોધ કરવા નિકળી પડી.

દુર્ગાદાસ ઉપર તેને એટલો તો ગુસ્સો આવ્યો કે, ટોળીઓ કરીને માણસો દશ દિશામાં મોકલવાનું કામ પુરૂં થવાની પહેલાં, તેણે તેને એકાદા ઝાડપર ટાંગીને ફાંસી દેવાનો વિચાર કર્યો. આ નીચ માણસની યુક્તિથી પોતાના સઘળા ભવિષ્યના ભાગ્યોદયની ધૂળધાણી થઇ, તેથી તેના ગળાપર ફક્ત હાથ ચાંપીને જીવ લઉ કે શું કરૂં? એમ થઇ ગયું. બાદશાહે ચંદ્રાવતી રાણીને દિલ્લીમાં લાવવા માટે કોણ જશે? અને લોકોમાં બિલકુલ બુમાટ થયા શિવાય તેને કોણ લઇ આવશે? એવું બોલ્યાથી, તે કામ સંપૂર્ણ રીતે તેની ઇચ્છા પ્રમાણે પૂર્ણ કરવાનું માથે લીધું છે, તે પ્રમાણે મારે હાથે તે કામ બરાબર થયું હોત તો મારો કેટલો મરતબો વધ્યો હોત? મને રાણા જસવંતસિહનું બધુ માન મળ્યું હોત! જોધપુરની ગાદી ઉપર હું કયારનોએ બેઠો હોત. પણ હવે તેનો ઉપયોગ શો? ઘણાં વાદળાં થઇ ગયા પછી હવે વરસાદ થશે, એવું જાણીને આતુર થયેલો ખેડુત તે વાદળાં તરફ જુવે ન જુવે એટલામાં એકદમ વા વાઇને તે વાદળાં વિખરાઇ જાય અને તેથી જેમ ખેડુત ઘણો દિલગીર તથા ઉદાસીન થાય છે તેવી

આબેહુબ સ્થિતિ નયનપાળની થઇ. ચંદ્રાવતી રાણી ગર્ભવતી છે તેવી સ્થિતિમાં જ દિલ્લી લઇ જઇને પોતાના જનાનખાનામાં રાખીને, જસવંતસિંહના વંશની પાયમાલી કરવી તથા જોધપુરની ગાદી ઉપર પોતાના કોઇ હાથ નીચેનાં પુતલાંને બેસાડવો, એવી ઔરંગજેબની મોટી ઇચ્છા હતી એ નયનપાળના જાણવામાં સારી રીતે હતુ. પરંતુ ચંદ્રાવતીને પકડી લાવવાનો લોકોમાં ઉભરાટો નહી થાય અથવા રજપૂતોને પોતાની ઠગાઇ માલમ નહી પડે એમ થાય તો સારૂં, નહિ તો સર્વ બાજી ખરાબ થશે અને તેઓ એકદમ એકત્ર થઇને પોતાને ત્રાસ આપશે અને એક પછી એક રજપૂત ગાદી પોતાના હાથમાં લેવાની જે કાંઇ યુક્તિ કરવાની છે; તે બધી નકામી જશે; તેમ થાય નહી તેને માટે ઔરંગજેબની મોટી નજર હતી.

તેની ઇચ્છા પ્રમાણે મોટી ઇચ્છા રાખી, તે બજાવી લાવવાને નિકળેલા આ નયનપાળની જ્યારે આવી નિરાશા થઇ ત્યારે તેને શું થયુ હશે! તેને કેટલો ગુસ્સો ઉપજ્યો હશે! તે કેટલો સતાપિત હશે! તેની કલ્પના તેવા મનોરાજ્યમાં ને તેવી જ રીતે નાશ થયેલાને માત્ર થઇ શકે. તેણે ગુસ્સામાં, ને સંતાપમાં દુર્ગાદાસને ઝાડપર લટકાવીને ફાંસી આપવાનો હુકમ પણ આપ્યો; અને તેમ કરવાને માટે તેને એક મોટા ઝાડની નીચે લઇ જાય છે, તેટલામાં તેના મનમાં કોણ જાણે શું આવ્યું કે તેણે પોતાનો હુકમ ફેરવ્યો. તેને એમ લાગ્યું કે, મારી જોડે તેને રાખીને છળ કરીશ તો જ ચંદ્રાવતી મારા તાબામાં આવવાનો સંભવ છે, નહી તો મુદ્દલે નથી. આ મનમાં આવતાં જ તેને પોતાની પાસે બોલાવ્યો, પોતાની જોડે ચલાવ્યો, તથા જૂદા જૂદા સવાલો પૂછયા. પરંતુ એકનો પણ દુર્ગાદાસે જવાબ દીધો નહી. તે શાંતિથી દરેક સવાલ સાંભળીને મુગો મુંગો ચાલતો હતો. તેના મન ઉપર સારી અસર કરવી, તેના મનમાં મજબૂત ઠસાવવું, એવા હેતુથી નયને કહ્યું, "દુર્ગાદાસ! હવે તમારી બહેનની હાલત શી થશે તેનો વિચાર થાય છે કે? જો આ વખતે મને ચંદ્રાવતી મેળવી આપશો અથવા તમે તેને કયાં નસાડી મૂકી છે તે કહેશો તો તેના નસીબની બધી વિટંબણા દૂર થશે; અને તમે બાદશાહની દરબારમાં ઘણું માન મેળવશો." દુર્ગાદાસ કાંઇ આવા બોલવાથી છેતરાય તેવો ન હતો. તે અક્ષર પણ બોલ્યો નહી, પરંતુ નયનપાળને ગુસ્સો આવે એવું ધિક્કારવા યોગ્ય સ્મિત તેના મોંપર જણાવા લાગ્યુ. તે હસતા મોંના ઉદ્દેશ પ્રમાણે તેનું પરિણામ પણ જે થવાનુ હતું તે થયું જ. એ જોઇ નયનપાળને એટલો ગુસ્સો ઉપજ્યો કે તરત તેણે દાંત પીસીને તરવાની મુઠ ઉપર હાથ લગાડયો, અને એ પાજી માણસની પોતાના હાથથી ગરદન કાપી નાંખવી, એવો તેના મનમાં વિચાર આવ્યો પરંતુ આશા કયાં છૂટે છે? જો તેને મારી નાખવામાં આવે

તો કાંઇ લાભ નથી, તેને રાખીને તેના હાલ હવાલ કરવામાં આવે તો જ કંઇ પત્તો મળવાનો સંભવ છે, એવું તેના મનમાં પુનઃ આવ્યું. "ચંદ્રાવતીને કયે રસ્તે નસાડી છે? કહો કહો!" એવું તેને પુનઃ પુનઃ પૂછીને ફરી એકવાર તેના ઉપર ગુસ્સો કરવા લાગ્યો. દુર્ગાદાસે પોતાની કમરની તરવારને હાથ લગાડીને પોતાનો ઘોડો જરા આગળ લીધો; પુનઃ તેવુ જ તિરસ્કારવાળું તથા તુચ્છતા દેખાડનારૂં હસ્યો. પછી શું પૂછવું? નયનપાળના ગુસ્સાની હદ જતી રહી. દુર્ગાદાસ તેના સવાલનો ઉત્તર આપત તો તેને તેટલો ગુસ્સો આવત નહિ; પરન્તુ ઉત્તર તો નહિ જ, પણ તેને બદલે ઉલટું અતિશય તિરસ્કાર દેખાડનારૂં હસવું! થઇ રહ્યું! તેનું મન વધારે ઉશ્કેરાયું. શું કરવું તે તેને સૂઝયું નહિ. કાબુલથી રજપૂતાનામાં જવાના તે બધા માર્ગો જાણતો હતો; પરન્તુ પોતાને માણસો જોઇએ છીએ, તે કયે રસ્તે ગયા હશે, તેની કલ્પના થતી નહોતી. પણ વખત હવે કંઇ ફક્ત વિચાર કરવા લાયક નહોતો. કોઇ પણ એક વિકટ રસ્તો પકડવો અને ભિલ્લોને, અમુક અમુક જાતનાં માણસો તમને કઇ બાજુ જતાં મળ્યાં? એમ પૂછતા જવું, એના શિવાય બીજો કાંઇ પણ ઉપાય રહ્યો નહોતો તે પ્રમાણે તેણે કર્યું. તે મુકામો કરતો કરતો આગળ ચાલ્યો. પોતાની જોડે ઇંદિરા તથા દુર્ગાદાસને લીધાં. ઇંદિરાને નકામી સાથે લઇ, ચંદ્રાવતી જે રસ્તેથી ગઇ હતી તે રસ્તે તેનું પછવાડું તો તેણે લીધું તેમાં તો કંઇ શક જ નહોતો થોડે ગયા પછી ભિલ્લો પાસેથી કંઇક ખબર મળતાં તેને આનંદ થયો. વખતે વધારે સંતાપ થાય એવો કાંઇ પ્રસંગ આવે તેથી તેણે આગળ ચાલવાની ઘણી જ ઝડપ કરી. પણ થોડે જતાં જ, જે ભિલ્લે એ રસ્તો દેખાડયો તે ભિલ્લ એકદમ નાસી ગયો. નયનપાળે તેની ઘણી શોધખોળ કરી પણ કાંઇ પત્તો મળ્યો નહિ. એ ભિલ્લને મારાથી દૂર કરવાનુ કામ દુર્ગાદાસ શિવાય બીજા કોઇથી થયુ નથી એવું તેણે ધાર્યું, તેથી તેનો ગુસ્સો ઘણો વધ્યો ને બોલ્યો; "જો હુ ખરો નયનપાળ હોઉં તો તારી આંખની સામે પકડીને ચંદ્રાવતીને દિલ્હી લઇ જઇશ;" એવું દાંત પીસીને તેણે કહ્યું. એટલું જ નહિ પણ મોની વરાળ વળી એવી કાઢી કે, "જે જોધપુરના રાજ્યને માટે તું આટલી ખટપટ કરે છે તે રાજ્ય હું લઇને તે ગાદી ઉપર હું બેસીશ ને ચંદ્રાવતીને રાણી કરીને તને ત્રણ વાર ગામમાં ઉંધે ગધેડે બેસાડીને ફેરવીશ અને પછી ફાંસી દઇશ. અલ્યા મૂઢ! ચંદ્રાવતીને લઇને તું શું કરનાર છે? તેને છોકરો નથી, થયેલો છોકરો તો મરી ગયો, હવે શું કરવા ધારે છે?" આ છેલ્લા શબ્દ સાંભળતા જ દુર્ગાદાસને એકદમ મોટેથી હસવું આવ્યું; અને તેની જોડે નયનપાળના મનમાં એકદમ અજવાળુ પડવા જેવું થયુ. તેણે એકદમ અટકીને આસપાસ જોયું;

પછી એકદમ મોટેથી બોલ્યો, "હા! હા! ચંદ્રાવતીની જોડે તે છોકરો પણ ગયો છે! હાય! હું કેવો મૂર્ખ છું! ઘણો જ ગધેડો છું તેમાં કાંઇપણ શક નથી. કેવો હું છેતરાયો?" તેટલામાં કાંઇ સૂઝયા જેવું થયાથી તેણે એકદમ ઇંદિરાના તબુમાંથી પેલી દાસીને બોલાવવાનો હુકમ કર્યો. તે આવી, તેને એક ઝપાટે પુછયું; "બોલ રે રાંડ દદા! રાણીનો છોકરો મરવાનુ ખરૂં છે કે ખોટું?" એવું તેણે ઘણો જ દમ ભરાવીને પછયું. તે દમ ભરાવ્યાથી તે દાસી બિચારી એટલી ગભરાઇ ગઇ કે તેણે 'હા'નો જવાબ દીધો. પછી શું પૂછવું? તેને તેવો ઘણો દમ ભરાવીને બધી હકીકત પૂછી લીધી અને તે જાણ્યા પછી પોતાના ભોળાપણા માટે પોતાને એટલો બધો સંતાપ થયો કે, પોતાને જ પહેલી શિક્ષા મળવી જોઇએ એમ તે પચ્ચીશ વખત બોલ્યો. આખરે હવે બાદશાહને મોં પણ શી રીતે દેખાડવું? જેને માટે બાદશાહ સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરવાથી મને અહિં મોકલ્યો હતો તેમાં જ હું પોતે પોતાને હાથે સર્વ રીતે છેતરાયો, તો બાદશાહને હવે મોં પણ શી રીતે દેખાડવુ? અને હવે કરવુ પણ શું? તે તેને કંઇ પણ સૂઝયુ નહી. દુર્ગાદાસના કંઠને દબાવીને મારવો કે તેને ફાંસીપર લટકાવવો, એ વિચાર તો આવ્યા જ કરતો! પરતુ તેમ કર્યાથી શું વળનાર છે? તેના હાલહવાલ કર્યાથી જ તેને સજા થશે; તેની બેહેનને ચન્દ્રાવતી રાણીની જગા આપીને રાણીને નસાડી મૂકી તેની વિટંબના વેઠાવવાને તેને ખરેખર સજા આપવી જોઇએ, એવું પણ મનમાં આવ્યું, તેથી તેને જીવતો રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો.

ચન્દ્રાવતીનુ પછવાડું લઇને જવાના શિવાય બીજો કાંઇ આરો નથી, એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો તથા રસ્તો દેખાડનાર ભિલ્લ જો કે નાસી ગયો હતો તોપણ તેને શોધવાની ધડપછાડ ન કરતાં આગળ માર્ગ કાપ્યો. "ભિલ્લોનો રજપુતોને વિષે સારો પ્રેમભાવ હોવાથી એકે જઇને ચન્દ્રાવતી રાણીને, તમારા શત્રુ તમારી પછવાડે આવે છે અને ઘણા જ પાસે આવી પહોંચ્યા છે એવું જાણ કરી દીધુ અને તે માલમ પડતાં જ પન્ના અજીતસિહને નસાડી લઇ ગઇ, એ વાંચનારને જાણવામાં આવ્યુ જ છે.

પરતુ અજીતસિહ એકલો સકટમાંથી છૂટે તેથી શું થવાનું હતુ? ચંદ્રાવતીને પણ તે સંકટમાંથી બચાવવી જોઇએ. તેનુ કેમ કરવુ? તેની યોજના કરવામાં હવે જરા પણ વખત નથી. જે પળ જતી હતી તે લાખ લાખ રૂપીઆની કીંમતની હતી. આખરે રામસિહને એવું જણાયું કે, કોઇ પણ ભિલ્લની ઝુંપડીમાં રાણીજીએ છૂપાઇ બેસવું, તેના શિવાય બીજો કાંઇ પણ માર્ગ નથી. બધાએ તેને ટેકો આપ્યો. ' કરવા શિવાય બીજું કાંઇ શકય નહોતું. બિચારી ચંદ્રાવતીએ પણ

તે કબૂલ કર્યું. તે ડોળીમાંથી નીચે ઉતરી, એક ભિલ્લને ખભે બેઠી. પછી એ ત્રણ સરદારને જોડે લઇને, ઘણી ગાઢી ઝાડીમાંની એક ઝુંપડીનો રસ્તો લીધો. પરમેશ્વરના મનથી તેનો છૂટકો કરવાનું જરૂરનું હતું તેમાં શક નથી; કારણ કે તે ભિલ્લને ખભે બેસીને પોતાના સરદારોની સાથે તે ગાઢી ઝાડીમાં પેસી ગઇ ને સૌની નજરથી બહાર થઇ ન થઇ, એટલામાં નયનપાળની ટોળી આવી પહોંચી! પણ ડોળીમાં કોઇ નથી, એવું એકદમ જણાય નહીં, તેથી તેમાં એક હથિયારબંધ સિપાઇને બેસાડીને તે ડોળી ઢાંકી રાખી, ને ડોળી ઉપાડનારા પૂર વેગે નાસતા હોય, એવું આબેહુબ દેખાવવામાં જે કંઇ વખત લાગ્યો તે જ લાગ્યો. પણ નયનપાળનાં માણસોએ એકદમ આવીને તેઓને પકડયા; ને તે ઢાંકેલી ડોળી દૂરથી જોતાં જ તેને ઘણો આનંદ થયો. પહેલાં જો કે પોતાની મુર્ખાઇ થઇ, તથા લુચ્ચા દુર્ગાદાસના દગાથી પોતે ભોળવાઇને છેતરાયો, પણ આખરે તેને તે શિકાર મળ્યો, એવું મનમાં આવવાથી તે ઘણો જ ખુશી થઇ ગયો. ડોળીના ભોઇઓને ડોળી મૂકવાનો હુકમ કરીને તે આગળ આવી ઉભો; પરંતુ તે ડોળી તેઓ નીચે મૂકતા નહોતા અને સાથેના માણસો ડોળીની ચારે બાજુએ એકઠા થઇને ડોળીનું રક્ષણ કરવા સામા ઉભા રહ્યા, ને કહ્યું કે, "અમારામાંથી દરેક માણસનાં મુડદાં પડશે ત્યાં સૂધી અમે અહીંથી હાલવાના નથી." એવો ઘણો જ દૃઢ નિશ્ચય દરેકના ચહેરા ઉપર જણાવા લાગ્યો. તે નયનપાળની નજરમાં આવ્યો. પણ હાથમાં આવેલો શિકાર શું છોડે તેમ છે? તેણે પોતાનાં માણસોને એકદમ "તોડો તોડો" એવો હુકમ આપ્યો અને તે બેઉ બાજુએ થોડી થોડી મારામારી પણ થઇ. ચંદ્રાવતી રાણી અને તેના માણસો ભિલ્લના ઝુંપડામાં જઇને છૂપાઇ રહે, તેટલો વખત મળે તેવા હેતુથી, તેઓએ સારી રીતે મારામારી કરી. મારામારી કરતાં કરતાં ભોઇયોએ પડયા ને તેની ખાંધ પરની ડોળી પણ પડી. એકંદર માણસો થોડાં જ હતાં પણ તેઓ ખરેખર દરેક જણ પડયા ત્યાં સૂધી લઢયા—તેમ કરવાનું કારણ એ હતું કે, પોતાની સ્વામિનીને પુષ્કળ વખત મળે અને ડોળીમાં કાંઇ નથી એવું જલદીથી શત્રુઓના જાણવામાં ન આવે. પણ આખરે ડોળીનું રક્ષણ કરનારાઓમાં સાજા શરીરનો કોઇ પણ ન રહ્યો એવું જોઇને, આનંદિત થતો નયનપાળ ઢાંકેલી ડોળીની પાસે ગયો; આસ્તેથી તે ડોળીનો પડદો ઉપાડીને અંદર જોવા જાય છે, તેટલામાં બહારથી એક તરવારનો ઘા ખભા ઉપર તથા અંદરથી એક કટારીનો ઘા મોં ઉપર—એવા બે ઘા પડયા. અંદરથી આવેલો ઘા ઓચિંતો લાગ્યો; કારણ તેનું મોં તે તરફ આગળ પડતું નહોતું. બેઉ તરફથી ઘા આવ્યાથી તે ઘણો જ ચકિત

થયો, તેમાં પણ અંદરથી ઘા આવ્યો તેને માટે તો એટલું આશ્ચર્ય લાગ્યું કે, તે થોડો વખત સૂધી સ્તબ્ધ જ બની રહ્યો. બહારથી ઘા કરનાર માણસને તો સિપાઇઓએ પકડી તેના હાથ બાંધ્યા, પણ અંદરથી ઘા કર્યો તે પણ તેઓને નવાઇ જેવું લાગ્યું. થોડીવારે, નયનપાળે એક હાથે પોતાના મોં ઉપરનો જખ્મ ધર્યો તથા એક હાથે ફરીને ડોળીનો પડદો પછવાડે ખસેડીને તેમાં રહેલી રાણીને હવે બહાર ખેંચી કાઢવી, એવા હેતુથી આગળ વધ્યો. પણ આશ્ચર્ય! ડોળીના પડદા ખસેડ્યા અને ચંદ્રાવતીને બદલે એક હથિયારબંધ ચન્દ્રાવતો બહાર નિકળી, તેના શરીર ઉપર બીજો એક ઘા કરવાને આગળ વધ્યો; અને એ જોતાં જ તે બેઉ માણસના ચહેરાપર બે જૂદા જૂદા વિકાર ઉત્પન્ન થયા: નયનપાળના ચહેરાપર ઘણી જ નિરાશા અને ખેદવાળું આશ્ચર્ય; અને આટલુ આટલું કર્યા છતાં આખરે પોતાની મહારાણી તથા નાનો અજીતસિંહ એ દુષ્ટના હાથમાં સપડાશે કે શું, એને માટે અત્યંત ખેદિત થયેલા દુર્ગાદાસના ચહેરાપર ઘણો જ આનંદ!

આટલું થયું તો પણ મહારાણી અને નાના મહારાણાનું રક્ષણ થયુ. તે જોતાં જ તે સ્વામિનિષ્ઠ સેવકને તેવો આનંદ થાય તેમાં નવાઇ શી? નયનપાળના મનની સ્થિતિનું વર્ણન કરવું એ કેવળ અશક્ય જ છે. તેને જરા આશાંકુર થયો હતો. તેથી સાર્થક માનનારા, જીવને પોતાને મળવાનો અમૃતનો પ્યાલો એકાએક કોઇએ થપાટ મારીને ખુંચવી લીધો હોય તેના કરતાં વધારે દુ:ખનું કારણ બીજું શું હોય? જે લોકોએ મરવા સૂધી પણ કેવળ મને દગો દેવાને આટલી લઢાઇ કરી, તેઓએ મને કેટલો છળ્યો? તેને ગમે તેટલું કષ્ટ આપીશ તોપણ પોતાની સ્વામિની ક્યાં સતાઇ છે, તે શું મને કહેશે? નહિ જ! પરંતુ યત્ન કર્યા વિના શું રહેવાય તેમ છે? તેણે પોતાના માણસો દ્વારા તેમના ઘણા જ હાલહવાલ કરાવ્યા, પણ તેનાથી કાંઇ પણ ફળ થયુ નહીં; કેમકે તે બધાં માણસો જીવ ઉપર ઉદાર થયેલા હતા, તે શું તેની પરવા રાખે? આખરે તેઓના ગળા ઉપર તરવાર મૂકીને તેઓને પૂછ્યું, તે પણ નકામી!! ત્યારે ઘણો જ ચીડાઇને તેણે દુર્ગાદાસના દેખતાં જ તેમનાં માથાં કાપીને તેઓને મારી નાંખવાનો હુકમ આપ્યો અને તે રજપૂતોને તદ્દન કલંક લગાડનાર નામર્દપણાનાં કામો (જખ્મી થઇને ઘણા જ દીન થઇ પડેલા લોકોને હાલહવાલ કરીને મારવાનાં કામો) કરીને તે દુર્ગાદાસના તરફ ફરીને કહેવા લાગ્યો, "ઓ ચડાળ! તારા દેખતાં પેલી તારી લુચ્ચી બહેનની કેવી દશા કરૂં છુ તે જો! તેનો જીવ લઉં છુ જીવ! પછી તારા શરીરના કકડે કકડા કરીને ગીધ કે શિયાળને ખવડાવીશ!" દુર્ગાદાસ- ચુપચુપ ઉભો

હતો; તે એક પણ અક્ષર બોલ્યો નહીં; પણ પહેલાં પ્રમાણે તે ફક્ત હસ્યો. પોતે કાંઇ બોલે છે તેપણ ગુપચુપ સાંભળી લે છે, ઉલટો પોતાની કુચેષ્ટા કરવા માટે તથા પોતાનું બોલવું કેટલું તુચ્છ છે એ દેખાડવા માટે કેવળ હસે છે, એવું જોઇ નયનને પગથી માથા સૂધી ઝાળ પેદા થઇ અને પોતાના કહેવા પ્રમાણે કરવાનો નિશ્ચય કરીને તેણે તરતજ પોતાનાં માણસોને ઇંદિરાને પોતાની સામે ઉભી કરવાનો હુકમ કર્યો.

ઇંદિરાને આણી; તેની સામે ઉભી કરી. તે સ્ત્રી છતાં પણ તે વખ્તે ઘણી જ બહાદુરીથી તથા જાણે પ્રત્યક્ષ યમને, "કર, મારૂં જે કરવાનું હોય તે!" એવું કહેતી હોય એ પ્રમાણે ચહેરો કરી ઉભી રહી. નવાઇ એ હતી કે, સ્ત્રી જાતિને કુદરતી ચાલે મોં નીચું કરીને ઉભાં રહેવું પણ તે તેમ ન કરતાં સામી ઉભી રહી ત્યારે નયનપાળ તેના સામે નીચું માથું ઘાલીને ઉભો રહ્યો. તેનાથી પેલી બહાદૂર સ્ત્રીના તેજ તરફ જોવાતું જ નહોતું. તેની આંખ ચળકવા લાગી, એવું સ્પષ્ટ જણાયું. એવી સ્થિતિમાં આશરે પા કલાક ગઇ, પછી નયને પોતાનું ચિત્ત સ્થિર કરીને કહ્યું, "તે અને તારા આ મૂર્ખ ભાઇએ બાદશાહનો કેટલો અપરાધ કર્યો છે, તે તને શું માલમ છે? હવે તમને શી સજા થશે તેની કાંઇ પણ કલ્પના તને છે કે?........"

પરન્તુ આ તેનું બોલવું પૂરૂં થયું નહોતું, તેટલામાં જ તેને બંધ કરીને તિરસ્કારવાળા અવાજથી ઇન્દિરા બોલી, "જ્યારે અમે એવું કરવાનું નક્કી કર્યું ત્યારે જ તેનો વિચાર કર્યો છે, તે સમજ્યો કે? મહારાણી અને મહારાણા સુરક્ષિત છે, એટલા અક્ષરો એક વખત કાનમાં ગયાથી અમને બેઉને જે થવાનું હોય તે થવા દે. જોધપુરના પ્રત્યક્ષ દેવતા, માતા તે જો અમારો બેઉનો જીવ લેવાને તૈયાર હોય, બાદશાહના (મુસલમાનના) જનાનખાનામાં જઇને વિટંબણા થવાનો ખરાબ પ્રસંગ જો અમારો જીવ આપવાથી ટળે, તો પછી અમારે શું જોઇએ?"

તે સાંભળીને તે જ વચમાં બોલ્યો; "પણ તારી વિટંબના શી થશે? મહારાણી ઘણું તો બાદશાહની રાણી થઇ હોત, પણ આ ભારે અપરાધને માટે બાદશાહ તને શી સજા કરશે તેની તને ક્યાંથી કલ્પના છે? એકાદા સીદી, ખોજાની સાથે તારૂં લગ્ન કરાવવાને પણ તે ચુકશે નહિ."

આ સાંભળીને, ઇંદિરા ઘણી જ મોટેથી નયનપાળને સારી રીતે ચીડવવાને ખડખડાટ હસી, પછી બોલી; "મારી પોતાની કાળજી કરવા માટે હું શક્તિમાન્ છું, તે માટે મારે તારી પરવા નથી; તું શા માટે મારી ચિંતામાં બળ્યા કરે છે? મારી અને મારા ભાઇની કાળજી તારે કરવી જ નહીં; અમે અમારૂં ફુટી લઇશું. અરે મૂર્ખ! જેને રજપૂતપણાંનું જરા પણ

અભિમાન છે, તે પેલા દુષ્ટ અને લંપટ તરકડાના હુકમથી, પોતાની મહાન્ પવિત્ર પતિવ્રતા દેવી ચંદ્રાવતી, જે પ્રત્યક્ષ જનનીસમાન પૂજ્ય છે, તે મહાદેવીને પકડી લઇ જઇને, પેલા ચાંડાળને સ્વાધીન કરવા તુ આવ્યો છે? રે તારા હાથ પગ તે જ વખતે કેમ ટૂટી ન પડયા? અમારા સરખા ઇમાની નોકરોને તો સાબાશી આપી, તેમને છોડવી લઇ જવામાં તારે મદદ કરવી જોઇએ, તેને બદલે ઉલટો તું તેમની પછવાડે લાગે છે, તેમને પકડવાને જ અહીં સૂધી આવે છે? એટલું જ નહિ, પણ અમને પણ, 'તમને ફસાવીશ, તમારા બેહાલ કરી નાંખીશ, તમારી દુર્દશા કરીશ, તમને ગરદન મારીશ,' આવી આવી ધમકીઓ આપે છે? તને એમ સ્વપ્નું પણ આવે છે કે, તારા જેવા બાયલા, નીચની ધમકીથી ગભરાઇને અમે આજ સૂધી ખાધેલા લુણને હરામ કરીશું? કરી લે, કરી લે, તારાથી જે થાય તે કરી લે. શું ઉભો રહ્યો છે? પેલો રહ્યો મારો ભાઇ, તેના જોડા લુછવાને પણ તું લાયક નથી, અને આ ઉભી હું! અમને બંનેને તારાથી થાય તે કરી લે. હરકત જરા પણ રાખીશ નહી; બીક જરા પણ રાખીશ નહી. આવી વફાદારીના કામમાં અમારો જીવ ગયો તોપણ શું થયું!"

અષ્ટાંગે વ્યાપેલા ક્રોધથી તપ્ત થયેલી દેવી મહિપાસુરી, પોતાની સામે ઉભેલા મહિપાસુરને, "લે આવ, હવે સામો," આદિ વચનોથી ઉશ્કેરતી હોય તેમ, નયનપાળની સામે ઉભેલી ઇંદિરા, ક્રોધથી રક્ત થઇ, તેને ઉશ્કેરતી હતી.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

દિલ્લીમાં.

"આપણે આવાં દુષ્ટ કર્મ કર્યાં છે, એ વાત લોકોના જાણવામાં આવી હશે," આવી શંકાઓ દુષ્કર્મ કરનારને અનેક તર્ક વિતર્ક કરાવતી, તેના મનને સર્વદા ક્લેશથી પ્રજ્વલિત રાખે છે, એ સ્વભાવિક જ છે. પોતે દુષ્ટ કર્મ કરતો છતાં, જગતમાં વિશુદ્ધિનો આડંબર રાખનાર નરાધમ એમ જ જાણે છે કે, આપણું સંશયી મન બીજું કોઇ જાણી શકતું નથી. પોતાનું ખરૂં સ્વરૂપ બીજા કોઇના જાણવામાં ન આવે, એટલા માટે તેને અનેક ઘડભાંજ કરવી પડે છે, અને તેમ કરવામાં તેને જે જે યુક્તિ પ્રયુક્તિ કરવી પડે છે, તે તેનું મન જ જાણે છે. પોતાના આડંબરથી દુષ્કર્મને ઢાંકી, જગતનાં અન્ય મનુષ્યોને છેતરવાથી તે ફૂલાય છે.

દિલ્લીપતિ બાદશાહ ઔરંગઝેબની અત્યારે ખરેખર આવી જ સ્થિતિ થઇ હતી. રાજા જસવંતસિંહની બાબતમાં તેણે પહેલેથી છેલ્લે સૂધી જે વર્તન ચલાવ્યુ હતું, તે એવું સમજીને ચલાવ્યું હતું કે, પોતાના કાવાદાવા કોઇ સમજી શકતું નથી; તેમ જ તે સમજી શકે એવો દક્ષ કોઇ છે પણ નહિ. પણ કુકર્મીને પોતાનું હૃદય જ ડંખ્યા કરે છે. તે જ પ્રમાણે આ વખત ઔરંગઝેબને પણ થતું હતું. તેણે કેટલાક દિવસ ઉંઘ શું છે તે જાણ્યું જ નહીં. પ્રત્યેક પદાર્થમાં તેને પૃથ્વીસિંહ અને જસવંતસિંહ જ જણાતા હતા. ઔરંગઝેબ એવો ચતુર હતો કે, પોતાની આવી સ્થિતિની કોઇને શંકા પણ આવવા ન દેતાં, પોતાનો સર્વ રાજકારભાર ચલાવતો હતો. પૃથ્વીસિંહને માર્યો છે તેની કોઇને પણ શંકા નહોતી. પણ આ કૃત્યથી તેનું મન અસ્વસ્થ થઇ ગયું છે, એવું બહારના કોઇને જાણવાનું કારણ પણ મળી ન શકે, એમ તેણે પોતાનું વર્તન રાખેલુ હતું. જસવંતસિંહના ઉપર આવી ભયંકર આફત આવી પડવાની વાત પોતે બીજાઓના આગળ સખેદ હૃદયથી કરતો, એટલું જ નહિ, પણ બોલતાં બોલતાં આંખોમાં પાણી લાવવું તે પણ આ નરાધમ ચૂકતો નહીં.

આવી આવી અનેક રીતે, ઔરંગઝેબ લોકોને છેતરવા પ્રયત્ન કરતો હતો. પણ લોકો તેને રૂવે રૂવે ઓળખી રહેલા હોવાથી, પોતાના મનમાં આવે તેવું તેને માટે બોલતા હતા. બાદશાહ પણ લોકોના સંશયોનો પાર પામી ગયેલો હતો અને તેથી તેના સંબધમાં કોણ શું બોલે છે? તથા કોણ શું કરે છે? તે પોતે જાણવાના હેતુથી તેણે હવે છૂપા જાસુસો ફેરવવા માંડ્યા. કોઇનો સંશય પડતો કાગળ જણાય તો તે રસ્તામાંથી જ છીનવી લઇ, બાદશાહને પહોંચાડવામા આવતો, અને જો તેમાં પોતાના વિરૂદ્ધનું કાંઇ પણ લખાણ જણાય તો લખનારની તો પૂરી કમબખ્તી જ! તે કઇ યુક્તિથી, કયે બ્હાને, કોને, શી શિક્ષા કરશે, તેનું કાંઇ જ કહી શકાતું નહિ.

આવી સ્થિતિ દિલ્લીમાં ચાલતી હોવાથી, લોકો પણ ઘણા જ ચોંકી ગયા હતા. જસવંતસિંહનો પુત્ર જે દિવસે મારવામાં આવ્યો હતો, તે જ દિવસથી કાબુલ તરફ જસવંતસિંહ અને તેના સંબંધીઓ ઉપર જતા પત્રો, તથા જસવંતસિંહ તરફથી આ બાજુ આવતા પત્રોની મતલબ જાણવા સારૂ, તેણે કાબુલ તથા તેની આસપાસ પોતાના ખાસ ભરોંસાના ગુપ્ત જાસુસો રાખ્યા હતા. આ પત્રો વાંચી જોવાનો એ નરાધમનો હેતુ એવો હતો કે, લોકોનાં મન આપણા તરફ કેવાં છે, અને તેમાં કાંઇ પણ વિરોધ જણાય તો તેઓને પકડી, તેમને સખત શિક્ષા કરવી. પોતે આવું ભયંકર કૃત્ય કર્યું છે, ને તે લોકોના જાણવામાં આવ્યું છે, અને તેથી તે

બાબત લોકો જસવંતસિંહને જણાવ્યા વગર રહેનાર નથી, એવી તે નરાધમને પકી ખાત્રી થઇ ચૂકી હતી. પણ આ બાબતની ખબર પોતાની જાતના અક્ષર શિવાય બીજા કોઇના પત્રથી જસવંતસિંહ જાણવા ન પામે, એવા હેતુથી તેણે એ માટે એક જૂદી જ યુક્તિ રચી રાખી હતી. આ યુક્તિ મુજબ પોતાને ફાવતો હેવાલ ગોઠવવા સારૂ, તેણે રાખેલા ગુપ્ત જાસુસોએ, તેને કેટલાક પત્ર આણી આપ્યા. આ પત્રો વાંચી તેના લખનારાઓ માટે તેણે મનમાં ગાંઠવાળી મુકી, કે પ્રસંગ આવે તેઓની બરાબર ખબર લેવી. તેના જાસુસો દરરોજ દિલ્લીના ખૂણેખૂણા ફરી આવી, લોકો શું શું બોલે છે તથા શું શું કરે છે, તેની બાતમી તેને આપતા હતા. પણ હજી સૂધી કાબુલ તરફ રાખેલા જાસુસો આવી પહોંચ્યા નહોતા. તે લોકો ક્યારે આવશે અને દિલ્લીથી જતા પત્રોમાં તથા જસવતસિંહ તરફથી દિલ્લી આવતા પત્રોમાં પોતાની આ નીચ કૃતિ માટે શું શું જણાયું છે તે જાણવા, બાદશાહ હવે એક પગે થઇ રહ્યો હતો.

મનની આવી અસ્વસ્થ સ્થિતિમાં તે એક દિવસ પોતાની ખાસ માનીતી ઉદેપુરી બેગમના મહેલમાં ગયો. બાદશાહનો પ્રેમ ઉદેપુરી બેગમ ઉપર અન્ય સર્વ બેગમો કરતાં શ્રેષ્ઠ હતો અને તેથી આજ કાલ તો ઉદેપુરી જે કરે તે પૂર્વ દિશા જ થતુ હતું. પોતાના પૂર્વ જ મહાન્ બાદશાહ અકબરના જેવા પોતે પણ સર્વાંશે થવું અને કહેવાવુ એ જ તેની ધારણા હતી; ફરક માત્ર એટલો જ હતો કે, મહાન્ અકબરના જેવી તેનામાં સદ્બુદ્ધિનો અંશ નહતો. અસલ રજપૂત કુટુંબની છોકરીઓને પોતાની બેગમો બનાવવી, પણ અકબર બાદશાહ જેમ તેઓને પોતાનો હિંદુ ધર્મ પાળવા દેતો હતો, તેમ પોતે ન પાળવા દેવો, એ તેનો મુખ્ય હેતુ હતો, આ રાજામાં અકબરના જેવો એક પણ સદ્ગુણ ન હોવાથી, પ્રથમ તો રજપૂતો પૈકી કોઇ પણ પોતાની ખુશીથી તેને જમાઇ કરવા ઇચ્છતા નહોતા. પણ સત્તા આગળ શાણપણ ક્યાં સૂધી ચાલે? ઔરંગઝેબની તો એ જ મહત્વાકાંક્ષા હતી કે, જે રજપૂત વંશને આજ સૂધી મુગલો સાથે કન્યા આપવાનો સંબંધ થયો નથી તેવા જ મોટા વંશની કન્યા સાથે સંબંધ કરવો, તેની કન્યા આપણે લાવવી અને તેને પોતાની બેગમ બનાવવી. તેને ઉદેપુરના કુટુંબની છોકરી પોતાને ત્યાં લાવવાની અત્યંત ઇચ્છા હતી; પણ આ ઇચ્છા તૃપ્ત થવાના તો સાંસાં જ હતા. આથી તેણે ઉદેપુરમાં આવી રહેલા કોઇ માંડલિક સરદારની અતિ લાવણ્યમયી રાખ—જેને પ્રથમ દારાએ રાખી હતી, તે જોર્જીયન ક્રીસ્તાનીને પોતાના જનાનખાનામાં આણી અને તેને ઉદેપુરી બેગમનું નામ આપી, માત્ર ઉદેપુરી એ નામથી જ સંતોષ

માન્યો. ઉદેપુરના રાજ્યકુટુંબ સાથે પોતાને સંબધ છે, એમ તે સરદારે બાદશાહ ઔરંગઝેબને સમજાવ્યો, અને ઉદેપુરી બેગમે પણ પોતાના અપ્રતિમ લાવણ્ય અને મોહક શક્તિએ કરીને, બાદશાહના મનને કેવળ પોતાને તાબે જ કરી લીધું હતું. બાદશાહ ઔરંગઝેબ કદી કોઇને વશ થાય તેવો માણસ નહોતો; છતાં પણ ઉદેપુરીએ તેને આટલો બધો પરવશ બનાવી મૂક્યો છે, તે જોઇ સર્વને આશ્ચર્યજ થતું. રાજકારભાર પણ ઘણી વખત ઉદેપુરીના જ મહાલયમાં બેઠે બેઠે કરતો હતો.

આજે પણ બાદશાહ ઉદેપુરીના મહાલયમાં તેની પાસે એક કોચ ઉપર બેઠો હતો. દંપતીમાં વાર્તાવિનોદ ચાલતો હતો. બેઉ જણા વિનોદાનંદમાં મગ્ન થઇ ગયાં હતાં. એટલામાં કાબુલ તરફના જાસુસ આવી પહોંચ્યાની વરદી ખીજમતગારે આપી. ક્યારે આવીને જાસુસો કાબુલની બાતમીઓ આપે તથા જસવંતસિંહના પુત્રનો વધ કર્યા પછી લોકો તરફથી પોતાને માટે તેને શું શું લખવામાં આવ્યું છે તે બાબતના પત્રો ક્યારે વાંચવામાં આવે, આવા આવા વિચારોથી બાદશાહ તળે ઉપર થઇ રહ્યો હતો. બાદશાહ ઔરંગઝેબને લખવા વાંચવાનો ઘણો શોખ હતો. રાજકાજનાં જે જે કામ તેના આગળ આવતાં હતાં, તે તે પોતે જાતે જ વાંચી જોતો અને તેમાં જે ખાસ મુદ્દાના કાગળપત્રો હોય તે તો જાતે જ લખતો હતો. આથી તેને કાગળ લખી આપનાર અથવા વાંચી સંભળાવનારની જરૂર પડતી જ નહોતી. તેમાં વળી આજના કાગળો, જે ઘણાજ ગુપ્ત, તે વાંચવા તો કોઇને બોલાવે જ શાનો? આસપાસ ઉભેલા સર્વ નોકર ચાકરોને ત્યાંથી ખસી જવાનો હુકમ થતાં; તેઓ સર્વ ત્યાંથી ગયા, એટલે બાદશાહે પોતે એકેકો કાગળ કાઢી કાઢીને વાંચવાનો પ્રારંભ કર્યો. કાગળો કાંઇ બહુ નહોતા: માત્ર પાંચ જ. તે દિવસે પત્ર લખવો, એ કામ કાંઇ સહેલું નહોતું, અને લખવું જો કે ગમે તેટલું સુગમ હોય તોપણ જેને લખવાનો હોય, તેને તે સહીસલામત પહોંચવાની ઘણીજ મુસ્કેલી નડતી હતી. જસવંતસિંહના જે પ્રિયતમ મિત્રો હશે, તેણે જ તે લખવાની હિમ્મત કરી હશે.

બાદશાહે પહેલો જ પત્ર ફોડ્યો. તે પત્ર દિલ્લીના એક રજપૂત સરદારનો હતો, અને તેમાં એવું લખ્યું હતું કે, 'રાજા જસવંતસિંહજી! આપના કુળનો એક ક્ષુદ્ર અંકુર પણ રહેવા ન પામે, એવી અતિશય દુષ્ટ બુદ્ધિથી, બાદશાહે પૃથ્વિસિંહને બોલાવ્યો, તેને વિષમય પોશાકની ભેટ આપી તથા અતિશય માયા જણાવી, તે જ પોશાક પહેરી દરબારમાં આવવાનું ફરમાન કરી દરબારમાં બોલાવ્યો તથા ત્યાં તેને એ નીચ, પાપી, નરાધમે ગરદન માર્યો છે. બાદશાહના આ અમાનુષિક કૃત્ય માટે

દિલ્લીના તમામ હિંદુ મુસલમાન સર્વને ખોટું લાગી ગયું છે. જે રજપૂત બચ્ચો છે, તેમને તો નખથી શિખા સૂધી ક્રોધાગ્નિ વ્યાપી ગયો છે. પણ હાલમાં શાંત બેસી રહેવા શિવાય તેમનાથી શું થઇ શકે એમ છે?' આ બીના વાંચતાં જ બાદશાહ પોતાના મનમાં હસ્યો. તે પત્ર પૂરો વાંચી, પાછો પરબીડીઆમાં મુકી, બાદશાહ બરબડયો,–"ઠીક, ઠીક, અમરસિંહ! કાંઇ જ હરકત નહીં. તે આવું લખ્યું? પણ તું એટલો વૃદ્ધ છે કે, તારા લખવા બોલવા ઉપર મારે કાંઇ જ જોવા સરખું નથી."

બીજો તથા ત્રીજો પત્ર પણ આવો જ હતો. ચોથાની વારી આવી! તે પરબીડીઆમાં કેવા કાગળો છે તે ઉકલી જોવા પરબીડીયું ફોડયું! તેમાંથી બે કાગળ નીકળ્યા. એક પત્ર સુંદર અક્ષરથી લખેલો, કોઇ સ્ત્રીનો હોય એમ જણાયું. બીજો પત્ર જોતાં તેમાંના અક્ષરો થરથરતી કલમથી લખાયલા હોય તેવા જણાયા, અને તે ઉપરથી તે પત્ર કોઇ વૃદ્ધ પુરૂષે લખેલો હોય, એમ પત્ર જોતાં જ કોઇ અનુમાન કરી શકે એમ હતું. તે બેઉ પત્રો વાચી જોતા, બાદશાહને કોણ જાણે કેવો આનન્દ લાગ્યો હશે? સ્ત્રીના હાથનો લખેલો પત્ર ઉદેપુરી બેગમના હાથમાં મૂકયો અને બોલ્યો; "સુંદર અને નાજુક હાથથી લખાયલો પત્ર નાજુક આંખે જ વચાવો જોઇએ, અને નાજુક કંઠથી જ સાંભળવો જોઇએ." રાજકાજમાં પોતાનો હાથ પેસે તથા સર્વ બાબતોની ખબર પોતાને મળે, આવી ઉદેપુરીને હમ્મેશાં ઉત્કટ ઇચ્છા થયા કરતી હતી; અને તેમાં વળી બાદશાહે પોતાનો અતિશય ગુપ્ત પત્ર તેની પાસે વંચાવવા તેના હાથમાં મૂકયો, એ જોઇને ઉદેપુરી તો ફૂલાઇને ફાળકો જ થઇ ગઇ. તે બોલી; "જી ખાવિંદ! આપને વાંચી સંભળાવવા અગાઉ હું જરા એનું મનન કરી જાઉં, અને પછી આપને સંભળાવું." આવું બોલી તે પોતે, તે પત્ર મનમાં વાંચવા લાગી. પત્ર ઘણો મોટો અને લાંબો હતો. વાંચતાં વાંચતાં તેની આંખો લાલ થઇ ગઇ; ક્રોધથી તેના રક્ત-હોઠો, લોહી ઉડી જઇને થરથર કાંપવા લાગ્યા, ભવાં ચઢી ગયાં, શ્વાસોશ્વાસનો વેગ વધ્યો, અને છેવટે બાદશાહની પાસેથી તે ફડાક દેતીક ઉઠીને ઉભી થઇ, એક બાજુ ખસી, ક્રોધયુક્ત ગદ્દગદ્દ કણ્ઠે બાદશાહને કહેવા લાગી, "શું ઔરંગઝેબ બાદશાહની માનીતી બેગમના સંબંધમાં આવા શબ્દ? શા માટે મને આપે આપની પાસે લઇ, આટલી મોટી પદવીએ ચઢાવી; એ બે બદામની ગુલામડી મારો આવો તિરસ્કાર કરે? એના કરતાં તો હું વિષપાન કરી, આત્મહત્યા કરૂં તો તેમાં મારી કાંઇક શોભા રહેશે. લોકો એમ કહેશે કે, પોતાની અવગણના એ ક્ષણવાર પણ સાંભળી શકી નહી." આટલુ પટપટ બોલી, તે પત્ર બાદશાહના મ્હોં ઉપર ફેંકયો. બાદશાહ પણ જે પત્રો વાંચતો હતો તે બધા તેને

અત્યંત ક્રોધ ચઢાવે તેવા જ હતા. તે વાંચતો વાંચતો છેડા સુધી આવી પહોંચ્યો હતો, એટલામાં છેવટના કેટલાક શબ્દોથી તેની ચિત્તવૃત્તિ પણ ખસી ગઇ. એક તો પત્રનો સંતાપ, અને તેમાં વળી બીજી બાજુથી પોતાની પ્રીતિપાત્ર ઉદેપુરીના સંતપ્ત શબ્દો સાથે તેણે ફેંકેલો કાગળ પોતાની દાઢી ઉપર પડવાથી, બાદશાહને બેવડો ક્રોધ ચઢી ગયો. ઉદેપુરીએ ફેંકેલો પત્ર પોતે વાંચી, તુરત જ ત્યાંથી ઉઠી, પ્રિયાની પાસે જઈ, ગંભીરપણે તેને કહેવા લાગ્યો, "પ્રાણાત્મા! તું આવો સંતાપ શા માટે કરે છે? જેણે તને આવા અપમાનના શબ્દો લખ્યા છે, તેને જો તારી લોંડી કરીને ન રાખું તો મારૂં નામ ઔરંગઝેબ નહી. કોણ છે રે? જા! અરે! પણ બીજા કોઇની શી જરૂર છે. હું જ મારી મેળે જાઉં છું. પ્રાણપ્રિયા! બે મહીનાની અંદર એ લોંડીને આ દિલ્લી શેહેરમાં લાવી, તારા આ ગુલામની સાથે તેને પરણાવી, તારી ગુલામડી બનાવી, તને સોંપીશ! તેની આ તારો પ્રાણનાથ આજ તારા આગળ પ્રતિજ્ઞા કરે છે. કેમ, હવે તો તને શાંતિ થઇ કે ની?"

ઔરંગજેબે આવી આવી અનેક ધીરજો આપી, છતાં બેગમે તે તરફ બીલકુલ લક્ષ આપ્યું નહીં. તે તો પોતાના સંતાપમાં જ બળતી હતી. પત્રમાંહેલા પોતાને અપમાન કરનારા શબ્દો વાંચી, તે તો ક્રોધથી ગાંડા જેવી જ થઇ ગઇ. તેને એમ થયું કે, આ પત્ર લખનાર જો આ વખતે મારી પાસે હોય તો તેના શરીર ઉપરનું ચામડું જ ઉતરડાવી નાંખું. ઔરંગજેબે તેની પાસે જઇ, તેનો હાથ ઝાલી, તેને ટંડી પાડવા ઘણાએ પ્રયત્ન કર્યા, પણ તેનું કાંઈજ વળ્યું નહિ. તે તો એક અવાજે બોલ્યા જ કરતી હતી. છેવટે તેનો ઘાંટો બેસી ગયો અને શરીરની સ્ફુર્તિ પણ ઓછી થઇ ગઇ. રીતિ છે કે, ગુસ્સો પોતાને જ ખાય છે. છેવટે બાદશાહને કહેવા લાગી,—"શું આખા હીંદુસ્તાનની પટ્ટરાણીને આ કુતરી આવા અપશબ્દો લખે અને અમારે શું તે સામું આંખો મીંચી જોયા જ કરવું? આના કરતાં તો અમારે અફીણ કે સોમલ ખાઇને સુઇ રહેવું, એજ સારૂં છે." ઔરંગજેબે તેનો હાથ પકડી કહ્યું, "પ્રાણપ્રિયા! તું આટલી બધી દીવાની કેમ બની ગઇ છે? હું તને બીજું શું વધારે સમજાવીને કહું? આ મહેલમાંથી બહાર નીકળતાં વાર જ દશ હજાર માણસના સૈન્યને મોકલી, રૂપનગરની ધુળધાણી કરી નાખું છું; એ કુતરીને તારી પાસે આણી, તારા આગળ તેને નાકલીંટીઓ તણાવું છું અને પ્રથમ કહ્યા પ્રમાણે તારા ખોજાની સાથે તેનું લગ્ન કરાવી, તારી લોંડી બનાવી દઉં છું; પછી શું, એટલું જ નહીં, પણ જસવંતસિંહની ચંદ્રાવતીને પણ.........."

બોલતું હોય, તુચ્છપણે વર્તતુ હોય, તેનો ઉપર તે ઉલટો પ્રેમ દેખાડે છે. નયનપાળ પણ આવી પ્રકૃતિનો માણસ હતો. તે ઇંદિરાના શૌર્ય અને સૌંદર્યથી મોહ પામ્યો. ઇંદિરાએ તેને આવી રીતે ઝાટકી નાંખ્યો, છતાં પણ તેના પ્રતિ નયનપાળનો મોહ ઓછો થયો નહીં. નયનપાળે દુર્ગાદાસને ત્યાં જ મુકી જવો તથા ઇંદિરાને બાદશાહની પાસે લઇ જવાનો, મનમાં નિશ્ચય કર્યો. પણ બહાર તેમ ન જણાવતાં, તે બોલ્યો– "હું તારા ભાઇને એમને એમ છૂટો મૂકું કે? નહીં! એમ નહી બને! એના શરીરના ટૂકડે ટૂકડા કરી, આ જંગલમાં પશુઓને ભક્ષ આપીશ, એટલે પછી તું જરા શુદ્ધિમાં આવીશ. તને તો બધી મારી વાતો મશ્કરીની જ લાગે છે, કેમ? પણ જ્યારે તું તારી નજરે પ્રત્યક્ષ જોઇશ ત્યારે જ તને ખાત્રી થશે અને પછી........"

ઇંદિરા તેને પુરૂં બોલવા પણ ન દેતાં પ્રથમની માફક તેના સામું ખૂબ હસી, અને બોલી–"ત્યારે તો મારી નજર સામેજ તારે જે કરવું હોય તે કર. નકામો થુંક શું ઉરાડે છે? શું અમને બીવરાવવાને જ આમ બોલે છે? સાક્ષાત્ યમની પણ બ્હીક ન રાખનાર શું તારા જેવા હીચકારાનાં આવાં ટાયલાંથી ડરી જશે? ચાલ, ચાલ, નકામુ કુતરાની માફક ભસવું મુકી દઇ, તારે જે કરવું હોય તે કરી દેખાડ." આ શબ્દો બોલતાં ઇંદિરાએ એવું તો શરીરનું ચલનવલન કર્યું કે, નયનપાળનાં તો જાણે પાછલાં બારણાં મોકળાંજ થઇ ગયાં. "હવે શું કરૂં?" આ પંચાક્ષરી જપ નયનપાળને થવા લાગ્યો. છેવટે તેણે દુર્ગાદાસને છોડી દઇ, ઇંદિરાને પોતાની સાથે લઇ જવાનો નિશ્ચય કર્યો. પ્રથમની ધારણા મુજબ દુર્ગાદાસને ગરદન મારી, તેના ટૂકડે ટૂકડા કરીને તે, ઇંદિરાને પ્રત્યક્ષ દેખાડવા, એવુ નયનપાળના મનમાં હતુ. પણ પછીથી તેના મનમાં કોઇ બીજીજ જાતનો વિચાર આવ્યો અને તેથી તે ધારણા તેણે મોકુફ રાખી, પોતાનાં માણસોમાંથી છ જણને બોલાવી હુકમ આપ્યો કે, તમે દુર્ગાદાસને લઇ કોઇ ધાઢા અરણ્યમાં જાઓ અને જ્યાંથી પાછા આવવાનો રસ્તો તેને સૂઝે નહી ત્યાં લઇ જઇ એને છોડી દ્યો. એટલે પછી એની હત્યા આપણે માથે લીધા વગર રાની હિંસકોથી આપણી ધારણા પાર પડશે. ગરીબ બીચારા નયનપાળને ખબર નહોતી કે, દુર્ગાદાસથી રજપૂતાનાનો એકે ખુણો પણ અપજાણ્યો નથી. ચંદ્રાવતીની પછવાડે જવા કરતાં હવે તેને એમ થયુ કે, આપણે દિલ્લીજ જઇએ. કાર્યસિદ્ધિ માટે શું શું કપટજાળો તેણે ગોઠવી રાખી હશે? તે તેનું જ મન જાણે.

જે છ માણસોને હુકમ થયો હતો તે લોકો દુર્ગાદાસને પકડીને ચાલવા લાગ્યા. ભાઇ બ્હેનને હવે ખરેખર વિયોગ થવાનોજ, અને

હવે પાછાં ક્યારે ફરી મળવાનાં? આવા વિચારો ઈંદિરાના મનમાં આવતાંજ તે ઘણી બેહેબાકળી જેવી થઇ ગઇ. તેની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં. પાપી નરાધમ નયનપાળના દેખવામાં આ આંસુ ન આવે તેટલા માટે ઈંદિરાએ જાણે ઉછીની હિમ્મત આણી હોય તેમ કર્યું. ઈંદિરાના ધૈર્યને ઉછીનું એટલાજ માટે કહેવું પડે છે કે આ વખતે તે ખરેખર ભ્રાતૃવિયોગથી ધૈર્યશૂન્યજ થઇ ગઇ હતી, તોપણુ તેને એમ લાગ્યું કે, ભાઇને આ વખતે ઉલટું આપણેજ ધૈર્ય આપવું જોઇએ. તે એકદમ જુસ્સાભેર બોલી, ભાઇ! તને છૂટો કર્યો એ તારૂં કેટલું મોટું ભાગ્ય છે! મારી કાળજી તું બીલકુલ કરીશ નહિ. આપણા કુળને અનુચિત એક પણ કાર્ય મારે હાથે થવાનું નથી, એટલામાંજ બધું સમજી લેજે."

એટલું બોલતાં બોલતાં, ફક્ત બે અશ્રુબિંદુ આંખમાંથી ઢળી પડયાં, જે નયનપાળના જોવામાં આવ્યાં. પણ ઈંદિરાએ તે બિંદુ ઘણીજ ચાલાકીથી લોહી નાંખ્યાં. નયનપાળના હુકમ પ્રમાણે હવે દુર્ગાદાસને લઇ જવામાં આવ્યો. પછી ચંદ્રાવતીને પકડવાની આશાથી પોતાનાં માણસો ચારે દિશામાં વિખરાઇ ગયાં હતાં, તેમને ભેગાં ફરી લાવવા માટે આબુના પહાડની ઘણી સારી માહિતી ધરાવનાર દૂતને મોકલ્યો. આ દૂતને ભિલ્લ લોકોની ઘણી સારી માહિતી હતી, ત્યાં રક્ષણ અર્થે કોઇ માણસ જઇ ચડયો, અને તેમનું રક્ષણ જો તેણે માંગ્યું તો તેઓ શરણે આવેલા માણસને એવી રીતે પોતાના રક્ષણમાં લઇને સંતાડી દે કે, તેની પાછળ આવનાર શત્રુ તો રખડી રખડીને મરે ત્યાંસુધી તેનો પત્તોજ લાગે નહીં. શરણે આવેલાને ભિલ્લ લોકો સર્વ એકત્ર થઇ જઇ એકથી બીજી અને બીજીથી ત્રીજી, એમ એક પછી એક જગ્યાએ ફેરવતાજ રહે. આથી શત્રુ તેને ક્યાં? અને કેટલી જગ્યાએ શોધે? આવી ભિલ્લ લોકોની રીતિઓને તે જાસુસ જાણતો હોવાથી, તેણે રાણી ચંદ્રાવતીનો પીછો લેવાનું માંડી વાળ્યું.

પાનાનાં થોડાં સરખાં માણસો લઇ જોધપૂર તરફ જવું, એ નયનપાળને ઠીક લાગ્યું નહી. તે જાણતો હતો કે, વખતે આપણે પહાડની કોઇ ખીણબીણમાં આવી પડયા તો પછી ત્યાંના માણસો આપણા એક પણ માણસને સંદેશો લઇ જવા સરખો પણ રાખશે નહીં, તે કરતાં તો દિલ્લીજ જવું અને બાદશાહને થયલો સર્વ વૃત્તાંત નિવેદન કરવો. પછી જો મરજી હોય તો બાદશાહ મોટું સૈન્ય આપે. તે લઇ એકદમ જોધપુર ઉપર ચઢી આવી, તુરત તેને સર્વ પ્રાંતો સહ ખાલસા કરી દેવું અને મુગલ વાવટો જોધપુરના કિલ્લા પર ફરફરાવવો. આપણે જોધપુર ગયા કે બહારજ ઉડી રહ્યો એમ જાણવું. આવું બાદશાહને

સમજાવીશ, અને ગમે તેમ કરી જોધપુરની ચડાઇની તજવીજ કરાવીશ. આવા આવા તરંગો પોતાના મનોરાજ્યમાં કરતો નયનપાળ આગળ વધવા લાગ્યો.

એની ઘણી ખરી ટુકડીઓ તો નિરાશ થઇ ગઇ હતી જે ટુકડી ચંદ્રાવતીનાં માણસોની છેક જ નજદીક આવી પહોંચી હતી, તેમાંના ઘણાખરા માણસો તો ભિલ્લોના તીરના સપાટામાં આવી ગયા હતા. માત્ર બેજ માણસ આ વાતની ખબર લઇ આવવા બચી ગયા હતા. તેઓને મોંડેથી ભિલ્લોના પરાક્રમની વાત સાંભળી નયનપાળ તો થર-થરીજ ગયો. એને લાગ્યું કે, સારૂ થયું કે; મને ત્યાં જવાની બુદ્ધિ ન સૂઝી. નહિ તો મારા પણ કુરચે કુરચા ઉડીજ જાત, અને તેની ખબર પણ બાદશાહને કરનાર કોઇ રહેત નહીં. ઇંદિરા તો હાથમાં છે. એને લઇને બાદશાહની પાસે ઉભી કરીશ,- તો એની રીશ કાંઇક નરમ પડશે. આ તરફની ખબર તો એને મળીજ નહિ હોય, તેથી વખતે એમ પણ સમજાવી દઇશું કે, આજ રાણી ચંદ્રાવતી છે તથા એનો પુત્ર જન્મ-તાંજ મરણ પામ્યો છે. આવો વિચાર કરી, નયનપાળ તો અવળે પગલે જ પાછો જવા માંડયો.

દિલ્હી સુધી જઇ પહોંચતાં અગાઉ રસ્તામાંજ તેને ખબર મળી કે, સાદતખાનની સાથે મોકલેલું લશ્કર આવી પહોચ્યું છે તેથી તેને ફરી વિચાર થયો કે, આપણે આ લશ્કરની જોડેજ મળી જઇએ, કે ધારેલા બેત પ્રમાણે દિલ્હી જઇએ. સાદતખાનના લશ્કરને અને આપણે કાંઇજ સંબંધ નથી, આપણે જૂદાજ કામ વાસ્તે ગયા હતા, માટે આપણે તો હવે પાંશરા દિલ્હીજ જવું, એજ વિચાર નયનપાળે કાયમ રાખ્યો. આથી સાદતખાન જે માર્ગે આવવાનો સંભવ હતો, તે માર્ગ છોડી. પોતે આડેજ માર્ગે દિલ્હી તરફ ચાલ્યો. નયનપાળમાં જેટલી મહત્વાકાંક્ષા હતી, તેટલુ ધૈર્ય નહોતું. પણ કપટમાં તો તે એક્કો હતો. તેણે પોતાના મન સાથે એમ નક્કી કર્યું કે, અહિ આપણી જે ફજેતી થઇ છે, તે બાદશાહને જાણવા ન દેતાં ચંદ્રાવતીને બદલે અને ચંદ્રાવતી તરીકેજ ઇંદિરાને બાદશાહની આગળ અડાવી દેવી, અને કહેવું કે મહા પ્રયાસે એને પકડી આણી છે. આમ જ્યાંસૂધી આપણું ધતિંગ નભે ત્યાંસૂધી તો નભાવવુંજ." તેનું એક મન તેને આમ કહેતુ, જ્યારે બીજું મન તેને બીજોજ રસ્તો દેખાડતુ હતું.

ઇંદિરાના જુસ્સા ભરેલા શબ્દો સાંભળી, મોહિત થયેલાં નયન-પાળનાં મનને બીજોજ રસ્તો ગમતો હતો આવી રમણીય સુંદરીને પોતે છોડી, બાદશાહને સ્વાધીન કરવી, એ તેને જરાએ સારૂ લાગ્યું

નહિ. દુર્ગાદાસને છોડી મૂકવાનું કારણ એજ કે, આની મરજી સંપાદન કરવી. એના ભાઇને જો એના દેખતાં ઠાર માર્યો હોત તો એનું મન આપણાથી વિરૂદ્ધ થઇ જાઇ, તે આપણી સાથે આટલું બોલે છે, તે બોલત પણ નહી. ગમે તે પ્રકારે ઇન્દિરાની મરજી સંપાદન કરી, તેની સાથે પોતે લગ્ન કરવું, આજ તેની મુખ્ય ધારણા હતી. પણ એ ધારણા શી રીતે પાર પડે? આજ ચંદ્રાવતી છે, એમ કહી બાદશાહના આગળ લઇ જાઇ એને જો ઉભી કરીએ, તો વખતે બાદશાહ એને પોતાના જનાનખાનામાં પણ મોકલી દે, એવો સંભવ છે. એમ થયું તો આપણી સર્વ આશા ભાંગી જ જવાની. ત્યારે હવે કરવું શું? આવી નાના પ્રકારની ઘડભાંજ તેના મનમાં ચાલ્યા કરતી હતી. ધીરે ધીરે દિલ્લીની નજીકમાં તે આવતો ગયો. વચમાં જ્યાં જ્યાં મુકામ કરતો હતો ત્યાં ત્યાં ઇન્દિરાને પોતાની પાસે બોલાવી, યુક્તિ પ્રયુક્તિથી તેને પોતાનો વિચાર જણાવતો, પણ વ્યર્થ. હવે તો ઇન્દિરા તેની સાથે એક શબ્દ પણ બોલતી નહોતી. તેણે તેને પ્રશ્ન ઉપર પ્રશ્ન પૂછી પૂછીને ખૂબ કાયર કરી ત્યારે એકવાર તે બોલી ઉઠી. "તને જે ગમે તે કર. હું તારા કોઇ પણ શબ્દથી કે કૃતિથી બીહું તેવી નથી. છેવટે જ્યારે હું ના ઇલાજ થઇ જઇશ ત્યારે મારો પ્રાણ, મારૂ નામ, મારા કુટુંબનું નામ તથા મારૂં શીલ હું ગમે તે રીતે સભાળી શકીશ. મને તેથી કાંઇ ભય કે ધાસ્તિ છેજ નહી." આવા આવા ઉત્તરો ઇંદિરા તરફથી તેને મળતા હતા.

આમ કરતે કરતે તે દિલ્લી આવી પહોંચ્યો. બાદશાહને હવે શી રીતે મળવા જવું? તથા શું કહેવુ? એ એક મોટી ભાંજગડની વાત તેને થઇ પડી. આટલા વખત સુધી રસ્તામાં કરેલા વિચારો હવે ફરવા લાગ્યા, કારણ ઔરંગઝેબ એ કાંઇ જેવો તેવો બાદશાહ નહોતો. પોતે એક વાત કરી જાય અને પછીથી બીજી વાત બાદશાહને કાને આવે તો બાદશાહ તેને શી શિક્ષા કરે? તેનો કાંઇજ નિયમ નહોતો. તેમ જે બન્યુ હતુ તે ખરેખરૂ બાદશાહ આગળ કહેવાને પણ તેની હિમ્મત ચાલતી નહોતી. હું આમ ગયો અને મારી આવી ફજેતી થઇ, આવી વાત ખરેખરી કરવી, એ પણ મોતને તેડવા સરખુંજ તેને લાગ્યું. કેમકે ઔરંગઝેબ કઇ વખતે કોને કેવો હુકમ કરી બેસે, તેની કોઇને ખબર નહોતી. ઝટ લઇને શૂળીએ ચટાવં દે, અથવા તો હાથીને પગે બાંધી મરાવી નાંખે અથવા એવી બીજી ગમે તે ભયંકર શિક્ષા કરતાં બાદશાહ ચૂકે એવો હતો જ નહિ. આવો સર્વ વિચાર કરી, ખરેખરી અને બનેલી સર્વ હકીકત બાદશાહને અક્ષર નિવેદન કરવી, એવો છેવટે નયનપાળે વિચાર કર્યો. સાત્ર ઇંદિરા પોતા

સાથે આવી છે અથવા તો પોતે તેને લાવ્યો છે, તે સંબંધી એક અક્ષર પણ તેના આગળ બોલવો નહીં. કારણ કે તેને આણી છે તો તે કેવી ધીટ હૃદયની છોકરી છે? એવા કુતૂહલથી જ માત્ર જોવાની ઇચ્છા થતાં બાદશાહ કદાચ તેને બોલાવે, ત્યારે હુકમને તાબે થઇ લઇ ગયા વગર તો ચાલે જ નહિ. તેમ કદાચ લઇ જઇએ તો તેના મનોહર લાવણ્યમય રૂપથી તેમજ શૃંગારભૂત શારીરિક હાવભાવથી જો કદાપિ બાદશાહ પીગળ્યો તો તાબડતોબજ તેને જનાનખાનામાં મોકલી દેવાનો હુકમ કરી બેસે, અને પછી આપણે તો રખડી મરવાના. એક વખત તે જનાનખાનામાં ગઇ, એટલે પછી આપણને તો તેના દર્શને દુર્લભ. આ બધા વિચારોનું પર્યવસાન એકજ હતું. ઇન્દિરાથી આપણે કેવી રીતે બચીએ છીએ? તે જ માત્ર તેને વિચાર થયા કરતો. જીવ બચાવવા તો આપણે અનેક યુક્તિઓ કાઢી શકીશું, એમ તેની ખાત્રી હતી.

દિલ્લીમાં આવ્યા બાદ એક ક્ષણનો વિલંબ પણ ન કરતાં તુરતાતુરત તેણે બાદશાહને મળવુંજ જોઇએ. તોપણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેની ઘડભાંજમાં તેણે એક દિવસ ગુમાવ્યો. બીજે દિવસે બાદશાહની હજુરમાં જઇ ઉભો રહ્યો, અને બનેલુ સર્વ વૃત્તાન્ત નિવેદન કર્યું. દુર્ગાદાસે તેને કેવો ઠગ્યો? તે પણ કહ્યું. સર્વ બીના એવી યુક્તિથી કહી કે, પોતે પોતાનાથી બનતું કર્યા છતાં છેવટે નાઇલાજ થવાથીજ ફસાયો વચ્ચે વચ્ચે બોલતો ગયો કે, મને ફાવે તે હુ કરી લઉ આવો જો આપ ખુદાવિંદનો હુકમ હોત તો હું આમ ફસાઇ જાત નહિ."

બાદશાહ ઔરંગઝેબ કાંઇ કાચો નહોતો. તેણે કહ્યું કે, "રાણી ચન્દ્રાવતી છટકી ગઇ પણ તેની સાથે તેની જગ્યાએ બેઠેલી બીજી કોઇ સ્ત્રી હતી, તે ક્યાં છે? આટલી છાતી ચલાવનારી સ્ત્રીને તો અલબત મારે જોવીજ જોઇએ, અને પેલો દુર્ગાદાસ ક્યાં છે? તેને પકડી આણ્યો છે કે નહિ?" નયનપાળને તો "જેનો ભય તેનો જ વળાવો" થવા જેવું થયું. તેને લાગ્યું હતું જ કે, બાદશાહ ઇન્દિરાને જોવા માટે બોલાવ્યા વગર રહેશે જ નહિ. અને એટલા માટે શું બોલવું? તથા શું કરવુ? તે પણ તેણે ગોઠવી રાખ્યું હતુ. તેણે તરત જ જવાબ દીધો, "જહાંપનાહ! એ છોકરી કેવી ઉસ્તાદ! અમે ચન્દ્રાવતીની પછવાડે લાગ્યા એ જોઇ, તે અને તેનો ભાઇ પછવાડેથી કોણ જાણે કયારેએ પોબારાં ગણી ગયા. તેના ઉપર ઘણોજ સખ્ત પહેરો રાખવામાં આવ્યો હતો, પણ શું તેમની સફાઇની વાત કહું? પહેરેગીરને પણ તેમના ખડભડાટની કશી જ ખબર પડી નહિ. મેં એ પહેરેગીરોને ઘણી મોટી શિક્ષા કરી, પણ તેથી શું વળે? હાથના કેદી એક વાર ગયા તે ગયા જ. એકાદ ગભરાયલા

માણસને જેમ પોતે પહેલાં શું કહ્યું? તથા હમણાં શું બોલે છે? તે પૂર્વાપર સબંધ રહી શકતો નથી, તેવી જ આ વખતે નયનપાળની દશા થઈ હતી. નયનપાળ પોતાને પૂછાતા સવાલોનો મોંઢે જે જવાબ આવે, તે દેતો હતો. નયનપાળને જે દૂતત્વ સારૂ કાબુલ મોકલ્યો હતો, તે દૂતત્વ ફળ્યું નહિ એટલુંજ નહિ પણ પાછો દરબારમાં આવતાં પ્રથમ જે તેને માનમરતબો મળતો હતો તે પણ જવા વખત આવી, એમ તેને જણાઈ ગયું. એક આંખેજ જોનાર માણસને જેમ બીજી બાજુ ન જણાતાં એકજ બાજુ જણાય છે તેમ નયનપાળને આ વખતે થયું. તેને સર્વથી મોટી ઉત્કંઠા માત્ર એજ હતી કે, ઇન્દિરા બાદશાહના હાથમાં ન જતાં પોતાનાજ તાબામાં રહે, ચન્દ્રાવતી ન મળતાંજ પોતાને પાછા આવવું પડયું, તેજ વખતથી તેણે સર્વ આશા મૂકી દીધી હતી.

નયનપાળના શબ્દો સાંભળી, બાદશાહ ઔરંગઝેબ બોલ્યો "હે! ત્યારે તો તમે મોટા ઠાઠમાઠથી ગયા છતાં માત્ર હાથ હલાવતાજ પાછા આવ્યા લાગો છો? આટલા દિવસ દરબારમાં માથાં ધુણાવ્યાં તે ફોકટ-માંજ કે? રાજપૂતના બચ્ચા! જોધપુરની ગાદી ઉપર બેસાડવા વારંવાર વિનતિ કરતો હતો, તે આટલા માટેજ કે? બેસ અહીંઆં! કોણ છે રે?" આ હુકમ બાદશાહના મોંમાથી નીકળતાં જ બે ચાર નોકરો આવીને હાજર થયા. ઔરંગઝેબે તેમને કહ્યું. "હમણાં ને હમણાંજ આના ઘર ઉપર જપ્તિ મૂકી અંદરથી જે કોઈ જડી આવે તેને મારી પાસે લાવી હાજર કરો, અને એના હાથ પગમાં બેડી નાંખી, એને કેદ કરી એક અંધારી કોટડીમાં લઇ જઇને પૂરી મૂકો." હુકમ થતાં જ માણસો દોડયા, અને થોડી જ વારમાં ઇન્દિરાને દરબારમાં લાવી હાજર કરી, અને બીચારા નયનપાળના દેખતાંજ તેના મોહના વિષયને બાદશાહે ઉદેપુરી બેગમ તરફ જનાનખાનામાં એક લોંડીની ભેટ તરીકે મોકલવામાં આવી. નયનપાળ તરફડતો તરફડતો તેને ખેંચી જનાર માણસો સાથે ગયો. તેને ઇન્દિરાનું દર્શન પણ થયું નહીં.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

ઔરંગઝેબ બાદશાહ.

કહેવાની જરૂર નથી કે, ઔરંગઝેબની સર્વ આશાઓ ધૂળધાણી થઇ જવાથી, તેને ઘણુંજ માઠું લાગ્યું હતુ. જસવંતસિહના છોકરા પૃથ્વિ-સિંહને માર્યા બાદ, તેણે જે જે યુક્તિઓ રચી રાખી હતી તે સર્વે યુક્તિઓ

ગણે વિફલ થશે, એમ તેને સ્વપ્ને પણ લાગ્યું નહોતુ. પુત્રના મૃત્યુથી જસવંતસિહને વજ્રઘાવ લાગી, તે પણ સ્વર્ગવાસી થયો. આ બનાવ ઔરંગઝેબ માટે અનપેક્ષી પણ ઇષ્ટજ હતો. એ બનાવથી તેના અંતઃકરણમાં આનદના ઉભરા આવવા લાગ્યા. તે જાણતો નહોતો કે, આ દુ:ખથી જસવંતસિંહ પોતાનો પ્રાણ છોડે એવું આપણું સદ્‌ભાગ્ય ક્યાંથી બને? પણ દૈવેચ્છાથી તેમજ બન્યું. ઔરંગઝેબનો પાસો આ બાજુએ તો સવળો પડયો. બાદશાહ ધારતો હતો કે, પુત્ર વિયોગના આત્યંતિક શોકથી તે રાજકાજમાંથી મન કાઢી નાંખી, કેવળ વાનપ્રસ્થની દશા ભોગવશે. અથવા આપણે તેને આગ્રહ કરી, આપણા દરબારમાં લાવી બેસાડીશું, અને આપણે ખાસ પ્રસગોમાં વિદ્વાન, વૃદ્ધ અને રાજકાજના લાંબા અનુભવી ચતુર પુરૂષની સલાહની ઘણી વખત જરૂર પડે છે, માટે તેનેજ તેવા સલાહકાર તરીકે આપણી પાસે રાખવાના બાનાથી, આદરપૂર્વક અત્રે બોલાવી, તે ન જાણે તેમ તેને દિલ્લામા નજરકેદ જેવો કરી રાખીશું. એવો વિચાર ઔરંગઝેબે કરી રાખ્યો હતો.

ઔરંગઝેબે પોતાને સ્વાધીન રાજ્ય લીધુ ખરૂ, પણ તે કેટલુ બધુ ડામાડોળ થઇ ગયેલું છે, તે તે સારી રીતે જાણતો હતો. આટલા માટે જસવંતસિંહ જેવા વૃદ્ધને પોતાની પાસે રાખવાની તેને ઉત્કટ ઇચ્છા હતી. આ ધારણા પાર પાડવા પોતાનાથી બને તેટલું કરવાનો તેણે નિશ્ચય કરી રાખ્યો હતો. પણ આવી રીતે જસવંતસિહ આપણા હાથમાંથી છટકી જશે અને પોતાને ગમશે તે જ તે કરશે એવો તેને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ આવ્યો નહોતો. જેમ આ ખ્યાલ તેના સ્વપ્નામાં પણ નહોતો આવ્યો તેમ, રાણી ચંદ્રાવતી પુત્રને જન્મ આપી, આપણા હાથમાંથી છટકી જઇ, રજપૂતાનામાં ભરાઇ બેસશે, એ ખ્યાલ પણ તેને બીલકુલ આવ્યો નહોતો. કોઇ પણ રાજપૂત પોતાનું માથુ તેના આગળ ઉંચુ કરીજ ન શકે, એવો જ તેણે નિશ્ચય કરી રાખ્યો હતો. તે એમજ ધારતો હતો કે, આપણું રાજ્ય એક પાયા ઉપર આણી સ્થિર કરી રાખવામાં જો કાંઇ પણ અડચણ આવશે તો તે આ રાજપૂતો તરફથી જ આવશે, અને તેથી તેઓને તો જેમ દબાવી રાખ્યા તે જ કામના છે. જસવતસિહ આપણા ઘર સાથે આવી સલુકાઇથી તથા સેવક ભાવ મનમાં રાખીને વર્તે છે, એટલું જ નહિ પણ તેના કુટુંબની છોકરી આપણા ઘરમાં આવી છે, આ વાતથી તેના વિષે રાજપૂતોમાં થોડો ઘણો દ્વેષ ભાવ ફેલાયલો હોય, છતાં પણ પ્રસંગ પડે સર્વ રાજપૂતો તેની સહાયતા સારૂ તેની આજુબાજુ વિંટાયા વગર રહેશેજ નહિ, એની પણ બાદશાહને ખાત્રી થઇ ચૂકી હતી, અને આથી કરીને એક રીતે થયેલી વાત

ખરોબર થઇ નહિ, એમ તેને લાગ્યા કરતું હતું. કાંઇ છોકરૂં થયું તો તે જોધપુરના વંશનો મુખ્ય આધાર છે, એમ જાણી તેના સંરક્ષણાર્થે રજપૂતાનાના એકે એક રાજપૂતો પોતાનાં શસ્ત્રાસ્ત્રને સજ્જ કરી, ઉભા જ રહેશે, એમ પણ બાદશાહની ખાત્રી થઇ ચૂકી હતી. જસવંતસિંહનું મરણ તાજુ તાજુ છે, અને તેટલામાં જો તેની રાણી તથા નવું જન્મેલું બાળક આપણા હાથમાં આવી ગયું હોત તો આપણી કપટ જાળથી તેને અહીંજ અટકાવી રાખીને તે છોકરાને મુસલમાની ધર્મમાં આણવા બનતી તજવીજ કરત. અથવા તે છોકરાની આપણે અતિશય કાળજી રાખીએ છીએ, અને જસવંતસિંહના શત્રુથી તેને કોઇ જાતનો ત્રાસ ન થવા પામે માટે જ તેને આપણી દેખરેખ નીચે દિલ્લીમાં રાખ્યો છે, એવી વાત ચારે તરફ ફેલાવી, ગમે તે પ્રકારે તે છોકરાને તથા તેની માને અહિં લાવી રાખવાં, એવો બાદશાહનો વિચાર હતો. નયનપાળ જસવંતસિંહનો દાસીપુત્ર હતો, અને જે મોટાભાઇને ખસેડી જસવંતસિંહે ગાદી લીધી હતી, તેના પેટનો હતો. ગાદી લીધા પછી જસવંતસિંહે પોતાના ભાઇને હદપાર કર્યો હતો, અને તેથી તે ભાઈ દૂરનાં જંગલોમાં જઇ ત્યાંના ભિલ્લ લોકોનો નાયક બની લુંટફાટ કરવાનો ધંધો કરતો હતો. મૂળથીજ તેની આવી પ્રકૃતિ હતી, આથીજ તેના બાપે તેને હદપાર કરી, ગાદી ઉપરનો તેનો હક્ક રદ કરી, પોતાની પાછળ ગાદી ભત્રિજા જસવંતસિંહનેજ મળે, એમ તે કરી ગયો હતો. જસવંતસિંહનો ભાઇ લુંટારાનો ધંધો કરતો હતો, તે વખતે નયનપાળનો જન્મ થયો હતો. નયનપાળની પૂર્વની હકીકત હમણાં જણાવવી જરૂર જેવી નથી. પછીથી તે આવનાર જ છે. માટે હમણાં તો આપણે ઔરંગઝેબ તરફજ ચાલો.

ઉપરની હકીકતથી વાંચનારને સહજ ખ્યાલ તો આવ્યો હશે કે, બાદશાહે નયનપાળનેજ કાબુલ તરફ શા માટે મોકલ્યો હતો? પણ નયનપાળને પોતાની બડાઇમાં રહી, કાંઇ પણ કાર્યસિદ્ધિ કર્યા વગર હાથ હલાવતો પાછો આવેલો જોઇ, બાદશાહને તેના ઉપર ઘણીજ ચીડ ચડી. આજ સુધી બાદશાહને એવી આશા હતી કે, જસવંતસિંહની પાછળ ગમે તે કારસ્તાન કરી, નયનપાળને જોધપુરની ગાદી ઉપર બેસાડીશું, આથી રજપૂતાનાના એક મોટા રાજ્ય ઉપર આપણું બનાવેલું બાવલું બેસાડી તેની મદદથી, કુહાડી હાથાના ન્યાય પ્રમાણે, રજપૂતાનાના જૂના અને મહાન્ વૃક્ષના ચુરેચુરા કરી, અહંકારથી ગગને ચડી ગયેલાં રાજપુતોનાં માથાં એકદમ નીચે ઉતારી નાંખી, આખું રજપુતાના આપણુંજ બનાવી લઇશું. હવે તેમ થવાનો માર્ગ

રહ્યો નહિ, નયનપાળે બાજી બગાડી તેમ આપણે પણ ફજેત થયા. પૃથ્વીસિંહને આપણેજ માર્યો છે, એ વાત હવે જગ જાહેર થઈ ચૂકી. એ ઉપરાંત વળી હાથમાં આવેલા એ શિકાર પણ ખોયા. આવા નાના પ્રકારના વિચારો આવતાં, ઔરંગઝેબ મુઝાઈ ગયો, પણ આવી ક્ષુલ્લક બાબતોથી મનને મુઝવી બેસી રહે, તેવો એ નર નહોતો. આ બાબતો અપૂર્ણપણે મનન કરી, હવે આપણે આગળ શું રસ્તો લેવો, તે મનમાં નક્કી કર્યું તથા તેજ ઉદ્યોગ તરફ હવે પોતાનું મન તેણે પ્રેર્યું વાંચનારને થોડા જ વખતમાં સમજાશે કે, તેણે કઈ દિશા પકડી? તથા કયો અને કેવો ઉદ્યોગ આરંભ્યો? તે માટે હમણાં તો આપણે નયનપાળ તથા ઈન્દિરા જુદાં પડવા પછી શું બન્યું, તે તરફ લક્ષ ફેરવીએ.

ઉપર જણાવી ગયા છીએ કે, પોતાની પ્રિયતમ બેગમ ઉદેપુરી તરફ ઈન્દિરાને એક દાસી તરીકે ભેટમાં બાદશાહે મોકલાવી. જે દિવસે ઇન્દિરાએ પોતાના ભાઇની સાથે મસલત કરી, રાણી ચંદ્રાવતી તથા તેના પુત્રને છોડાવી, તેની જગ્યાએ બેસવાનું કબુલ કર્યું હતું, તેજ દિવસથી તે જાણતી હતી કે આમ કરવાથી આગળ આપણી શી દશા થશે? શું શું દુઃખો ભોગવવાં પડશે? અને આપણા ઉપર કેવી આફતો આવશે?

ઉદેપુરી બેગમ તરફ દાસી પ્રમાણે મોકલવામાં આવ્યા પછી, ઇંદિરાને તો એક પ્રકારનો ઉલટો આનંદ થયો. નયનપાળના પંજામાંથી છૂટવા માટે તેને કેટલી બધી ફિકર થતી હતી! તેથી તે હવે તેમાંથી તો છૂટી. પોતાના પ્રતિ નયનપાળની કુબુદ્ધિની તો તેને કયારનીએ ખબર પડી ચૂકી હતી દાસી તરીકે બાદશાહના જનાનખાનામાં જવાથી પોતાનું કાંઈજ ખોટું થયું નથી, એટલું જ નહિ પણ પોતાની કારીગીરીથી ત્યાંથી છૂટી થઇ શકીશ, એમ તેને ખાત્રી હતી. એથી ઉલટું, નયનપાળ જેવા કામાંધના પાશમાંથી છૂટા થવુ, એ તેને મહા કઠિણ લાગ્યું હતું. આથી ઇન્દિરાએ વિચાર્યું કે, આવી સ્થિતિમાં ઉદેપુરીના મહાલયમાં દાસી થઈ રહેવું, એ પણ એક પ્રકારનો છૂટકારોજ છે. જે નોકર તેને બેગમ પાસે લઈ ગયો હતો, તેણે ઉદેપુરી પાસે જઇ ઇંન્દિરાને બેગમ સાહેબના સામી ઉભી રાખી. "બાદશાહ સલામતે આ દાસી આપને સારૂ મોકલી છે," એમ અતિ વિનયથી કહ્યું. તેને જોતાંજ ઉદેપુરી કેટલોક વખત સ્તબ્ધ જેવી બની, તેમ ઇન્દિરા પણ બેગમને જોઇ કેટલીક વાર સુધી તટસ્થ તથા ચકિત થઇ ઉભી રહી. તેના મનમાં નાના પ્રકારના વિચાર આવ્યા. ઉદેપુરી સ્વરૂપમાં ઘણી જ સુંદર હતી. મુગલ જનાનામાંજ પોતાનો સર્વ કાળ ગાળતી હોવાથી, મુગલ સ્ત્રીઓના શરીરમાં જે મદજન્ય પ્રમાદ એની મેળે આવી રહેલો હોય છે, તે પ્રમાદ આનામાં પણ હવે પૂર્ણ

પણે આવી વસેલો હતો. તેની આંખો ઘુઘવાયલા જેવી જણાતી હતી. તે વખતનો તેનો પોશાક કેવળ મુગલ સ્ત્રીના જેવોજ હતો. ઉદેપુરી અત્યારે એક કીનખાબના તકીયા ઉપર અઢેલીને પડેલી હતી. એક દાસી ઓશિકે તથા એક પાંગથે ઉભી રહી ખસના—વાળાના પંખાથી તેને વા નાંખતી હતી. અત્યારે તે લીલો પોશાક પહેરી બેઠી હતી. નખથી શિખા સૂધી કેવળ લીલાં કાચી કેરી જેવાં નિલ મણીનાં આભૂષણથીજ તે ઢંકાયલી હતી. ઉદેપુરીનો આ ઠાઠ તથા આ વૈભવ જોઇ, ઇન્દિરાને પ્રથમ તો અતિશય આશ્ચર્ય લાગ્યું. ક્ષણ માત્ર આ અત્યાશ્ચર્યતા ટકયા બાદ, ખિન્નતાએ ઇંદિરાની મુખ ચર્યાને ઘેરી લીધી "ઉદેપુરના ઘરાણાની કહેવરાવવા, ઉદેપુરી નામ ધારણ કરી, આ રાજપૂતની છોકરીએ તે શો આ મુગલાઇ ઠાઠ સ્વીકાર્યો છે? એક વખત માણસ વહી ગયું, પછી તેની શી અવસ્થા થાય છે? તેનો આ પ્રત્યક્ષ દાખલો છે. હવે આવી આ બાઇસાહેબની આપણે દાસી બની કામ કરીશું. શું આપણાં પણ નશીબનો ચમત્કાર!" ઉદેપુરીને જોઇ આવા અનેક વિચાર ઇંદિરાના મનમાં ઘોળાવા લાગ્યા. ખિન્નતા અધિકાધિક થવા લાગી. એટલામાં તેને જણાયું કે, ઉદેપુરીની મૃદુ દૃષ્ટિ પોતાના તરફ વળી છે. આવું જોઈ તેની સાથે નજર ન મેળવવા વાસ્તે ઇન્દિરાએ પોતાની દૃષ્ટિ બીજી તરફ ફેરવી નાંખી.

આટલી વાર આપણા તરફ ઉદેપુરીની નજર નથી અને તે હમણાંજ આપણા તરફ ફરી એમ ઇન્દિરાને લાગ્યું. પણ ખરું જોતાં તેમ હતું જ નહિ. ઉદેપુરીની નજર મૃદુ પણ ઘણી તીક્ષ્ણ હતી. તે કઇ બાજુ જુવે તે સમજવું ઘણુંજ કઠિણ હતું. તે કોઇના સામું જોતીજ નથી. જોનારને એમજ લાગે કે, માત્ર સુસ્તપણે અર્ધી મીચેલી આંખો આમ તેમ ફેરવે છે. પણ ખરી રીતે તેમ ન હોતું. તેની સુસ્તપણે ફરતી દેખાતી દૃષ્ટિથી પોતાની આજુબાજુ શું થાય છે? તે તે સઘળું જોઇ શક્તી હતી, એટલુંજ નહી પણ તેવીજ નજરથી એકાદા ચહેરા સામું જો તે માણસના મનમાં શું શું ચાલે છે, તે અંશત જાણી લેવામાં ઉદેપુરી અતિ કુશળ હતી, અને એજ પ્રમાણે માણસનો સ્વભાવ ઓળખવામાં પણ તે બહુજ ચતુર હતી. હમેશાં મિજાજના પ્રમાદમાં રહેવું અને ઘુઘવાયલી આંખો રાખવી, એ મુગલ સુંદરીઓનુ એક મોટું લક્ષણ ગણાતું હતું, અને તેથી ઉદેપુરીએ પણ તે મહા લક્ષણને પોતાનામાં આણ્યું હતું. એમ છતાં પણ રાજપૂતાણીની નૈસર્ગિક ચાલાકી કાંઇ તેના શરીરમાંથી ગઇ ન હોતી.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ઉદેપુરી કેટલીકવાર સૂધી ઇંદિરાના સામું જોઇ રહી, અને પછી જાણે કોઇ ફળમાંનો રસ એકદમ ચૂસી જતું

નથી દાસી મોકલી આપી છે તે કેવી છે? ક્યાં ગઇ? કેમ અહીં જણાતી નથી? મને તો એમ જ લાગ્યું કે, તું એને તારી પાસે ને પાસે જ રાખીશ. મારે એને જરા મળવું છે, એની સાથે કેટલીક વાત કરવી છે, અને એટલાજ માટે મેં એને અહીં મોકલી આપી છે.”

બાદશાહના એકે એક શબ્દ ઉદિપુરીનું હૃદય વિંધી નાંખતા હતા. તેના કાળજામાં આડા ને અવળાજ સાલ્યા કરતા હતા. “દાસી કરીને જેને મોકલી આપી, તેને જ આજ પોતે જાતે જોવા આવ્યા? ભલે, જાતે આવ્યા તો આવ્યા, પણ આવતામાંજ બીજું ત્રીજું કાંઈ ન પૂછતાં તે છોકરીનીજ ખબર પૂછે છે? વળી તેની જોડે મારે કાંઇ વાત કરવી છે, મારે કાંઇ તેને પૂછવું છે, એવું જે બોલે છે તેમાં કાંઇ પણ ગુપ્ત ભેદ સમાયલો છે ખરો.” આવા આવા અનેક વિચારો બેગમને આવ્યા. પોતાની પાસે બેઠેલા બાદશાહ સાથે એક અક્ષર પણ ન બોલવાના તેણે કરેલા નિશ્ચય પ્રમાણેજ તે વરતી. તેમ તેના તરફ તેણે જોયું સરખું પણ નહિ. પગમાં પહેરેલાં ઝાંઝરની ખીલીઓને જડેલા હીરા ઉપર દૃષ્ટિ સ્થાપી દઇ, બેગમ ચુપચુપ બેસીજ રહી.

તેની આવી કૃતિ તથા અવાક્‌પણાંનો અર્થ બાદશાહ બીલકુલ જાણી શક્યો નહિ, તેથી તેણે પ્રાણપ્યારી! તુ કેમ બોલતી નથી? પેલી દાસી ક્યાં છે? આ પ્રશ્નો પૂછ્યા કર્યા. આ ઉપરથી ઉદિપુરી, બાદશાહ તરફ જરાક વક્ર દૃષ્ટિ કરી બોલી, “આટલી બધી એની જરૂર હતી તો પછી એને ત્યાં જ કોઇ ઠેકાણે લઇ જઇ જે પૂછવું હતું, તે કાં ન પુછી લીધું? એને અહીં મોકલી તેને પગલેજ આપને આવવાની એટલી બધી શી જરૂર હતી?”

“એવી જરૂર છે, માટે તો આવ્યો છું. એ દાસી તે કાંઇ જે તે નથી. એની પાસેથી ઘણી વાતો કહડાવવી છે. આટલા દિવસ જે કાર્ય સિદ્ધિ કરવા હું વારંવાર કહેતો હતો તે હવે શી રીતે સિદ્ધ કરીશ? તેનો સર્વ નીકાલ એની વાતમાંથીજ થઇ શકે એમ છે. પ્રિય ઉદિપુરી! તારી મદદ મને જે તે કાર્યમાં આવશ્યક છે, અને તેથીજ હું મારાં ઘણાં ખરાં કામ અહિં તારી પાસે બેસીનેજ કરૂં છું. પણ સાચું બોલ, મારી પ્રાણવલ્લભા, તું આજે આમ રીસાયલી જેવી કેમ લાગે છે? તને આજે થયું છે શું? આજે તું કેમ મારી જોડે બરાબર બોલતી નથી? કેમ તું મારી સામુ પણ ન જોતાં નીચી નજર રાખી બેસી રહી છે? આ તે શું કહેવાય? જે દાસી તારા તરફ મોકલવામાં આવી છે, તે તો જસવંતસિંહના એક મોટા સ્વામિભક્ત માણસની બહેન થાય છે, એણેજ આપણા નયનપાળની આંખમાં ધૂળ નાંખી, રાણી ચંદ્રાવતીને નસાડી મૂકી. અને પોતાનું ભવિષ્યમાં શું થશે?

તેની બીલકુલ દરકાર પણ ન કરતાં, રાણી ચંદ્રાવતીનો પોશાક પહેરી, રાણીને ઠેકાણે આવીને બેઠી. તને શું કહું! તુંજ જો કે એનામાં કાંઇક વિશેષપણું છે કે નહી? નયનપાળને તો હમણાં એક અંધારી કોટડીમાં પૂરી મુક્યો છે. એ કાંઇ જ કામનો માણસ નથી. એના માણસોમાં ચોકશી કરી ત્યારે આ વાત જણાઇ આવી છે. એ છોકરીનું ધૈર્ય તથા ચાતુર્ય-જોઇ, એના રૂપથી ભૂલાઇ, નયનપાળે તો એને પોતાના ઘરમાં પૂરી રાખી હતી, અને મને એમ કહ્યું કે, ઘણો જ સખત જાપતો રાખતાં છતા પણ એ છોકરી મને ફસાવી જતી રહી. પણ એની લુચ્ચાઇ તરતજ પકડાઇ ગઇ, અને આને પકડી મંગાવી અહી મોકલાવી દીધી. ગમે તેવાને પણ દિવાનો કરી મૂકે એવું જ તેનું રૂપ અને કૃતિ છે, એમાં કાંઇજ સંશય નહી."

ઔરંગઝેબ તો આ બધું સરળપણે બોલતો હતો, પણ ઉદેપુરીને તે કાંઇ જ ખરૂં લાગતું નહોતું. તે વાતને ઉદેપુરી હુંકારો પણ આપતી નહોતી. આવી રીતની ઉદેપુરીની કૃતિ બાદશાહ બીલકુલ સમજ્યો નહી. વારંવાર—"પેલી દાસી ક્યાં છે? એને બોલાવી મંગાવો" આવા જ પ્રશ્ન ઔરંગઝેબ કર્યા કરે, પણ આ તો એકની બે થઇજ નહી. છેવટે તેણે જાતે ઉઠીને એક દાસીને બોલાવી અને તેને ઇંદિરાને બોલાવી લાવવાનો હુકમ કર્યો. ઉદેપુરીથી આ વાત સહન થઇ શકી નહિ, તેથી મારૂં આજે જરા માથું દુઃખે છે, માટે હું પલંગ ઉપર જઇને જરા પડું છું. એને જે પૂછવું હોય તે અહી પુછવાની શી જરૂર છે? બીજે કોઇ ઠેકાણે લઇ જઇને પૂછો." આવું મિષ કરી, તે ત્યાંથી ઉઠી ગઇ.

બાદશાહે આ શબ્દો સાંભળ્યા હોય એમ જણાયું નહિ. કારણ તેનો તેણે કાંઇ જ ઉત્તર વાળ્યો નહીં. તેનું એકંદર લક્ષ સામેથી આવતી ઇન્દિરા તરફ લાગેલું હતું. ઇંદિરાને આવતી જોઇ ઉદેપુરી ઘણી જ ગભરાઇ અને પોતાનાથી હવે આ કૃત્ય સહન નહી થાય એમ ધારી, પાછલે દરવાજેથી લાગલીજ તે બહારના રંગમેહેલમાં જતી રહી.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

ઇંદિરાની કાર્યસિદ્ધિ.

ઉદેપુરી એગમ ક્રોધની મારી લાલચોળ થઇ ગઇ તથા ત્યાંથી ઉઠીને ચાલી ગઇ તે બાદશાહે કાંઇજ જાણ્યું નહિ. અગર જો જાણ્યુ હશે તોપણ તેણે તે તરફ બીલકુલ લક્ષ જ દીધું નહિ. બાદશાહે આ

કામ જાણી જોઇને કર્યું, કે પછી ખાસ બેગમને ચીડવવાને વાસ્તે કીધું, તે અમે કહી શકતા નથી. પણ એટલુ તો ખરૂંજ કે, તેણે ઉદેપુરીને જતી જોઇ, છતાં પણ બીલકુલ બોલાવી સરખી પણ નહીં. ઇંદિરાને ઓળખીને તથા તેનાં પરાક્રમનાં વર્ણન સાંભળીનેજ માત્ર બાદશાહ સતોષ પામ્યો નહતો. તેથી તેને પોતાની રૂબરૂ બોલાવી, બરાબર નખથી શિખા સૂધી જોવી, તથા તેનેજ મ્હોડે તેની હકીકત સાંભળવી, એવી તેને ઇચ્છા થઇ. આથીજ એને ઉદેપુરીના મહેલમાં બોલાવી. ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને ખબર હશેજ કે, ઔરંગઝેબ કેટલો હઠીલો અને આગ્રહી સ્વભાવનો માણસ હતો. ઉદેપુરી ઉપર તેનો અપ્રતિમ પ્રેમ હતો ખરો, પણ એક વખત તો તેણે જે ધાર્યું હોય તે કરે ત્યારે જંપે, એવો આ મુગલ બાદશાહ હતો. આપણી કૃતિ અમુકને રૂચિકર નથી, માટે તે ન કરવી, આવો વિચાર તો તેના મનને સ્પર્શજ કરી શકતો નહોતો. પોતાને જે ગમ્યું, તે તો ગમે તે પ્રકારે પણ તે કરે, ત્યારેજ તે જંપે એવો તેનો સ્વભાવ હતો. આથી જ તેણે ઉદેપુરીના ઉન્મત્તપણા ઉપર આ વખતે બીલકુલ લક્ષ દીધું નહિ. અને હજી સૂધી ઇંદિરા ન આવી, માટે ફરીથી બીજી દાસીને તેડવા મોકલી.

આગળ કહ્યું છે કે, ઉદેપુરી ત્યાંથી ઉઠી જઇને પોતાના રંગમહાલયમાં ગઇ. પણ તેના સંતપ્ત મને તેને ત્યાં કાંઇ જંપીને બેસવા દીધી નહી. બારણું અડકાવી બેગમ ત્યાં જ ઉભી રહી, અને હવે બાદશાહ ઇંદિરા સાથે શી શી વાતો કરે છે? તે સાંભળવા પોતાનું મન સંપૂર્ણ અંશે ત્યાંજ સ્થાપી દીધું. બારણાંની ફાટ સાથે અડકાડેલા કાનમાં બરાબર અવાજ આવશે કે નહી? એમ શકા પડવાથી, તેણે ધીરે રહીને બારણું જરાક અધખોલુ કર્યું. અહી ઉભાં રહેવાથી એને જોઇ પણ શકાશે તથા વાત પણ સ્પષ્ટ રીતે સાંભળી શકાશે, એવી ધારણાથી ઉદેપુરીને હવે બેવડો સતોષ થયો.

બે ત્રણ વખત બોલાવવા આવ્યું ત્યારે ઇંદિરા એક વખત આવી. કેટલાંક માણસોનું એમ પણ હોય છે કે જ્યારે તેઓ મોટા સંકટમાં આવી પડે છે, ત્યારે તે સકટમાંથી શી રીતે છૂટી જવું? તેની જ્યારે યુક્તિઓ ખોળવા તેનું મન રોકાયલું હોય છે ત્યારે તેઓ હંમેશ કરતાં વધારે સુંદર દેખાય છે. આ જનાનખાનામાં આવતાં જ ઇંદિરાના મનને એક પ્રકારનું તો સમાધાન થયું હતું. પણ હવે આ કારાગૃહમાંથી શી રીતે છટકી જવું? તેનીજ ઘડભાંજ તેના મનમાં ચાલતી હતી. પુનઃ પુનઃ જણાવવું આવશ્યક નથી કે, એના જેવી ધીટ કાળજાવાળી બીજી ભાગ્યે જ કોઇ સ્ત્રી હશે.

ઇંદિરા આવી અને દૂર જ ઉભી રહી. તે હવે દાસી બની હતી, તેથી દાસીની યોગ્યતા પ્રમાણે તેણે બાદશાહને કુર્નસ કરવી જ જોઇએ. પણ ઇંદિરાએ તેવું કાંઈ કર્યું નહિ. બાદશાહે તે તરફ કાંઈક લક્ષ આપ્યું ખરૂં. ઔરંગઝેબ દીર્ઘનેત્રી હતો અને તેનાં દીર્ઘ નેત્રમાંથી આવી વાત કદી પણ ખસી શકે, એવો સંભવજ નહોતો. તે તરતજ બોલી ઉઠયો,—"કેમ રે લોંડી, તું કયાં છે? અને કોના સામી ઉભી છે? તેનું તને કાંઇ પણ ભાન છે કે?" ઇંદિરાએ તુરત જ જવાબ દીધો—"હાજી, તેનું ભાન કેમ ન હોય? હું જાણું છું કે હું આલમગીર બાદશાહના સામી ઉભી છું."

શાહે કહ્યું,—ત્યારે તું નીચી વળી, કુર્નસો કરી, દાસીની માફક નમીને ઉભી કેમ રહેતી નથી?

ઇન્દિરા—હું કાંઇ દાસી નથી. હું કાંઇ મારી મેળે આપ સલામતનાં દર્શન લેવા આવી નથી. અસલ રાજપૂતાણી, મુસલમાનના સામી—પછી તે બાદશાહ હો, અમીર હો કે ચાહે તો કોઇ અદના હો, પણ તેના સામે કદી પણ નમીને ઉભી રહેતી જ નથી."

ઔરંગઝેબને આવા હિમ્મતના અને તેનું કાળજું ચીરી નાંખે તેવા બોલાયલા શબ્દો પોતાની જ સામે સાંભળવાનો કોઇ પણ દિવસ વખત આવ્યો નહોતો, તેથી આ શબ્દો તેને કાને પડતાં જ તેનો ક્રોધાગ્નિ એકદમ પ્રદિપ્ત થઇ ગયો, અને રક્ત થયેલાં નેત્રોમાંથી તો જાણે ખરેખરો જ ક્રોધાગ્નિ ઝરતો હોય, તેમ જણાવા લાગ્યું.

થોડીવાર ચૂપ બેસીને, તે એકદમ બોલ્યો,—"અરે લોંડી! તને ખબર છે કે, તું આ શબ્દો કોના આગળ બોલે છે?"

આ પ્રશ્નના જવાબમાં ઇંદિરા જરાક હસી, જેથી બાદશાહ વધારે ચીડાઇને બોલ્યો, "રાણી ચન્દ્રાવતીને જ્યારે તેં નસાડી મૂકી ત્યારે આગળ તારી શી દશા થવાની છે? તેનો તેં કાંઇ વિચાર કર્યો હતો?"

ઇંદિરા—"શું થવાનું છે? તેનો વિચાર કરવાની બીલકુલ જરૂર નહોતી, અને જે થવાનુ છે તેનો આદરપૂર્વક સ્વીકાર કરી, પ્રાણ જતાં સૂધી પણ ધારેલું કામ પાર પાડીશ જ, એવો ઠરાવ તે જ વખતથી કરી મૂકયો હતો. એટલા માટે જે જે વિચાર મારે કરવા સરખા હતા તે આગળથી જ કરી રાખ્યા છે. હવે બીજું શું?

બાદશાહ—તે શા શા વિચાર?

ઇંદિરા—જે વીતવાનું હોય, તે સામે બીલકુલ ન ડગતાં, સામે મ્હોંએ જ ઉભા રહેવું એજ?

બાદશાહ—ત્યારે તો તારી અહી અમે ગમે તે વલે કરીએ તે સામે

તો તું થવાની નહિજને? ધાર કે અમે તને આ એકોદા સીદી સાથે પરણાવી દઈએ તો?

ઇંદિરા—માણસના નસીબમાં જે લખ્યું હશે તે જ થશે. તેમાં માણસનુ કાંઇ ચાલી શકનાર છે?

બાદશાહ—એવું તત્ત્વજ્ઞાન મારી પાસે ચાલનાર નથી. હું આલમગીર જે મનમાં ધારીશ તે કરીશજ અને તેમાં નશીબ બશીબ કાંઇજ કરી શકશે નહીં.

ઇંદિરા—આનો જવાબમાં પ્રથમ તો હસી અને પછી ધીરે રહીને બોલી—આપના મનમાં પણ અમુક ધારવું અને અમુક ન ધારવું, એ પણ નશીબની જ વાત છે.

જરા નિરૂત્તર થઇ જઇ, બાદશાહ બોલ્યો—ઠીક, ઠીક, તે ચન્દ્રાવતીને ક્યાં નસાડી મૂકી છે અને ક્યાં સતાડી છે, તે મને કહે જોઇએ? લે બોલ હવે. એમાં જો તારી ચતુરાઇ જણાશે તો પછી તને દાસીમાં જ રાખવી, કે એથી કોઇ ચડતી પાયરીપર ગોઠવવી, તેનો વિચાર કરીશું: લે બોલ જોઇએ, તને એ યુક્તિ કોણે દેખાડી?

ઇંદિરા—મારા ભાઇ દુર્ગાદાસે અને મે જ ખોળી કાઢી. મને વળી દેખાડનાર કોણ? અમે બેઉએ એ કામ પાર પાડયું છે. ચન્દ્રાવતી બાઇ સાહેબના મહેલ નીચે પહેરો મુકવામાં આવ્યો, ત્યારથી અમે અનુમાન કર્યું હતું કે, બાઇ સાહેબના ઉપર કાંઇ ને કાંઇ આફત આવનાર છે જ. પહેલાં તો હુ એક ગોવાળીઅણનો વેશ લઇ, કુંવર સાહેબને લઇ જઇને ગોવાળીઆવાડમાં એક ગોવાળીઆને ત્યાં મૂકી આવી. પછી મારો તેજ વેષ લઇ બાઇસાહેબને પહેરાવી ત્યાંથી કાઢયાં અને હું તેમનો વેષ ધારણ કરી, તેમની જગ્યાએ બેઠી. છોકરો કાંઇ રડતો કેમ નથી? આવી કોઇને શંકા આવે માટે બહાર એવી અફવા ફેલાવી કે, છોકરો તો મરી ગયો અને એને ત્યાં જ એક ખાડો ખોદીને દાટી દીધો." આ બધી વાત ઇન્દિરા કેવળ સરળ ભાવથી જ કહેતી હતી. છોકરો મરી નથી ગયો, પણ જીવતો છે. આવી વાત બાદશાહે જ્યારે સાંભળી ત્યારે તે જરા વિસ્મય થઇ, વચ્ચેજ બોલી ઉઠયો, "શાબાસ, શાબાસ, તુ તો મોટી કારસ્તાની જણાય છે, અને એકાદ બાદશાહના જનાનખાનામાં રાણી બનીને બેસવા યોગ્ય દેખાય છે." બાદશાહના મોમાંથી આ શબ્દો નીકળતા જોઇ, પાછળ સંતાઇ રહી સાંભળનાર ઉદેપુરી તો લાલચોળ જ બની ગઇ. તેણે જોયું કે, બાદશાહનું મન આનામાં આસક્ત થયું છે, અને હવે એ એની સાથે લગ્ન કરવાનોજ. આવો વિચાર તેને સ્ફુરતાં ક્રોધને લીધે ઉદેપુરીએ પોતાનો હોઠ એટલા જોરથી દાંતમાં દબાવ્યો કે, તેમાંથી લોહીની તસરો ફૂટી આવી.

આણી તરફ બાદશાહ ગંભીરપણે ઇન્દિરાને પૂછે છે, તેં તારો જીવ આટલા બધા જોખમમાં શા માટે નાંખ્યો વારૂ?

ઇન્દિરા—સ્વામિ ભક્તિ અને કૃતજ્ઞતાનેજ માટે. બીજો શો હેતુ હોઇ શકે? આ જ વંશપરંપરા થયાં જેનું અન્ન ખાઈ, અમારાં શરીર બંધાયાં છે તેને સંકટમાં જોઇ બચાવ કરવો, તે અમારૂં કામ જ છે.

બાદશાહ—રાણીને અહિં દરબારમાં આવવું, તે શું તેને માથે સંકટ કહેવાય કે?

ઇન્દિરા—સંકટ નહી તો બીજું શું? તારા જેવો કપટી અને કૃતઘ્ની આ જગતમાં બીજો કોઇ છે કે? જે જસવંતસિંહ મહારાજે તારી આટલી આટલી નોકરી બજાવી, પોતાના જાતભાઇની પણ નિંદા સહન કરી, જેણે તારો પક્ષ સ્વીકાર્યો, તેનાજ છોકરાને તેં દરબારમાં બોલાવી, માન આપવાનું મિશ ક્હાડી, ઝેર દીધું, અને તેની રાણી તરફની અભિલાષાને લીધે, તેને પકડી લાવવા સારૂં આટલું બધું લાવ લસ્કર મોકલ્યું. તો તારો ભરોંસો કોણ કરે? માટે અમે જે કર્યું છે તે અત્યુત્તમજ કર્યું છે. અમે શું જાણતાં ન હોતાં કે, અહિં આવવાથી બાઇસાહેબની શી દશા થવાની છે? પણ બાદશાહ તું આટલું તો પક્કું ધ્યાનમાં રાખ કે, રાણીજી અસલ ઉદેપુરના રાજવંશની છે. તે તો એક ક્ષણ પણ તારૂં આવું ક્ષુદ્ર અપમાન સહન કરતજ નહિ. એકજ ક્ષણમાં પોતાનું શરીર અહી રઝળતું નાંખી, તે તો ક્યારનીએ સ્વર્ગમાં ગઇ હોત. નકલી અને હલકા કુળની હોય તે જ પોતાના દેહને ભ્રષ્ટ કરી, તારા વૈભવનો સ્વીકાર કરે.

આવી નિર્ભય રીતે પોતાની જ સમક્ષ કોઇ પણ આજ સુધી બોલી શક્યું હોય, એમ ઔરંગઝેબને સાંભરતુ ન હોતું. તેમાં પણ આ બોલનારી એક અબલા સ્ત્રીને જોઇ, બાદશાહ તો છક્કજ થઇ ગયો. એ હજી પણ આગળ શું બોલવાની છે? તે બાદશાહ સમજી શકતો ન હોતો. આવા સંતાપને લીધે તેને કાંઇ શિક્ષા કરવી કે કેમ? તે પણ બાદશાહને સુઝે નહી.

છેવટનું મ્હેણું ઉદેપુરી બેગમ માટેજ કહ્યું છે, એમ જાણી બાદશાહ કહેવા લાગ્યો. "જેના સંબંધમાં તું આટલું બધુ બોલે છે, તે આજ મારી પટ્ટરાણી છે તે તું ધ્યાનમાં રાખજે. તારે તેનાજ આગલ દાસી બનીને રહેવાનું છે, તે ધ્યાનમાં રાખજે. તું હવે તેની દાસી છે, માટે એ પોતાને જે ગમશે તે તને કરશે."

આનો કાંઇ પણ જવાબ ન દેતાં ઇન્દિરા ફરીથી હસી. છેવટે બાદશાહ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. મારૂં માથું દુઃખે છે એમ કહી અંદરના

તો તું થવાની નહિજને? ધાર કે અમે તને આ એકાદા સીદી સાથે પરણાવી દઇએ તો?

ઇંદિરા–માણુસના નસીબમાં જે લખ્યું હશે તે જ થશે. તેમાં માણુસનું કાંઇ ચાલી શકનાર છે?

બાદશાહ–એવું તત્ત્વજ્ઞાન મારી પાસે ચાલનાર નથી. હું આલમગીર જે મનમાં ધારીશ તે કરીશજ અને તેમાં નશીબ બશીબ કાંઇજ કરી શકશે નહી.

ઇંદિરા–આના જવાબમાં પ્રથમ તો હસી અને પછી ધીરે રહીને બોલી–આપના મનમાં પણ અમુક ધારવું અને અમુક ન ધારવું, એ પણ નશીબની જ વાત છે.

જરા નિરૂત્તર થઇ જઇ, બાદશાહ બોલ્યો–ઠીક, ઠીક, તે ચન્દ્રાવતીને ક્યાં નસાડી મૂકી છે અને ક્યાં સંતાડી છે, તે મને કહે જોઇએ? લે બોલ હવે. એમાં જો તારી ચતુરાઇ જણાશે તો પછી તને દાસીમાં જ રાખવી, કે એથી કોઇ ચડતી પાયરીપર ગોઠવવી, તેનો વિચાર કરીશું. લે બોલ જોઇએ, તને એ યુક્તિ કોણે દેખાડી?

ઇંદિરા–મારા ભાઇ દુર્ગાદાસે અને મે જ ખોળી કાઢી. મને વળી દેખાડનાર કોણ? અમે બેઉએ એ કામ પાર પાડયું છે. ચન્દ્રાવતી બાઇ સાહેબના મહેલ નીચે પહેરો મુકવામાં આવ્યો, ત્યારથી અમે અનુમાન કર્યું હતું કે, બાઇ સાહેબના ઉપર કાંઇ ને કાંઇ આફત આવનાર છે જ. પહેલાં તો હું એક ગોવાળીઅણનો વેશ લઇ, કુંવર સાહેબને લઇ જઇને ગોવાળીઆવાડમાં એક ગોવાળીઆને ત્યાં મૂકી આવી. પછી મારો તેજ વેષ લઇ બાઇસાહેબને પહેરાવી ત્યાંથી કાઢયાં અને હું તેમનો વેષ ધારણ કરી, તેમની જગ્યાએ બેઠી. છોકરો કાંઇ રડતો કેમ નથી? આવી કોઇને શંકા આવે માટે બહાર એવી અફવા ફેલાવી કે, છોકરો તો મરી ગયો અને એને ત્યાં જ એક ખાડો ખોદીને દાટી દીધો.” આ બધી વાત ઇન્દિરા કેવળ સરળ ભાવથી જ કહેતી હતી. છોકરો મરી નથી ગયો, પણ જીવતો છે. આવી વાત બાદશાહે જયારે સાંભળી ત્યારે તે જરા વિસ્મય થઇ, વચ્ચેજ બોલી ઉઠયો, “શાબાસ, શાબાસ, તું તો મોટી કારસ્તાની જણાય છે, અને એકાદ બાદશાહના જનાનખાનામાં રાણી બનીને બેસવા યોગ્ય દેખાય છે.” બાદશાહના મોમાંથી આ શબ્દો નીકળતા જોઇ, પાછળ સંતાઇ રહી સાંભળનાર ઉદેપુરી તો લાલચોળ જ બની ગઇ. તેણે જોયું કે, બાદશાહનું મન આનામાં આસક્ત થયું છે, અને હવે એ એની સાથે લગ્ન કરવાનોજ. આવો વિચાર તેને સ્ફુરતાં ક્રોધને લીધે ઉદેપુરીએ પોતાનો હોઠ એટલા જોરથી દાંતમાં દબાવ્યો કે, તેમાંથી લોહીની ધારો ફૂટી આવી.

આણી તરફ બાદશાહ ગંભીરપણે ઇન્દિરાને પૂછે છે, તેં તારો જીવ આટલા બધા જોખમમાં શા માટે નાંખ્યો વારૂ ?

ઇન્દિરા—સ્વામિ ભક્તિ અને કૃતજ્ઞતાનેજ માટે. બીજો શો હેતુ હોઇ શકે ? આ જ વંશપરંપરા થયાં જેનું અન્ન ખાઈ, અમારાં શરીર બંધાયાં છે તેને સંકટમાં જોઇ બચાવ કરવો, તે અમારૂં કામ જ છે.

બાદશાહ—રાણીને અહિ દરબારમાં આવવું, તે શું તેને માથે સંકટ કહેવાય કે ?

ઇન્દિરા—સંકટ નહી તો બીજું શું ? તારા જેવો કપટી અને કૃતઘ્ની આ જગતમાં બીજો કોઇ છે કે ? જે જસવતસિંહ મહારાજે તારી આટલી આટલી નોકરી બજાવી, પોતાના જાતભાઇની પણ નિંદા સહન કરી, જેણે તારો પક્ષ-સ્વીકાર્યો, તેનાજ છોકરાને તેં દરબારમાં બોલાવી, માન આપવાનું મિશ કહાડી, ઝેર દીધું, અને તેની રાણી તરફની અભિલાષાને લીધે, તેને પકડી લાવવા સારૂ આટલું બધુ લાવ લશ્કર મોકલ્યું. તો તારો ભરોંસો કોણ કરે ? માટે અમે જે કર્યું છે તે અત્યુત્તમજ કર્યું છે. અમે શું જાણતાં ન હોતાં કે, અહિ આવવાથી બાઇસાહેબની શી દશા થવાની છે ? પણ બાદશાહ તું આટલું તો પકું ધ્યાનમાં રાખ કે, રાણીજી અસલ ઉદેપુરના રાજવંશની છે. તે તો એક ક્ષણ પણ તારૂં આવું ક્ષુદ્ર અપમાન સહન કરતજ નહિ. એકજ ક્ષણમાં પોતાનું શરીર અહી રઝળતુ નાંખી, તે તો ક્યારનીએ સ્વર્ગમાં ગઇ હોત. નકલી અને હલકા કુળની હોય તે જ પોતાના દેહને ભ્રષ્ટ કરી, તારા વૈભવનો સ્વીકાર કરે.

આવી નિર્ભય રીતે પોતાની જ સમક્ષ કોઇ પણ આજ સુધી બોલી શક્યું હોય, એમ ઔરંગઝેબને સાંભરતું ન હોતુ. તેમાં પણ આ બોલનારી એક અબળા સ્ત્રીને જોઇ, બાદશાહ તો છક્કજ થઇ ગયો. એ હજી પણ આગળ શું બોલવાની છે ? તે બાદશાહ સમજી શકતો ન હોતો. આવા સંતાપને લીધે તેને કાંઇ શિક્ષા કરવી કે કેમ ? તે પણ બાદશાહને સુઝે નહી.

છેવટનું મહેણું ઉદેપુરી બેગમ માટેજ કહ્યું છે, એમ જાણી બાદશાહ કહેવા લાગ્યો. "જેના સંબંધમાં તું આટલું બધું બોલે છે, તે આજ મારી પટ્ટરાણી છે તે તું ધ્યાનમાં રાખજે. તારે તેનાજ આગલ દાસી બનીને રહેવાનું છે, તે ધ્યાનમાં રાખજે. તું હવે તેની દાસી છે, માટે એ પોતાને જે ગમશે તે તને કરશે."

આનો કાંઇ પણ જવાબ ન દેતાં ઇન્દિરા ફરીથી હસી. છેવટે બાદશાહ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. મારૂં માથું દુ:ખે છે એમ કહી અંદરના

રંગ-મહેલમાં ગયેલી ઉદેપુરીની કાંઇ પણ ખબર અંતર ન લેતાં બાબાદશાહ ત્યાંથી ચાલ્યો જાય છે, તે જોઇ ઉદેપુરીને તો ક્રોધનો પારજ રહ્યો નહિ. ઉદેપુરીના મનની ખાત્રીજ થઇ ચૂકી કે જો આ ઇન્દિરાને અહીં બહુ વખત રાખીશ તો નક્કી બાદશાહનું મન પલળશે અને પછી એની જોડે લગ્ન કર્યા વગર રહેનાર નથી. આથી હવે ઇન્દિરા પોતાની નજર સામે પણ ન જોઇએ એમ જ એને થયું. પણ આજેજ એને કાંઈ કરી બેસું તો કાલે જે સંકટ માથે આવનાર છે, તે આજેજ આવી પડે એવી બીહીકને લીધે, હાલ તુરત તો બેગમે તે વિચાર મોકુફ રાખ્યો. બાદશાહના ઉઠ્યા પછી, થોડીવારે બેગમ ત્યાં આવી અને ઇન્દિરાને બોલાવી કહેવા લાગી કે,–તું અહી રહીશ તો તારી કાંઈ સારી ગતિ થવાની નથી, મારા બાપે મને બાદશાહને આપી બેગમ બનાવી છે છતાં હજી મારી એવી જરા પણ ઇચ્છા નથી કે, તારા સરખી કોઈ રંક રાજપૂત બાળા ઉપર એવો પ્રસંગ પડે અને તુ અહી રહીશ તો તારા ઉપર શું પ્રસંગ આવી પડશે? અને શું નહિ પડે? તે કાંઈજ કહી શકાતુ નથી. આલમગીરના જેવો ચંચળ મનનો બીજો કોઇ માણસ ભાગ્યે જ હશે. હમણાં કહેશે કાંઈ અને ઘડીવારમાં કરશે કાંઇ, એવી એના મનની અસ્થિર સ્થિતિ છે. તેથી તું અહી મારી દાસી બનીને રહી, એટલે સર્વ ચાસ્તી જતી રહે, એમ તો બીલકુલજ જાણીશ નહિ."

ઉદેપુરીના બોલવા ઉપરથી અને તે વખતે તેની મુખ મુદ્રાના ગાંભીર્ય ઉપરથી, ચાલાક ઇન્દિરા ચેતી ગઈ કે, બાઇ સાહેબ પેટનાં બળ્યાં બોલે છે. એના મનમાં આપણે માટે અદેખાઈ ઉભી થઇ છે અને તેથી આપણને કોઇક ઠેકાણે ખસેડી મુકવા એની તજવીજ છે. ઇન્દિરાએ જાણ્યુ કે, હવે ઉદેપુરીના આ વિચારનો લાભ આપણે લઈ લઇએ તો આ કારાગૃહમાંથી સત્વર મુક્તિ મળે ખરી. આ વિચારથી ઉદેપુરીને કહેવા લાગી–બાઇ સાહેબ! હું આપના મનના વિચારની બહાર છું, એમ બીલકુલ સમજશો નહિ. આપ જ મારો છૂટકો કરશો તો થશે. એમ જાણીનેજ હું એ ઇચ્છા કરતી હતી કે, ગમે તેમ કરી નયનપાળના હાથમાંથી એકવાર છૂટીને, બેગમ સાહેબના પગ પાસે ક્યારે જાઉ? દૈવે પણ અનુકુળજ કરી આપ્યું. હવે અહીથી સુખરૂપ રવાનગીરી કરી આપવી, એ આપનાજ હાથમાં. બેગમ સાહેબની આજ્ઞાની બહાર હું જરા પણ નથી."

ઇન્દિરાના આવા શબ્દોથી બેગમ સાહેબ તો ફુલાઇને ફાળકો થઇ ગયાં. "તને અહીથી તરતજ રવાના કરી આપીશ." "તુ બીલકુલ ગભરાઇશ નહિ," આવાં આવાં આશ્વાસનો આપી, ઇન્દિરાને પોતાની પાસે બોલાવીને બેસાડી અને કહેવા લાગી, "ઇન્દિરા! તું ખરેખરીજ રાજપુ-

તાણી છું, એમાં જરા પણ શક નહિ. તેથીજ તેં તારો જીવ આટલા બધા જોખમમાં નાંખીને પણ તારી રાણીજીને બચાવી લીધી. તું એમ ન સમજીશ કે હું આ મુગલના ઘરમાં આવીને પડી, એટલે આપણી પાછળની બધી રાજપૂત કુળની વાતો ભૂલી ગઇ છું. છે છે ઇન્દિરા! શું કહું? બાપે કસાઇને ઘેર ગાય વેચી, એટલે હવે આપણે શું કરી શકીએ? આપણ સ્ત્રીઓના હાથમાં શું હોય છે? મારી પણ એવીજ સ્થિતિ થઇ છે. પણ આમ બાહશાહી કુટુંબ જોડે છોકરીઓનો સંબંધ કરી આપવામાં તો તારા રાજાના બાપેજ પહેલ કરી આપી છે. અકબરશાહને જોધબાઇ આપી ન હોત તો......પણ હવે પાછલી વાતો શું-કામ છે કહાડીને! પણ ઇન્દિરા-રાખ, મારે તને એક વાત પૂછવાની છે. આ રૂપનગરના વિજયસિંહની કન્યા કેવી છે વારૂ!"

ઇન્દિરા-બેગમ સાહેબ, કેવી છે એટલે? સ્વરૂપ માટે પૂછતાં હો તો આજ ત્રિભુવનમાં એના જેવી સ્વરૂપવાન્ છોકરી ખોળી પણ મળવાની નથી. તેમજ આપણા રાજપૂતોને ઘટતા સર્વ ગુણોથી ભરેલી છે."

આ વર્ણન સાંભળતાં, બેગમ સાહેબના કપાળમાં જરાક કરચલી વળી. નાનપણમાં જોયેલી અને પછીથી તેને માટે સાંભળેલું કે રૂપનગરની રૂપસુંદરી પોતાના સ્વરૂપમાં રંભાને પણ લજાવે તેવી છે. પણ રૂપસુંદરીનો પત્ર વાંચી ઉપજેલા ક્રોધને લીધે બાદશાહ પાસે તેના બાપને શિક્ષા કરાવી, છોકરીને પકડી મંગાવવાનું કારસ્તાન જ્યારથી ઉદેપુરીએ ઉભું કીધું હતું ત્યારથી જેને તેને એ રૂપસુંદરીના રૂપ અને સૌંદર્ય વિશે જ પૂછ્યા કરતી હતી. રૂપસુંદરીના સ્વરૂપની અદ્વિતીયતા સાંભળતાં જ, બેગમ તે દુઃખથી કેવળ ગાંડીજ બની જતી હતી. ઉદેપુરી પોતે બાદશાહની ખરેખરી માનીતી છે એ જાણવા છતાં પણ બાદશાહનો અસ્થિર પ્રેમ તેના ઉપરથી કઇ ક્ષણે ઉતરી જશે, તેની તેને બીલકુલ જ ખાત્રી નહોતી. કારણ ઔરંગઝેબ એક તો જાતે મુગલભાઠ અને તેમાં વળી બાદશાહ, એટલે એના પ્રેમનો ભરોસો શો? જ્યાંસુધી આ પ્રમાણે ચાલે છે ત્યાંસુધી તો ઠીક છે પણ કાલેજ કોઇ બીજી સારા રૂપવાળી જોવામાં આવી અને એના તરફ લક્ષ ગયુ, એટલે થઇ ચૂક્યું. આ જ વિચાર હમેશાં તેના મનમાં ઘોળાયા કરતો હતો આથી બાદશાહનો પ્રેમ આપણા ઉપરથી જરા પણ ખસવા ન પામે, એટલા માટે સદોદિત યુક્તિઓ રચવામાં તેનો રાત દિવસ જતો હતો. એક વખત માણસ એક સ્થિતિમાં પડી ગયો, અને તે પછી તે જ સ્થિતિમાં જ સમાધાન માની લઈ, તેમાં જ તેનું તાદાત્મ્ય થઈ રહે છે, એમ નથી. આપણે જે સ્થિતિમાં આવી પડ્યા છીએ, તેમાં બીજા પણ આવી પડે, એવી તેને હંમેશાં ઇચ્છા

થયા કરે છે. બેગમ ઉદેપુરીની પણ આ જ સ્થિતિ હતી. તેને એમ જ થયા કરતુ. રાજપૂત ઘરાણાની જેટલી કન્યા મુગલ સરદારોના ઘરમાં આવી પડે, તેટલી સારી. એના મનને એમ જ લાગતું હશે કે, જેવી આપણી સ્થિતિ થઇ છે તેવી બીજીઓની સ્થિતિ થાય તો તેથી આપણો દોષ કાંઇક ઓછો ગણાય. રૂપવતી રૂપસુંદરીએ રાણી ચન્દ્રાવતી તરફ મોકલેલો પત્ર વાંચી, ઉદેપુરીનું મન એટલુ તો ઉદ્વેગ પામ્યુ હતું કે, તેણે એ નાદાન બાળકીને આ પત્ર લખવા માટે યોગ્ય શાસન આપવા બાદશાહને ભંભેર્યો હતો. જે ઉપરથી બાદશાહે પણ એવી પ્રતિજ્ઞા કરી કે, તે છોકરીને અહી પકડી લાવી, તેને આપણે મસાઉદ ખોજા સાથ પરણાવવી. આટલે સૂધી બધી ગોઠવણ તેઓના મન સાથે થઇ ગઈ હતી. પણ ઉદેપુરીના મનમાં હવે એમ થવા લાગ્યું કે, કદાચ તેને અહીં આણ્યા પછી એની દિવ્ય કાંતિ જોઇ, બાદશાહનું મન ચળી ગયું તો એજ પોતે એની જોડે નહી પરણે તેની શી ખાત્રી? આ વિચાર તેના મનમાં, તેજ દિવસથી સદોદિત ચાલ્યા કરતો હતો. એટલામાં જો તેના સૌંદર્ય માટે કોઇ તરફથી આવું કાંઇ સાંભળતી કે પછી તો થઈજ ચૂક્યું. એને એમ જ થઇ આવતુ હતું કે હવે શું કરૂં? અને શી રીતે આ બલાથી છૂટું. એને જરાએ શંકા નહોતી કે, બાદશાહ રૂપનગર જીતિ લઇ, એને બંધીવાન્ કરી, લાવ્યા વગર નહીં રહે, એને હવે કાંઇ પણ કરવા જેવું હોય તો એ જ હતું કે, રૂપસુંદરીને બાદશાહની નજરે પડતાં પહેલાં જ કાં તો ટુકી કરી નાંખવી, અથવા તો તેને તે જુએ તે અગાઉ જ મસાઉદની જોડે પરણાવી દેવી. સ્વરૂપ સૌંદર્યની ઇર્ષા દેવી! ગમે તેવા માણસને ખરેખર તું ધારે તેમ નાચ નચાવી શકે છે. આમાંથી કયો વિચાર સરળ છે અને તે પાર પાડવામાં કોણ સહાયભૂત થઈ પડશે તે બાબતના વિચારનો જ જાપ હવે બેગમ ઉદેપુરીએ કરવા માંડયો. આ કામમાં, શું, ઇન્દિરા તેને ઉપયોગી થઇ પડે એવી છે? કે પછી બાદશાહની ઇતરાજીમાં આવી પડેલો નયનપાળ આ કામ કરી શકે એવો છે? આવા પ્રશ્નો તેના મનમાં એક પછી એક ઉઠવા લાગ્યા. બાદશાહની તેના ઉપર પ્રથમ સારી મરજી હતી, અને રાજપૂતો પૈકી મોટા ઘરાણાનો હોઇ, હમણાં મુગલ બનેલો એવો આ એકજ રાજપૂત હતો. તેથી ઉદેપુરીની પણ મરજી એના ઉપર ઠરી હતી. હમણાં એની સ્થિતિ આવી થઇ ગઇ છે, તેથી બેગમને ઘણું ખોટું લાગ્યું, અને એકાએક તેના મનને એમ થઇ આવ્યુ કે, તેને આપણે છોડાવી, એનું લગ્ન ઇન્દિરા સાથે કરાવી દઇએ. તો એક રીતે ઇન્દિરા રૂપી જે કાંટો હાલમાં આપણા માર્ગમાં નડે છે, તે પણ જશે, તેમજ નયનપાળના

ઉપર એ મહેરખાની દેખાડવાથી તે આપણું કામ કેવળ ઇમાનદારીથી કર્યાં વગર રહેશે નહિ. આવો વિચાર બેચાર વખત મનમાં આવતાં, તેણે તેમજ કરવાનું નક્કી કર્યું હવે આ નિશ્ચય શી રીતે પાર પાડવો ? બાદશાહની ઇતરાજીથી જે કારાગૃહમાં પડેલો છે, તેનો શી રીતે છૂટકારો કરવો ? શી રીતે એને મળવું ? આટલી બધી વાત એની પાસેથી શી રીતે કરાવી લેવી ? એવા વિચારોથી તે સ્તબ્ધ બનીને બેઠી. આપણે માટે આટલી થોડીવારમાં શા શા વિચાર આવ્યા હશે ! તે ઇન્દિરાના સમજવામાં આવ્યું નહિ. તે તો પોતાના મનમાં એમ જ સમજતી હતી કે, પોતાના મત્સરમાં આવેલી બેગમ આપણો હમણાં જ છૂટકો કરશે અને આપણે પાછાં જોધપુર ચાલ્યાં જઇશું.

ઉદેપુરી તથા ઇન્દિરાની ઇચ્છાઓમાંથી કોની ઇચ્છા ફળીભૂત થાય છે ? તે હવે આપણે આગળ જોઇશું.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

દિલ્લી શહેરમાં એક પ્રવાસી.

ગયા પ્રકરણમાં કહી ગયા, તે વાતને લગભગ પાંચ છ દિવસ થઇ ગયા. આજે એક ગરીબ કંગાળ પ્રવાસીને દિલ્લી શહેરમાં આવતો આપણે જોઇએ છીએ. દિલ્લી શહેર આ વખતે અભ્યુદયની સર્વોત્તમ ટોચ ઉપર હતું. આખી દુનિયાંની ઉત્તમ કારીગીરી આજે દિલ્લીમાં જોવામાં આવતી હતી. તેમજ દિલ્લીનું દુર્દૈવ પણ એ હતું કે, તેમાં આખી દુનિયાંની અધમાધમ જે વસ્તુ અને મનુષ્યો, તેપણ ત્યાં જોવામાં આવતાં હતાં. કેટલાક ઉત્તમ શ્રીમતો પણ જણાતા હતા. તેમ કેટલાક લોક દરિદ્રતા દેવીના પગ ચાંપનાર પણ જણાતા હતા. તેમાં પરોપકારી લોકો પણ ઘણા હતા, તેની સાથે પરોપકારી પણ થોડા જણાતા ન હોતા. કોઇક મોટા દાનાર પણ હતા, તેમ કોઇક લોકો બીજાના દ્રવ્યનું અપહરણ કરનાર પણ તેમાં વસતા હતા. લક્ષ્મીના વાસવાળા આ શહેરમાં કોઇ પણ વાતની કમી નહોતી. અટળગ સંપત્તિની સાથે દારિદ્રયની પરમાવધિ, ડહાપણથી ઉભરાતા તેમજ મૂર્ખાઇની પરિસીમાએ પહોંચેલા સદ્ગુણના સમુદ્રની સાથે દુર્ગુણના મહાસાગર, અપરિમિત ચાતુર્યવાળાની સાથે લુચ્ચાઇથી સંપૂર્ણ ભરેલા, એવા અનેક જાતિના માણસો આ વખતે દિલ્લીમાં વસતા હતા, અર્થાત્ સર્વ તરેહની દિલ્લી એક ખાણ હતી. અભિમાનીના ગર્વને ઉતારનાર તેમજ કારીગરોનું પોષણ કરનાર આજ શહેર

ઘણાજ પ્રાચીન કાળથી દિલ્હીની ઉન્નતિ થતી આવતી હતી. અને તેની આજુબાજુ પાંચ પાંચ ગાઉપર એવાં મોટાં પ્રાચીન કાળની સંપૂર્ણ ઉન્નતિની ટોંચ ઉપર આવી ગયેલાં શહેરોની આજે પણ સાક્ષી પૂરતાં જૂનાં ખડીયેરો જણાતાં હતાં. ગમે તેમ હો, પણ પ્રાચીન કાળની પરંપરાથી જે ભૂમી ઉપર દિલ્લી વસેલુ હતું, તે ભૂમિનો પુનરુદ્ધાર આજે મુગલોના વખતમાં થતો હોય, એમ જણાતું હતું. અને આ બાદશાહના વખતમાં તો તેની સંપૂર્ણ ઉન્નતિ આવી હોય, એમ જ લાગતું હતું. આ વખતે આ શેહેરમાં ઓછામાં ઓછી દસ બાર લાખ માણસની વસ્તી હતી. એવો એક જાતનો હુન્નર નહોતો કે, જે આજે દિલ્લીમાં ચાલતો નહોય. દરેક પ્રકારની કળા અને દરેક પ્રકારનો વ્યાપાર આજે દિલ્લીમાં જોવામાં આવતો હતો. ગમે તેવો માણસ હોય, પણ તે દિલ્લીમાં જઇ પોતાનું પેટ ભરી શકતો હતો. પ્રાચીન કાળના ઇંદ્રપ્રસ્થની જગ્યાએ વસેલા અર્વાચીન કાળના દિલ્લીમા પણ આજે કેટલાક મહેલો, કેટલીક હવેલીઓ અને કેટલાંક મંદીરો જોવામાં આવતાં હતાં. ઔરંગઝેબ બાદશાહને ગાયન વિદ્યાનું ખરેખરૂં ઉંડું જ્ઞાન નહોતુ, કિંબહુના એને તેમાં મિઠાશ લાગતી નહોતી, જરા કંટાળો પણ હશે એમ કહીએ તો પણ ચાલી શકે. દિલ્લીના બાદશાહના દરબારમાં કોઇ ગાયકને તેની વિદ્યાની પ્રશંસામાં કોઇ દિવસ કાંઇ પણ ઇનામ, અકરામ કે શિરપાવ મળ્યો હોય, એમ કોઇને પણ ભાગ્યેજ સાંભરતું હશે. તો પણ એટલા ઉપરથી એમ સમજવાનું નહી જ કે, નગરમાં બીજા લોકોને પણ તે વિદ્યાનો શોખ નહોતો. દિવસની પેઠેજ રાત્રે પણ આ નગર ખીચોખીચ ભરેલું જણાતું હતું. જો કોઇ માણસ એકાદ વખત રાત્રિને વખતે આ શહેરમાં આવે અને ઠેકઠેકાણે ફરે તો તેને નાચ રંગ આદિનો આનંદ જ જણાય. પ્રવાસીને તો એમ જ લાગે કે, આ દિલ્લી નથી, પણ ગંધર્વોની અલકાપૂરી જ છે, કે જેમાં સદોદિત ગાનતાન અને નાચ રંગના આનંદ શિવાય બીજું કાંઇજ નથી. તેમ જો દિવસે આવ્યો હોય તો તેને એમ જ લાગે કે, આખી દુનિયામાં થતો સર્વ માલ એકલા દિલ્લી શહેરમાં જ ખપી જતો હશે, અને આખી દુનિયાના વેપારની ધડભાંજ અહી જ ચાલતી હશે. આવી સ્થિતિને લીધે કોઇ નવતર માણસ જો દિલ્લીમાં આવે તો તેથી કોઇને કાંઇ જ આશ્ચર્ય થવાનું કારણ રહેતુ નહિ, તેમ કોઇને આજ લગણ થયું પણ નહોતું. કારણ દરરોજ દિલ્લીમાં ઓછામાં ઓછાં દસ પંદર હજાર માણસની આવજા ચાલતી જ હતી, અને તેથી કોણ કોની તજવીજ કરે ? વરસોનાં વરસો સુધી પણ સાથે રહેલો માણસ કોણ છે તે ? પણ જાણવાની જેને જરૂર પડી ન હોય, તે નવતર આવેલાની તો દરકાર પણ

શું કરવા કરે ? આવા આ વિલક્ષણ શહેરમાં ઉપર જણાવેલો પેલો દરિદ્રી કંગાળ માણસ આવ્યો. તેની એકંદર ચર્ચા ઉપરથી, તેમજ બાહ્ય સ્વરૂપ ઉપરથી એમ સહેજ જણાઇ આવે કે, તે ઘણે દૂરથી પ્રવાસ કરતો કરતો આવેલો છે. એકદમ ઘણી મુસાફરી કરવાથી માણસનાં કપડાં જેમ મેલાં થઇ જાય છે તેમ આના શરીરની સ્થિતિ જણાતી હતી. તમામ કપડાં ઉપર ધૂળનો તો પારજ નહોતો, એટલુજ નહી, પણ તેની પાંપણો, મૂછ, દાઢી તથા પાઘડી સર્વ ધૂળથી ભરેલાંજ જણાતાં હતાં. મુસલમાન, રાજપુત, પંજાબી, વિગેરે લોકોની રીતને અનુસરી, તે પ્રવાસીએ પોતાની દાઢી રૂમાલવતે લુછી નાંખી હતી. તેની પોટલીમાંથી એટલી બધી ધૂળ ખરી કે, તેની દાઢી, મૂછ ઉપર આવી જવાથી, તેઓને ધૂળવાળાં કરી મૂકયાં, જે ઉપરથી કોઇને સહજ અનુમાન થઇ શકે કે, તે કેટલે લાંબે પંથથી ચાલ્યો આવતો હશે ! એના શરીર ઉપરથી એમ ચોખ્ખું જણાઇ આવતું હતું કે, તે એટલો બધો થાકી ગયો હશે કે, તેનાથી હવે એક પણ ડગલુ આગળ ચાલી શકાશે નહિ. તેનું વર્તન જ કહી આપતું હતુ કે, આજ તેની દિલ્લીની પ્રથમની જ મુલાકાત નથી. તે બીલકુલ આમતેમ જોતો નહોતો, તેમ અજાણ્યા માણસની પેઠે આશ્ચર્ય ચકિત થઇ કાંઇ ફાંફાં પણ મારતો નહોતો હજારો વખત જોઇ નાંખેલી વસ્તુને ફરીથી જોવાથી જોનારના મ્હો ઉપર કાંઇ જ ફેરફાર જણાતો નથી, તેવી જ આ મુસાફરની સ્થિતિ લાગતી હતી કોઇ પણ અમુક ચોકસ ઠેકાણે જવા નિકળ્યો હોય એમ ખુલ્લુ જ જણાઇ આવતુ હતુ. કારણ કોઇ જાણીતા માણસની પેઠે જ તે આમથી તેમ ચોક્કસ ગલીઓમાં ફરતો હતો અમુક ઠેકાણે આજ રસ્તે થઇને જવાશે કે નહિ ? એવો પ્રશ્ન તેણે કોઇને પણ પૂછ્યો નહી તેમ અજાણ્યાની પેઠે આમતેમ રસ્તો ભૂલી ફાંફાં પણ મારતો નહોતો. ચોકસ જાણીતા માણસની પેઠે, તેના ગંતવ્યસ્થાને જવાને જે ગલીઓમાં ફરવું પડે ત્યાં ફરતો જતો હતો તેના ચહેરા ઉપર અતિશય કાળજી જણાતી હતી. એકાદ મોટું ચિંતા ઉત્પન્ન કરનારૂ કાર્ય તેના મનમા ચાલતું હોય, એમ તેના મ્હોં ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવતું હતુ આમ છતા પણ તે ધીમે ધીમે જ ચાલતો હતો. પોશાક કેવળ ગરીબાઇનો જ જણાતો હતો. તે છેક જ મેલો થયેલો અને તેમાં વળી રસ્તાની ધૂળે જોઇએ તેવો ઉમેરો કરી આપ્યો હતો. તે વખતના રાજપૂત-રીવાજ પ્રમાણે તેણે પગ સૂધી પહોંચે તેવુ ઘેરદાર અગરખું પહેર્યું હતું અને તે ઉપર કમરપટો બાંધી, ઉપરથી ધોતીઆની ભેટ બાંધી હતી. માથા ઉપર જોધપુરી તરેહની પાઘડી હતી, તથા હાથમાં મોટી લાકડી હતી, ખંભા ઉપર દોરી લોટો અને એક નાની

પોટલી લઈ, તે ચાલ્યો જતો હતો. આડે અવળે ઘણે રસ્તે ફર્યા પછી, એક પડી ગયેલા ઘર આગળ આવીને ઉભો રહ્યો. બહારથી કોઈને કલ્પના પણ આવી ન શકે કે આ ઘરમાં કોઇ માણસ રહેતું હશે. આવું પડી ગયેલું ઘર હતું, પણ ત્યાં આપણા વાસીએ બહારથી કોઇને પણ બૂમ ન મારતાં એક બાજુ જઇ બારણું ઠોકયું, તે એવા જ હેતુથી કે ઘરમાં જે હોય તે શિવાય બહારનું કોઇ પણ ઇતર માણસ સાંભળી શકે નહીં. આ પ્રમાણે તેનો ધીમેથી વગાડેલો ટકોરો અંદરના કોઈ માણસના સાંભળવામાં આવ્યો. અંદરથી કોઇક ઉઠીને આવ્યું. તેના ખેં ખે કરવાથી તે છેક વૃદ્ધ હોય, એમ જણાતું હતું, એક માણસ ઉધરસ ખાતું ખાતું આવ્યું અને બારણાની સાંકળ ઉઘાડવાનો પ્રયત્ન કરતુ હોય તેમ જણાયું, અને ઉઘડતાં મુસ્કલ પડતી સાંકળને રાજપૂતી ભાષામાં ગાળ પણ દીધી. છેવટે જરા પરિશ્રમ કર્યા બાદ સાંકળ ઉઘડી અને હવે બારણું ઉઘાડવાની તજવીજ ચાલી. બારણાનાં મીજાગરા કોણ જાણે અટકી ગયા હતા કે શું? ઘણી મહેનત કરવા છતાં પણ તે હાલ્યા સુદ્ધાંત નહિ. છેવટે બહાર ઉભેલા આપણા પ્રવાસીએ પોતાની તરફથી બારણું ખસેડવા માંડ્યું. બેઉ બાજુથી થતી મહેનતને લીધે કે કોણ જાણે શાથી બારણુ ઝટ લઇને પાછું ખસ્યું, અને અંદરવાળા માણસના શરીરપર ધસી પડતુંરહી ગયું. અંદરથી ઉઘાડવા આવેલા માણસમાં એક વૃદ્ધ ડોસી હતી. સદ્ભાગ્યે તે જરા ખસી ગઇ, એટલે બારણું તેના ઉપર પડતું રહી ગયું, બહાર કોણ છે તે જોવાને ડોસીએ ફાંફાં માર્યાં. પ્રથમ તો કોણ છે તે તેને જણાયું નહી. પણ પછી જરા બારીકીથી નિહાળીને જોતાં તરત જ—"દીકરા" એવા શબ્દ તેના મ્હોંમાંથી બહાર નીકળી પડયા, પણ એટલામાં તો આપણા પ્રવાસીએ તેને ચૂપ બેસવાની ઇસારત કરી. આથી ડોસી ખેંખેં કરતી અતિ ચમત્કારિક મુખમુદ્રા કરી, પોતાના મનમાં જ બડબડવા લાગી: "પાંચ વરસે આવીને પણ મને તું બોલીશ નહિ" એમ જ કહે છે? હવેનો કાળ બધો બગડી ગયો, એ વાત ખરી." પણ એટલામાં આપણો પ્રવાસી તેને કહેવા લાગ્યો—"મા, હમણાં હું પહેલાંની પેઠે આવ્યો નથી. મારી પ્રથમની સ્થિતિ રહી નથી. હવે આવ્યો છું, એટલે તને બધુંએ કહીશ. જોરમલ કયાં ગયો છે? મને લાગ્યું કે, આ વખતે એ ઘરેજ મળશે. હું કેવળ જૂદા જ કામ માટે આવ્યો છું." "વારૂ વારૂ, જે કામે આવ્યો હશે તે થશે. પણ હમણાં તો કપડાં ઉતારી, જરા શરબત પી ને થડો પડ,' આવું બોલી ડોસી આગળ ચાલી અને એક બારણા પાસે આંટા ફેરા કરવા લાગી. આપણો પ્રવાસી, એક ફાટેલી ગોદડી જે તેને માટે નાખી આપી હતી તે ઉપર બેઠો. પોતાના હાથ પગ પણ લાંબા કર્યાં

નહીં. મહા માથા કુટે ડોસીએ બારણું ઉઘાડી અંદરથી એક ઠંડા પાણીના પ્યાલો લાવી, તેમાં જરા સાકર નાંખી, પ્રવાસીના મોં આગળ મૂક્યો અને તે પીવાને તેને આગ્રહ કરવા લાગી. ડોસી બીજી બાજુએ બેસી, બોલવા લાગી. "હાય રે બાપ! શો સુકાઇ ગયો છે? આમ તે શાથી થયું હશે? કોણ જાણે બાપ. મેં તો તને ઓળખ્યોએ નહી."

આપણો પ્રવાસી ઉઠયો, ને કોગળો કરી, તૈયાર કરેલા શરબતમાંથી તેણે થોડો પીધો. ડોસીને કહેવા લાગ્યો કે, હું ઘણો થાકી ગયો છું. જેઠો આવે ત્યાંસૂધી જરા પડી રહું છું, આટલું બોલી તેણે જરા પોતાનો વાંસો વાળ્યો. તરત જ દશ મીનીટમાં તો તેનાં નસ્કોરાં બોલવા લાગ્યાં. અને આ વખતે જાણે સર્વ કાળજી અને ચિતાનો ભાર તેના મન ઉપરથી ઓછો થઇ ગયો હોય, એમ જણાયું. સૃષ્ટિના નિયમે પોતાનો અમલ બરાબર બજાવવા માંડયો. રસ્તાના થાકથી તેને વિશ્રાંતિની ઘણી જરૂર હતી અને તેથી મનમાંની કાળજી અને ચિંતાનું આ વખતે તેના આગળ કાંઇ જ ચાલ્યું નહિ. આપણો પ્રવાસી આવ્યો તે વખતે સાંઝના ચાર વાગવાનો અમલ હશે, અને ત્યારપછી પ્રવાસી જે સૂતો તે ચાર કલાક સુધી ખુબ ઉઘ્યો. ડોસીને ફીકર થવાથી હવે તો તેને જગાડવો એમ થયું. જે માણસને માટે આપણો પ્રવાસી આટલી બધી આતુરતાથી ચોકસી કરતો હતો, તે હમણાં જ આવી પહોંચ્યો. પ્રવાસીની ઉંઘ ઉડી ન જાય માટે આવેલા જેઠમલને કંઇ પણ ગરબડ ન થાય એવી સૂચના કીધી. ઘરમાં કોણ આવ્યું છે, તે સાંભળતાં જ નવીન આવેલાને ઘણી જ અજાયબી ઉત્પન્ન થઇ. પણ તે દાબી રાખી ડોસીના કહેવા પ્રમાણે કાંઇ પણ ગરબડ ન કરતાં ચુપકીથી પોતાનું કામ કરવા લાગ્યો. છેવટે ઘણી વાર થઇ ગઇ, પ્રવાસી કાંઇ ખાઇને સુતો નહોતો, તેથી ડોસીએ તેની પાસે જઇ "દીકા, દીકા," કહી જરા ઘધોળ્યો. પ્રવાસી જાગી ઉઠયો અને બેઠો થયો, પણ રાત્રિ થઇ જવાથી પોતાના નિયમ પ્રમાણે તેણે ખાવાની ના કહી. જેઠમલ અને ડોસીને પોતાની પાસે બોલાવી કહેવા લાગ્યો—હવે મને મારા પૂર્વના ખરા નામથી બોલાવશો નહિ. એ નામ દઇ બોલાવતાં કોઇને ખબર પડી કે, હું તમારે ત્યાં આવીને રહ્યો છું, તો મારા તો પ્રાણ જ જશે એ નિઃસંશય છે, પણ જેઠમલ અને ડોસીમાના જીવને પણ ધોકો લાગશે. આ છેલ્લા શબ્દો, અને તેમાં વળી જેઠમલના જીવને ધોકો ને ધોકો પહોંચવાની વાત સાંભળતાં જ ડોસી મા તો ઘણાં જ ગભરાયાં અને બોલ્યાં—ના, ના, દીકા કહીને હવે નહી બોલાવું, પછી કાંઇ? ત્યારે બીજું શું નામ દઉં વારૂ!" આ સાંભળી પ્રવાસી હસીને બોલ્યો—માજી, તમને ગમે તે નામ દેજો—લ્યો, છોટા કહીને બોલાવજો, હવે થયું."

રાત ઘણી ગઇ, અને છેક દશ વાગતાના સુમારમાં આપણો પ્રવાસી જેઠમલને લઇને બહાર નીકળી પડ્યો. ડોસીએ ઘણું સમજાવ્યો કે, તું થાકી ગયો છું, અત્યારે ક્યાં જઇશ ? પણ પ્રવાસી હમણાં જ આવું છું એમ કહી. જેઠમલને લઇ બહાર નીકળી પડ્યો. આપણા પ્રવાસીને હવે તેણે પોતાની મેળે ધારણ કરેલા નામથી જ વર્ણવીશું. છોટુસિંહના શરીરમાં ખરેખર અત્યારે કાંઇ જ દમ રહ્યો નહોતો. જેઠમલને પણ તેણે તેમ કહી જણાવ્યુ હતુ, તોપણ જેઠમલને પોતાની પાસે લઇ કહેવા લાગ્યો—"જેઠમલ, તારી ડોસીના દેખતાં મારે તને જે જે કહેવાનું છે તે કહેતું ફાવી શકત નહિ. હું અહી આવી સ્થિતિમાં કેમ આવ્યો છું, અને મારે અહી કેટલા દિવસ રહેવુ પડશે તે બધું આજ ને આજ જ હું તને કહી નાખું છું. નહી તો કદાચ હું કોણ છું એ જણાઇ ગયું તો એકાદ વખત પીડા થઇ બેસશે, અને પછી મારો વિચાર તને બીલકુલ જણાવી શકાશે નહિ. માટે ચાલ, એવે જ કોઇક ઠેકાણે જઇએ કે, જ્યા આપણને સારી રીતે બોલી શકવા હરકત આવે નહી."

દિલ્લીના આ ભાગનો જેઠમલ એક કીડો જ હતો, એમ કહીએ તો ચાલી શકે. જેઠમલ એકેએક ખુણાખોચરાનો માહિતગાર હતો અને તેથી એકાદ બે ગલીઓ વટાવી, એક એવે ઠેકાણે તેણે છોટુસિંહને લાવીને મૂક્યો કે, જ્યાં કોઇ પણ મનુષ્ય હોઇ ન શકે. જેઠમલનું પોતાનું ઘર જેમ પડી ગયેલું હતું, તેમ આ જગ્યા પણ તે જ સ્થિતિની હતી. આ ઘરમાં માત્ર એટલી જ ન્યૂનતા હતી કે, જેઠમલની ડોસી જેવી કોઇ ડોસી જણાતી નહોતી. છોટુસિંહને ત્યાં બેસાડી, આજુબાજુમાં કોઇ છે તો નહિ, તેની પાકી ખાત્રી કરી લેવા માટે જેઠમલ તે ઘરની ચારે બાજુ ફરી વળ્યો પછી નિરાંતે બેસી, છોટુસિંહને કહેવા લાગ્યો, "ભાઇ, હવે તારે જે કહેવાનું હોય તે કહે. અહી કોઇ નથી." આટલી ચોકસી કર્યા છતાં પણ છોટુસિંહને મોટેથી બોલવા હિમ્મત આવી નહી. જેઠમલને છેક જ પોતાની પાસે બોલાવ્યો. આ જોઇ જેઠમલને જરા હસવું પણ આવી ગયું. છોટુસિંહની વાતના છુપાપણાંથી તથા તેના પ્રતિ જેઠમલની જે મિત્રતાની બુદ્ધિ હતી તે કારણથી, જેઠમલે પોતાના હાસ્યને દબાવી દીધું. છોટુસિંહ, ફરી પણ એકવાર અંધારામાં, કોઇ આજુબાજુ છે તો નહિ તેની ખાત્રી કરી લઇ, જેઠમલના કાનની છેક જ પાસે પોતાનુ મો લઇ જઇ, કંઇક વાત કરવા લાગ્યો.

આવી રીતે જ્યાં માણસ તો શું પણ હવામાં ઉડતું પક્ષી પણ જઇ ન શકે તેવે સ્થળે થતી અતિ ગુપ્ત અને કોઇ પણ ન સાંભળી

શકે તેવી જગ્યાએ, વાત કરનારે લીધેલા પરિશ્રમનો તેમને પૂર્ણ લાભ શામાટે ન આપવો જોઇએ? શ્રોતાને–વાંચનારને–તેઓની ગુપ્ત વાત જણાવી, આપણે શામાટે તેમની ચાડી કરીએ? તેઓની વાત પૂરી થઈ, બન્ને મિત્રો પોતાને ઘેર જાય, એટલો વખત આપણે પણ વિશ્રાંતિ લઇ લઇએ.

લગભગ અરધો પ્રહર થયો. તેઓની વાત હવે પૂરી થઈ હોય, એમ જણાવા લાગ્યું. બન્ને મિત્રો ત્યાંથી ઉઠી, પોતાના ઘર તરફ જવા લાગ્યા. જતાં જતાં બન્નેમાંથી કોઇ પણ એક અક્ષર બોલતા નહોતા. છોટુસિંહે કહેલી હકીકતથી જેઠમલના મન ઉપર કાંઇ વિલક્ષણ જ અસર થઇ હોય, અથવા તો હવે આનુ આગળ શું કરવુ, એવા વિચારના મનનમાં જેઠમલ તો અવાચક જ થઈ ગયો હોય, એમ જણાવા લાગ્યું. છોટુસિંહ સ્વસ્થપણે જ ચાલતો હતો. તેના મનમાં પણ કાંઇ આવાજ વિચાર આવતા હતા કે કેમ? મોડી રાત્રે બેઉ મિત્રો પોતાને ઘેર જઇ સૂઇ ગયા. થોડી જ વારમા છોટુસિંહ તો ઘસઘસાટ ઉંઘવા લાગ્યો, અને છેક સવારે સૂર્યોદય થયા છતાં પણ કેટલીકવાર સૂધી ઉઠ્યોજ નહિ–કોણ જાણે, દુનિયાનું પણ તેને ભાન નહોતું. જેઠમલ વહેલો ઉઠી બહાર નીકળી ગયો, તે બપોરે છેક બારવાગ્યાના સુમારમાં ઘેર આવ્યો. તે દિવસે તો છોટુસિંહ ઘરમાંથી બીલકુલ બહાર નીકળ્યો જ નહિ. જ્યારે ઉંઘ ન આવે ત્યારે પોતાના મન સાથે વિચાર કરતો બેસે. આ પ્રમાણે બીજો દિવસ કાઢ્યો, પણ રાત્રે તો પાછા બેઉ જણાઓ ગઇ કાલની રાતની જગ્યાએ જઇ, કાંઇક ગુપ્ત મસલત કરી, મોડી રાત્રે ઘેર આવી સૂઇ ગયા. ત્રીજે દિવસે સવારે છોટુસિંહ વહેલો ઉઠી બહાર ગયો, જ્યારે જેઠમલ પણ એની સાથે જ હતો. ઘણીક ગલી કુંચીઓ, ખાંચાખચકા વટાવી, બેઉ જણા હાથીદાંત ઉપર કામ કરનારા કારીગરોની દુકાન આગળ આવી પહોંચ્યા. સોદાગર પોતાની દુકાનમાં બેઠો બેઠો હુક્કો પીતો હતો, અને તે બરોબર સળગતો ન હોવાથી, નોકરના ઉપર ગાળોનો વરસાદ વરસાવતો હતો. જેઠમલે ત્યાં આવતાં જ અતિ નમ્રતાથી મુગલ રીવાજ પ્રમાણે સોદાગરને ઝુકીને સલામત કરી, પરસ્પરસ ખબર અંતર પૂછ્યા પછી, જેઠમલ બોલ્યો, "ખાં સાહેબ! ગઇ, કાલે આપે આપેલા આશ્વાસન પ્રમાણે આ મેં મારા કાકાના દીકરાને......"

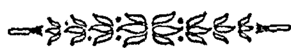
સોદાગરે મોટા રોબથી કહ્યું, "કાલે તો તુ માસીનો છોકરો કહેતો હતોને!"

જેઠમલ; "હાજી, પણ ગઇ કાલે બોલવામાં હું જરા ભૂલ્યો હતો. માફ કરો, ગરીબ પરવર, એને કાંઇ રોટલે લગાવી આપો તો મોટું અહેશાન થશે. એનામાં શી કારીગારી છે તે તો આપ પ્રથમ જોઇ

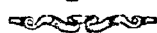
લ્યો; એને કાંઇ ધંધે વળગાડી આપશો; અગરજો આપને ત્યાંજ નોકર રાખી લેશો તો એનાં પગલાં એવાં છે કે, આપની દુકાનમાં બરકત બરકત? શું એની કારીગીરી અને હોંશીઆરીનું વર્ણન કરૂં! આપ નજરે જોશો ત્યારે ખબર પડશે. આટલા દિવસ આપની મારા ઉપર મહેરબાની છે માટે આટલું તો કામ કરી આપો, સાહેબ."

સોદાગર; 'ઠીક છે, તું જા. એનામાં શી શી કરામત છે, તે હું જોઉ છું પછી શું કરવું તે કહીશ. એને તસબીર ઉતારતાં આવડે છે કે? લે, રે, આ ટુકડો લે, અને અમે અહી બેઠા છીએ, તેવીજ તસબીર એના ઉપર ઉતાર, જોઇએ." આમ બોલી સોદાગરે તેને એક પાઇપનો ચોરસ હાથીદાંતનો ટુકડો આપ્યો જેઠમલના કહેવા પ્રમાણે છોટુસિહમાં ખરેખરી જ કારીગીરી હતી. છોટુસિહે તે ટુકડો લઇ, અંદરનાં માણસો પાસેથી હથીયાર માંગી, ટુકડો સાફસુફ કરી, લગભગ અર્ધા કલાકમાં જ સોદાગરની તસબીર સારી રીતે બનાવી, તેના આગળ ધરી જોતાં જ સોદાગર તો ચકિત થઇ ગયો; અને તેના મ્હોંમાંથી સાબાશીના શબ્દો નીકળી પડતા હતા, પણ તેણે જાણી જોઇને તે શબ્દો પાછા ખેંચી લીધા. મનમાં એવી ધાસ્તી લાગી કે, આપણે તેનું કામ આવું સારી રીતે વખાણીશું તો તેથી ચઢી જઇ, કાંઇનો કાંઇ પગાર માગશે. પોતે એટલો બધો ખુશ થયો છે, એ ન જણાવતાં એનામાં આટલી બધી કારીગીરી છે તેથી નહીં, પણ જેઠમલે આણી આપ્યો છે અને તેને રોટલે લગાડી આપવો જોઇએ, એવું દેખાડતો, સોદાગર બોલ્યો; "જોઈશું! ઠીક છે! તને જેમતેમ ચલાવી લઇશું. અમારા એક નાનામાં નાના કારીગર જેટલી પણ તારામાં કારીગીરી તો નથી, પણ જા, તને રાખી લઉ છું. પગાર એક રૂપીઆથી વધારે મળવાનો નથી સમજ્યો ને?"

છોટુસિહ જરાક હસ્યો અને એટલા જુજ પગારમાં પણ તેણે તે નોકરી સ્વીકારી.

મકરણ ૧૮ મું.

છોટુસિહની કારીગીરી.

સોદાગરને ત્યાં રહ્યાને છોટુસિહને આઠેક દિવસ નહી થયા હોય, એટલામાં તો સોદાગરના કારખાનાની કીર્તિ આખા દિલ્લીમાં ફેલાઈ ગઈ. એને ત્યાં કોઈ પંજાબી કારીગર આવ્યો છે અને જેની તેની તસબીર જોતજોતાં ઘણી આબેહુબ કાઢી આપે છે, આવી વાત દિલ્લીમાં ઘેર ઘેર

અને દરેક જણાને મોંઢે થતી હતી. આ કારીગીરી જોવાને નાના, મોટા અમીર, ઉમરાવ સર્વ લોક સોદાગરને ત્યાં જવા લાગ્યા. સોદાગરની સાથે તસબીર કઢાવવાનો ઠરાવ થયો કે, સોદાગર તરત છોટુસિંહને બોલાવે, અને આ નવો કારીગર જોતજોતામાં છબી ચીતરી આપે. આવો જ ક્રમ હવે સોદાગરને ત્યાં ચાલવા લાગ્યો. આ ધંધાથી હવે સોદાગરને પુષ્કળ કમાઇ થવા લાગી, અને તેથી સોદાગરને પોતાને પણ ઘણોજ આનંદ થયો ખરો, પણ આથી તેના મનમાં બીજી એક મોટામાં મોટી ચિંતા પેઠી. પરાપૂર્વથી આવા ધંધાદારીઓમાં સ્પર્ધા તો ચાલીજ આવે છે, અને તેથી સોદાગરને એવી ફિકર થવા લાગી કે, આપણે આ માણસને આટલા જુજ પગારથી રાખ્યો છે, તેથી વખતે એને બીજો કોઈ ગુરૂ મળ્યો અને મારાથી વધારે પગાર આપવાની લાલચ બતાવી, તો આપણા તો બારજ વાગી જવાના. એ હીરો આપણા હાથમાં રહેવાનો નહિ. સોદાગરે વિચાર કર્યો કે, એ કરતાં આપણેજ એને વધારે પગાર આપવો તથા અમુક વખત સૂધી આપણી દૂકાન છોડીને ન જાય, એવી કબુલાત એની પાસે કરાવી લેવી. એક દિવસ સાંજરે બીજા બધા કારીગર લોકો ઘેર ગયા બાદ, એણે છોટુસિંહને બોલાવ્યો અને એને કહેવા લાગ્યો; "છોટુસિંહ! જેઠમલની સીપારસથી મે તને રાખ્યો છે, અને હવે તારો હાથ સારો સુધરવા લાગ્યો છે ખરો, પણ મારી દુકાનમાં રહીને જે કામ તું શીખ્યો, તેનો લાભ બીજાને ન મળવો જોઇએ. આથી હમણા તને હું જે પગાર આપું છું, તેના કરતાં ચારગણો આપીશ, પણ તારે મને એવો કરાર કરી આપવો પડશે કે, તારે મારી દુકાનમાં દશ વર્ષ સૂધી નોકરી કરવી, બીજે કાંઈ જવું નહીં, તેમ બીજા કોઇનું કામ પણ પરભાર્યું ખાનગી રીતે કરવું નહિ."

છોટુસિંહને આથી જરા હસવુ આવ્યું. તે બોલ્યો; "સોદાગર સાહેબ! તમારૂં કહેવું માન્ય કરવા મને જરા પણ હરકત નથી. પણ હું અહીં રહ્યો તો તો સૌ ઠીક છે! હુ દિલ્લી શહેરમાજ રહ્યો તો તો આપના બોલવા પ્રમાણે કરનાર નથી. જે જે અસલ કારીગીરીનું કામ હું કરીશ તે સર્વ આપની દુકાનના લાભને માટેજ કરીશ, એમાં કાંઈ અંદેશો લાવવો નહિ. એ માટે કોઈ પણ જાતની કબુલાત કરી આપવાની જરૂર પણ નથી. પણ હુ દિલ્લી છોડીને ક્યારે જઇશ, તેનો કાંઇજ નિયમ નથી. પછી કબુલાતનામું કરાવી લેવાથી શું લાભ? આપને જોઇએ તો મને વધારે પગાર આપો કે ન આપો, પણ હું તો તમારી દુકાન છોડીને બીજી દુકાને કામ કરવા જવાનોજ નથી; એ માટે આપ જરા પણ ફિકર કરશો નહિ. છોટુસિંહના આવા ખાત્રી ભરેલા શબ્દો સાંભળી, સોદાગર સાહેબ

માણુસ ગમે તેવો કઠોર હોય તો પણ પોતાનું મન ઠારવા તેને કોઇને કોઇ તો સ્થાન હોયજ. તે સ્થાનને સાધી લેવું, એટલે પછી ત્યાંથી પૈસા કઢાવતાં વારજ નહી. બાદશાહનું એવું જે સ્થાન છે, તે હું આપને દેખાડી દઉં, અને ત્યાં જઇ આપની દાદ પહોંચાડી આપું."

સોદાગર આતુરતાથી પૂછવા લાગ્યો, "આલમગીર જેવો બાદશાહ જેનું સાંભળે—એવું તે કયું ઠેકાણું છે ભલા!"

છોટુસિંહ; "કયું એટલે શું જાણતા નથી કે? ઉદેપુરી બેગમ! ઉદેપુરીની નજરેજ આ પંખો પડયો એટલે બસ. એમ કરતાં જો આપનું કામ ફતેહ ન થાય તો મારૂં નામ નહિ. હું જે બોલ્યો હોઇશ તે અમથુંજ બોલ્યો હોઇશ કે?"

ઉદેપુરીનું નામ સાંભળીને પણ સોદાગરના મનને કાંઇ અસર થઇ હોય એમ લાગ્યું નહિ. પણ થોડીવાર વિચાર કર્યા બાદ આ વિચાર તેને ફાવતો આવ્યો હોય, એમ તેના મ્હોં ઉપરથી જણાયું ખરૂં. પછી તરત છોટુસિંહને કહેવા લાગ્યો; "ઠીક છે. તું આટલું બધું કહે છે તો હું તારા માંગવા પ્રમાણે તને હાથી દાંત જેટલો જોઇએ તેટલો આપું છું. તને ગમે તેવો તેનો પંખો બનાવ. તૈયાર થયેથી તેનું જે કરવુ ઘટશે તે કરીશું. જો કાંઇ ન બન્યું તો પંખાનો ખરચ ભરી લેતાં સૂધી તારી પાસે નોકરી કરાવીશ! બચ્ચા! છોડવાનો નથી. સમજ્યો ને?"

સર્વ વાતની છોટુસિંહે હા કહી. પછી એક ઉઘાડ દે થઇ શકે તેવો પંખો બનાવવા જેટલો હાથી દાંત લીધો અને પંખો બનાવવા માંડ્યો. થોડે દિવસે પંખો તૈયાર થયો. આ પંખામાં છોટુસિંહની સર્વ કારીગીરી જાણે આવી ગઇ હોય તેવોજ સુંદર અને સરસ તેણે બનાવ્યો. છોટુસિંહે આ પંખાની વચ્ચેની પટ્ટી ઉપર, મયુરાસન ઉપર બેઠેલો આલમગીર બાદશાહ, તથા તેની ડાબી બાજુ ઉપર બેગમ ઉદેપુરી અને તેનો નાનો ૭ વર્ષનો છોકરો, એ પણ ચિત્રો આબેહુબ, અને કારીગીરીના નમુના પ્રમાણે જ બતાવ્યાં હતાં. આ ચિત્રોની ખૂબી તો અવર્ણનિય જ હતી, અને તેને માટે એટલું કહીશું તો બસ છે કે, આલમગીર જેવો કારીગીરીનો કટ્ટો દુશ્મન પણ કદાચ જુવે તો તેથી સંતુષ્ટ થયા વગર રહેજ નહી. પરંતુ બાદશાહને સંતુષ્ટ કરવો, એજ કાંઇ તેનો હેતુ ન હોતો બાદશાહના મહાન્ પ્રેમનું પુસ્તક કુરાન, અને તેમાં પણ તેને ખરેખરો ગમતોજ અધ્યાય તેના ઉપર છોટુસિંહે ઘણી સુંદર રીતે કોતરી તેમાં મનોહર રંગો ભર્યા હતા. એ ઉપરાંત પંખાની મુઠની બેઉ બાજુએ મોટા ધાર્મિક કવિનાં અત્યુત્તમ સ્તવનો કોતર્યાં હતાં. પંખો આવી સર્વ રીતે તૈયાર કરી, છોટુસિંહે સોદાગરને દેખાડયો. જે જોતાં

પારજ સોદાગર અતિશય જ ખુશ થઇ ગયો. તે બોલ્યો–"બાદશાહને ગમો કે ન ગમો, પણ પ્રથમ મને તો તે અત્યંત પસંદ પડી ગયો!" આમ બોલી છોટુસિંહને સાબાશી આપતો આપતો સોદાગર તો ખુબજ મગ્ન થઇ ગયો હોય, એમ જણાવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું; "બેટા! કામ તો તે અપ્રતિમ જ કર્યું છે. હવે કેવી રીતે તું ઉદેપુરી પાસે તે પંખો લઇ જવા ધારે છે તે કહે. કરવા સરખું હશે તો આપણે ખાસ કરીશું. એક વખત નસીબ તો અજમાવી જોઇએ?"

છોટુસિંહે જવાબ દીધો; "એની આપ જરાએ ફિકર કરશો નહિ. હુંજ મારી જાતે લઇ જાઉં છું, અને ઇમાનથી કહું છું કે, આનું જે કાંઇ ઇનામ મળશે તે આપને જ લાવીને આપીશ. મારે તો આપને હાથે આપ્યા શિવાયની એક કોડી પણ હરામ બરાબર છે. ઠેઠ પહોંચી જવા થોડોક વખત લાગશે, અને થોડી યુક્તિ પણ કરવી પડશે. બધો પત્તો હું લગાડીશ; તે એટલે સૂધી કે, આ જ પંખો બેગમ સાહેબ હાથમાં લઇ, બાદશાહને વા નાંખે, અને તેમ કરતાં બાદશાહના પણ જોવામાં આવે. એક વખત જોયો એટલે તે હાથમાં લઇને જોયા વગર એને ચ્હેન પડવાનું નથી; અને જ્યાં જોયો કે પછી એનો બનાવનાર કારીગર કોણ છે તેની તજવીજ પણ થયા વગર રહેવાની કે? માટે આ કામ આપ મનેજ સોંપો. જે મળશે તેમાં એક દમડીની પણ સ્વાદારગી રાખ્યા શિવાય આપને લાવીને હાજર કરીશ. મને મારા મન પ્રમાણે સર્વ વ્યવસ્થા કરવા દો, એ શિવાય મારે બીજું આપની પાસે કાંઇ માંગવાનું નથી."

છોટુસિંહના છેલ્લા શબ્દો સોદાગર સમજી શક્યો નહિ. તે મનમાંજ વિચાર કરવા લાગ્યો કે:–"આ માણસ પૈસો તો બધો મને લાવી આપવા કહે છે, ત્યારે એ પોતાની પાસે શું રાખશે? એ આટલી આતુરતા બતાવે છે, તો એના મનમાં શું છે? એ સમજાતું નથી. ભલે, ગમે તેમ હો. આપણે શું? એની વાત એ જાણે. આપણે તો એની કારીગીરીથી લાભજ છે, અને એથી આપણે તો પૈસાના સગા!" આમ વિચાર કરી તે બોલ્યો–"છોટુસિંહ, જા, તારે જે જોઇએ તે કર તને મારી પરવાનગી છે." છોટુસિંહને તો એટલુ જ જોઇતું હતુ. તુરતજ છોટુસિંહ પંખો લઇ, એક પટવાને ત્યાં ગયો અને તેને ઉમદા મોતીની ઝાલર અને વચ્ચે સુંદર માણેક ચોંટાડાવી લીધા. પછી જવાને તયાર થયો. પોતે જાતે કરેલી કેટલીક સુંદર છબીઓ સાથે રાખી. પછી છોટુસિંહ તો બેગમપુરામાં ઉદેપુરી બેગમનાં મહાલય તરફ ચાલ્યો. એ ઉપરાંત પ્રસંગ પરે નવી નકશીઓ પણ કરવાનો વખત આવે માટે, સાથે કેટલાક હાથીદાંતના ટુકડા, પીંછીઓ, તથા સુંદર સુંદર રંગ પણ સાથે રાખ્યા. આવી રીતની સર્વ સામગ્રી સાથે,

છોટુસિંહ ઉદેપુરીના મહેલ તરફ ગયો. મહેલના દરવાજામાં પેસી, પહેરેગીરને ખૂબ ઝુકી સલામ કરીને, છોટુસિંહ તેને કહેવા લાગ્યો, "મહેરબાન! હું તસબીર બનાવનાર છું. જો આપ મહેરબાન મને કૃપા કરી બેગમ સાહેબની પાસે જવા દેશો તો હું આપની માશુકની સુંદર છબી બનાવી આપીશ. આપની ઈચ્છા હોય તો આ મારી પાસે કેટલીક સુંદર છબીઓ તૈયાર છે, તેમાંથી આપને જે ગમે તે લ્યો. પણ મહેરબાન! મને જો બેગમ સાહેબ પાસે લઈ જાઓ તો મોટુ અહેસાન થશે. હું એક ગરીબ ચિતારો છું અને આપને દુવા દઈશ. મરજી હોય તો અહીજ બેસીને આપની તસબીર બનાવી આપુ!" છોટુસિંહના શબ્દો સાંભળતાંજ, પહેરેગીર ભાઈ તો પલળી ગયા. છોટુસિંહની તસબીરો ઉપર તો જાણે ધાડજ પડી. પહેરા ઉપરના નાયિક સાહેબે સારી સારી ખુબસુરત સ્ત્રીઓની પાંચ છ છબીઓ ઉઠાવી લઈ, પોતાની એક નવી તસબીર બનાવવાને છોટુસિંહને કહ્યુ. છોટુસિંહે તસબીર બનાવી હાથમાં મુકતાંજ નાયક સાહેબ એટલા તો ખુશ થઈ ગયા કે, તેમણે છોટુસિંહને એકદમ અંદર દાખલ કરી દીધો, અને ઠેઠ બેગમ સાહેબની પાસે જતાં, રસ્તામાં કોઈ પણ તેને અટકાવે નહિ, એ માટે પોતાનો ખાસ એક માણુસ તેની જોડે આપ્યો આ માણુસથી માત્ર ત્રીજા દરવાજા સૂધીજ જઈ શકાય એમ હતું, આગળ બધુ ખોજાના મુખ્ય મસાઉદનું જ હવે રાજ્ય આવ્યુ, એ જેને અંદર જવાની પરવાનગી આપે તેનાથી જ અંદર જવાય. એ દરવાજા ઉપર વિચિત્ર મ્હોંના બે સીધીઓ હતા.

છોટુસિંહને જોતાંજ, આ માણુસ આપણી પાસે શા માટે આવ્યો? એને પાછો કહાડવો જોઈએ, એમ તેઓ વિચાર કરવા લાગ્યા. પણ છોટુસિંહ પાછો જાય એમાંનો આસામી નહોતો ખોજાને જોઈ, પોતાની પાસેની તસબીરોની પેટીનું એક ખાનું ઉઘાડી, તેના મ્હોં આગળ ધર્યું. એ ચિત્રોમાંજ કોણ જાણે એવો ગુણ ભરી મુક્યો હતો કે, આ પશુવૃત્તિના ખોજાને પણ તે જોતાં તેના ઉપર ઘણોજ મોહ થયો. દરવાજા ઉપર ઉભેલો ખુદાદાદ નામનો સીધી તો એટલો બધો ખુશ ખુશ થઈ ગયો કે, કાંઈ પૂછવાની વાતજ નહી. છોટુસિંહે કહ્યું, "આપની મરજી હોય તો આપની જાતની પણ આવીજ સુન્દર છબી અહી ઉભો ઉભો તરત તૈયાર કરી આપું." આ સાંભળી ખુદાદાદ તો ફૂલાઈ જઈ, ટાઢખધ ઉભો રહ્યો. ભાઈ સાહેબને આલિંગન દેવા એક પરી આવતી હોય, તેવા ભાવની એક છબી તુરતજ છોટુસિંહે ત્યાં ઉભે ઉભે તૈયાર કરી દીધી. આ જોઈ ખુદાદાદ તો ખુશીનો માર્યો હસતો હસતો જમીન ઉપરજ આળોટી પડ્યો. તેને એટલો બધો હર્ષ થયો કે, હર્ષમાં ને હર્ષમાં તે છોટુ-

સિંહનેજ બાઝી પડવા ધસી આવ્યો. છોટુસિંહને તેણે પૂછ્યું, "તારે શું જોઇએ છીએ?" છોટુસિંહનો હેતુ જાણી લઇ તે બોલ્યો, "ઠીક છે, હું તને બેગમ સાહેબ સુધી પહોંચાડી આપું છું. હું જાતે અગર મસાઉદ સાહેબને કહી, તેમની સીફારસ લઇને, તને પહોંચાડવા બીજો કોઇ માણસ આપુ છું." છોટુસિંહે જાણ્યું કે, મસાઉદ આનાથી પણ કોઇ બીજોજ હશે, માટે તેને પણ ખુશી કરવો. મસાઉદના દર્શન થતાં તેને પણ એવી સુંદર છબી બનાવી આપી. મસાઉદે તે છબી જોતાંને વારજ કહ્યું, "ચાલ, તને બેગમ સાહેબ પાસે પહોંચાડી દઉ," એમ બોલી તેની જોડે ચાલ્યો.

આટલે સુધી આવી પહોંચવાથી છોટુસિંહનો તો હર્ષ માતો ન હોતો. આજ સુધી અતિ પરિશ્રમ કરવા છતાં પણ પ્રાપ્ત ન થયેલી વસ્તુ સહજમાં પ્રાપ્ત થતાં, જેમ કોઇ માણસ આનંદ પુલકિત થઇ જાય છે, તેવીજ સ્થિતિ આજે છોટુસિંહની જણાતી હતી.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

અધિક કૌશલ્ય.

આરબી ભાષાની સુરસિક વાતો વાંચનારને ખબર હશેજ કે, મુસલમાની જનાના કેવા શૃંગારયુક્ત હોય છે. જનાનો એ એક ખોજા અને સ્ત્રીઓની બનેલી નવીનજ સૃષ્ટિ છે, એમ કહીએ તો પણ ચાલે. આ બહારની સૃષ્ટિમાં શું ચાલે છે તેનું તેઓને ભાગ્યેજ જ્ઞાન હોય છે. પુરૂષનો પ્રવેશ આ સૃષ્ટિમાં હોતો નથી, તો પણ આ માયિક પુરૂષ હીન સૃષ્ટિમાં પણ એવા એવા બનાવ બન્યા કરે છે, કે જે સાંભળતાં માણસના રૂવાડાંજ ઉભાં થઈ જાય. બહારની સૃષ્ટિનું મરણાંતે મ્હોં પણ ન જોવું, એવો જો આ સૃષ્ટિવાળાં નિશ્ચય કરે તો તે નભીજ શકે. જનાનો એ એક નાનું સરખું રમ્ય શહેર હોય છે. એમાં મોટા મોટા બાગ બગીચા, હમામખાના, બેઠકો, રમતગમતો વિગેરે સર્વ રીતની સામગ્રી ભરેલીજ હોય છે. સ્વલ્પમાં એમ કહીએ તો ચાલે કે, ભલ ભલી અપ્સરાઓને પણ આ સ્થળ મોહ પમાડી શકે, એવી સર્વ અતિ સુરમ્ય અને સુંદર વસ્તુઓ તેમાં સ્થળે સ્થળે જોવામાં આવે છે. પાણી પણ જ્યાં જોઇએ ત્યાં અને જેવું જોઇએ તેવું સ્વચ્છ અને નિર્મળ મળે છે. આવે ઠેકાણે કોઈ માણસ ગમે તે કરે, પણ પ્રવેશ થવો મુશ્કેલજ! એમ કરતાં થયો, તો આવનાર માણસ આ ઠાઠમાઠ જોઈ, કેવળ

ઉજ્જવળ થઈ ગયું. હવે તે એટલુંજ જાણે છે, કે [illegible] પછી બાદશાહ [illegible] નીકળી ગયાં.

આખાનુ ફોટુસિંહને તો ક્યાંયે હરકત થવું નહિ. એના ચહેરા ઉપરથી એમ જણાતું હતું કે, આવાં જનાનખાનાંનો એને પહેલોજ અનુભવ હશે; પોતાની વિલક્ષણ કલમને લીધે, પોતાના સાહસ: [illegible] અર્થે, તેણે આવાં કેટલાંક જનાનખાનાં જોઈ નાંખ્યાં હશે. પોતાની અલૌકિક છબીઓ દેખાડતાં, પોતાના [illegible] ખુબીથી સર્વને આંજી નાંખતો, ફોટુસિંહ તો એકથી બીજે અને બીજાથી ત્રીજે એમ દરવાજા ઉપર દરવાજા વટાવતો મહેલમાં ચાલ્યો. અત્યાર સુધી પોતાનો એક ગુણ કોઈને પણ તેણે જાણવા દીધો નહોતો. જનાનામાં આવી મસાઉદની મદદ મળવાથી, ફોટુસિંહ તો ખુશ થતો થતો ચાલતો હતો. એની બેગમોની તસબીરો જોઈ, ત્યાંના સર્વ ખોજા તો ખુશખુશાલ થઈ ગયા હતા. આજ સુધી જનાનખાનામાં આવો કોઈજ માણસ આવ્યો ન હોતો, તેથી જે જે કોઈ એને મળતુ, તે સર્વ એની તસબીરો જોઈ, કાંતો લઈ લેવાનું અથવા તો તેની પાસે પોતાની તસબીર કઢાવી લેવાનું, મન કરતું હતુ. મસાઉદ તેને ઠેઠ બેગમ સાહેબના દિવાનખાનામાં લઈ ગયો. તેને ત્યાં એક ઠેકાણે બેસાડી, ત્યાં ઉભેલી લોંડીઓ તથા ખોજાઓને તાકીદ કરી કે, એને કોઈએ કાંઈજ હરકત કરવી નહી.

ફોટુસિંહ, ચીત્રો કાઢવાની આમ એકજ કળામાં કુશળ હતો, એમ ન હોતું, પણ એક બીજી કારીગીરી એનામાં ઘણીજ સારી હતી. એવું કાંઈ કારણ બન્યું કે જેથી તેની એ કારીગિરી બહાર પ્રકાશમાં આવી. ઔરંગઝેબની બ્હેન રોસનાર બેગમનો જનાનો પણ ઉદેપુરીના જનાનાની ઉત્તર બાજુમાંજ હતો, અને બેઉ જનાનામાંથી બહાર જવાનો દરવાજો એકજ હતો. રોસનાર બેગમનો એક તાઉસ હતો, પણ કાંઈક કારણથી તે બેસુરો થઈ ગયો હતો, એને સારો લાગતો ન હોતો. રોસનાર જાતે તાઉસ વગાડવામાં ઘણી કુશળ હતી. આખી દિલ્લીમાં એના સરખું વગાડનાર કોઈજ હશે, એમ તેના રાગરીતો તથા તેને પોતાને લાગતું હતુ. આથી કોઈ પણ ગવૈયો-નીતાની, કે બીનકાર દિલ્હી આવ્યા સંભળાય, કે તેને રોસનાર પોતાના મહેલમાં બોલાવી, એક મિજલસ તો કરતીજ. તેને સારી વિદાયગીરી આપી, તેના આગળ પોતાની તાઉસ વગાડવાની કુશળતા દેખાડી, તેનીજ મોઢેથી પોતાની વાહવા કરાવે ત્યારેજ એને ચેન પડે. આ તો એક નિયમ છેજ છે, કે માણસ કાંઈ પણ અપેક્ષાથી જાય તે તેની [illegible] કરેજ, [illegible] મુજબ [illegible] થવા [illegible] એમ કાંઈ નહોતું

પણ તેનામાં એટલી કુશળતા ખરેખરીજ હતી. તેના શરીરમાં આ ગુણ હોવાને લીધે, તેમ તેને એકદર ગાયન વાદન કળાની ચાહનાને લીધે, એનો જનાનો તો માત્ર નામનોજ હતો. બીજા જનાના પ્રમાણે એના જનાનામાં એટલી બધી સખતાઇ નહોતી. ઔરંગજેબને પોતાને તો ગાયન કળાનો કેવળ અણગમોજ હતો. આ કળાને બાદશાહે પોતાના દરબારમાંથી તદન હાંકી મુકી હતી, એમ કહીશું તોપણ ચાલશે. એક વખત સર્વે ગવૈયાઓ બાદશાહ આ કળાનો અરસિક છે, એમ સર્વ લોકાનુમતે ઠરાવ કરવા, તથા તે ઉપર લોકોની સહીઓ લઇ, તેને અરજ કરવા માટે, બાદશાહની બારી હેઠળજ એકઠા થઇ બેઠા હતા. ઉપરથી આ બધો સમારમ્ભ જોઇ, બાદશાહે સહેજ પૂછ્યુ કે. 'આ બધુ શું ચાલ છે.' એકઠા થયેલા લોકોએ જવાબ દીધો કે, 'આપ ખુદાવિન્દના રાજ્યમાં ખાવાનુ કાંઇજ ન મળવાથી બીચારી ગાયન વિદ્યા મરી ગઇ છે. એની ઠાઠડી બાંધી, લઇ જવાની તૈયારી કરીએ છીએ.'' આ ઉત્તરનો મર્મ બાદશાહ તરતજ સમજી ગયો. પોતે ઘણોજ ગભીર હતો, તેથી બોલ્યો, 'ઠીક ! મરી ગઇ તો તો સારૂંજ થયું. હવે એને એવી ઉંડી દાટી દ્યો કે ફરી ડોકું પણ ઉંચુ કરી ન શકે''. આ રીતે બાદશાહને ગાયન કળા ઉપર શાનોજ શોખ હોય? પણ રોસનારને તેથી ઉલટુજ હતું.

રોસનારને તો એજ વિદ્યાનો નિદિધ્યાસ હતો. ઔરંગજેબને તેની એ સ્થિતિ અણગમતે પણ ગમાડવી પડતી· કારણ રોસનારને અને એને ઘણોજ પ્રેમ હતો. રાજ મેળવી આપવામાં રોસનારે એને એટલી બધી મદદ કરી હતી કે, જો તે મદદ ન મળી હોત તો આજ ઔરંગજેબનુ કાઇ ઠેકાણુ એ ન હોત. આથીજ ઔરંગજેબ કોઇ દિવસ . પણ એની આડે આવતો ન હોતો. રોસનાર જે કરે તે પૂર્વ દિશા. આથી એમ થયું કે, જે કળાને બાદશાહનો જરા પણ આશ્રય ન મળતો તેનું રોસનારના જનાનામાં યથાર્થ સન્માન થતું. ગાયન દેવીના ઉપાસકોનો આ જનાના તરફ વધારે જમાવ જોવામાં આવતો હતો.

રોસનાર બેગમનો ઘણોજ માનીતો તાઉસ બેસુરો થઇ ગયો હતો, તેને સમારવા છતા પણ સુર બરાબર નીકળતો ન હોતો; તેથી તાઉસને દીલેરઅલ્લી નામના યંત્રકાર પાસે લઇ જઇ, દુરસ્ત કરાવી લાવવાનો હુકમ થતાં જ, રોસનારનો ખોજો ફરુકશએર તાઉસ લઇને જતો હતો. પોતાના રંગમહેલમાંથી બહાર નીકળે છે એટલામાં કોઇએ એને રસ્તામાં આ છોટુસિહ તસબીરવાળાની વાત કહી, તથા તેને હમણાં મસાઉદે ઉદેપુરીની મુલાકાત સારૂ દીવાનખાનામાં બેસાડ્યો પણ છે એમ કહ્યુ. એક મ્હોંડેથી બીજે મ્હોંડે જતાં વાતની કેટલી અતિશ-

યોક્તિ થાય છે, એ તો વાંચનારને ખબર હશે જ. આ જ પ્રમાણે છોટુસિંહની હકીકત કહેવામાં થયું. ફ્રુરૂકશએરના કાન ઉપર એ વાત એવી રીતે આવી કે, તેને પોતાનું ગમે તેટલું જરૂરી કામ છતાં પણ તે પડતું મૂકી, છોટુસિંહની પાસે જવાનું મન થયું. બીજા સાધારણ નોકરો જેમ કરે છે તેમ તેણે પણ કર્યું. દુરસ્ત કરવાનો તાઉસ પોતાના હાથમાં જ હતો, તે લઇને આવતો જોઇ, દિવાનખાનામાં બેઠેલા સર્વે જણા "ફ્રુરૂકશએર, ફ્રુરૂકશએર" નામ દઇને બોલી ઉઠયા, અને તેને આગળ જવાની જગ્યા કરી આપી. રોસનારનો ખોજો બીજી બેગમના ખોજા કરતાં ઘણો જ પ્રશસ્ત ગણાતો હતો; કારણ રોસનાર જાતે ઘણી ઉદાર વૃત્તિની હતી. રોસનાર એક સ્વતંત્ર રાણી જ હતી, એમ કહીએ તોપણ ચાલે: અને તેથી એના ખોજાને જ્યાં ત્યાં આગળ જ જગ્યા મળે તેમાંએ નવાઇ નથી. ફ્રુરૂકશએર આગળ જઇને બેઠો અને છોટુસિંહની સર્વે છબીઓ જોવા લાગ્યો. છોટુસિંહે મોટી અદબથી કહ્યું; "આ બધી તસબીરો આપને દેખાડવાને જ આણી છે! એતો શું પણ આપની જાતની તસબીર એવી તો સરસ બનાવી આપુ કે, આપ ખુશ ખુશ થઇ જાઓ. આપની તબીયત કરતાં શુ મારી તસબીર વધારે છે? આપની રજા થઇ તો એક તો શું પણ લાખો તસબીરો કાઢી હાજર કરીશ. અમારા સરખા ગરીબને આપ જેવાનાં દર્શન દુર્લભ, અને તે વળી આજે થયાં, એતો મારૂં સદ્‌ભાગ્ય જ! હવે તો મારૂં નસીબ ખુલી જ જવાનું. બસ, આપની તસબીર તો બનાવવી જ જોઇએ. આટલી મારી સેવા તો આપે માન્ય રાખવી જ જોઇએ... .. ...."

છોટુસિંહે બોલવામાં એવી તો લાવણ્યતી વાપરી હતી અને એવી તો મિઠાશ મૂકી હતી કે, ફ્રુરૂકશએર તો સાંભળીને ઠંડોગાર જ બની ગયો હતો. "આપની જાતની જ તસબીર બનાવું છું, પછી બીજું શું જોઇએ છીએ!"

છોટુસિંહે તરત જ પોતાનું કલમદાન કાઢી, પાસે આણેલા હાથી દાંતના ટુકડાઓ ઉપર જે જે છબીઓ તૈયાર કરી લાવ્યો હતો, તે ફ્રુરૂકશએરના મ્હોં આગળ મૂકી દીધી, અને ફ્રુરૂકશએર તે જોવામાં ગુથાયો; એટલામાં તો તરત જ છોટુસિંહે તેની એક છબી તૈયાર કરી, ફ્રુરૂકશએરના હાથમાં મૂકી દીધી. ફ્રુરૂકશએર જાણે ખુબ ચેનમાં બેઠો હોય તેવી છબી બનાવી હતી. આ જોતાં જ ફ્રુરૂકશએર તો ઠંડોગાર જ થઇ ગયો. તેણે ખૂબ પ્યારથી છોટુસિંહના ગળામાં હાથ નાંખી, "અરે વાહરે વાહ! શું તારી કરામત, શી તારી ચતુરાઇ, શી તારી ખુબી!" આવા અનેક હર્ષોદ્‌ગાર કહેવા લાગ્યો. થોડીવાર વળી તેના સામું જોઇ રહી બોલ્યો, 'બસ યાર, તારા તો હાથ જ કલમ કરી લેવા

જેવા છે. બોલ, બોલ, યાર! હું તારા ઉપર અત્યારે ખુબ જ ખુસ થઇ ગયો છું. તારી શું મરજી છે બોલ, તુ અત્યારે જે કહે તે કરવાને તૈયાર છું.'

આ જોઈ છોટુસિંહ તો મનમાં ને મનમાં હસ્યો. પછી બોલ્યો, "આપની તબીયત મારા ઉપર જ્યારે આટલી બધી ખુશ થઇ ગઇ તો પછી મારે શી કમીના છે? આપના દોસ્ત મસાઉદની પણ મારા ઉપર એટલીજ તબીયત ખુશ થઇ ગઇ છે, અને આપની પણ તેમ છે, હવે તો મારૂં કામ થઇજ ગયું. મસાઉદે તો પોતાની બેગમ સાહેબની ભેટ કરાવી આપવા મને આશ્વાસન આપેલું છે જ. આપ પણ જો એવું કાંઇક કામ કરી આપશો તો આપનો પણ મોટો અહેશાન માનીશ. ચાર પૈસા મળે એટલાજ માટે હુ દિલ્લીમાં આવ્યો છું. આપનાં બેગમસાહેબ જેવાની મરજી સંપાદન થઇ ગઇ એટલે મારૂં કામ થઇ ગયું. મારૂં દળદર નીકળી જ જશે. પણ એવાં મારા ગરીબનાં નસીબ ક્યાંથી?"

છોટુસિંહના આવાં આવા મીઠા શબ્દોથી ફરૂકશએર તો ચણાને ઝાડેજ ચઢી ગયો. તેણે જાણ્યું કે, મસાઉદે જ્યારે પોતાની બેગમ પાસે લઇ જવાનું એને કહ્યું છે તો આપણે પણ ક્યાં ઓછા છીએ? આપણે કેમ એને આપણી બેગમ સાહેબ પાસે લઇ ન જઇએ? આમ વિચાર કરી, તે છોટુસિંહને કહેવા લાગ્યો; "વાહરે યાર! એમાં તે શું મોટી વાત છે? તું કહેતો હોય તો હમણાં જ હું તને તેવી તજવીજ કરી આપું. એટલું તો શું, પણ તને સારૂં ઇનામ મળે, એવી પણ તજવીજ કરી આપું એવો છું. તારે હવે એની ફિકર કરવી નહીં, તું જરા અહીજ બેસજે, હું હમણાં આવ્યો."

આટલું બોલી ફરૂકશએર કાંઇક બહાર જાય છે, એમ જોઇ છોટુસિંહે તેને ઘણી નમ્રતાથી પૂછ્યું, "ખ્વાજા સલામત! મારી એક અરજ છે, માફ કરજો."

ફેરૂકશએર હરખથી ફુલાઇને બોલ્યો; "શું અરજ છે, બોલ, બોલ, દોસ્ત! તારે જે કહેવું હોય તે કહે, કાંઇ ફિકર નહીં."

આ સાંભળી છોટુસિંહે દબતે દબતે કહ્યું; "ખ્વાજા સલામત! અરજ એટલીજ છે કે આ તાઉસમાં શી ખામી આવી ગઇ છે તે જરા મહેરબાની કરીને મને જોવા દેશો. મને જરા એની માહિતી છે માટે આપને કહુ છું. અહિંને અહિ થઇ શકે એવીજ કાંઇ દુરસ્તી કરવાની હશે તો આ બંદો કરવા તૈયાર છે, અને તેથી આપને બીજે કાંઇ બહાર જવાની તસ્દી લેવીજ નહીં પડે". ફરૂકશએર જરા અજાયબ થઇને બોલ્યો, "શું તને તાઉસના કામની પણ માહિતી છે કે? ત્યારે તો તને અમારી બેગમ સાહેબને મેળવવાનુ એક મોટૂંજ કારણ મળ્યું. ઠીક પણ જો તને કો

જાણજો. તેમ એને જોતાં વાર જ જોનારને એના ઉપર મોહ પણ થયા વગર રહે નહીં. આ બધુ કહ્યું તેનો તાળો બરાબર મેળવી જુઓ, એટલે વિદ્યાની પરીક્ષા જણાઇ આવશે. મારી પોતાની જ પરીક્ષા જોવાની ઇચ્છા આપને હોય તો હું બીજી વાત કહું છું તે સાંભળો. પણ બાઇ-સાહેબ; આ છોકરીને તો આપ એક ક્ષણ પણ આપની પાસે રાખશો નહિ. આપના હિતને માટે જ મારૂં મન કળકળી ઉઠે છે, માટે કહુ છું. આપ માનશો તો સારી વાત છે, અને નહિ માનો તો આપ મુખત્યાર છો. આજ્ઞા હશે તો ફરી કાલે હાજર થઇશ જેમ ફરમાવશો તેમ આ ગુલામ કરવાને તૈયાર જ છે."

છોટુસિહનું ભવિષ્ય સાંભળીને, ઉદેપુરીને કેટલું ચમત્કારિક લાગ્યું હશે? મનમા ને મનમાં તે વિચાર કરવા લાગી કે, ઇંદિરાને બાદશાહે જે દિવસથી આપણી તરફ મોકલી છે તે દિવસથી આપણને પૂરી ઉંઘે આવતી નથી, તેમ ચિત્ત પણ ઠેકાણે નથી જ. આ વાત તો એની મળી ખરી. બાળવિધવા જેવી દેખાય તો છે, પણ તપાસ કરવી જોઇએ. બીજા તાળા પણ નહિ મળે એ શા ઉપરથી કહેવાય? એટલામાં તેને સાંભરી આવ્યું કે, બાદશાહને આવવાની વખત થઇ છે, તેથી મસાઉદને કહ્યું કે, 'એને આજ તો મોકલી દે; પણ કાલે પાછો તેડી લાવજે.' આટલુ બોલી, છોટુસિંહને કાંઇક ઇનામ આપ્યુ અને કહ્યું કે વળી આવતી કાલે બીજું વધારે ઇનામ આપીશ. મસાઉદ આગળ થયો, અને છોટુસિંહે બેગમ સાહેબને કુર્નસ કરી રજા લીધી. રજા લેતાં લેતાં પેલા બારણાની પાસે રૂજા-મામાં પગ ભરાઇ રહ્યાનું બાનું કાઢી, તે છેડો ઠીક કરવા છોટુસિહ નીચો વળ્યો, અને કાંઇ તેણે ત્યાં નાંખ્યું.

"શા લોક હશે? બરાબર ચાલતાંએ આવડતું નથી. જોની, બધો રૂજામો મારીને ચુથી નાખ્યો, લાવ ઠીક કરી લઉં," આમ બોલતી ઇંદિરા ત્યાં દોડતી આવી, અને ચુથાયલા રૂજામાનો છેડો ઠીક કરતાં કરતાં કાંઇક ઉંચકી લઇ, બેગમ તરફ પાછી ફરી. બેગમ તો મહાભારત વિચારમાં ડૂબી ગયેલી હતી, તેથી તે પાછળના પડદા પછવાડે હળવે રહીને ચાલી ગઇ.

આણી તરફ છોટુસિહ તો મસાઉદની સાથે ચાલ્યો અને રસ્તે જતાં બોલવા લાગ્યો કે, "મસાઉદ, જો જે હાં, પેલી છોકરીની સાથે લગ્ન કરતો નહી. કરશે તો વગર મોતે માર્યો જઇશ." એટલામાં બાદ-શાહની સ્વારી આવી પહોંચી. એ સાંભળતાં જ મસાઉદ તો ગાભરો ગાભરો બની ગયો. એક વચલા બારણામાંથી જ છોટુસિંહને અંદર ઘુસાડી "હું થોડીવારમાં પાછો આવી તને બારણે પહોંચાડી આવું છું,"

કરી મસાઊદ તો ત્યાંથી દોડયો. કેટલીકવાર થયા છતાં કોઇ પાછું આવ્યું જ નહી. છોટુસિંહ તો બીચારો એ ખોલીમાં જ પૂરાઇ રહ્યો. એટલામાં બે ત્રણ માણસોએ આવી એને પકડયો. છોટુસિંહના મ્હોં ઉપર એક જાડો રૂમાલ બાંધ્યો, હાથ પગ બાંધી લીધા, અને ગાંસડી જેવો બાંધી, ઉચકીને કોઇક ઠેકાણે લઇ ગયા.

કોણ? શા માટે? કયાં? કયે ઠેકાણે છોટુસિંહને લઇ જાય છે? તેની એ બીચારાને જરાએ ખબર નહોતી.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

રૂપનગર.

હમણાં તો આપણે છોટુસિંહને-"અહિ કોણે અને શા માટે આણ્યો? અને આ વચમાં જ શું થઇ ગયુ?" આવા વિચારોમાં વિસ્મિત થઇ પોતાના કારાગૃહમાં બેઠેલો અને "હવે તો જે થવાનું હશે તે થશે જ, થાય તે સહન કરવું," આદિ અનેક તર્ક વિતર્ક કરતો, ત્યાંજ બેસાડી રખીએ. તેમ ઇંદિરાને માટે પણ બેગમ કયા નિર્ણય ઉપર આવી, તેના પોતાનાજ પ્રારબ્ધે શું કર્યુ, એ બધી હકીકત પડતી મુકી, વાંચનારને બીજી તરફ લઇ જઇએ.

તેમાં પણ બાદશાહના સૈન્યની સામે ટક્કર ઝીલવા કોણ આવનાર છે? જે સ્વદેશાભિમાન, ધર્માભિમાન, જાત્યાભિમાન, કુલાભિમાન તેમ સ્વાભિમાનથી હું પોતે ભરેલો છું; તેવાં અભિમાનો શું મારા અન્ય રજપૂત બાંધવોમાં હમણાં છે? જ્યાંસૂધી ખરો પ્રસગ આવ્યો નથી ત્યાંસૂધી બધાએ મને વળગતા રહે છે, પણ પ્રસંગ આવેથી રાજા જસવંતસિંહની પેઠે બધાએ ગાંડમાં પુંછડીઓ ઘાલી ક્યાંએ જતા રહેશે, એમ મારી ખાત્રી છે. કહી શકીએ તો રાજસિંહની જરા આશા છે ખરી; પરન્તુ એ પણ જરા ડોળ ડંફાસવાળો છે. પ્રસંગ આવેથી તે શું કરશે? અને શું નહિ કરે? તેનો પાકો ભરોસો નહિ. હું એકલો તો બાદશાહના આટલા મોટા લશ્કર સામે કાંઇ કરી શકું એમ નથી પરન્તુ જ્યાંસૂધી આ શરીરમાં પ્રાણ છે ત્યાંસૂધી તો પુત્રીનું રક્ષણ કરીશ. આપણે જ્યારે રક્ષણ કરવા અસમર્થ છીએ એમ જાણીશું ત્યારે એને સર્વ શક્તિમાન્ પરમાત્માના અખિલ વિશ્વવ્યાપક રક્ષણમાં મૂકી દઇ, આપણે આપણો અંત આણી દઇશું." આવા નિર્ણય ઉપર છેવટે વિજયસિહ આવ્યો.

આ નિર્ણય ઉપર આવતાં જ વિજયસિંહે પોતાના થોડા ઘણા સૈન્યને એકઠું કરી, પોતાનો ગઢ, કુળ, તથા કન્યાનું રક્ષણ છેવટ સૂધી કરવું, એમ ઠરાવ કર્યો.

કિલ્લાથી થોડેક છેટે, પહાડની તળેટીમાં સાદતખાન આવીને પડયો હતો. આવતાંની વારમા એક જાસુસને બાદશાહનો ખલીતો આપી, વિજયસિહની પાસે તેણે મોકલાવ્યો. આ ખલીતામાં બાદશાહે પોતાને હાથે માત્ર ચાર જ લીટીઓ લખી હતી. ઔરંગજેબ બાદશાહના અક્ષર ઘણા સુંદર હતા, અને તેથી એને લખવાની ઘણી જ હોંસ થતી હતી: તેમાં આ ખલીતો લખતી વખત તો તેણે ખુબ દાઢમાં આવી જઇ લખ્યો હતો. ખલીતો ફારસી ભાષામાં લખ્યો હતો, અને તે નીચે જણાવ્યા પ્રમાણેની મતલબનો હતો.

"આ ફરમાન જોતાં જ તું અને તારી છોકરી સાદતખાનને સ્વાધીન થઇ અહીં આવો. આ પ્રમાણે તુ તારી રાજીખુશીથી નહિ કરે તો જબરાઇથી તેમ કરાવવા સાદતખાનને સખ્ત તાકીદ આપેલી છે. આલમગીર બાદશાહના મનમાં આવેલી વાત તેણે પડતી મૂકી, એવું કોઇ દિવસ પણ બન્યુ નથી."

ખલીતો પુરો થયો. વાંચતાં જ વિજયસિહ તો તલપાપડ થઇ ગયો. ગુસ્સાનો માર્યો, મોટો ઘાંટો કાઢી તેણે જાસુસને કહ્યું, "આ જો! અને એ જ ખ તું તારા માલીકને જઇને વિદિત કરજે!" આમ બોલી, ખલીતો

જમીન ઉપર ફેંકી દઇ, વિજયસિંહ તેના ઉપર ત્રણ વખત થુંકયો; અને પછી ખલીતાને પોતાના જોડાવડે કચડી નાંખી, જાસુસની તરફ ફેંકી દીધો. નિત્ય નિયમ પ્રમાણે રૂપવતી આ વખતે પણ બાપની પાસે જ બેઠેલી હતી. આ જોઇ, "કાળા ઝેરી નાગને પણ પગવડે કચડવાથી આવો અનર્થ નહિ થાય, યાદ રાખજો!" બોલી, થુંકથી ભરેલા, પગવડે ચોળી નાંખેલા, તથા ઠોકરવડે ફેંકી દીધેલા ખલીતાને હાથમાં લઇ, જાસુસ ત્યાંથી ચાલતો થયો.

રૂપમતીએ બાપને પૂછયું; "પિતાજી, એમાં શું લખ્યું હતું વારૂ?" વિજયસિંહને વ્યાપી ગયેલા ક્રોધથી તેના હોઠ, ફિબહુના, તેનું આખું શરીર એટલુ તો કપતું હતુ કે, છોકરીને જવાબ પણ દઇ શકાયો નહિ. ડોસાની આંખોમાંથી તો જાણે અગ્નિ ઝરતો હોય તેમ જણાયું. ખલીતાએ ઉદ્દભવ કરેલા સંતાપને લીધે તેને કંઇ જ સૂઝયું નહિ, અને કેટલીક વાર તો છોકરી સામું જ તે જોઇ રહ્યો. પહેલાંનો સર્વ વૃત્તાંત રૂપમતી જાણતી હતી,–તેથી બાપને મ્હોંડેથી ખલીતાની મતલબ જાણવી જ જોઇએ, એવી જરૂર રહી નહીં. તેને માત્ર એટલી જ ઉત્કંઠા થઇ કે, ખલીતામાં એવો તે કયો શબ્દ હતો કે જેથી પિતાજીને આટલો બધો ક્રોધ ચઢી ગયો! પરંતુ વધારે ઉડા ઉતરવાનો આ વખત નથી, એમ જાણી રૂપમતિ ચૂપ થઇને બેસી રહી. થોડીવાર પછી સેનાપતિને બોલાવી કિલ્લા વિગેરે ઉપર લશ્કરની કેવી વ્યવસ્થા રાખવી તેની સમજુતી, વિજયસિંહે આપી દીધી. સાદતખાન મહા પરાકાષ્ટાએ પણ આપણને અને આપણી કન્યાને બાદશાહ પાસે લઇ ગયા વગર રહેનાર નથી અને તે માટે એ પોતાનું બનતું કરશે જ એમ તે જાણતો હતો. સાદતખાનને પણ અપરિમિત ક્રોધ ચઢ્યો હશેજ, આવી સમજુતી પોતાના આખા લશ્કરને આપી, તાબડતોબ જ વિજયસિંહની આજ્ઞા પ્રમાણે સર્વ બંદોબસ્ત થઇ ગયો.

પોતાની સ્થિતિ અત્યારે કેવી થઇ ગઇ છે, અને તેથી બીજા રજપૂત ભાઇઓએ અત્યારે શું શું કરવું ઘટે છે, એ પ્રમાણેના પત્રો પોતાના સમ્બન્ધીઓ તરફ લખવા, વિજયસિંહે શરૂ કરી દીધા. કાગળો બધા વિજયસિંહે જાતે જ લખ્યા, અને તેમાં અધિક લંબાણ ન કરતાં માત્ર સ્વદેશાભિમાન અને સ્વકુલાભિમાનને જાગ્રત કરનાર બબ્બે વાક્યો જ લખ્યાં હતાં. દાખલા તરીકે એક પત્ર અમે જણાવીએ છીએ. આ પત્ર પોતાના બરોબરીના સ્વસ્થાનવાળાને લખ્યો હતો.

"ચન્દ્રવંશીય હો, કે સૂર્યવંશીય હો, બંનેને એકદમ જ ખગ્રાસ ગ્રહણ લાગવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. અંધકારમાં પડી રહી, બેઆબરૂનો રોટલો ખાઇ, પોતાની વહુ દીકરીઓનાં અવિધાન કરશો, કે તે જ વહુ દીકરીને

વખત આવે, પોતાના પહેલાં, પોતાને હાથે જ સ્વર્ગમાં મોકલી, પોતે કેશરીઆં કરી, સમરાંગણમાં બહાર પડી, પોતાના પૂર્વજો સામી દૃષ્ટિ રાખી, તેઓની પછવાડે જશો? કે જીવતા રહી, મ્લેચ્છ ઔરંગઝેબના પગમાં દૃષ્ટિ રાખી, નરકવાસ ભોગવશો? જે હોય તે મન સાથે નક્કી કરી દેજો હું શું કરવાનો છું તે તો ક્યારનુંએ નક્કી થઇ જ ગયું છે. યોગ્ય અને ઉચિતજ મારે હાથે થશે, નહિ તો ભાડખાઉ પ્રમાણે જીવનનો અંત આવી જશે.”

વૃદ્ધ પુરૂષોને લખવાનો સુમાર રહેતો નથી. તેમાં આનું તો મગજ ક્રોધને લીધે ફરી જ ગયું હતું કાગળો તાબડતોબ રવાના કરી દીધા; કારણ કે સાદતખાન કિલ્લા ઉપર ઘેરો ઘાલી દઇ, એને પૂરી રાખે તો કાગળ પણ મોકલી શકવાનું બની શકે નહી.

થયું પણ તેમ જ. પત્રો લઇ, કિલ્લાની બહાર થોડે છેટે પણ ખેપીઆઓ ગયા નહિ હોય, એટલામાં તો મુગલ લશ્કર વંટોળીઆ પેઠે ચઢી આવ્યુ. સાદતખાને આવી એકદમ રૂપનગર અને રૂપનગરના ગઢ ઉપર ઘેરો નાંખ્યો અને એ મજબૂત ગઢને જાણે તરત જ તાબે કરી લેવા માંગતો હોય તેજ પ્રમાણે તેણે ઉપક્રમ ચલાવ્યો. કિલ્લાની બાંધણી અને એની વ્યવસ્થા એવી હતી કે, આવોને આવો ઘેરો લાગટ બે વર્ષ સૂધી રહે તો પણ તેની એક કાંકરી પણ ખરે નહિ. સાદતખાન ગમે તેમ કરે, ગમે તેટલો મારો કરે, કેટલાએ હલ્લા કરે, તોપણ કિલ્લો પડવો એ તો આકાશમાંનુ ફુલ લાવવા જેવું જ હતુ. પણ આવી રીતે અંદર ભરાઇ કેટલાક દિવસ ચાલવાનું? વિજસિંહે ધાર્યું કે હવે તો આપણે ગમે તે પ્રકારે બહારના કોઇને ચેતવણી આપી, બહારની બાજુએ તેની તરફથી અને અંદરની બાજુએ આપણી તરફથી સાદતખાનને ત્રાહે ત્રાહે પુકરાવવી જોઇએ. એ ધારતો હતો કે લખેલા કાગળથી ઉશ્કેરાઇ, કોઇ પણ રજપૂત માઇનો બચ્ચો, રજપૂત રાણાનુ અભિમાન ધરાવનારો, આવી પહોંચવો જોઇએ ને આપણી તરફથી પણ સાદતખાનને હજી ક્યાં છોડીએ છીએ. પરન્તુ આમ બનશે જ એવી ખાત્રી હજી તેનુ મન તેને આપતું નહોતું તેને લાગતુ હતુ કે દિવસે દિવસે નવા નવા રજપૂતો મ્લેચ્છ થતા હતા અને તે પોતાની પેઢી પૂર્વજોના ગૌરવ અને તેજને ન જાણી, નહિવત્ જ કરતા હતા, તેથી હવે રજપૂતનું તો માત્ર નામ જ દેવાનુ રહ્યું છે, પણ આપણે તો નાગની ફેણ ઉપર પગ મૂક્યો છે, જે થવાનુ હોય તે થાઓ? ફળ પણ આપણે જ ભોગવવા તૈયાર રહેવુ જોઇએ; ને આપણે તૈયાર પણ છીએ. આવા વિચારથી વિજયસિંહે જે જે યોજના કરવી ઘટે તે તે તેણે કરી જ રાખી હતી.

કિલ્લાની બાહારની બાજુ ઉપર મુસલમાનો ઘેરો ઘાલી પડયા હતા, અને દરરોજ, આ તરફના નહિ તો તે તરફના પણ થોડા ઘણા લોકોની આવ જા ચાલતી હતી. આ જોઇને રૂપમતીને ઘણું ખોટું લાગવા માંડયું. આપણે જ આપણા બાપને આવા મોટા સંકટમાં નાંખ્યો છે, હવે પ્રભુ જાણે કે શું પરિણામ આવે છે, આવા જ વિચારો રાત દિવસ કુંવરીના મનમાં ચાલ્યા કરતા હતા. દરરોજ કિલ્લાની સુરક્ષિત જગ્યાએ જઇ, ત્યાના ઉંચામાં ઉંચા ભાગ ઉપર ચઢી, કુંવરી, બહાર દૂર જેટલે પોતાની નજર પહોંચે તેટલે સુધી જોતી હતી કે, કોઇ પણ રજપૂત વીર પિતાના પત્રને માન આપી, બહારથી આવી, સાદતખાનને સપડાવે છે કે કેમ? પરંતુ તે બિચારી હમેશાં નિરાશ થતી. આ સ્થિતિમાં પન્ના શિવાય બીજું કોઇ તેની પાસે નહોતું. પન્નાને હવે આગળની પેઠે કયાંઇ જવું ગમતું નહોતું, પણ ઘણીજ અસ્વસ્થ થઇ ગઇ હતી. પન્ના શિવાય પોતાની હિતકર અને ગુહ્ય વાતો બીજા કોઇના આગળ કરી શકાય એમ હતું જ નહિ; તેથી પન્નાને, કુવરીએ પોતાની છાયા પ્રમાણેજ કરી રાખી હતી. પન્નાનો પણ એનાપ્રતિ વિલક્ષણ પ્રેમ હતો, એ વાંચનારને કયાં ખબર નથી? અજીતસિંહને વૈકુંઠયોગીરાજ તરફ મોક-લાવી દીધો, તે દિવસથી પન્ના પણ ચંદ્રાવતી બાઇસાહેબ તરફ ઘણી ખરી જા આવ કરતી હતી. અજીતસિહને મા છતાં તે નહિવતજ હતી. વૈકુંઠયોગીરાજે ધાવતરીકે એક ભિલ્લણ દાસી રાખી લીધી હતી; તેથી છોકરાની ખબર લાવવા તથા લઇ જવા પન્નાજ માત્ર કામ કરતી હતી.

સાદતખાને રૂપનગરને તેમજ ગઢને પણ ઘેરો ઘાલ્યો, તે દિવસથી બિચારી પન્નાનું ગટમાં જવું આવવું બંધ થઇ ગયું. કોઇ પણ પોતાના મહારાજાની મદદે આવે છે કે નહી, એ જોવા સારૂ રૂપમતી સાથે પન્નાએ દરરોજ કીલ્લા ઉપર જવું અને નિરાશ થઇને પાછાં આવવું એજ એનો ક્રમ હતો. ઘણા દિવસ થયાં અજીતસિંહ તેને જોવા મળ્યો નહી, આથી એને ઘણું ખોટું લાગતું તો હશે, પણ શું કરે! એ શિવાય બીજા કોઇને પણ ન જોવાથી તેને ખેદ થતો હશે તે કોણ જાણે છે? કેટલાએક દિવસ થયાં આપણા તરફથી અજીતસિહના સમાચાર બાઇ સાહેબને નથી મળતા, આ વિચારથી તે બિચારી બહુ દુ:ખી થતી હતી.

એક દિવસ કુંવરીની સાથે કિલ્લા ઉપર જઇ, ત્યાંના એક ઉંચા બુરૂજ ઉપર ચઢી, સામેના મેદાન તરફ તે જોતી હતી, એટલામાં એકાએક એક કબુતર તેની સામે આવી, પોતાની પુંછડી જાણે લાડમાં હલાવતું હોય, તેમ નાચવા અને રમવા લાગ્યુ. આ શો ચમત્કાર? આ કબુતર કયાંથી? આવો સવાલ બેઉ બાળાઓના મનમાં ઉત્પન્ન થયો.

નાર માણસ નીચે સરી જતાં આ ડોસાની નજરે તો પડ્યો નહિ હોય? અને જો કાંઇ પણ સંશય આવ્યો તો ખચીત ડોસો એને ગોળી માર્યા વગર રહેનાર નથી!" આ વિચાર જેવો પદ્માને આવે છે કે તરત વિજયસિંહે એના તરફ ફરીને પૂછ્યું; "પદ્મા! આ કરાડની છેક નીચે કાંઇક ધોળુ ધોળુ દેખાય છે ખરૂં?"

આ સાંભળતાં જ પદ્માના પેટમાં મોટો ધ્રાસકો પડ્યો. તે એકદમ બોલી ઉઠી, "છે છેઃ કાંઇ જ નથી. આપને અમસ્તોજ કાંઇ ભાસ થતો હશે." આથી કાંઇ ડોસાનુ સમાધાન થયું નહિ. એણે તો વધારે ઝુકી ઝુકીને નિહાળવા માંડ્યું. જે જણાતુ હતું તે કાં તો વધારે નીચે જવાથી, અથવા તો પ્રથમ જોવામાં માત્ર ભાસ થતો હશે તેથી, આ વખતે ડોસાને કાંઇ જ જણાયુ નહિ—આપણને એ તો કાંઇ ભાસ લાગ્યો હશે, અથવા તો કાંઇ નવુસવું હશે જ! ગમે તેમ પણ આ જગ્યા સુરક્ષિત નથી, અને તેથી કાલથી અહી પણ પહેરો બેસાડી દઇશું, આવો વિચાર કરતો ડોસો પદ્માને લઇને ઘર તરફ ચાલવા માંડ્યો. પદ્માના આવા શબ્દોથી, તેમ પોતાના વિચારમાં તલ્લિન થઇ જવાથી, પદ્મા અહિ શામાટે આવી હતી તેની તપાસ કરવાનું ડોસાને સુઝ્યું જ નહિ. વૃદ્ધ માણસોના સ્વભાવ પ્રમાણે એક વખત મનમાંથી જે વાત ગઇ તે ગઇ જ! આથી કે પછી ગમે તે બીજા કારણથી, ડોસો તો કિલ્લાની બીજી તરફ રોન કરવા ચાલ્યો. પદ્માને કહ્યું; "તું હવે છાનીમાની ઘેર જઇને સૂઇ જા. આવી ભાગી રાત્રે ઠંડી હવામાં આવવાથી તુ માંદી પડીશ, માટે જા હવે, જતી રહે." સૂળીનું વિઘ્ન સોયે સરી ગયું, આવો વિચાર કરી પદ્મા પણ પોતાના મહેલમાં જઇ, રૂપમતીની પાસે પોતાની પથારીમાં સૂતી

ઉપર કહેલો પ્રસંગ વર્ણવતાં જેટલો વખત ગયો છે તેટલો તો શું, પણ તેનો ચતુર્થાંશ પણ વખત તે વાત બનવાને લાગ્યો નહોતો. પદ્માને જવાને ઘડી પણ ભાગ્યેજ થઇ હશે, તેટલામાં તે પાછી આવીને સુઇ ગઇ. પથારીમા પડ્યા પછી આંખ મળી ન મળી, એટલામાં કોઇએ તેના ઓશીકા તરફ આવી, તેને ધીરે ધીરે ઢંઢોળતું હોય એમ લાગ્યું. એને ઉંઘતો પુરી આવી જ નહોતી. એને લાગ્યું કે મને કાંઇક સ્વપ્નું આવે છે, તેથી તેણે આંખો ઉઘાડી જોવા માંડ્યુ, પણ ત્યા તો કોઇજ નહોતું. તેને એટલો જ ભાસ થયો કે અતિ મૃદુ હાથવાળુ કોઇક હોવું જોઇએ. હાથના પણ મૃદુપણાને લજવે એવા મૃદુ સ્વરથી શબ્દ નીકળ્યા કે—"પદ્મા! પદ્મા! ઉઠ, ઉઠ! મારે તને કાંઇક કહેવાનું છે, ગરબડ કરીશ નહિ; કુંદ જાગશે, તો પછી આપણાથી નિરાંતે વાત થઇ શકનાર નથી."

આ શબ્દો સાંભળી પદ્માને બરાબર લાગ્યુ કે નક્કી કોઇક પણ મને બોલાવે છે. તે ઉઠીને પોતાની પથારીમાં બેઠી થઇ. તે બોલી; રૂપમતી બાઇ! "અત્યારે તે મને કહેવાનું શું સાંભરી આવ્યું?" "પદ્મા! આ શું રૂપમતી ને બાઇને ફાઇને એવું એવું બોલવાનો વખત છે કે? મારે કહેવાનું સાંભળી લઇ તેપર વિચાર કરી જવાબ દેવાને બદલે આમ તે શું કરતી હોઇશ મારી બાઇ, કામ વગર તે આટલી રાત્રે હુ શું કરવા તારી પથારી પાસે આવીને તને ઉઠાડું? તુ ગમે તે વખતે ગમે તે બકે છે, એ રીત તારી મને નથી ગમતી.'

પદ્મા–ઠીક ત્યારે, આવરે બોલ પાછો, અમારે શું? પણ હવે તમારે શું કહેવુ છે તે તો કહી નાંખો?

રૂપમતી–પદ્મા! મશ્કરીમાં ન ઉડાવતાં ખરેખરી જ સલાહ આપે તો કહું. મશ્કરી જ કરવી હોય તો જા, તુએ સુઇ જા, ને હુએ સુઇ જાઉ છું. પછી મને બીજો જે વિચાર સુઝશે તે કરી લઇશ. જોઇશ, કે તારી મદદ વગર બની શકે છે કે કેમ?

પદ્મા–પણ આટલાં બધાં ચઢી જવાનુ કાંઇ કારણ? હું શું ના કહું છું? તમે જ આમ લડવા બેઠાં છો તેથી કુંદ નહિ જાગી ઉઠે કે? પછી બધુએ રહી જશે તમારે શું કહેવુ છે તે કહો તમારા હિતની વાત શિવાય હુ બીજી આડી સલાહ આપનાર છુ કે? મારી યોગ્યતા ન છતાં તમે જ મને જીવ અને પ્રાણ જેવી ગણો છો તો પછી હું તમારે માટે શું શું નહીં કરૂ? કુંદથી જો વાત છાની હોય તો નરત બોલી દે, નહિ તો એ જાગી ઉઠી કે તારો ખેલ બગડ્યો એમ સમજજે. એ ઉંઘનારી જબરી છે, માટે જ અત્યાર સૂધી ઉઠી નથી તારે શું કહેવુ છે તે ઝટપટ કહી દે."

પદ્માનું બોલવું સાભળી રૂપમતીને જરા સંતોષ થયા જેવું લાગ્યું. નરત જ તે કહેવા લાગી, "પદ્મા! પદ્મા! પ્રથમ જેમ પેલો પત્ર તેં લઇ જવાની હિંમત ધરી હતી, તેમ એક બીજું સાહસ માથે લેવાનું મારે તને કહેવાનું છે."

પદ્મા–તે શું?

રૂપમતી–એવો જ એક બીજો કાગળ લઇ જવાનુ.

પદ્મા–કોને?

રૂપમતી–હમણાં જ મેં જેને સ્વપ્નામાં જોયો તેને.

પદ્મા–વાહવા! તેં સ્વપ્નામાં કોને જોયો તે હુ શી રીતે સમજી શકું?

રૂપમતી–ત્યારે તું ચતુર શાની?

પદ્મા–મારી ચતુરાઇ શી રીતે જણાવવી? લોકોના સ્વપ્નામાં શું

શું આવે અને તે શું શું જુએ, તે હું જાણી જાઉ એવી ચતુરાઇ મારામાં નથી, બાઇ!

રૂપમતી જરાં સ્મિત કરીને બોલી; "બધીએ છે. અમથી મશ્કરી શું કરવા કરે છે? વારૂં, એ તો ઠીક, પણ મારૂં કામ તો કરીશને?"

પદ્મા–પહેલાં કામ શું છે તે તો કહો? કોનો કાગળ, કોને આપવો, એ બધું સમજ્યા વગર શું કરૂં? તમે તો એકીસાસે મંડ્યાં છો કે કર, કર, ને કરજ. પણ કરૂં તે શું, કપાળ?

રૂપમતી–હવે બસ કર તારી મશ્કરી, પહેલાં હા કહે એટલે બધુએ કહું છું.

પદ્મા–પણ બ્હેન! હુ શી રીતે હા કહું? તું જાણે છે કે હમણાં કીલ્લા ઉપરથી એક ચકલુ સરખુએ નીચે ઉતરી શકતું નથી! ચંદ્રાવતી બાઇ સાહેબ તરફ ગઇ ત્યારે કીલ્લા ઉપર આવો બદોબસ્ત હતો કે? તેમાંએ ભિલ્લને લીધો ત્યારે હું ગઇ. મારા હાથની વાત હતી તે તો મે કરી, પણ હમણાં હું શું કરૂં? બહાર નીકળી પણ શી રીતે શકાય? કોની મગદૂર છે કે જઇ શકે?

આ સાંભળીને રૂપમતીનું મન તો ખાટું થઇ ગયુ. કાંઇક સારી આશા ઉપજે તેવું સ્વપ્નુ તેને એ ગત્રે આવ્યુ હતું, અને તે આશામાં ને આશામાં એને લાગ્યુ કે, જો કામ થશે તો પદ્માથી જ થઇ શકશે, એમ જાણીને એણે મોટી હોંસે પદ્માને ઉઠાડી, પણ કિલ્લા ઉપરના ઘેરાની વાતે તેની સર્વ આશા ફોક કરી નાંખી. રૂપમતી છેકજ નિરાશ બની જઇ નિઃસાસો મૂકવા લાગી.

આ જોઇ પદ્માએ તેને હળવે રહીને કહ્યું, "બ્હેન! મારા બોલવાથી તુ છેક નિરાશ થઇશ નહિ. તારો વિચાર શું છે તે પહેલાં કહે. આપણે કાંઇ ને કાંઇ પણ યુક્તિ કાઢીશું."

રૂપમતીનું મન કાંઇ આવા શબ્દોથી ઉત્તેજિત થયું નહિ. એ તો છેક જ નિરૂત્સાહી બનીને બેઠી હતી. પદ્માએ વારંવાર જ્યારે, "બોલ," એમ કહ્યા કર્યું, ત્યારે નિ:સાસો મુકી બોલી; શું બોલું ધૂળ! જે વાત કેવળ બનવી જ અશક્ય તેને બોલીને અને કહીને પણ શું ઉપયોગ? તેનો વિચાર પણ શું કરવા કરવો?"

પદ્માએ ઘણો જ આગ્રહ કરવા માંડ્યો ત્યારે તે બોલી: "બ્હેન! પિતાજીએ તો ઘણાએ પત્ર લખી મોકલ્યા છે, પણ મારા મનમાં એક કાગળ લખવાનું આવ્યુ છે. પદ્મા! જેને પત્ર લખવાનું મારા મનમાં આવ્યું છે તેની જ વીરમૂર્તિ મારા સ્વપ્નામાં આવી હતી. મને એમ જ લાગ્યું કે આવા વખતમાં જો કોઇ પણ પિતાજીને મદદ કરે, હુ–એક રજ-

પૂત કુમારિકાની લાજ રાખનાર નીકળી આવે તો તે આ વીર પુરૂષ જ, બીજો કોઇ નહિ આજ આખા રજપૂતાનામાં એના વિના બીજો કોઇ વીર છે જ નહિ. પણ, બ્હેન પદ્મા! મારા મનનો ભાવાર્થ એને કોણ સમજાવે? એ વીરપુરૂષને–પરપુરૂષને–આપણે જ જાતે પત્ર લખવો. એ રજપૂતાણીને છાજે નહિ–રજપૂત બાળાને અનુચિત કહેવાય. શ્રીકૃષ્ણને જ્યારે રૂકમણિએ પત્ર લખ્યો હતો, ત્યારે મારે શી હરકત... . ... પણ પદ્મા! આ હું શું બોલું છું? હું ગાંડી તો નથી ને? તારી પાસે બોલું છું એટલે ઠીક છે, પણ બીજું કોઇ તો સાંભળતુ નથી ને? અને સાંભળશે તો શું કહેશે? જો તો ખરી, આ કુંદ બીચારી કેવી ઘસઘસાટ ઉંઘી ગઇ છે. પદ્મા! હું જે જે બોલી છું તે બધુ ભુલી જ જા. એમ જ ગણજે કે જાણે બોલી જ નથી, અહં! કંઇ જ બોલી નથી, હોંકે! અશક્ય વાત મનમાં રાખીને શું ઉપયોગ! સુઇ જા, બ્હેન, હવે તું. હુએ સુઇ જાઉં છું. અમથી મેં તારી ઉંઘ ખોવડાવી."

પદ્મા–પણ રૂપમતી! એમ જ જાણ કે ગમે તે રીતે મેં તારો પત્ર પહોંચાડી આપ્યો, તો પછી?

રૂપમતી–પદ્મા! અમથો તાળવે ગોળ શું કામ લગાડે છે? આશા જ ન બાંધીએ તો પછી દુઃખ ક્યાંથી થાય? પણ એક વખત આશા બાંધી પછી નિરાશ થઇએ, એ તો અસહ્ય જ થઇ પડે, ખરૂંને બ્હેન?

પદ્મા–રૂપમતી! આવે પ્રસંગે તને જરાપણ દુઃખ થાય તેવું હું કરીશ વારૂ? તને લાગે છે કે હું કરૂં? ત્યારે પછી એમ કેમ બોલે છે વારૂ? ચાલ લખ, તારે કાગળ લખવો હોય તે લખ. જ્યાં મોકલવો હશે ત્યાં તરત જ હું પહોંચતો કરી આપુ છું.

રૂપમતી–પદ્મા! ના ના, અમથી વ્યર્થ આશામાં નાંખીશ નહી. તું પહેલાં કહેતી હતી તે જ ખરૂં છે. મુગલોએ ઘાલેલા ઘેરામાંથી ચકલું પણ જઇ શકવું મુસ્કેલ જ છે.

પદ્મા–ચકલુ નહિ જઇ શકે, પણ હું તો જઇ શકીશ, સમજી ને!

રૂપમતી–ત્યારે આટલા દિવસ કેમ ગઇ નહિ? અજીતસિંહના કાંઇ જ સમાચાર નથી, ચન્દ્રાવતિ માશીની પણ કાંઇ જ ખબર નથી, ત્યારે આમ કેમ બેસી રહી છું?

પદ્મા–આટલા દિવસ રસ્તો જડયો નહોતો.

રૂપમતી–ત્યારે શું આજે જ જડયો?

પદ્મા–હા.

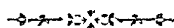
રૂપમતી–શાપરથી?

પદ્મા–તારૂં કામ થશે ત્યારે તને સમજાશે.

રૂપમતી—અને તેમ કરતાં કોઇના હાથમાં સપડાઇ ગઇ તો?
પદ્મા—પ્રાણ આપીશ, અથવા તો છૂટી આવીશ.
રૂપમતી—રસ્તો જડયો કહે છે તે ખરેખરૂં છે?
પદ્મા—હા, હા, ને હા. કેટલીકવાર કહુ?
રૂપમતી—ત્યારે કાગળ લખું?
પદ્મા—છેક અભય થઇને લખ, અને હુ તારા દૂતનુ કામ કરીશ.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

શામળ પંડિત.

પત્ર લખવો પ્રથમ રૂપમતીને જેટલો સુગમ લાગતો હતો, તેટલો તે સુગમ નહોતો રાત્રે તરત જ દીવો સળગાવી પોતાની ખોલીમાં પત્રની રચના કરવા રૂપમતી બેઠી. પણ એક લીટી એ પોતાના મનગમતી લખી શકી નહિ. પહેલાં તો જેને પત્ર લખવાનો તેને મથાળું જ કેવી રીતે લખવું, તેની શંકા થઇ. રૂપમતીને આ પ્રસંગ પહેલી જ વાર આવ્યો હતો. બિચારી કન્યાને શો અનુભવ? માત્ર કથા વાર્તાઓમાં દેવલોકોના પ્રસંગો સાંભળેલા, તેટલો જ અનુભવ. રજપૂત કુળની કન્યાએ આવુ કદી કર્યું નહોતુ, આ વાત રૂપમતીના મનમાં આવતા જ, તે પાછી ફરી, પદ્માને કહેવા લાગી; "પદ્મા! મને આમાં કાંઇ જ સાર જણાતો નથી. વખતે મારા લખવાનો હેતુ પાર ન પડતાં પત્રને "છી; થુ" કરી ખુણે નાંખી દે તો? કોણ જાણે આપણા પત્રનો કાંઇ જુદો જ અર્થ ત્યાં સમજાય તો? આજસૂધી જે પગલુ કોઇએ લીધુ નથી તેવુ પગલુ જાણી, હુ કદાચ તિરસ્કારને પાત્ર તો નહીં થાઉ? મને તો પદ્મા, એમ જ લાગે છે કે આપણા લખવાથી કાંઇ ફળ ન નીપજતાં ઉલટી આપણી ફજેતી થશે."

પદ્મા—રૂપમતિ, આવી વાત તારા મનમાં પણ કેમ આવે છે? અને આવી ફજેતીથી શું કરવા બીએ છે? અત્યારથી જ્યારે આમ નાહિમ્મત થઇશ તો આગળ કેમ થશે? મુગલોના હાથમાં કિલ્લો આવી જઇ આપણે સપડાઇ પડી કેદ થઇ જઇશું, તેથી જે ફજેતી થશે, તે કરતાં તો આ ફજેતી ઓછી છેને? મુગલોને તાબે થઇ તેઓના જનાનામાં જઇ મુગલાણી બનવામાં ફજેતી છે, કે આવા વીરપુરૂષના......

રૂપમતિ એકદમ પદ્માના શબ્દોથી ઉશ્કેરાઇ વચ્ચે જ બોલી ઉઠી; "બસ, બસ! પદ્મા! બસ થયુ. એ શબ્દો મારાથી સાંભળી શકાતા નથી. તું કહે છે તે ખરૂં છે: પણ બ્હેન," જરા લજવાઇ નીચું જોઇને, "એમના

મનમાં આપણે માટે શો વિચાર આવશે ? આજસુધી કોઇએ પણ આવું કામ કરેલું નથી, અને તેવું પગલું ભરવામાં મારે જ પહેલ કરવી પડે છે, માટે જરા ખંચાઉ છું "

પદ્મા–શા માટે વારૂ ! હમણાં જ તે નહિ કહ્યું કે રૂકમણિએ શ્રી કૃષ્ણને પત્ર લખ્યો હતો, ત્યારે શું રૂકમણિને કાંઇ થોડો વિચાર પડ્યો હશે ? તેમજ તું કર. આવા વિલક્ષણ અને બારીક પ્રસંગને લઇને જ તારે રૂકમણિ જેવી સતિનુ અનુકરણ કરવાનું છે, અને તે એટલા માટે કે એમનો (શબ્દ ઉપર જરા ભાર મુકીને) આશ્રય નહિ મળે તો મુગલોના જનાનખાનાની હવા ખાવી પડવાની જ–એજ મુવા શિશુપાલ ! આમ બેઉ પક્ષે વિચાર કરી જોઇશ તો તરત સમાધાન થઇ જશે. હવે એથી વધારે બીજો શો વિચાર કરવાનો છે ? રૂપમતિ ! આ વખતે તો બધા વિચારો કોરે મુકી દઇ શુભસ્ય શીઘ્રં, તેમ કરવું જોઇએ. વધારે ચોળાચોળ કરવી નહીં. માટે બ્હેન ! બધી પચાત જવા દઇ તારા મનમાં જે આવ્યું છે તે કરી જ નાખ

રૂપમતિ–ઠીક, ત્યારે. લે, આ બેઠી.

આમ બોલી કાગળ હાથમા લીધો. ઘડીએ ઘડીએ મનમાં એમજ થયા કરે કે આથી આપણી કુળ મર્યાદાને ડાઘ તો નહિ લાગેને ? ગમે તેવા સંકટમાં આવ્યા છતાં પરપુરૂપને પત્ર લખવાથી તેના મનમાં શું આવે ? તેમના મનમાં, ધારો કે, કાંઇ ન આવ્યું, પણ પિતાજી જાણે તો તેમને કેવુ લાગે ? પિતાજીના સંતાપનો તો પાર જ રહે નહિ. એમને તો પછી મારે માટે એમ જ થાય કે આ પથરો પેટેજ ન પડ્યો હોત તો સારૂં. એટલુ જ નહિ, પણ મારી શી દશા કરી નાખે ? પુરાણમાં તેમ જ આપણા રજપુતકુળમાં આજસુધી ઘણી ક્ષાત્ર બાળાઓએ સ્વયંવર કર્યાના દાખલા છે; પણ તેનો આજ શો ઉપયોગ ? આપણે જો તેમ કરવા જઇએ તો નિર્લજજમાં ખપીએ, એટલુ જ નહિ પણ જ્યાં ત્યાં મુખો બની આપણી નાકકટ્ટી જ થાય.

આવા આવા વિચારો આવતા, રૂપમતિ જેમ જેમ લખતી જાય તેમ તેમ અક્ષરે અક્ષરે આંસુ પાડતી જાય–રજપુત કુળને કેવળ જ અનુચિત એવું પોતાનું પગલું જાણી, રૂપમતી વારે વારે ખિન્ન થઇ જાય. એ ઉપરાંત પત્રની રચના શી રીતે કરવી, તે વિચારથી તો તે ઘણી જ મુંઝાઇ ગઇ. લખવા બેસતી વખતે તો એમ થયું હતુ કે કેટલું ને કેટલુએ લખી નાંખીશ; પણ બેઠા પછી તો બે અક્ષર લખતી જાય અને પાછા તે ભુસી નાંખતી જાય; એવું થયુ. આ તો ઠીક નથી, આ તો એમને કેમ લખી શકાય ? આમ લખવાથી કદાચ ખોટુ તો નહિ લાગે ? આવા શબ્દોર્થી

મનમાં આપણે માટે શો વિચાર આવશે ? આજસુધી કોઇએ પણ આવુ કામ કરેલું નથી, અને તેવુ પગલુ ભરવામાં મારે જ પહેલ કરવી પડે છે, માટે જરા ખંચાઉ છું."

પદ્મા–શા માટે વારૂ ! હમણાં જ તેં નહિ કહ્યુ કે રૂકમણિએ શ્રી કૃષ્ણને પત્ર લખ્યો હતો, ત્યારે શુ રૂકમણિને કાંઇ થોડો વિચાર પડ્યો હશે ? તેમજ તુ કર. આવા વિલક્ષણ અને બારીક પ્રસંગને લઇને જ તારે રૂકમણિ જેવી સતિનું અનુકરણ કરવાનું છે, અને તે એટલા માટે કે એમનો (શબ્દ ઉપર જરા ભાર મુકીને) આશ્રય નહિ મળે તો મુગલોના જનાનખાનાની હવા ખાવી પડવાની જ–એજ મુવા શિશુપાલ ! આમ બેઉ પક્ષે વિચાર કરી જોઇશ તો તરત સમાધાન થઇ જશે. હવે એથી વધારે બીજો શો વિચાર કરવાનો છે ? રૂપમતિ ! આ વખતે તો બધા વિચારો કોરે મુકી દઇ શુભસ્ય શીઘ્ર, તેમ કરવું જોઇએ. વધારે ચોળાચોળ કરવી નહી. માટે બ્હેન ! બધી પચાત જવા દઇ તારા મનમાં જે આવ્યું છે તે કરી જ નાખ

રૂપમતિ–ઠીક, ત્યારે. લે, આ બેઠી.

આમ બોલી કાગળ હાથમાં લીધો. ઘડીએ ઘડીએ મનમાં એમજ થયા કરે કે આથી આપણી કુળ મર્યાદાને ડાઘ તો નહિ લાગેને ? ગમે તેવા સંકટમાં આવ્યા છતાં પરપુરૂષને પત્ર લખવાથી તેના મનમાં શું આવે ? તેમના મનમાં, ધારો કે, કાંઇ ન આવ્યું, પણ પિતાજી જાણે તો તેમને કેવું લાગે ? પિતાજીના સંતાપનો તો પાર જ રહે નહિ. એમને તો પછી મારે માટે એમ જ થાય કે આ પથરો પેટેજ ન પડ્યો હોત તો સારૂં. એટલું જ નહિ, પણ મારી શી દશા કરી નાખે ? પુરાણમાં તેમ જ આપણા રજપુતકુળમાં આજસુધી ઘણી ક્ષાત્ર બાળાઓએ સ્વયવર કર્યાના દાખલા છે; પણ તેનો આજ શો ઉપયોગ ? આપણે જો તેમ કરવા જઇએ તો નિર્લજ્જમાં ખપીએ, એટલું જ નહિ પણ જ્યાં ત્યાં મુખો બની આપણી નાકકટ્ટી જ થાય.

આવા આવા વિચારો આવતાં, રૂપમતિ જેમ જેમ લખતી જાય તેમ તેમ અક્ષરે અક્ષરે આંસુ પાડતી જાય–રજપુત કુળને કેવળ જ અનુચિત એવું પોતાનું પગલું જાણી, રૂપમતી વારે વારે ખિન્ન થઇ જાય. એ ઉપરાંત પત્રની રચના શી રીતે કરવી, તે વિચારથી તો તે ઘણીજ મુઝાઇ ગઇ. લખવા બેસતી વખતે તો એમ થયું હતુ કે કેટલુ ને કેટલુએ લખી નાંખીશ; પણ બેઠા પછી તો એ અક્ષર લખતી જાય અને પાછા તે ભુસી નાંખતી જાય; એવું થયું. આ તો ઠીક નથી, આ તો એમને કેમ લખી શકાય ? આમ લખવાથી કદાચ ખોટું તો નહિ લાગે ? આવા શબ્દાર્થો

સંભવ છે, એમ **પદ્માને** લાગતું હતું. જનારો દૂત સારો હુશીઆર મળી જાય તો સારૂં. અહિંથી નીચે ઉતરી પડી ચાલ્યા જવાનો તો રસ્તો છે, પણ તે રસ્તે થઇને જઇ શકે તેવા માણસની જ જરૂર હતી. એવો માણસ કોણ મળી શકે? **પદ્માના** મનમાં ઓચિંતું **શામળ** પંડિતનું નામ આવ્યું **પદ્મા** જાણતી હતી કે, **શામળ** પંડિત, એક ખુશ મશ્કરો છે, પણ તેનીજ સાથે ઘણો હુશીઆર, અને ઘણો જ ચાલાક છે. પણ શામળ પંડિતને આટલી હિમ્મત હશે કે નહીં? એ નહી તો બીજો: રૂપાજી ભાટ છે, અને તે આ કામ માટે ઘણો જ લાયક છે. પણ આ બેમાંથી જઇ કોણ શકશે? કામ તો એવું ગુહ્ય છે કે, કોઇને શીઓ પણ જણાવવા દેવો કામનો નથી, તેમ મહત્વનું પણ એટલું જ છે. **શામળ** પંડિત પોતાની બોલવાની છટાથી કામ કરી આવે એવો છે, તેમ રૂપાજી ભાટ પોતાની વીરરસ વાણીથી કામ કરે બાંકો છે, ત્યારે હવે આ બેમાંથી કોને કહેવું?" **શામળ** પંડિત પગ ટકાવી કામ કરી શકશે? અને રૂપાજી આપણુ કહેવાનું ગુપ્ત પણે સમજી લઇ, તે બરાબર પાર-પાડી શકશે? આવા બે સવાલ **પદ્માના** મનમાં ઉઠયા. તેને લાગ્યુ કે આ બેમાંથી કોઇને પણ આ કામ બતાવવાનું છે, એમ રૂપમતીને તો જણાવા દેવું ઠીક નથી. કારણ નહિ થવાનું હોય તો નહિ થાય, પણ ઉલટો એને તો એવો જ વ્હેમ ભરાશે કે–જેને તેને મ્હોડે મારી વાત કરી દીધી, અને મને ફજેત કરી. એથી **પદ્માએ** વિચાર કર્યો કે, રૂપમતીને તો કાંઇ જ જાણવા દેવું નહિ. પ્રથમ તો **શામળ** પંડિતને મળી તેને પૂછવું અને તેનાથી જો આ કાર્ય ન થઇ શકે એવું જ લાગે તો પછી રૂપાજીને ખોળી કાઢવો.

શામળ પંડિતને ગમે ત્યાં ગમ્મતના ચટકાં કરતો બેસવાની ટેવ હતી, અને એથી આ વખતે તે એક પહેરા ઉપર એમ જ કરતો બેઠો હતો. **પદ્માએ** તેને ત્યાં બેઠેલો જોઇ, ઇશારત કરી બોલાવી લીધો. **પદ્માએ** શામળ પંડિતને ચઢાવીને પુછ્યુ; અહો! "**શામળ** પંડિતરાજ! એક કામ છે, કરશો કે?" હાડકાંનો ખોટો અને તૈયાર માલપર બેસનાર **શામળ** પંડિત બોલ્યો; "કામ! વળી મારા જેવાને તે કામ ગમતુ હોય? ફુલ ઉપરનાં પતંગીઆં જેમ આમથી તેમ ફરે અને પોતાને મનગમતા ફુલપર ગમે ત્યારે બેસી ગમે તેવું મધ ચુસે, એમાંના અમે ઘરાક. એવા **શામળ** પંડિતને તે શું કરવા કામ સોંપે છે?" પછી ખાનપાનમાં ગુલતાન રહેનાર **શામળ** પંડિત તો **પદ્માને** જોઇ, જાણે એ પણ ગમ્મત કરાવવા જ બોલાવતી હોય તેમ, મિષ્ટાન્નાદિકની માગણી કરતો, **પદ્માની** પાસે નાચવા લાગ્યો.

શામળ પંડિત ખાય અખંડિત, કામ તેને શું કરવાનું;
શાલ, દુશાલા ખાંધે નાંખી, પેટ હલાવી ફરવાનું.
પછી જો શામળની મોજ,
કેવો ગર્જે છે લઇ ફોજ.
લાડુ, ઘેબર, દારૂ, ગોળા, પેટમાં મારે વહેલા વહેલા,
શામળ પંડિત ભોલો ઢોલો,
તેને કામની વાત મત બોલો
જા, જા, પોરી, કર તૈયારી, પંડિતજીની સવારી ભારી,
ખાવાની છે મારા મારી, પેટ તણી પૂજા કર ભારી,
થઇ જા ઝટપટ શાણી નારી, પંડિતજી ચલાવશે સ્વારી.
શામળ પંડિત ભોળા,
લાડુમા બે ડોળા।

શામળ પંડિતનુ આ વખતનું નાચવું અને ગાવું, પદ્માને જરા પણ ગમતુ નહોતુ. પદ્મા તેને કહેવા લાગી, "પંડિતજી! તમને હમેશાં જમવાનું અતિ પ્રીય હોય છે, માટે જ હું તમને બોલાવુ છું. પણ ન કરે નારાયણ પણ કાલે સવારે જ જો મુગલો કીલ્લો તોડી અંદર પેઠા; અને આપણને બધાને પકડી કેદ કરી લઇ ગયા, તો પછી તમે કયાંથી મિષ્ટાન્ન પામવાના હતા? હમણાં જરા તમારા ખુશ મશ્કરા સ્વભાવને કોરે મુકી, હુ કહું છું તે બરાબર લક્ષ દઇને સાંભળો. આજ સુધી મિષ્ટાન્ન ખાઇ ખાઇને આ પાડા જેવુ શરીર વધાર્યુ છે તેનો જરા, આપણા માલીક અન્નદાતા માટે ઉપયોગ કરો તો સારૂ." પદ્માના ગંભીરપણે બોલવાથી શામળ પંડિત પોતાનો મશ્કરી કરવાનો સ્વભાવ મુકી દઇ, તેનુ બોલવુ જરા લક્ષ દઇને સાંભળવા લાગ્યો. શામળે જાણ્યુ કે હમેશાં જેમ એ ગમ્મત અને મશ્કરીઓ કરવા આવે છે તેવી કાંઇ આજે આવી નથી. પણ એકદમ તરત જ ગંભીર બની જવાથી બીજાઓનાં મનમાં કાંઇ ને કાંઇ વ્હેમ આવી જાય તેથી તે જરા મશ્કરીનુ ગાયન ગાવા લાગ્યો. પછી જરા શાંત થઇ કહેવા લાગ્યો.

ચટક ચાંદની,
શી છે તારી માગણી,
શામળ પંડિત શાણા,
કામનાં નહિ ઠેકાણાં।
બોલ રે પોરી બોલ.

"ઠીક છે છોકરી! ચાલ, તારૂં શું કામ છે? તે દેખાડ જોઇએ," એમ કહી પદ્માની આગળ થયો. થોડેક છેટે ગયા પછી આસપાસ કોઇ નથી એવું જોઇ, પદ્મા તેને કહેવા લાગી, "પંડિતજી! આજસૂધી આપણે બધાંએ જે જે સુખ ભોગવ્યાં, જે જે મોજ મારી, તે બધાના બદલા તરીકે આપણા હાથે

બાપાજીની કાંઇ પણ સેવા થવી જોઇએ; અને જો તમે મનપર લ્યો તો તેવી સેવા બજાવવી આજે તમારા જ હાથમાં છે, નહિ તો અહીં કેટલા દિવસ પડયાં રહી સડયા કરીશું? દિવસે દિવસે કોઠાર ખુટવા માંડયો છે, અને આજ નહિ તો કાલે, એમ કયારે અન્ન ખુટી પડી આપણે ભૂખે મરવા વખત આવશે તે કહી શકાતું નથી; માટે તેનો જરા વિચાર કરો. આવી ગમ્મતો કરતા ફરશો તો શું વળશે? તમે જો હિંમત ધરશો તો આજ કાંઈ પણ બની શકશે." આ સાંભળી જરાક હસીને **શામળ** બોલ્યો; "શું છોકરી! મારે હાથે થવા જેવુ કામ હશે, અને તે કરવામાં પાછો હઠીશ એમ તારૂં કહેવું છે? છોકરી! તને ખબર છે કે આ **શામળ** શું શું કરી શકે છે? માત્ર એકલી ગમ્મતો જ કરૂં છુ એમ નથી તારૂં શું કામ છે? તે કહે એટલે પછી હું તને કહીશ કે હું કશું કરી શકું એવો છુ કે નહિ?"

પદ્મા–મારૂં કામ એટલુ છે કે, હું એક પત્ર તમને આપુ, તે જેના ઉપરનો છે, તેને પહોંચાડી આવો.

શામળ–હા, કરૂં છું, પણ તુ એકવાર મને પાંખો ચોઢી આપ, એટલે પછી કરી આપું છુ. તુ જાણે છે કે, અહિંથી બહાર નીકળવું કેટલું અશકય છે?

પદ્મા–કબુલ, પણ જો હું તમને પાખો ચોંડી આપુ તો તો જવાને હરકત નથીને?

શામળ–પાંખો ચોંડી આપુ! શી રીતે ચોડીશ વારૂ?

પદ્મા–અહીંથી રસ્તે લગાડી દઉ તો? અહીંથી એક નિર્ભય રસ્તો તમને બતાવી દઉ, પછી તો કાંઇ હરકત નથીને?

શામળ–અહિથી જઇ શકાય એવો નિર્ભય રસ્તો તો મને એક જ જણાય છે, અને તે **યમપૂરીનો** જ. એ શિવાય બીજો નિર્ભય રસ્તો મને તો જણાતો નથી. આ બધા યમના દૂત જેવા આખા કિલ્લાને ઘેરો ઘાલીને બેઠા છે તે જોયા કે નહિ? ઓ આવ્યો. ઓ ખાધો! એ જ સ્થિતિ છે તો પછી એમાંથી જવાય તે શી રીતે?

પદ્મા–ગમે તેમ હો. તમે જવાને તૈયાર છો? જો જવાને હા કહો તો ખરેખરો જ નિર્જન અને નિર્ભય રસ્તો તમને દેખાડું.

શામળ–વાહ! જાણે એક મોટી રાણી હોય, અને આમ કરીશ ને તેમ કરીશ, એમ તું તો ખુબ બોલે છે, છોકરી! તું તે શું મને રસ્તો દેખાડનારી હતી? ને શું મારી સાથે માણસો આપનારી હતી? ને હું જવાનો હતો? કિલ્લા ઉપરથી ચસ્લાં સરખાને ઉતરતું જોતાં જ મુસલમાનો

કેવું કરે છે? તે જોયું નથી? તુ તે શું મને રસ્તો દેખાડતી હતી? અને હું તે શું જઇ શકનારો હતો?

પદ્મા–શામળ પંડિત! હું શું અમથી જ તમારા આગળ ગપ્પો મારૂં છું એમ જાણો છો કે? તમે તે શું આમ મશ્કરીમાં ને ટાયલામાં વખત ગુમાવો છો? જરા વખત જોઇને તો કામ કરો?

શામળ–છોકરી! તું જાણે છે કે હું જન્મનો જ મશ્કરો છું, એટલે એમાં શું પુછવું. તારા જેવી આજ કાલની છોકરી જ્યારે આવા મોટા મુત્સદ્દીપણાના વિચારો ચલાવે ત્યારે અમારા જેવાએ પછી મશ્કરી નહિ તો બીજું શું કરવું વારૂ? તારા જેવી છોકરીઓ તરવારો બાંધશે તો પછી લડવૈયાને તો બંગડીઓ જ પહેરવાની, પછી આ **શામળ** પંડિતને ભાગે શું રહેવાનું?

ઘેર ઘેર થઇ વઢકણી વહુઓ,
એક મેકમા કરતી ટહૂકો ઘેર ઘેર૦
પુરૂષોએ પહેરી બાંગડીઓ,
ઓઢી ઓઢણી તજી તગડીઓ;
પહેરી ઘાઘરીઓ છોડી પાઘડીઓ,
છોડી તરવાર કરે મારામાર;
નર આજ બની મોગલની ગઉઓ ઘેર ઘેર૦
રજપૂત નામ હમારૂં કહેતા,
સૂર્ય ચન્દ્રના કહેતા બેટા;
બેન દીકરી મોગલને દેતા,
મૂછપર તાલ દેતા તે સૌઓ ઘેર ઘેર૦
દીકરીએ દીપતા વરવધા,
ઠામે ઠામ કરાવી નિંદા;
આપ આપમાં કરી બરજોરી,
જાત ભાતને બાંધી દોરી ઘેર ઘેર૦
સમય આવે મૂછ મરડે નારી,
આજ કાલ મુત્સદ્દી પ્યારી;
શામળ પંડિત હવે શું કરે,
નીચી મુંડી ને પેટજ હવે ભરે ઘેર ઘેર૦

પદ્મા સમજતી હતી કે **શામળ** પંડિત ખુશ મશ્કરો છતાં, ઘણો જ ચતુર, વિશ્વાસુ અને પ્રસંગાવધાની છે, એટલે ગમે તે કામ ફત્તેહ કરી આપવામાં એનો જેટલો ઉપયોગ થઇ શકશે તેટલો બીજાનો થઇ શકવાનો નથી.જ. સ્વામિભક્તિ તો **શામળ** પંડિતમાં રોમે રોમે ભરેલી જ હતી; પણ કાંઇ પણ કામ એને સોંપ્યા છતાં ગમે તે પ્રકારે પણ એ

કામની મહત્વતા સમજાવી ન શકાય, ત્યાં સુધી તો એ ગમે તેમ આડું અવળું બોલી મશ્કરી અને ગમ્મત કરવાનો જ. બિચારી પદ્માને ખબર નહોતી કે કામની મહત્વતા એના મનમાં શી રીતે ઠસાવવી? કોઇ પણ ઠેકાણે, ગમે તેવો પણ વિષય ચાલતો હોય, તોપણ ગમે તેની વચ્ચે માથું મારી, ગમે તેવુ બોલવું અને ગમ્મત કરવી એ જ એનું કામ. યોગ્યાયોગ્ય પ્રસંગનો જરાપણ વિચાર કરવાનો નહી જ. તેમ એને જાણી રહેલા એના બોલવા તરફ લક્ષ આપતા પણ નહિ; બલકે, એના બોલવાથી ખોટું પણ લગાડતા નહિ. બોલવા ચડે ત્યારે એટલે સૂધી બોલતો કે સામા માણસને ખોટુ પણ લાગે, અથવા રીશ પણ ચઢી જાય; અને રીશ ચઢી એમ એણે જાણ્યુ કે પછી કેવળ ગુપચુપ જ બેસી રહેવામાં, શામળ પોતાનું ડહાપણ પણ માનતો હતો. વખતે એમ પણ કરતો કે સામા માણસનો ક્રોધ પોતાની ગમ્મતે કરી, ઉતારી નાંખવા ગમે તેવું બોલી, તેને ઠંડો પણ પાડતો. સમ્યને ન જાણનાર એવો શામળ નહોતો. પોતાની ગમ્મત લોકોને ક્યારે ઠીક લાગે છે? અને ક્યારે નથી લાગતી? તે તો એ બહુ જ સારી રીતે જાણતો હતો. પણ વર્તન કેવળ એથી ઉલટુ કરતો હતો. કારણ, આવું વર્તન એ જ એનો ધધો હતો. પોતાની કપોળ કલ્પિત ગમ્મતની કવિતા પદ્મા પાસે ગાઇ દેખાડી, છતાં પદ્માને તે ઠીક ન લાગ્યું હોય એવું જોઇ, પદ્માને કહેવા લાગ્યો, "કેમ પદ્મા બહેન! છેક જ ઠંડાં થઇ ગયાં જણાઓ છો? ઓહોહો; કેમ કાંઇ બોલતાં નથી? તમારે તો કામ હતું માટે બોલોને, શું કામ છે? કહી દો, એક વખત! આમ મનમાં ને મનમાં રાખી મુકવું ઠીક નહિ આ શામળ પડિત પોતાનો પ્રાણ જતાં સૂધી પણ પાછો ફરે એવો નથી. માટે એની તારે હવે જરાએ કાળજી કરવી નહિ. બોલ, બોલ, તારે શું કહેવાનુ છે?"

પદ્મા—ના, હવે હું નથી કહેવાની. તમારૂ તો જ્યારે ને ત્યારે આવું જ ટાયલું હોય છે. ગમે તેવું ભારે મહત્વનુ કામ હોય, અને તમને કહેવા આવીએ, એટલે તમારે તો જ્યારે ને ત્યારે આમ જ કરવું. તમારે મન તો બધુએ હસવાનું જ, એટલે હુ તો તમને શું કહું? પણ પંડિતજી! તમને એવું કામ સોંપવાનુ છે કે તે સાંભળતાં વારજ તમને એની મહત્વતા જણાઇ જાય પણ તમે એકવાર સાંભળો ત્યારે કેની? તમારે તો સાંભળવાનાજ સાસાં! કોઇ માણસ ગમે તેવું તમને કહેવા આવે, પણ તમારે તો બધુએ મશ્કરી અને ગમ્મતમાં જ ઉડી જાય; એટલે હવે તમારી પાસે કહીને પણ શું ઉપયોગ? કરો મશ્કરી, શું સાળું આખો જન્મારો મશ્કરી ને મશ્કરી જ?

પંડિત—અલી છોકરી! મશ્કરી જેવું જ કહે ત્યારે તો મશ્કરી જ

કરીએ તો. મશ્કરી ન કરૂં તો શું કરૂં? એવું કાંઇ નહોત તો કાંઇ ન બોલત. પણ હવે કહે તો ખરી કે કામ શું છે?

કહે તો ખરી, તારૂ કામ એ છોરી.

પદ્મા–જુઓ, પાછા તમે તમારા અસલ સ્વરૂપમાં આવ્યા ખરા! જાઓ, હવે તો હું નથી જ કહેવાની. બસ, નહિતો આ વખતે એવું કામ હતું, કે આખુ રજપૂતાના તમારાથી મુસલમાનોના હાથમાં જતુ અટકત, અને તમારી કીર્તિ અને વાહવા બધેએ થઇ રહેત. પણ તમારા નશીબમાં જ નહિ, તે આપણે શું કરીએ. શામળ પંડિત, સાક્ષાત્ રૂક્મિણીને સંકટમાંથી છોડવનાર કુળ ગુરુની જ ઉપમામાં તમે આવી જાત. પણ તમને તો મશ્કરી અને ગમ્મતની આડે જરા દયાએ આવતી નથી, એટલે હવે તમને શું કહેવાનું? પરમેશ્વર તે તમને કાંઇ બુદ્ધિ નહીં આપતો હોય? કોણ જાણે? જો તમે જ્યાં જવાનું છે ત્યાં સુખ રૂપ જઇ પહોંચો, તો આખું રજપૂતાના જાણે તમારે હાથે જ બચ્યું એમ થાય એવુ છે, પણ કદાચ યશ ન આવતાં, વચ્ચે જ શત્રુના હાથમાં સપડાઇ ગયા, અને તેમને હાથે જીવ ગયો, તોપણ હરકત જેવુ નથી, કારણ સ્વામિ કાર્ય કરવામાં પોતાના જીવની પણ દરકાર ન કરી, એમ જ્યાં ત્યાં બોલાશે અને તમારી સર્વ સ્થળે પ્રશંસા જ થશે. માટે જરા ધ્યાન દો.

પદ્મા–એવી કળકળીને બોલતી હતી કે શામળ પંડિત હવે એની વધારે મશ્કરી કરતો અટકીજ ગયો. શામળ તો આ સાંભળી સ્તબ્ધ બની ગયો, અને ધીરે રહીને બોલ્યો, "વારૂ, વારૂ છોકરી! તું જ્યારે આટલું બધું કહે છે, ત્યારે લે ભાઇ, હું જવાને તૈયાર છું, પછી કાંઇ? ક્યાં જવું છે? અને શું કરવાનું છે? તે ઝટ લઇને બોલી જા."

પદ્મા–ત્યારે શામળ પડિત! આ તું શુ ખરૂં જ બોલે છે? કે પછી મને સમજાવી લેવા બોલવુ કંઇ અને ચાલવું કંઇ એવુ તો નથીને?

શામળ–નાના, છોકરી! એવું કાંઇ જ નથી. તું બોલ, ખુશીથી તારે જે જે કહેવુ હોય તે કહી નાંખ.

પદ્મા–જુઓ, પડિતજી! કેવળ જીવ સટાસટની જ વાત છે અને તે હું તમને કહેવાની છું, માટે જો તમારાથી બની શકે એમ હોય તો જ હા કહેજો. હું તમારી જોઇએ તેવી તૈયારી કરી આપું છું, તમને કાંઇ હરકત પડવાની નથી. એ ઉપરાત વળી........."

શામળથી આ સહન ન થવાથી ચીઢાઇને વચ્ચે જ બોલી ઉઠયો; "બેસ, બેસ, છોકરી! નકામાં ટાયલાં શું કરવા કરે છે? શામળ પડિત માત્ર એક વચની જ છે. શામળને બીજાઓની પેઠે કાંઇ બે મ્હોડાં નથી. બે મ્હોંનાં જનાવર કેવાં હોય છે? ને તેં જોયાં છે?

"બે મુખનાં પ્રાણી આ જગમાં, અવળાં સવળાં ચાલે,
"પ્રાણી માત્રની જાત વગોવી, બેઉ બેઉ મોઢે બોલે.
"આડુ હોકે અવળું ઠોકે, જેમ નગારુ ગોડે,
"સાચું બોલે ખોટું બોલે, જે કંઇ આવ્યુ હોઠે
"**શામળ** પંડિત ધાર ન એવો, સાચો ને સતવાદી,
"ખરેખરો ખાપરીઓ બહો, પદ્મા! આદી અનાદી."

"માટે સમજી છોકરી, એવો હું સિંહ છું. જો, જો, તારા સામો કોણ છે તે તો જો! એ બધાએ જનાવર જ જાણજે. એક વખત જે વાત આ **શામળે** 'હા' ભણી દીધી એટલે પછી પ્રાણાન્તે પણ તેની હા તે હાજ રહેવાની. બોલ, બોલ, શું કરવાનું છે? અને કેવી રીતે કરવાનું છે? તે કહી દે. હવે મને તારા જેટલી ધીરજ રહેતી નથી."

શામળ પંડિતને હવે પોતાના ખરા મનથી બોલતો જોઇ, **પદ્માએ** તેને પાસે જઇ કાનમાં જે કાંઇ કહેવાનુ હતું તે કહ્યું. સાંભળતાં જ **શામળ** ચકિત થઇને **પદ્માના** સામુ જોઇ જ રહ્યો, જેથી એમ જ જણાવા લાગ્યું કે, જાણે **શામળે** પદ્માના મર્મનું ગ્રહણ કર્યું નથી. કેટલીક વારે એ બોલ્યો. "જા હવે, તારૂં કામ ફત્તેહ! હું જઇને ફત્તેહ કરી આવ્યોજ જાણ. સાબાશ, સાબાશ, છોકરી! હું તો કાંઇ સમજ્યો નહી અને તેથી અમથો હમણાં સૂધી મશ્કરી કરતો હતો. આમાં તારૂં ડહાપણ ઘણું જ જણાય છે. આ વખતે જો કંઇએ રસ્તો આવવાનો હશે તો આ જ ઉપાયથી આવશે. આ શિવાય બીજો કોઇ જ રસ્તો હવે રહ્યો નથી. ઉમરે તો નાનો પણ બુદ્ધિમાં કેવળ જ પ્રૌઢ એવો એક જ રજપૂત હાલમાં જોવામાં આવે છે. એના મનને કાંઇ પણ શંકા રહેશે તો આ બંદો તેને દૂર કરી આપવા કયાં અસમર્થ છે? વાહવા! આપણી રૂપમતી રૂક્મિણીને તો એ જ કૃષ્ણ શોભે છે. હું પણ એ કામગીરી બજાવી જ દઉં. અને... સાંભળ છોકરી, (જરા માથું ખજવાળતો નીચું જોઇને પદ્મા સામું જરા હશીને) ત્યારે હવે તું પણ તારે માટે એવો જ બીજો કૃષ્ણ ખોળી કાઢ અને આપણે તારૂંએ કુતત્વ બજાવી લાવીશું." પદ્મા જરા શરમાઇ નીચું ઘાલીને બોલી;—"પંડિતજી! આવું તે શું બોલતા હશો વારૂ! આમ મશ્કરી શી? લ્યો, ત્યારે હમણાં તો હું કામે જાઉં છું. વળી સાંજરે મળીશ ત્યારે શું શું કરવું? તે બધાની આપને સમજણ પાડીશ. ખરેખર! પંડિતજી, તમારા વગર અમે આ વખતે કાંઇ જ કરી શકયાં નહોત, હો!" આમ બોલી પદ્મા ત્યાંથી ચાલી ગઇ. થોડેક દૂર ગયા બાદ જાણે કાંઇક વિચાર સ્ફૂરી આવ્યો હોય, એમ તે પાછી આવી અને આ બધી આજની વાત કોઇને પણ કાને ન જાય એવી સુચના કરી ગઇ.

શામળ પંડિત તો હવે વિચારમાં પડ્યો કે આગળ શું કરવું ? ચારે તરફ મુસલ્લાઓ ઘેરો ઘાલી બેઠા છે, તેમાંથી આપણે તે શી રીતે જઇ શકી-શું ? પણ કાંઇ હરકત નહિ. પદ્મા સાંજરે મળવાની જ છે. મળશે ત્યારે એ શું કરવા ધારે છે ? તે ખબર પડશે ત્યાંસૂધી આપણા મગજને શું કામ દુખાવીએ ? દુનીયાના લોકોને પોતાના સ્વરથી ફસાવનારી કોકિલાના જેવો ઉઉ ... ઉઉ ... એમ સ્વર કાઢતાં આપણે પણ કોઇને ખબર ન પડે એટલા માટે અહિંથી ગાતા ગાતા ચાલ્યા જઇએ. આપણું તો એ કામ જ છે.

હવે પોતાના નાદબ્રહ્મના નિશામાં ચકચૂર થઇ ગયેલા પંડિત-જીને તેમનો નિશો ભોગવતા જ થોડીવાર રહેવા દઇ વાંચનારને પદ્માની પછવાડે જરા લઇ જઇએ. અહીં સૂધી પોતાના પોબાર પડતા જાય છે, એમ જાણી જરા મનને સમાધાન થવાથી, પદ્મા હવે વારંવાર ઉપર અગાસીમાં જઇ જઇને ચારે તરફ જોઇ આવતી. તેને લાગતું હતુ કે, આજે છબીનો આવવો જ જોઇએ; અને થયું પણ એમ જ. છબીનો આવ્યો. ગળામાં બાંધેલી રેશમની દોરીને છેડે લટકતો કાગળ કાઢી પદ્માએ વાંચી જોયો, તથા પોતાને જે કાંઇ નિશાની કરી આપવી હશે તે કરી આપી, કાગળ પાછો છબીનાના ગળામાંની દોરીએ લટકાવી દીધો. આ વખતની પદ્માની સ્થિતિ જોતાં કોઇને પણ આનંદ થયા વગર રહે જ નહિ સવારથી ભરાઇ ગયેલી મ્હોંપરની મ્લાનતા અત્યારે જ જરા ખસી ખરી. હવે માત્ર તેના મનમાં એટલું જ વિચાર કરવા જેવું રહ્યુ કે, પત્રના જવાબમાં લખ્યા મુજબ શી રીતે વ્યવસ્થા થાય છે ?

સંધ્યાકાળે શામળપંડિતને બોલાવ્યો હતો, તે આવ્યો. એટલે તેને મળી, તેને જે જે સૂચનાઓ આપવાની હતી તે સર્વ આપી દીધી. આ સાંભળી, કેટલીવાર સૂધી શામળ પંડિત ચૂપ બેસી રહ્યો. છેવટે બોલ્યો; "ઠીક છે એ તો કરીશું, એને માટે કાંઇ જ શંકા રાખીશ નહિ. પણ છોકરી ! એ વાત બનવી મુશ્કેલ છે. એ બાજુ ઉપર કોઇ પહેરેગીર નથી એ તો મોટો ચમત્કાર જ કહેવાય. જ્યાંથી દોરડું ઉપર આવશે, ત્યાંથી શત્રુ પણ ઉપર નહિ આવી શકે, એમ કેમ કહી શકાય ?" પદ્મા બોલી; પંડિતજી, તેની તમારે ફીકર ન કરવી. આજ જો કોઇ પહેરાવાળો ત્યાં હશે તો તેનો હું તમને બંધોબસ્ત કરી આપીશ. ઉતરનારમાં તમે એકલા જ નહિ હો, તમારી સાથે બીજું પણ કોઇ હશે. તમે જાઓ એટલે બસ. તમને અહમદનગરના સીમાડા સૂધી તે લોકો સુખરૂપ પહોંચાડી જશે."

શામળ પંડિત બીજું કાંઇ જ ન બોલતાં, "માત્ર નિમેલે વખતે નિમેલી જગ્યાએ આવી પહોંચું છું," આટલું જ બોલી ત્યાંથી ચાલતો

થયો. આમ બધી વ્યવસ્થા બરાબર થઇ જવાથી પદ્માને હવે જરા શાંતિ વળી. રાત્રે રૂપમતીને કહેવા લાગી, “બ્હેન ! ઇશ્વરેચ્છાથી તો અત્યાર સુધી દરેક વાત આપણા લાભમાં જ થતી આવે છે. હવે તારે જરાએ કાળજી કરવી નહિ. રૂકૂમિણીએ પોતાના મનથી વરી ચૂકેલા પતિ શ્રી-કૃષ્ણને જેમ પોતાના કુળગુરૂ સાથે પોતાની કુંકુમપત્રિકા મોકલી હતી, તેમ તારી કુંકુમપત્રિકાએ શામળપંડિત જ લઇ જાય છે. રૂપાજી ભાટ જો એની સાથે હોત તો વળી સર્વોત્કૃષ્ટ વાત ! પણ હવે એવું બનવા જેવો વખત રહ્યો નથી; અને કોઇના આગળ અમથી જ વાત કરી, ગમે તેવું પરિણામ આપણે સહન કરી લેવું, તેમાં અર્થ નહિ. હવે તો જે થાય તેમાં જ સમાધાન માની લેવું ઠીક છે.” એટલુ બોલી રૂપમતીને કહેવા લાગી, “કેમ બ્હેન ! કાલની લખેલી પત્રિકા તારા મન ગમતી નહોતી, તે આજે બીજી લખી કે ?” રૂપમતી જરા શરમાઇને બોલી; ‘ના, મારે બદલે તુંજ લખે તો ?”

પદ્મા-પત્રિકા જ્યારે મારે હાથે લખાવે છે ત્યારે સ્વયંવરમાં પણ તારે બદલે મનેજ બેસાડજે. કાલે ઉઠીને એમ પણ કહેજે કે પદ્મા, તુ જ ઉદેપુરની રાણી થા.

આ પ્રમાણે એઉની માર્મિક મશ્કરીઓ ચાલી રહી હતી, એટ-લામાં કુંદ ત્યાં આવી કુંદને આ બધી વાત કોઇએ કહી જ નહોતી. કુંદ સવારથી એ જ તમાશો જોયા કરતી હતી કે, એ બે જણાં આપ-ણને ટાળી, આપણે ન સાભળીએ તેમ શું ગુચપુચ ગુચપુચ કરતાં હશે ? કુંદને જરા ઇર્ષા પણ થઇ કે, મારા કરતાં પદ્માના ઉપર રૂપમતીનો પ્રેમ અધિક છે; તેથી પોતે તેમને ટાળીને જરા મ્હોં ચડાવી ફરતી હતી. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કુંદ ત્યાં આવી, તે જોઇ બે જણાં ચૂપ થઈ ગયા. આ જોઇને કુંદને ઘણો જ ઉદ્વેગ આવ્યો. આપણને જ્યારે આમ ટાળ ટાળ કરે છે, ત્યારે આપણે એમના સામાં જઇને શું કામ છે ? આપણે હવે અહી ઉભાંએ ન રહેવું, એમ વિચાર કરી કુંદે ભવાં ચટાવી આડી નજરે પદ્મા તરફ જોયુ, અને તરત ત્યાંથી ચાલતી થઈ. આ વખતની કુંદની મુખચર્યા પદ્માના જોવામાં આવી હોત તો તો કાંઇક ઠીક થાત ખરૂં. પણ થનાર વસ્તુ આગળ શો ઇલાજ ? કુંદ મનમાં બડ-બડતી બડબડતી ગઇ ખરી, પણ એના મનમાં તો એમ જ થયા કરતું હતું કે, “આ બે જણાં આજે શું ગુચપુચ ગુચપુચ કર્યા કરે છે ? આપણને કેમ નહિ કહેનાં હોય ?” કુંદના મનચંદ્રને આ વિચારનું ખગ્રાસ ગ્રહણ લાગવાથી તેની કૃષ્ણ છાયા મ્હોં ઉપર પણ કેમ ફરી ન વળે ? પદ્મા ને રૂપમતી તો પોતાના કામમાં એટલાં તો તલ્લિન બની ગયાં હતાં કે, કુંદ

ત્યાં આવીને ગઇ તેનો તેમને ભાસ પણ જણાયો નહિ એ આવી હતી, ત્યારે તો એ લોકો જરા ચૂપ થઇને બેઠાં હતાં ખરાં, પણ શું થવાને લીધે શાથી અને ક્યારે એ જતી રહી? તેની તેમને ખબરે રહી નહિ. ચાર કાનીથી છકાની ન કરવા માટે જ પદ્માએ કુંદને વાત કરી નહોતી. પણ કુંદને કાંઇ એમ લાગ્યું જ નહિ કુંદને તો પોતાના પ્રતિ થયેલા દુર્લક્ષથી ઘણી જ રીશ ચડી ગઇ, અને તેથી એક કોરે જઇ, અનેક તર્ક વિતર્ક કરવા લાગી ઇર્ષા એક પછી એક કુતર્ક ઉઠાવતી હોય છે ત્યારે દરેક વાત વિરોધિ જ જણાયા કરે છે, અને તેથી પ્રથમમાં કાંઇ સહજ વાત બની હોય તે પણ વિરોધ ભાવમાં ભાસે છે. આવી રીતે કુંદને પણ થયું. પદ્મા તથા રૂપમતીનુ વર્તન, કુંદે પોતાની મેળે ઉભી કરેલી ઇર્ષાને લઇને તેને એવું જ લાગ્યુ કે, એ ખાસ આપણું અપમાન કરવા ખાતર જ કર્યું હશે. ઇર્ષાવાળું મન કુવિચારનો આગાર જ હોય છે. આગલી રાત્રે જ્યારે પદ્મા અને રૂપમતી બે જણાં, કુંદને ગાઢ નિદ્રામાં જાણી જે વાતો કરતાં હતાં, તે જો કે બધી અક્ષરે અક્ષર તેના જાણવામાં તો નહિ આવી હોય, પણ તેમાંના કાંઇક ભાગા તુટયા અક્ષરો તો તેને કાને પડેલા જ હતા. કુંદ એકવાર તો ઉઠી તેમને કહેવાની હતી કે "અલીઓ! શું ગુચપુચ કરો છો" પણ એટલામાં "કુંદ જાગી ઉઠશે, મોટેથી ના બોલ" આવા રૂપમતીના અક્ષરો તેને કાને પડયા. તેટલામાં પોતે જાગી છે, એવો વ્હેમ તેમને આવવા ન દેવા માટે, કુંદ પોતાની પછેડીનો છેડો મ્હોં ઉપર લઇને સુતી. એ જ વખતથી કુંદને લાગવા માંડયુ કે, હવે એમનું મન આપણા ઉપર રહ્યું નથી, હવે આ લોકો આપણને ટાળતાં. રહે છે, ત્યારે આપણે પણ એમના મુળીઆં ખોળી જ કાઢવાં. એ બધું સ્વસ્થપણે કરવું ઘટશે તે કરીશું. એમને તો જે કરવાનું છે તે નિરાંતે બેઠાં કર્યાં કરવા દો. આપણે પણ હવે એમનાં શાં શાં કારસ્તાન છે? અને શા શા ચમત્કાર છે? તે જોવા તો ખરા!" કુંદે પોતાને રચવાની બાજી રચી દીધી. શું કરવુ? તે નક્કી કરી દીધુ. કુંદે હવે નક્કી કર્યું કે, એ લોકોની દરેક હિલચાલ હવે જોયા કરવી. કુંદના મનને શું લાગ્યું હશે! તેનો તો એ બે જણને ભાસે નહોતો; કે બહુના, કુંદ તેઓને માટે શું ધારતી હશે અથવા શું વિચાર બાંધતી હશે તેની કલ્પનાએ તેમને નહોતી થતી કુંદને પાસે ન જોઇ, એ બન્નેને બોલવું ચાલવુ હોય તે બોલતાં. પદ્માએ જાણ્યું કે આપણે શું કરીએ છીએ તે કુંદને પુછવું ઠીક ન લાગવાથી એ ચાલી ગઇ, અને આવા વિચારથી જ તે બેઉ જણીએ કુંદ પ્રતિ દુર્લક્ષ કરી, તેને જે જે વિચાર કરવા હોય તે કરવાજ દીધા. ગરીબ બિચારી કુંદ! તારા મનમાં

જે કાંઇ આવ્યું હોય, તથા જે કાંઇ ઇપા થઇ-તેને નહિવત્ કરવા જ તારે તો પ્રયત્ન કરવો જોઇતો હતો. "તમે બેઉ શું કરોછો તે મને કહો," આવી રીતનો તેમની પાસેથી તારે ખુલાસો લઇ તારે તારા મનને સમાધાન આપવું હતુ. પણ તેમ ન કરતાં તું તો ચૂપ જ થઇ બેઠી છુ. તારી ઇર્ષાનાં બીજને વિચાર જળનું સિચન કરી વૃક્ષને મોટુ જ થવા દીધું. આ વૃક્ષને કેવાં ફળ આવશે, તેની જો કલ્પના તને આવી હોત-તો કેવું સારૂં થાત? તુ કેટલા અનર્થ અને કેટલાં સકટો ટાળી શકી હોત!

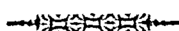
કુંદને તે દિવસે ખાવાનું પણ ભાવ્યું નહિ. એનું મન તો એ જ વાત તરફ લાગી રહ્યુ હતુ. તેનું ઇર્ષા પરિપૂરિત મન એક જ વાત ઉપર ગુંથાઇ રહ્યુ હતું. રૂપમતી કરતાં પદ્મા ઉપર જ એને ઘણો રોશ હતો. અને આ રોશનો શો પરિણામ થયો તે વાંચનાર આગળ જાણશે.

પદ્મા તથા રૂપમતી તો પોતાના કાર્યમાં તલ્લિન જ થઇ ગયાં હતાં. બીજો એક પણ વિચાર કરવાની તેઓને ફુરસદ જ નહોતી. આ રાત્રે તો એઓને સારી ઉંઘ મળી જ નહિ. કુંદને ઉંઘ આવવા માંડી તે વખતે ઉપર જઇ તે બન્નેને વાતો કરતાં જોઇ, "વાહરે બ્હેનો! હજી પણ તમારી કુચપુચ ચાલ્યા જ કરે છે કે શું? આખો દિવસ ચાલી તોય તમને થાક નથી લાગ્યો. હું તો થાકીને લોથ થઇ ગઇ છું. હું તો મારે આ સુતી, ભલે તમારે જાગવું હોય ત્યાં સૂધી જાગ્યા કરજો." આમ બોલી કુંદ પથારીમાં પડી, અને થોડીવારમાં તો જાણે ઉંઘી જ ગઇ હોય એમ જણાવા લાગ્યું. આ જોઇ રૂપમતી બોલી, "કુંદને ઉંઘવા શિવાય બીજું કાંઇ જ સૂઝતું નથી કેવી સુખી છે? કાલથી આપણે એને ટાળીને બોલીએ છીએ, છાની છાની વાતો કરીએ છીએ, પણ તેનું એ બીચારીને કાંઇ જ લાગતુ હોય એમ જણાતું નથી. સારૂ થયું કે એને કાંઇ લાગતું નથી. બાકી એ તો ઘણી જ ભડ-ભડીઅણ છે. એને છાની વાત કરવી કામની જ નથી. એક ક્ષણ પણ એના પેટમાં વાત રહી શકે નહિ. ખરે એ ભડભડીઅણ છે, તે એક રીતે સારૂં. એના જેવો સ્વભાવ રાખવો એક રીતે સારૂં તો ખરૂં." પદ્મા જરાક છણકો કરીને બોલી, "મને તો એ સ્વભાવ જરાએ ગમે નહી!" વાંચનારને ખબર છેજ કે ઉપર જણાવ્યું છે કે કુંદ ઉંઘી ગઇ એમ તેમને જણાયું. પણ એને ખરેખરી ઉંઘ તો આવી નહોતી. કુંદનો હેતું એ જ હતો કે, આપણે ઉંઘી ગયાનો ઢોંગ કરી, સુઇ રહી, એમની બધી ગુપચુપ સાંભળી લેવી. એ હેતુ પાર પાડવા જ તે સ્વસ્થ થઇને સુતી હતી. રૂપમતી અને પદ્મા કાંઇ બહુ મોટેથી બોલતાં નહોતાં; પણ તેમાંના કોઇ કોઇ

શબ્દ જરા મોટેથી બોલાય, તે કુંદ સ્પષ્ટપણે સાંભળી શકતી. આપણું સ્વભાવ માટે જ કાંઇ ટીકા ચાલે છે, એવો કુંદને વ્હેમ આવતાં જ તેણે શ્વાસપણ રોકી લેઇ, કાનને ત્યાં જ ગોઠવી દીધા. જ્યારે પદ્માનો છેવટનો ઉદ્‌ગાર એને બરાબર સ્પષ્ટ સભળાયો. હવે તો એના મનને નક્કી જ થયું કે, પદ્મા આપણા સ્વભાવની નિંદા કરે છે, ત્યારે આપણી પણ નિંદા રૂપમતી આગળ કેમ નહિ કરતી હોય? આથી હવે કુંદની ઇર્ષાનો પારજ રહ્યો નહી. કુંદ સુતે સુતે જ પોતાના મનમાં બોલી, "ઠીક છે દેખાડું છું, તને મારો સ્વભાવ કેવો છે તે."

પ્રકરણ ૨૪ મું.

શામળ પંડિતનું પ્રયાણ.

રૂપમતીએ પચીસેક વખત પત્રિકાની રચના મનમાં ગોઠવી, ત્રીસ ચાલીસ વખત કાગળ લખ્યા ને ફાડી નાંખ્યા, પણ એકે કાગળ પૂરો થયોજ નહિ. બેચાર લીટીઓ લખતાંજ મનમાં આવે કે આ પ્રારંભ બરાબર થયો નહિ. કાઇ યોગ્યાયોગ્ય તો નહિ થયું હોય, કાંઇ ભુલભાલ તો નહિ થતી હોય? આમ શંકાઓ આવતાં કાગળ પાછો ફાડી નાંખી, બીજો લખવા માંડે. બીજા ઉપર પણ બે ત્રણ વાક્ય લખ્યાં કે પાછી એવીજ કાંઇ શંકા આવતા તેની પણ તેજ દશા થાય આવો ભાવાર્થ સમાવીશું તો એમને ગમશે કે કેમ? આવી રીતનું લખાણ એમને ઠીક લાગશે કે નહીં? આ શબ્દો એમને રૂચિકર હશે કે? આથી એમનુ મન ફરી જઇ આપણા પ્રતિ તિરસ્કાર તો નહિ ઉપજે? એમના મનનુ આપણા તરફ કઇ રીતે વલણ થાય? આવી જાતની વાક્યરચના ચિત્તાકર્ષક થશે કે નહિ? આવી આવી અનેક શંકાઓ રૂપમતીના મનને વમળમાં ચઢાવવા લાગી. વળી બીજો કાગળ લખી જોઇ વાંચી જાય અને મન સાથે વિચારતી જાય કે,—"આ તો એમને નહિ ગમે, આ તો ઠીકજ નહિ લાગે, આ તો સારૂં ન દેખાય," વિગેરે સકલ્પ વિકલ્પ થતાં જ કાગળના ભોગ મળે. કેટલીકવાર નિરાશ થઇ બેસી રહી, પણ એટલામાંજ કાઇક મન સાથે બોલવા લાગી; "અરે! આ હું શું કરૂં છુ? આવો પત્ર લખવો તે મારા જેવી કુમારિકાને યોગ્ય ગણાય? આવો પત્ર લખી મોકલવો તે ઠીક ન કહેવાય. આમ કરતાં કદાચ જગતમાં આપણે ધિક્કારને પાત્ર તો નહિ થઇ પડીએ? કુલિન કન્યાના આચરણને છોડી દઇ, આપણા કુલને કલંક લગાડીએ છીએ એમ તો બહાર વાત નહિ થાય"? આવા

રહો તેવાં નથી; એટલે હુંએ શું કરવા ઉતાવળ કરૂં? ચાલવા દો, ત-
મારૂં જે કાંઇ ચાલતું હોય તે. એમ હોય ત્યારે તો મને હમણાંથી
કહેશો જ નહિ! મારા મનમાં કાંઇ વાત રહેવાની નથી." છેલ્લા શબ્દ
જરાક મરડાટમાં બોલી, જે પદ્મા તથા રૂપમતી જાણી શક્યાં નહિ
આટલું બોલી કુંદ જરા હસતી હસતી ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

આ જોઇ પદ્મા જરા હસીને બોલી; "જોઇ, બિચારી કેવી ભોળી
છે? હું કહું છું તેવો જ ભોળો સ્વભાવ! પણ એ મને તો ના ગમે,
હોંકે? પણ આવા નિઃસશયી સ્વભાવનીએ એક જુદી જ ખૂબી છે
મને જો મારી કોઇ બેનપણી આવુ કરે, મારાથી કાંઇ પણ છાનું રાખે,
મને ટાળે છે એવું જો મને લાગે તો હુ તો એની પછવાડે ખરેખરી
ખાઇ પીને મંડું અને જાણું ત્યારે જ જંપુ હું કાંઇ કુંદની પેઠે એમ તે
એમ ચાલી જાઉ એવી નથી."

રૂપમતી–ખરૂં બ્હેન! મારે પણ એવું જ છે. મને પણ જો
કોઇ ટાળતું હોય, અને મારાથી કાઇ છાનું કરતુ હોય, તો તે જ્યા
સૂધી હું ન જાણુ ત્યાં સૂધી મને તો ચેન જ પડે નહિ મને કુંદનો સ્વ-
ભાવ ગમે છે તે આટલા જ માટે કે એ બિચારી આપણી વચ્ચે આવતી
જ નથી.

પદ્મા અને રૂપમતી આવી રીતે વાત કરી રહ્યા હતાં, ત્યારે કુંદ
બારણે ઉભી ઉભી, પોતાને માટે જ કાંઇક વાત ચાલતી હશે એમ ધારી.
એઉના ઉપર લક્ષ રાખી રહી હતી. થોડા વખત ઉપર રૂપમતી અને
પદ્માની સાથે બોલતા કુંદના મ્હોં ઉપર જે આનંદજનક સ્મિત જણાતુ
હતું, તેની જગ્યા આ વખતે ઉદ્વેગે લીધી હતી. ઇર્ષાદેવીએ કુંદમાં
આવી રહી, પોતાનુ ઘર કર્યું, અને તેણે તે આનંદજનક સ્મિતનો સમૂ-
ળો જ નાશ કર્યો. હસતાં હસતાં તેના નેત્રને થતું આકંચન તથા તેમા
નાચી રહેવું, તે નષ્ટ થઇ જઇ, દૂપી ભમરો ઉપર કરચલી પાડતી તથા
તેમાં ઇર્ષાની દુષ્ટતા બતાવતી બરાબર જણાઇ આવતી હતી. "હમણા પૃછીશ
નહી, નહિ તો પછીની મજા જશે." આવા પદ્માના શબ્દો વારવાર તેના
મનને ખુંચ્યા કરતા હતા. વચ્ચે વચ્ચે, "આજ કાલની આ તે શું ચોટ્ટી
મને મજા દેખાડનારી હતી? ઠીક, ઠીક, જોઉ છું, હવે કોણ મજા દેખાડે
છે તે?" આવા શબ્દો તેના મ્હોંમાંથી નીકળી પડતા હતા. મનમાં ને મનમા
કુંદ બોલી, "હવે આપણે જે કરવાનુ છે–તે બરાબર કરી દેખાડવું જોઇએ.'
એના મનમાં થઇ આવ્યુ કે એ બે જણીઓ કીલ્લા ઉપરના ઉંચા બુર
જ ઉપર રોજ જઇને બેસે છે ત્યાં હવે આપણે પણ જઇને બેસવું. એ
પણ કિલ્લાના બુરજપર જતી હતી. નિરાંતે બેસી વિચાર કરવા જેવી અને

બહારના ઘેરાની બધી જ મજાહ દેખાઈ એવી એ જગ્યા હતી. આથી આવી અસ્વસ્થ સ્થિતિમાં ત્યાં જઈને બેસવાથી મગજ જરા શાંત થશે, તથા આગળ શું કરવું? તેનો પણ કાંઈ રસ્તો જડશે, એવું કુંદના મનમાં આવ્યું. આ વિચાર આવતાંજ કુંદ ત્યાં ગઈ.

અહીં પદ્મા અને રૂપમતી તો પોતાની પત્રિકા વિશે જ બોલી રહ્યાં હતાં. કુંદ પેલા બુરજ ઉપર જઈને સામી નજર રાખી બેઠી હતી. તેનું મન તેના અંતરમાં ચાલતા વિચારોમાં જ ગુંથાઇ ગયુ હતુ આપણે હવે શુ કરવું? આ લોકોનો કારભાર શી રીતે સમજાય? અને એ કાંઇ કરવા ધારતાં હોય તો તે બનવા જ ન દેવુ, એવું તે આપણે શું કરીએ? આ વિચારમાં તે આમતેમ જોયા કરતી હતી એટલામાં નિયમસર આવનારો છબીનો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. છબીનો આવી કુંદની સામે બેઠો, પણ કુંદનું લક્ષ તો તે તરફ બીલકુલ હતું જ નહિ. આથી બિચારૂં પક્ષી જેમ તેમ કરી તેનું ધ્યાન પોતાના તરફ ખેંચવા માટે પોતાના ગટરગું ગટરગું એવા અવાજ કરી, આમતેમ પુછડી હલાવતું નાચવા લાગ્યું. કુંદનું લક્ષ સહજ તે તરફ ગયું, એટલે ચકિત થઇને તેને જોવા લાગી. છબીનો નાચતો નાચતો આગળ આવે અને વળી પાછો આઘો જતો રહે. કુંદને બીલકુલ સમજ ન પડી કે આવુ હળી ગયેલું કબુતર તે કોનું હશે? અને અહી તે વળી ક્યાંથી આવ્યુ હશે? કુંદ અમસ્થી તેના તરફ ધારી ધારીને જોવા લાગી, તો એના ગળામાં કાંઇક ચીઠ્ઠી જેવું જોઇ કુંદને ઘણું જ આશ્ચર્ય લાગ્યુ. લડાઇને વખતે અથવા ઘેરાઓના વખતમાં, ઘેરાયલાં માણસોના બહારના હિતેશ્રીઓ તરફથી એકમેકની ખબરઅંતર તથા છુપી બાતમીઓ લઇ જવા લાવવા, આવાં કબુતરોનો ઉપયોગ થાય છે, એવું કુંદે આગળ સાંભળ્યું હશે, તેનુ તેને આ પ્રસગે સ્મરણ થઇ આવ્યુ. તરત જ તેના મનમાં આવ્યુ કે, બાપાજીને આ બાતમી જણાવવી. કુંદ એમ કરવા જતી હતી જ, એટલામા વળી બીજો વિચાર થઇ આવ્યો કે, પદ્મા અને રૂપમતી જે કારસ્તાન કરવા લાગ્યા છે તેની જોડે તો આને કંઇ સંબંધ નહિ હોય? આની સાથે તેને એમ પણ થયુ કે પદ્મા વારંવાર જે આ બુરજ ઉપર આવે છે તે આટલા જ માટે કેમ ન હોય? ઘણું કરીને તેની જોડે જ આને કાંઇ સંબંધ હોય એમ લાગે છે, આવો વિચાર મનમાં આવ્યો. પછી તો શું પછવું? કબુતરના ગળામાંની ચીઠીમાં શું છે તે આપણે જ જોઇ નાંખીએ, એમ ધારી તે વાંચી જોવા તેણે વિચાર કર્યો. પહેલાં તો કબુતરને શી રીતે પકડવું એની જરા ધાસ્તી લાગી. પણ કબુતર તો છેક જ પાસે આવેલું જોઇ, જરા હાથ લાંબો કરી, પહેલાં તો જરા પંપાળવા લાગી. પછી તેને પકડી,

રહો તેવાં નથી; એટલે હુંએ શું કરવા ઉતાવળ કરૂં? ચાલવા દો, ત-મારૂં જે કાંઇ ચાલતું હોય તે. એમ હોય ત્યારે તો મને હમણાંથી કહેશો જ નહિ! મારા મનમાં કાંઇ વાત રહેવાની નથી.” છેલ્લા શબ્દ જરાક મરડાટમાં બોલી, જે પદ્મા તથા રૂપમતી જાણી શકયાં નહિ આટલું બોલી કુંદ જરા હસતી હસતી ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

આ જોઇ પદ્મા જરા હસીને બોલી; “જોઇ, બિચારી કેવી ભોળી છે? હું કહું છું તેવો જ ભોળો સ્વભાવ! પણ એ મને તો ના ગમે, હોંકે? પણ આવા નિઃસશયી સ્વભાવનીએ એક જુદી જ ખૂબી છે મને જો મારી કોઇ બેનપણી આવું કરે, મારાથી કાંઇ પણ છાનું રાખે. મને ટાળે છે એવું જો મને લાગે તો હું તો એની પછવાડે ખરેખરી ખાઇ પીને મંડું અને જાણું ત્યારે જ જંપુ. હું કાંઇ કુંદની પેઠે એમ ને એમ ચાલી જાઉં એવી નથી.”

રૂપમતી–ખરૂં બ્હેન! મારે પણ એવું જ છે. મને પણ જો કોઇ ટાળતું હોય, અને મારાથી કાંઇ છાનું કરતું હોય, તો તે જ્યા સૂધી હું ન જાણુ ત્યાં સૂધી મને નો ચેન જ પડે નહિ. મને કુંદનો સ્વ-ભાવ ગમે છે તે આટલા જ માટે કે એ બિચારી આપણી વચ્ચે આવતી જ નથી.

પદ્મા અને રૂપમતી આવી રીતે વાત કરી રહ્યાં હતા, ત્યારે કુંદ બારણે ઉભી ઉભી, પોતાને માટે જ કાંઇક વાત ચાલતી હશે એમ ધારી બેઉના ઉપર લક્ષ રાખી રહી હતી. થોડા વખત ઉપર રૂપમતી અને પદ્માની સાથે બોલતાં કુંદના મ્હોં ઉપર જે આનંદજનક સ્મિત જણાત

આપણ કે ... ... ાવ્યાં, ... આ

દુઃખમાંથી છૂટીશું.” આવા આવા હવાઇ કીલ્લા બાંધ્યા કરતી, એમ ... ... કે ... ... ઝંખ્યા કરતી રાત કેટલી ગઇ અને હજી પણ એ વખતને કેટલીકવાર હશે? એમ ... ... કરતાં હતાં. ક્યારે રાત જાય અને ક્યારે શામળ પંડિતને પેલા દોરડા-વતે નીચે ઉતારી દઇએ! એની માળા હવે શરૂ થઇ ચૂકી હતી.

જેમ જેમ રાત જવા લાગી તેમ તેમ પેલી બે જણીઓનાં અંતઃકરણ હર્ષથી ફૂલાતાં હતાં. નિત્ય નિયમ પ્રમાણે રૂપમતી પોતાની ... ... પોતાના મહેલમાં સુવા ગઇ. પદ્મા એની બેનપણીઓ સાથે જમીન ઉપર ... ... ખાટલા ઉપર પડી. કુંદ પણ આવી અને હસતી જોડે ગઇ અને અંદર ... ... કહેવાની વખત થઇને?” હસતી બોલી, “કેમ બ્હેન! હવે તો મને ... ... જે ઉપરથી કુંદ નિરાંતે પદ્માએ કહ્યું; “ના, હજી જરાવાર છે.”

બોલી; “વારૂ ત્યારે.” આમ બોલી કુંદ તો, આ[illegible]

[illegible]માં ફેરવતી ઉંઘી ગઇ હોય એમ સુતી. કું[illegible]

[illegible]રાખેલી યોજના પાર પડનાર જ નથી. [illegible]

[illegible] સારૂં થયું કે કુંદ આટલી વ્હેલી સુ[illegible]

બહારના ઘેરાની બધી જ મજાહ દેખાડે એવી એ જગ્યા હતી. આથી આવી અસ્વસ્થ સ્થિતિમાં ત્યાં જઇને બેસવાથી મગજ જરા શાંત થશે, તથા આગળ શું કરવુ? તેનો પણ કાંઇ રસ્તો જડશે, એવું કુંદના મનમાં આવ્યું. આ વિચાર આવતાંજ કુંદ ત્યા ગઇ

અહીં પદ્મા અને રૂપમતી તો પોતાની પત્રિકા વિશે જ બોલી રહ્યાં હતા. કુંદ પેલા બુરજ ઉપર જઇને સામી નજર રાખી બેઠી હતી. તેનું મન તેના અંતરમાં ચાલતા વિચારોમાં જ ગુંથાઇ ગયું હતુ. આપણે હવે શું કરવુ? આ લોકોનો કારભાર શી રીતે સમજાય? અને એ કાંઇ કરવા ધારતાં હોય તો તે બનવા જ ન દેવુ, એવું તે આપણે શું કરીએ? આ વિચારમાં તે આમતેમ જોયા કરતી હતી. એટલામાં નિયમસર આવનારો છબીનો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. છબીનો આવી કુંદની સામે બેઠો, પણ કુંદનું લક્ષ તો તે તરફ બીલકુલ હતું જ નહિ. આથી બિચારૂ પક્ષી જેમ તેમ કરી તેનું ધ્યાન પોતાના તરફ ખેંચવા માટે પોતાના ગટરગું ગટરગું એવા અવાજ કરી, આમતેમ પુછડી હલાવતું નાચવા લાગ્યું. કુંદનું લક્ષ સહજ તે તરફ ગયુ. એટલે ચકિત થઇને તેને જોવા લાગી. છબીનો નાચતો નાચતો આગળ આવે અને વળી પાછો આઘો જતો રહે. કુંદને બીલકુલ સમજ ન પડી કે આવું હળી ગયેલું કબુતર તે કોનું હશે? અને અહીં તે વળી ક્યાંથી આવ્યું હશે? કુંદ અમસ્થી તેના તરફ ધારી ધારીને જોવા લાગી, તો એના ગળામાં કાંઇક ચીઠ્ઠી જેવું જોઇ કુંદને ઘણુ જ આશ્ચર્ય લાગ્યું. લડાઇને વખતે અથવા ઘેરાઓના વ... ...ગાયલાં ... રૂપમતીને આ જાળીઆમાંથી કાંઇ દેખાતુ નહોતું, પદ્મા ગઇ હોય એવો કાંઇક આભાસ જ માત્ર જણાયો. રૂપમતી તો ત્યાં જ હતી. શામળ પંડિત જઇને સુખરૂપ ઉતરી પડે ત્યાં સૂધી એને બીચારીને ઉંઘ ક્યાંથી આવે? ચેન ન પડવાથી રૂપમતી જાળીઆ પાસે જઇને ઉભી રહી. કેટલોક વખત થયો, ત્યારે રૂપમતી પોતાના પલંગ ઉપર જઇને પડી. ત્યા જંપ ન વળવાથી ફરી પાછી ઉઠીને જાળીઆ પાસે જઇને ઉભી. એમ ઘડીમાં પલંગ ઉપર જાય અને ઘડીમાં જાળીઆ પાસે આવીને ઉભી રહે.

બહાર તો, આગળ પદ્મા અને પાછળ કુંદ એમ ચાલતાં હતાં. આ બેઉ બેનપણીઓજ હતી એટલે કુંદ પદ્માની પાછળ તેનો પીછો લેવાનેજ જાય છે એવો કોઇ પણ પહેરાવાળાને વ્હેમ આવ્યો નહિ. પદ્માએ દરેક પહેરેગીરને અનુકુળ કરી મુકયા હતા, એટલે તેનો ખરો લાભ આ વખતે કુંદ ભોગવતી હતી. કોઇએ એને પૂછ્યું પણ નહિ કે તુ ક્યાં જાય છે? તેમ પોતે પદ્માની જોડે જ જાય છે

પ્રકરણ ૨૫ મું.

—:o.—

રોશનઆરા બેગમ.

આપણે છોટુસિંહને છોડી દીધાને આજે ઘણા દિવસ થઇ ગયા છે, માટે એ બિચારાના પણ કાંઇ સમાચાર લેવા જોઇએ ખરા વાંચનાર! છોટુસિંહની શી દશા થઇ? એ જાણવાની તો તને ઘણી ઉત્કંઠા હશે, પણ છોટુસિંહની આગળ શી અવસ્થા થઇ, તે કહેતાં અગાઉ, આ વખતે ઔરંગજેબ બાદશાહની, તેમ જ એના જનાનાની કેવી સ્થિતિ હતી? તેનો જરા સવિસ્તર ચિતાર તારા આગળ મુકવો આવશ્યક ગણું છું; અને આશા રાખું છુ કે તેથી તને કંટાળો નહિ જ આવે, એટલું જ નહિ પણ તેમાંથી તારા મનને ગમ્મત લાગે એવા બોલ પણ નીકળી આવશે જ.

વાંચનાર! તે આજસૂધી ઉદેપુરી બેગમની જ હકીકત જાણી છે. ઔરંગઝેબનો એના ઉપર અપૂર્વ પ્રેમ હતો, દરેક વાત એની જ સલાહથી થતી તથા બેગમ જે કરતી તે પૂર્વ દિશા જ થયું. પોતે જ જનાનખાનાની પૂર્ણ સત્તાધારી છે, એમ સમજીને તે ગમે તેમ કરતી. આ સર્વ હકીકત તો તારા જાણવામાં આવી જ ગઇ છે. વાસ્તવ પૂર્ણ સત્તાધારી ઉદેપુરી જ હતી એમ નહોતુ, અને તેથી ઉદેપુરી સર્વ અધિકાર પોતે જ ભોગવતી હતી એમે નહોતુ. બાદશાહ એની મુઠીમા જ છે એવુ જણાયાથી, બીજી બધી રાણીઓ, તથા સુલતાનાઓ તો એની જોડે વાંકી હોય એ સ્વાભાવિક જ છે. પણ એ શિવાય ઉદેપુરીને એક બીજો જ પ્રતિપક્ષી હતો. ઔરંગઝેબની બ્હેન રોશનઆરા પણ પોતાને જનાનખાનાની સર્વ સત્તાધારિણી જ માનતી હતી, તથા વર્તતી પણ તેમ જ હતી. ઉદેપુરી માનભંગ થાય, એનું કોઇ પણ ઠેકાણે વજન રહે નહિ, દરવાન, ખોજા વિગેરે નોકર વર્ગ તથા દાસીઓ સર્વે એને ન ગણકારતાં પોતાને જ માન આપે, આવી જ ઇચ્છા રોશનઆરાને થયા કરતી હતી. એટલું જ નહિ પણ, ઔરંગઝેબનો પ્રેમ પણ એના ઉપરથી ઉતારવા માટે રોશનઆરાએ કંઇક ખટપટો ચલાવી હતી. શાહજાહને કેદ કરી રાખવામાં, તથા પોતાના ભાઇનો છળ કરી તેનુ ખુન કરાવવામાં રોશનઆરાએ ઔરંગઝેબને ઘણીજ મદદ કરી હતી, એ તો વાંચનારને ખબર હશે. રોશનઆરા ન હોત તો ઔરંગઝેબને રાજ્યના વતીનાં ફાંફાંજ મારવાનો વખત હતો. આથી ઔરંગઝેબ રોશનઆરાનું મન કદી દુભવતો નહિ. આણી તરફ ઉદેપુરી પણ

તેના અત્યંત પ્રેમનું પાત્ર, એટલે તેની મરજી વિરૂદ્ધ ચાલવું એ પણ બની શકતું નહિ. આજ કેટલાક દિવસ થયા એવુંજ ચાલતું હતું કે ઉદે-પુરી રોશનઆરાની વિરૂદ્ધ બોલે અને રોશનઆરા ઉદેપુરીની વિરૂદ્ધ બોલે, પણ ઔરંગઝેબ બન્નેનું સમાધાનજ રાખ્યા કરતો હતો. આ વિરોધનો પરિણામ એવોજ આવ્યો કે જનાનખાનામાં બે તડ પડ્યાં, એક તડ ઉદેપુરીનું, અને બીજું રોશનઆરાનું. બેઉ તડનાં માણસોમાં પણ દરરોજ મારામારી અને ગાળાગાળી ચાલ્યાજ કરતી હતી. આટલે સુધીની વાત જાણ્યા પછી, છોટુસિંહને કોણ અને શા માટે પકડી ગયું હશે, તેનો પણ સહજ ખ્યાલ વાંચનારને આવશેજ. તો પણ છોટુસિંહને મળીને એની પ્રત્યક્ષ ભેટ લઈએ, તે પૂર્વે હજી પણ કેટલુક વાંચનારને જણાવવાની જરૂર છે, અને આ જણાવ્યા બાદ છોટુસિંહની કર્મકથા આગળ ચલાવીશું.

છોટુસિંહને આવી અચાનક રીતે પકડી કેદ કર્યો તેને ત્રણેક દિવસ થયા હશે, એટલામાં બાદશાહ આલમગીર ઓચિંતો એકાએક માંદો થઇ ગયો. કોઇ કહે કે ઘોડા ઉપરથી એકાએક પડી જવાથી પગ ઉતરી ગયો છે, તો કોઇ કહે કે કોઇ દોષી જ્વરની પીડા છે. ગમે તે હો, પણ એટલું તો ખરૂંજ કે બાદશાહ જરા ચિંતા કરાવે તેવી સ્થિ-તિમા આવી પડયો હતો. રોશનઆરા બેગમનો એના ઉપર ઘણો જ પ્યાર હતો. બાદશાહ માંદો પડ્યાની વાત સાંભળતાંજ તેને ઓષધોપચાર કરવા બેગમ તેની પથારીની પાસેજ જઇને બેઠી. તેણે જતાં વેતજ પહેલું કામ એ કર્યું કે, બાદશાહના શયનગૃહમાં પોતે, પોતાનાં બે ત્રણ વિશ્વાસુ નોકરો તથા દાસીઓ શિવાય બીજા કોઇને પણ અંદર આવવા ન દેવાનો સખત હુકમ ફેરવી દીધો. મોટા મોટા અમીર ઉમરાવો બાદશાહની ખબર જોવા આવે પણ કોઇને પણ અંદર આવવાની રજા મળતી ન-હોતી. પોતે જાતેજ પુછી લેતી કે તેઓને બાદશાહનું શું કામ છે? અને કાંઈ પણ મહત્વનું કામ હોય તો પોતેજ બાદશાહનો હુકમ લાવી આપે છે એમ કહી અંદર જઈ બાદશાહની સહી શિક્કાનો હુકમ લાવી તેઓને આપી વિદાય કરતી, પણ બાદશાહની મુલાકાત કોઇને પણ થવા દેતી નહોતી. બાદશાહને મળવાનું છે એમ કોઇ કહે તો તેને સાફ જવાબ મળતો કે બાદશાહ મળી શકશે નહિ. જનાનાની સ્ત્રીઓને પણ બાદશાહના શયનગૃહમાં જવાની બંધી થઇ ગઇ. તેમાં ઉદેપુરીને માટે તો તેણે એવોજ બંદોબસ્ત કર્યો હતો કે, બાદશાહના શયનગૃહનાં બારણાં પાસે પણ ઉભી રહેવા દેવી નહિ. આ જોતાંજ ઉદેપુરી તો લાલચોળ બની ગઇ. પણ ઉદેપુરી, રોશનઆરા આગળ શું કરી શકે? ઉદેપુરીએ પોતાનાં માણસો પાસે દગો કરાવવાનું પણ એક વખત ધાર્યું,

જતી રહી હતી એટલે આ બે જણાંને છોડવે પણ કોણ? બન્ને બેગમો લડતે લડતે એટલે સુધી આવી ગઇ કે, હવે આમાંથી શું પરિણામ નીપજશે? તે પણ જાણવું મુશ્કેલી ભરેલું થઇ ગયું. રોશનઆરા બેગમ ઘણી કઠણ અને ક્રૂર હતી. ઉદેપુરી ક્રોધી છતાં પણ નાજુક અને સકોમલ હતી. થોડીજ વારમાં ઉદેપુરીને તો દમ ભરાઇ ગયો, અને તેથી બેશુદ્ધ થઇને ધબ કરતીને જમીન ઉપર પડી ગઇ. આ જોઇ રોશનઆરા બેગમને એક રીતે નીરાંત વળી શબવત્ પડેલી ઉદેપુરીના તરફ સહેજ વાંકી નજરે જોઇ, રોશનઆરાએ તેનો ટાટીઓ પકડી ઢસડતી ઢસડતી બારણાની બહાર ઘસડી લઇ જઇને ફેંકી દીધી, અને બારણું બંધ કરી પોતે ચાલી આવી. થોડીજ વારમા ઇંદિરાને આ વાતની ખબર પડતાં, તે ત્યાં આવી, ઉદેપુરીને શુદ્ધિમાં આણી, મહેલમાં લઇ જવાની તજવીજ કરવા લાગી. ત્યારથી જ ઉદેપુરીને અને રોશનઆરાને ઉદર બીલાડી જેવું વેર બંધાઇ ગયુ, અને એનો કેવો પરિણામ આવ્યો તે વાંચનાર આગળ જાણશે જ. હમણાં તો રોશનઆરાએ રચેલી બાજી કેટલે સુધી ફત્તેહ મેળવી શકે છે, તેનું જ જરા ટુંકમાં જણાવી દઇએ.

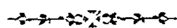
રોશનઆરાના મનમાં એવું હતું કે બાદશાહ આલમગીરની પછવાડે એના મોટા છોકરાને દૂર ખસેડી, નાના છોકરા આઝમશાહને આગળ ધરવો, તથા તેને જ ગાદીપર બેસાડી રાજની લગામ આપણા હાથમાં રાખવી. આ વાત કેમ બને એના જ વિચારમાં એ હતી. ઇચ્છિત કાર્ય બરાબર સફળ થાય તેટલા જ માટે હવે તે પ્રવૃત્ત થઇ ચુકી હતી જયપુરનો રાણો જયસિહ, આ વખતે દિલ્લીમાં હતો. રોશનઆરાએ એમ તર્ક બાંધ્યો કે એક વખત તેને હાથ કરી લીધો કે પછી એની દ્વારા સર્વે રજપૂત રાજાઓને તો આપણા પક્ષમાં લાવતાં વાર લાગવાની નથી. આણી તરફ શાહઆલમ પણ રાણા જયસિહને જઇને મળ્યો અને કહ્યુ કે, "બાદશાહ ખરેખરો જ મરી ગયો છે, પણ રોશનઆરાએ લુચ્ચાઇથી તેને સંતાડી રાખ્યો છે, માટે એ કાવતરાંને મદદ આપવી, આપ જેવા સ્વામિભક્ત રજપૂત રાજાને યોગ્ય ન જ કહેવાય." કહેવાની જરૂર નથી કે, રોશનઆરા જયસિહને હાથમાં લેવાનો તર્ક બાંધીને જ બેસી નહોતી રહી, એણે તો જયસિહને મળી સર્વે ગોઠવણ ક્યારનીએ કરી જ દીધી હતી, તેથી જ્યારે શાહઆલમે જયસિંહને કહ્યુ ત્યારે, જયસિંહ તો વિચારમાં જ પડી ગયો કે, આવી સ્થિતિમાં કરવુ પણ શુ? જયસિહ ઘણો સમયસૂચક, સાવધ અને દિર્ઘદર્શી હતો; આવેશમાં આવી જઇ ગમે તેવુ આડું અવળું કરી બેસે તેવો તે નહોતો. પ્રથમ તો એણે બાદશાહની ખરેખરી જ, કેવી તબીયત છે તે જાણી લેવા તજવીજ

ચલાવી, એ ચાર દિવસમાં જ હજારો રૂપીઆ ગુલામ, સિપાઇ અને દરવાનોમાં વેરી નાખી, તે ખબર તો મેળવી શક્યો. તેને જણાયું કે બાદશાહ મરી તો નથી ગયો, પણ મરવાની તૈયારીપર આવી રહેલો છે. આવી ખબર પડતાં જ શું કરવાને તે એક પક્ષ સ્વીકારે? જયસિંહ તો હવે તટસ્થ થઇને જ બેઠો. રોશનઆરાએ બીજા રાજા-રજવાડા તથા સરદાર-ઉમરાવો ઉપર પણ પેલાં ફરમાન પત્રો મોકલ્યાં હતાં, તે પહોંચ્યાં હશે કે, નહિ પણ પહોંચ્યાં હોય, તેટલામાં તો ઔરંગજેબ દિનપર દિન સારો થવા લાગ્યો; એટલે રોશનઆરાની તો બાજી બગડી. ઔરંગજેબ હવે સારો થવા લાગ્યો છે, અને જરાએ ધાસ્તી રાખવા જેવું નથી, એવી બુમ ચારે તરફ ફેલાઇ ગઇ. હવે ઉદેપુરીના પગમાં જરા જરા જોર આવવા લાગ્યું, અને રોશનઆરાનું પાણી ઉતરતું હોય એમ જણાવા લાગ્યું. સર્વ વૃત્તાત ઔરંગજેબના કાને આવ્યો. પોતાને હાથે અંગુઠી ન જોતાં તેને લાગ્યું કે, રોશનઆરાએ અંગુઠી કાઢી લઇ તેનો કાંઇ પણ દુરૂપયોગ જ કર્યો હોવો જોઇએ. ચીટી માટે રોશનઆરાને પૂછતાં રોશન-આરાએ કહ્યું કે, માદગીમા હાથેથી સરી પડી હતી તેથી, તેણે પોતાની પાસે રાખી છે. આથી ઔરંગઝેબનો તેના ઉપરથી વિશ્વાસ ઉઠવા લાગ્યો, અને રોશનઆરા ખટપટી અને કાવતરાંખોર છે, એમ તેને શંકા આવવા લાગી. ઉદેપુરીને મળતાં જ, સર્વ હકીકત જણાઇ ગઇ અને તેથી બાદ-શાહની હવે પુરેપુરી ખાત્રી થઇ ગઇ.

વચ્ચેના એક મહિનામાં જ આટલો બધો ફેરફાર થઇ ગયા.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

છોટુસિંહના હાલહવાલ.

માણસ ધારે છે એક અને થાય છે બીજું, એ કહેવત કંઇ ખોટી નથી. છોટુસિંહ બિચારો શી મતલબથી જનાનખાનામાં પેઠો હતો. તેણે કેવી કેવી યુક્તિયો લટાવીને તેમાં પ્રવેશ કર્યો હતો, અને છેવટે એકાએક થયું શું? ઉદેપુરી બેગમના અંતઃપુર સુધી કદી કોઇની દાદ લાગતી ન હોતી અથવા કોઇને કદી અંદર જવાની મહત્વાકાંક્ષા મનમાં સુદ્ધાં આવે નહિ એવું હોવા છતાં પણ, તેણે ફક્ત મહત્વાકાંક્ષા કરી હતી. એટલુજ નહિ પણ પોતાની વિલક્ષણ કરામતથી તેણે તે મહત્વાકાંક્ષા પૂર્ણ પણ કરી લીધી હતી. પરતુ તે એવી તદબીરથી કોઇ પણ માણસ જનાનખાનામાં ગયો છે અને ઉદેપુરી બેગમ તેને પોતાના અન્તઃપુરમાં

તેથી તેણે, "છટ છટ, તું અહીંથી ક્યાંઈ ગઇ તો જનાનખાનાની કંઈ પણ વ્યવસ્થા રહેશે નહિ, તું તેમ કરતી ના. તારાથી મહેનત થતી નહિ હોય તો તું ચુપચુપ બેસી રહે, પરન્તુ ક્યાંઈ પણ જતી ના. મને તારી જોડે દહાડામાં એક વાર પણ મુલાકાત નહિ થયાથી સારૂં લાગતું નથી." એવું કહેણ મોકલીને તે કદાચ તરત જ નીકળી જશે, એ ભયથી તેના પર વિશેષ સખ્ત નજર રાખવાની તજવીજ કરી.

પેલી તરફ ઉદેપુરી બેગમે પોતાના સમાચાર જણાવવા, તેમ જીવની પરવા નહિ રાખતાં, હર પ્રયત્ને અંદર આવી અને તેનો રોશનઆરા બેગમે ઘણો છળ કર્યો, અપમાન કર્યું, તેના મોં પર ગાળો ભાંડી, એ બાદશાહના જાણવામાં આવ્યુ, ત્યારથી, બાદશાહ તેનાપર ઘણો જ ખુશ થયો; અને પહેલાના કરતાં પણ તેનાપર વધારે પ્રેમ કરવા લાગ્યો, પરતુ હવે પોતાને તેને માટે કંઈ કરવાનું નથી. હાલ તો છોટુસિંહને માટે ખુલાસો કરવાનો છે પહેલાં જણાવી ગયા છીએ કે, રોશનઆરા બેગમને હવે પોતાનાં દાસદાસીઓ તથા ખોજાઓની જોડે લડાઈ ટંટા કરવા સિવાય બીજું કંઈપણ કામ રહ્યું નહોતું, એવી સ્થિતિમાં તેને એક દહાડો પોતાના ખોજાઓના ઉપરીની તરફથી પકડી લાવેલા કારીગરની યાદ આવી. તેણે ફ્રૂકશાહને હુકમ આપ્યો કે, ઉદેપુરી બેગમના મહેલમાં ગયલા પેલા કારીગરને પકડીને કેદમાં રાખવાને કહ્યું હતું,- તે કયાં છે? લાવ જોઇએ. તે આજ્ઞા થતાં જ, પેલા ચિત્રકારને મીઠું બોલીને તથા ઘણી યુક્તિથી ભૂલથાપ આપીને તેને નાસી જવા દીધો નહિ, તેમ નસાડી મૂક્યો હોત, તો આજે પોતાને હાથીના પગ નીચે મરવું પડત," પણ તેમ ન કરવાથી તેને આજે અતિ સંતોષ થયો. તેણે તરત ઘણું જ નમી કુર્નિસ કરીને કહ્યું, "હા બા સાહેબ! તેને તો મેં કેદ કર્યો છે, તેને માટે આપનો શો હુકમ થશે? અને ક્યારે થશે? તેની હું રાહ જ જોતો હતો. તેને લાવવાનો હુકમ જો થતો હોય તો હું હમણાં તેને હાજર કરૂં છું, તેને ઘણા જ સખ્ત કેદખાનામાં પૂર્યો છે."

રોશનઆરાએ તરત તેને લાવવાને કહ્યું. તેમ ફ્રૂકશાહે તરત તેને તેની સામે ઉભો કર્યો. છોટુસિંહના ઘણા ગુણોથી તથા ચતુરાઇથી તે બધાને પ્રિય થયો હતો, તેથી તેને ખાવા પીવાની તથા બીજી કોઇ પણ જાતની ખોટ રહી નહોતી. તેનું શરીર વધારે દુર્બળ થયું નહોતું. તે રૂપમાં પણ દેખાવડો હતો અને તેના ચહેરાપર એક જાતનુ બુદ્ધિ તેજ જણાતુ હતું, તે ઘણો જ વિલક્ષણ પ્રકારનો હતો. રોશનઆરા માણસની પારખ કરવામાં ઘણી જ ચતુર હતી. આ માણસ ધન્ધો રોજગાર કરનાર કારીગર નથી એવું તેણે તરત અનુમાન કર્યું, અને એકદમ તેના

મનમાં કંઇક વિલક્ષણ વિચાર આવ્યા. આ કારીગરનો પોશાક પહેરીને તથા વેશ ધારણ કરીને આવેલો કોઇ પણ સરદાર રજપૂત હોવો જોઇએ. તે આવી રીતે શા માટે આવ્યો હશે? ઉદેપુરી બેગમના મહાલ સુધી આવ્યો તો તેનો એકદમ અંદર શી રીતે પ્રવેશ થયો? એવી તરેહના તેના મનમાં ઉપરાચાપરી વિચારો આવવા લાગ્યા, તે પોતાના મનમાં ને મનમાં બોલી, "આ જો કોઇ પણ હોય, અને કોઇ પણ મતલબથી આવ્યો હોય, તો ઉદેપુરી બેગમની ખરાબી કરવાનું મને સારૂ સાધન મળ્યું છે." આલમગીરના મનમાં તેના વિષે ખરાબ વિચાર ભરાવ્યાથી પોતાને તેને ત્યાં આવવું ઘણું જ ઉપયોગી થઇ પડશે, એવું તેના મનમાં લાગ્યું. આવા ઉદ્દેશથી પોતે તે પછીનો બધો વ્યૂહ રચવાનો મનસુબો કરીને તરત જ તેને પૂછવા લાગી, "તું કારીગર જણાતો નથી. તું ખરેખરો કોણ છે? તે કહે. અમસ્તી દગાબાજની થાપો મારી પાસે ચાલવાની નથી, એ તને માલમ જ છે. મારી કીર્ત્તિ કાનમાં નહિ ગઇ હોય એવો માણસ આજે આ દુનિયામાં એક પણ નથી? બોલ શું છે?"

છોટુસિંહ તે સાંભળીને ગભરાયા પ્રમાણે વેશ કરીને બોલ્યો, "બેગમ સાહેબ! હુ એક—ગરીબ કારીગર છું; મૂળ તો રજપૂતાનાના જોધપૂરનો છું, પણ ઘણા વર્ષથી ઇલાહાબાદમાં હતો. ત્યાં હમણાં ગુજારો ચાલતો ન હતો, તેથી અહિંયાં મારા મસિયાઇ ભાઇ જેઠમલ્લ છે તેની પાસે આવ્યો છુ; કારણ જેને કંઇ કામ આવડે છે તેને આ દિલ્લી શહેરમાં પેટ ભરવાની અડચણ પડતી નથી. સ્ત્રી છોકરાંને અલ્લાહાબાદમાં છોડીને આવ્યો છું. જેઠમલ્લની ઓળખાણથી મને આ આલમગીરપુરમાંના મોટા તસબીરવાળા સોદાગરની દુકાનપર નોકરી મળી હતી. જનાનખાનામાં આપની પાસે જવાની મને વર્દી થવાથી, તેમ આપના ચરણમાં રહી, ગુણ દેખાડીને ચાર પૈસા મેળવવાની વરદી થવાથી, ખટપટ કરીને હું આવ્યો છું. પણ મને! અહિયાં આવવા બીજેજ પ્રસગ પડયો. પૈસા તો મુદ્દલે મળ્યો નહિ, પણ આ ગરીબ માણસને કેદમાં પડી રહેવું પડ્યું. બૈરી છોકરાં અલાહાબાદમાં ભૂખે મરતાં હશે. આપ આપની પાસે રાખવાની કંઇ પણ કૃપા કરો તો સારૂ."

રોશનઆરા સાથે બેગમે પોતાની પાસે આટલું લાંબુ બોલવું કદી પણ કોઇને બોલવા દીધું નહોતું, પરતુ છોટુસિંહ કહેતો હતો તેટલો વખત તે એકસરખા તેને નખથી માથા સુધી જોતી હતી. તેનું બોલવું, તેના હાથના ચાલા, તેની ઉભા રહેવાની અકડાઇ એ સર્વ તેણે સારી રીતે નીરખીને જોયા પછી તે ઘણીજ ગુસ્સે થયલા ચહેરાથી એકદમ બોલી, "તે ગમે એટલું છેતરવાનું લાંબું ટાહેલં કર્યું, તોપણ હું છેતરાવાની નથી. તુ ખરે-

ખરો કોણ છે? તે મને શું જણાયું નથી? તોપણ તારા હાલ હવાલ કરીને તારો જીવ લીધા શિવાય હું રહેનારી નથી. હવે હુ તુને શું કહું છું તેથી તું બરાબર સમજીશ. હું તને સ્પષ્ટ કહું છું કે તું કોણ હોવો જોઇએ, તે બાબત મને મોટો સદેહ આવ્યો છે. તે પોતે કંઇ પણ કહ્યું નથી, તોપણ હું ખાત્રી ભરેલો પત્તો મેળવીશ, કદી પણ તેમાં ફરક પડશે નહિ. પછી તને કુતરો પણ ખાસે નહિ તેવી તારી હાલત કરીશ, એ તું પક્કું મનમાં રાખ. બોલ, આ લોકોની સામે કહેવાનું નહિ હોય તો હું તેઓને બહાર જવાનું કહું છું. પણ ખરૂં શું છે? તે બોલ્યા વિના તારો છુટકો થવાનો નથી. મેં તો તને નવાણું હિસ્સાથી ઓળખ્યો છે, તે પક્કું છે."

છોટુસિંહ આ સાંભળીને ગભરાયલા જેવો થયો કંઇક ગભરાયલા પ્રમાણે ચહેરો કરીને બોલ્યો, "જો મને આપે ઓળખ્યો છે તો હવે નવી જ જગાનો મને સમજીને, વગર કારણથી છળતા ના, એટલે થયું. નહિ તો કોઇ પણ મોટાએ આપનો અપરાધ કર્યો હોય, તેના જેવો કદી હુ દેખાતો હઉં તેથી મને તેને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત ભોગવવું પડે, એવુ ન થાય એટલી જ વિનતિ છે." આટલું બોલીને ઘણો જ ગરીબ માણુસ હોય તેની પેઠે નીચું માથું ઘાલીને જોતો ઉભો રહ્યો તેના ચહેરા ઉપરથી એવું જણાતું હતુ કે, જાણે પોતાની તરફથી કંઇ પણ અપરાધ થયો નહિ હોય તથા વગર કારણથી પોતાના ઉપર આ ભયંકર પ્રસંગ આવે છે એવું તેને લાગે છે. આવી સ્થિતિમાં તે ઉભો હતો ને બેગમ પોતાનું લક્ષ બીજી તરફ લગાડીને જોતી હતી. તે મનમાં કંઇ જૂદો જ વ્યૂહ રચતી હતી. તે વ્યૂહ રચવામાં આવ્યો તેટલામાં તે એકદમ ઉપર જોઇને બોલી, "ફરૂકશાહ! એને અહિંથી લઇ જા, આમ આ કબૂલ થનાર નથી. તેના ઉપર સખત પહેરો રાખ. વળી ફરીથી હુ પાછો તેને આણીને હાજર કરવાનું કહું ત્યારે તેને હાજર કરજે. જા, ચાલ્યો જા, એને કેદમાં રાખી આવ."

હુકમ મળતાંજ ફરૂકશાહ તેને લઇ ગયો. બેગમ એકલીજ કેટલોક વખત વિચાર કરતી બેઠી.

થોડીવારે તે ઉઠી. તેણે ફરૂકશાહને હાંક મારીને કહ્યું, "હમણાં ને હમણાં જા, ને આલમગીર બાદશાહને મારા સમાચાર કહે કે, મારે હમણાં ને હમણાં તમને મળવું છે. મને બોલાવવી હોય તો હું ત્યાં આવુ છું. ને તમે આવતા હો તો અહિયાં આવો."

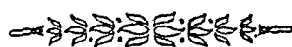
આવા સમાચાર કંઇ વિરલ નહોતા. તેથી ફરૂકશાહને આ ખબર માટે આશ્ચર્ય લાગ્યું નહિ. તે એકદમ 'ઠીક' એમ બોલીને ચાલ્યો ગયો અને બાદશાહ ક્યાં હતો? તેનો પત્તો મેળવવા લાગ્યો. બાદશાહ ઉદેપુરીના મહેલમાં હતો, એવી તેને ખબર મળી. તેથી તેને એ સમાચાર પહોંચાડવાની

પંચાત આવી પડી: કારણ કે હવે પહેલાંના કરતાં બેઉની સામાસામી વધારે ચાલેલી હતી. અહિનાં માણસો ત્યાં આવતાં નહોતાં ને ત્યાંનાં માણસો અહિ આવી શકતાં નહિ. એવી સ્થિતિમાં બાદશાહને ખબર પહોંચાડવા ત્યા જવું તથા હમણાં ને હમણા રોશનઆરા બેગમ પાસે ચાલો, એ કહેવા જવુ, એ તો તોબાહ પોકરાવે! રોશનઆરા બેગમનું નામ અહી લેવાથી સર્વની અન્દર ખળભળાટ થશે, વળી તે ઉદેપુરીના મહેલમાંથી ઉઠીને આવે એ કેટલું ભારે છે? અને કેટલુ અસંભવિત છે? બીચારો ફુરૂકશાહ મળવા જવાને અશક્ત હોવાથી પાછો ફર્યો. રોશનઆરા બેગમ તેની રાહ જોતી હતી, તે આવતાં જ તેણે પૂછ્યું, "શું થયું! બાદશાહ ક્યારે આવે છે?" ફુરૂકશાહ શું જવાબ આપે? એ બેગમનાં રૂમાલથી હાથ બાંધીને લાચારના જેવો થઇને નીચુ માથું ઘાલીને બોલ્યો, "સરકાર! બાદશાહ ઉદેપુરીના મહેલમાં છે. ત્યાં શી રીતે જવુ? કોણ જવા દેય છે? અને શી રીતે સમાચાર પહોંચાડું?"

'ઉદેપુરીના મહાલમાં છે' આટલાં જ વાક્ય સાંભળતાં જ તેનો ક્રોધ તળિયેથી માથે ગયો અને તે એકદમ બોલી, "શું લડાઇના મેદાનમાંથી પાછો આવ્યો? કાલા મોંના! ત્યાં ઉભું રહેવું જોઇતુ હતું, મને શું કહેવા આવ્યો? તને ચાબકાની નીચે ફોડવો જોઇશે, તદન ચાબકાની નીચે. કોણ છે રે..." એવું કહેતાંજ ફુરૂકશાહ ઘણોજ લાચાર થઇને ફક્ત પગની નીચે લોટવા લાગ્યો. "હું જઇને ઉભો રહું છું, સમાચાર લાવ્યા શિવાય હું પાછો આવીશ નહિ." આવી રીતે ઘણાજ કાલા-વાલા કરીને તે બોલવા લાગ્યો. "ચાલ, ત્યારે ઉઠ, સમાચાર પહોંચાડી આવ! તે ખબર પહોંચાડતાં મરી જાય તો હરકત નથી." એવું કહીને તેણે તેને એક લાત મારી. જીવથી બચ્યો એવું ધારીને ફુરૂકશાહ ચુપચુપ ઉઠીને નાઠો, પરંતુ પછી શું? હવે આ ખબર પહોંચાડવાના પાપમાંથી શી રીતે છુટાશે? વળી પોતાની ખબર પોતે પહોંચાડશે શી રીતે? એ વિષે કંઇ પણ તેને સૂઝ્યું નહિ. આખરે તેણે એવો નિશ્ચય કર્યો કે, ઉદેપુરીના મહાલના દરવાજાપર ઉભુ રહેવું અને ખબર પહોંચાડવા શિવાય પાછું જવું નહિ. તેના વિના બીજો ઇલાજ ન હતો? તે ઉભો રહ્યો. એક સરખો ઉભો રહ્યો. ઔરંગજેબ ક્યારે આવે? અને પોતે ક્યારે ખબર કહે? એવું તેને થયું. પરંતુ તેનાં નસીબ ઘણાંજ ખરાબ હતાં. ઔરંગજેબ તે દહાડે ઉદે-પુરીના મહાલમાંથી બહાર નીકળ્યોજ નહિ. તે દહાડો ફુરૂકશાહે પણ તેવીજ રીતે મહાલની આસપાસ ગાળ્યો. બીજે દિવસે જ્યારે રોજના વખતપર બાદશાહ આમ દરબારમાં જવા નીકળ્યો ત્યારે ફુરૂકશાહ, રીત પ્રમાણે તેની પાસે જઇને દડદડ રોઇ પડ્યો. પછી હાથ બાંધીને કુર્નિસ કરીને ઉભો રહ્યો. બાદશાહે પૂછ્યું, શું છે? ફુરૂકશાહે સૌ ખબર કરી.

બાદશાહે તે સાંભળીને થોડો વખત વિચાર કરીને બોલ્યો, "ઠીક છે. દરબારનું કામ પૂરૂં કરીને આવું છુ, એવું કહે."

બેગમ શું કહેનાર છે? તેની કંઇ પણ કલ્પના બાદશાહ કળી શકયો નહિ. તે શું કહેનાર છે? યોગ્ય કાળે જણાશેજ.

પ્રકરણ ૨૮ મું.

રસ્તામાં.

વાંચનાર! આપણે બીચારા **શામળ** પંડિતને પેલી ભયંકર જગ્યાએથી માત્ર દોરડેથી લટકાવી નીચે જ ટાંગી રાખ્યો છે, માટે એની પણ શી અવસ્થા થઇ? તે જણાવવું જોઇએ. દોરડેથી લટકી, સરકતો સરકતો **શામળ** પડિત તે કરાડની નીચે જમીન ઉપર જેમ તેમ કરીને આવ્યો તો ખરો, પણ ત્યાં આવતાં એનાં ગાત્ર તો શિથિલજ બની ગયાં. રૂક્મિણીના મહેલમાંથી પ્રેમપત્રિકા લઇ જનાર જોશી બાવાની પણ આ જ દશા થઇ હશે કે કેમ? તેનો વિચાર **શામળ** પંડિતને આ વખતે આવ્યો. ગમે તેમ થાય, પણ પુરાણમાં વર્ણવાયલા રૂક્મિણીના જોશી બાવાની કીર્તિને ઇચ્છનાર આપણો **શામળ** પંડિત તો કાર્યસિદ્ધિ કર્યા વગર રહેવું નહિ, એ જ નિશ્ચય ઉપર આવ્યો હતો. જે પ્રમાણે રૂક્મિણીની પ્રેમપત્રિકા લઇ, **શ્રીકૃષ્ણ**ને ત્યાં જઇ જોશી બાવા સન્માન પામ્યા હતા, તેવું સન્માન આપણને પણ મળશે, એવી હોંસમાં ને હોંસમાં પંડિત નીચે આવી પહોંચ્યો.

દોરડેથી સરી આટલે નીચે ઉતરવાનો અભ્યાસ ન હોવાથી, **શામળ** પંડિતને ઉતરતે ઉતરતે લાગેલા આંચકાઓથી, નીચે ઉતરી જમીન ઉપર પગ લાગતાં વાર જ તે બીચારાથી, "ઓય બાપ રે!" એમ બોલી જવાયું. તરત જ સાથે આવેલા માણસે એને અટકાવ્યો. તે બોલ્યો, "પંડિતજી! જરા ધીરે ધીરે બોલો. હવે જો તાણીને બોલ્યા તો ધક્કો મારીને ફેંકી જ દઇશ. તમને ખબર છે કે આપણે કયાં અને કેવી રીતે આવ્યા છીએ? જરાએ અવાજ બહાર સંભળાયો, તો જાણો છો કે બહાર કોણ તમારા કાકા બેઠા છે? આ રસ્તો કોઇ જ જાણતું નથી, અને તેની જો આ લોકોને ખબર પડી ગઇ તો પછી શી વલે થશે, તે જાણો છો કે? માટે ચુપચુપ ચાલવા માંડો." **શામળ** પંડિતનો આખો જન્મારો જ મશ્કરી અને ગમ્મતમાં ગયેલો, એટલે એનાથી એક ઘડીએ ચુપ તો રહેવાયજ શાનું? તોપણ પેલા માણસે જે ગંભીર અવાજથી એને કહેલું તેથી પંડિતજી તો ચુપ જ થઇ

ગયા. પંડિતજીની તો જાણે શકુન્તલાના મશ્કરા વિદૂષકને ઇન્દ્રના સારથિએ દબાવ્યાથી જે દશા થઇ હતી તેવીજ દશા આ માણસના આગળ બની ગઇ. તેને મ્હોંડે તો જાણે હવે ટાંકો મરાયો હોય એમ થઇ ગયું. તો પણ તેનો સ્વભાવ પડયો તે કાંઇ જાય? વારે ઘડીએ પેલાના કાનમાં પેસી પુછ્યા કરે, "કેમ ભાઇ, હવે બોલું કે? હવે તો બોલુંને?" ફરીથી પાછુ પેલા સાથે આવનારે કહ્યું, "ચુપ! ચુપ રહો! નહીં તો કોઇ કાકો તમારો ને મારો આટોજ કાઢી નાંખશે." આ સાંભળી પંડિતજી તો છેકજ મુગા મુગા ચાલવા લાગ્યા. તે મનમાંજ બોલવા લાગ્યો, "એક વખત આના હાથમાંથી છુટયો કે પછી ખુબ બોલીશ અને ગાઇશ. હમણાં તો આ જમ કયાં જંપવા દે તેવો છે? પછી એ કયાં ના કહેવા આવનાર છે?" આમ વિચાર કરતો જાય અને ચાલતો જાય! દસેક ડગલાં ચાલે ને પાછો ઉભો રહી પેલાની પાસે ધીમેથીજ બોલવાની પરવાનગી માગે, એટલે વળી પેલો એને ધમકાવે. શામળ પંડિતને તો બોલ્યા વગર ચેનજ ન પડે.

એમ કરતે કરતે કિલ્લાથી ત્રણેક ગાઉ નીકળી ગયા ત્યારે પંડિતે વળી પુછ્યુ; "કહે, કેમ ભાઇ! હવે તો બોલુંને? હવે તો મારો કે તારો કોઇનોએ બાપ સાંભળનાર નથી." પંડિતને બોલવાની રજા મળી. પછી નો પુછવુંજ શું? પંડિતજી તો પાંજરામાંથી વાઘ છુટયો હોય તેમ બસ બુમો અને બરાડાજ પાડવા મંડી પડ્યા. સદ્‌ભાગ્યે આ ઠેકાણે ઝાડી એવી તો ઘાટી હતી કે પોતાનાથી ચાર આઠ કદમ છેટે ચાલતું માણસ પણ ભાગ્યેજ જોઇ શકાય. પેલા મુકવા આવેલા માણસને હજી ત્રણ ગાઉ સાથે જવાનું હતુ. તે જગ્યાથી થોડેક દૂર આવી પહોંચ્યા કે પંડિતની નજરે પંદર વીસેક ભિલ્લ પડયા. પહાડી ભીલ્લ એટલે રાક્ષસ કુળને પણ લજવે તેવાજ! પંડિતજીના તો તેમને જોઇને હાંજાજ ગગડી ગયા. તે તો વિચાર કરવા લાગ્યો કે, રૂકમણીની પ્રેમપત્રિકા લઇ જનાર જોશીબાવાને પણ આવા જ જરાસંઘના મોટા ભાઇઓ રસ્તામાં મળ્યા હશે કે શું? પણ એવા કોઇ મળ્યા હોય એમ મને યાદ આવતું નથી! એટલે માની લીધું કે, ના, આ તેવા જરાસંઘના ભાઈ તો નહિજ હોય. એટલામાં પેલા સાથે આવનાર માણસે ભિલ્લોને, પંડિતજીની સાથે જઈ તેમને સુખરૂપ મુકી આવવાની વરદી આપી. તે જોઇને પંડિતજી જરા ખુશ થયા.

શામળાજી જરા નિર્ભય થયા લાગવાથી અનેક કલ્પનાઓ બાંધતા ચાલ્યા, એક તો આખી રાતનું જાગરણ, તેમા વળી ચાલતે ચાલતે સવાર થવા આવેલી, એટલે પંડિતજીના પેટમાં તો ભુખ કડકડીને લાગી. પણ કહે કોને? પછી એણે તો કલ્પનાભોજનજ કરવા માંડયું. રૂકમિણી

સ્વયંવરના ગીતમાં પ્રેમપત્રિકા લઈ જનાર જોશીબાવાનું શ્રીકૃષ્ણના મંદિરમાં કેવું સારૂં આતિથ્ય થયું હતું, તેનું સ્મરણ કરવા લાગ્યા. હવે પૂર્વ દિશા તરફ જરા જરા રસાયણો જણાવા લાગી. પક્ષીઓ પોતાના સુમધુર શબ્દથી સૂર્ય ભગવાનને સ્વાગત કરતાં હતાં. સાતપૂડાના અતિ સુંદર મેદાન અને અરણ્યની શોભા આ વખતે ખરેખર અવર્ણનીય જ લાગતી હતી. શું ત્યાંની મધુર હવા, શું ત્યાંનાં પક્ષીઓનું ગાયન, કેટલાં સુંદર ત્યાંનાં વૃક્ષો, સ્વલ્પમાં આ સૃષ્ટિના સર્વ રમ્ય અને મધુર ભાવ આ સ્થળે જોવામાં આવતા હતા. તેમાં વળી પ્રાતઃકાળનો સમય! આ શોભા જોઇને તો અતિ દુર્મુખ અને દુર્મિષ્ટ માણસનું મન પણ પુલકિત થયા વગર રહે નહિ, તો શામળ પંડિત સરખા ખુશમિજાજી માણસને તો કેવો આનંદ થાય, તે વર્ણવવાની જરૂરજ નથી. તેમાં વળી પંડિતજીનેજ જરાક ભૂખે ઉશ્કેરેલા, તેમજ રૂકિમણિનાં શ્રી કૃષ્ણને ત્યાં આતિથ્ય પામેલા જોશી બાવાનું સ્મરણ થયાજ કરતું હતુ, એટલે પછી પંડિતજી તો મોકલે અવાજે ગાવાજ લાગ્યા જરા ખોંખારા કરી, પોતાની શૈલિ પ્રમાણે જરા હું હું હું હું એમ ગણગણી, ગાવાની શરૂવાત કરીજ દીધી.

દોહા

ઉઠો જોશીજી, મલ્યો હુઇ રસોઇ તય્યાર,
સખિયન મગલ ગાવિયા, કૃષ્ણકર મનુહાર.

હરિયા મૂંગ મેંડૌવરાલ્યાવૌ ઉજ્જલ ભાત કરાવો,
ચોખાચાવલ ઘિરત ઘણેરા બૂરો દ્રાહિં મિલાવો ૧

છપ્પન ભોગ છતીસૂ બિંજન એક્સુ એક સવાયો,
ચોખાધૃત શ્વેત ધેનુકા બૂરો માહિં રિલાયો. ૨

સાબૂની મિસરીકોસીસે ઘણા ઘિરતકો ધાયા,
ઘેવરપાક જલેબી ખુરમા માલપુવો સરસાયા ૩

લાડૂ પેઢા બરફી મુરકી બહુ પકવાન મગાવો,
મોતીચૂર મગદકા લાડૂ દ્વિજ રૂચરૂચકે પાવો. ૪

ટેલામૂંગા ભોંત ભોંતકે પાપડ વડા મુંગોડી,
સકલ પાક અતિ સુદર બનિયા સબસે અધિક ફલૌડી. ૫

ટોલૌ પેઠૌ બેંગન તોરૂ આખાસે આચારો,
ખારક દ્રાખ બિદામ ખોપરો ખટા ફૈગ ફુલગારો. ૬

ઉઠો જોસીજી, મલ્યો હુઇ રસોઇ તય્યાર,
સખિયન મંગલ ગાવિયા, કૃષ્ણકરે મનુહાર

રૂચરૂચજીમો વિપ્રજીથોં લાયક કછુ નાહી,
નિરમલ ઝારી ગગાજલકી અચબન કિયોકરઇ. ૭

થાંરે કુમીનહી કાહે કી અનદાતા મ્હે દાયા,
પદમ ભગતજોસી મનભાયા નીકા વિપ્રજી માયા ૮

દોહા

બીડીપાનકપૂરકી, દીદખણી બલખીર; માલામોતી મૂંદડી, ચૌરપટણરચીર
ઉઠો જોસીજી મલ્યો, હુઇ રસોઇ તય્યાર, સખિયન મગલ ગાવિયા, કૃષ્ણકરે મનુહાર

આ પ્રમાણે પંડિતજીએ પોતાના કંઠગત અવાજમાં ગાવાનું તથા બે હાથવડે પગની ઝાંઘો ઉપર વગાડી, મારવાડી રીતની પખવાજનો તાલ મ્હોંએથી આપતા જવાનું કામ ચલાવ્યુ. એટલે પછી શું પુછવુ? જંગલના ભિલ્લો પણ આ તાલસુરયુક્ત મધુર ગાયન સાંભળી, ખુશ ખુશ થઇ ગયા ભયનું જરાપણ કારણ ન હોવાથી પડિતના સાથીઓએ તેને દબાવ્યો નહિ. મન મોકળું કરીને પંડિતને જેટલું ગાવું બજાવવું હતું તેટલુ તેમણે ગાવા દીધુ. પેલા ભિલ્લો પણ પડિતના ગાયનથી, હાવ-ભાવથી, મુખ મૃદગ વાદ્યથી, વચ્ચે વચ્ચે અટકી આલાપથી ગાયન કરતા જોઇને, તેમ તેઓએ આખા જન્મારામાં નહિ ખાધેલા હોય એવાં પકવાન્નોનાં નામ પણ સાંભળીને, પંડિતજીને તો, "વાહવા, પડિતજી! વાહ તમારૂ ગાયન!" "એમ જ સાબાશી આપવા લાગ્યા. પંડિતજી પણ પોતાની ભૂખતરસ વિસરી જઇ, તેમને બધાને પોતાની સાથે તાલ સુરના બ્રહ્માનંદમાં મગ્ન કરી નાંખી, ફરી ફરીને એની એ જ કડીઓ ગાતા હતા. આ વખતનાં પડિતજીનાં તાન, એમની મુખમૃદંગના તાલ, એમની ગરદનની મરોડ, એમના હાવભાવ, તેમ જાણે ખરેખર જ પકવાન્ન ખાતા હોય તેમ વચ્ચે વચ્ચે મ્હોંના બચકારા બોલાવવાના તથા આંખના મિચકારા કરવાના ભાવ જોઇને, શ્રોતાઓને તો ઘણી જ ગમ્મત પડી. તેમ એમને એ પ્રવાસ પણ ખુબ આનદવાળો લાગ્યો. બપોરને સુમારે બધાએ થાકી જવાથી એક ઝાડ નીચે મુકામ કર્યો. આટલી વાર સુધી તો એટલાં બધા પકવાનોનું કલ્પના ભોજન જ થયું હતુ, પણ હવે તો બપોર થયા હતા એટલે એમાંનું તો કાંઇએ કામ લાગ્યું નહિ. પેટમાં તો કુરકુરીયાં રમવા લાગ્યાં, અને પંડિતજી તો આમ તેમ ફાંફા મારવા લાગ્યા. પણ રાત્રે નીકળ-વાની ગરબડમાં પંડિતને કોઇએ એક મુઠી ચણા પણ બાંધી આપ્યા નહોતા, તો ગોળપાપડી અને બરફી તો હોય જ ક્યાંથી? સુકા પાકા રોટલોયે મળવાનું ઠેકાણું નહોતું. એટલે હવે પંડિતજી તો ખરેખર આમ તેમ ફાંફાં મારવા લાગ્યા. ભિલ્લો હવે પંડિતજીને બનાવવા લાગ્યા. એક પ્રચંડ ભીલ પોતાના ખોખરા અવાજે પંડિતજીના ગાયનની નકલ કરી હું હું હુ હું કરી કહેવા લાગ્યો:—"પંડિતજી, સાંભળો, પંડિતજી, સાંભળો.

છપ્પનભોગ છતીસૂં બિંજન
 એકસુ એક સવાયો,
સાવૂની મિસરીકો સીરો
 ઘણા ઘિરતકો ધાયો.
ઉઠો જોસીજી મલ્યો
 હુઇ રસોઇ તય્યાર,
સકલપાક અતિ સુદર બણિયા
 સબસે અધિક ફલૌડી.
કેલા મૂગા ભાંત ભાતકે
 પાપડ વડા મૂંગોડી,

એ ભિલ્લનો ખોખરો અવાજ, અશુદ્ધ વાણી, અને તેમાં શામળ પડિતની બરાબર નકલ કરતો હોય તેમ તે ઝાંથો ઉપર હાથવતે વગાડતો, મુખમૃદંગના તાલ આપવા લાગ્યો. આ જોઇ ત્યાં બેઠેલા બધા ભિલ્લો તો હસતે હસતે આળોટી જ પડયા. શામળ પડિત તો ઓશીયાળા જેવો બની ગયો. એને જરાએ હસવુ આવે નહિ. દહાડામાં કેટલીએ વાર જમનાર તેને આજે બપોર થયા છતાં ચપટીએ મળેલું નહિ, એટલે એની વિકળતાનો તો પાર જ રહ્યો નહિ. આ જોઇ બધા ભિલ્લો તો એને–

ઉઠો જોશીજી નાહી લ્યો, રસોઈ થઈ તૈયાર.
 હુ હુ હું હુ હાં !

આ કડી ગાઇ ગાઇને ચીડવવા લાગ્યા. છેવટે તેમના મુખ્ય આગેવાને ખીજવાઇને બધાને ધમકાવ્યા ત્યારે જરા જંપ્યા. પછી ભિલ્લનાયકે પોતાના ભિલ્લો પાસે કાંઇક કંદમુળ વિગેરે મંગાવી આપ્યાં, તે સારી રીતે જમ્યા બાદ પડિતજી જરા શુદ્ધિમાં આવ્યા. ફરી પાછો પોતાનો રંગીલો સ્વભાવ તેમણે દેખાડવો શરૂ કર્યો. આગલી આખી રાતનો ઉજાગરો હોવાથી પડિતજીને નિદ્રાદેવી ધીરે ધીરે કબજે કરવા લાગી. પંડિતજી તો ગાતા ગાતા જ ઝુકી ગયા અને ઘોરવા લાગ્યા. દિવસ જરા નમ્યો, પાછલા પહોરની છાયાનાં ચિહ્ન જણાવા લાગ્યાં. બધુ મંડળ ઉઠવાની તૈયારી કરવા લાગ્યુ. મોજ કરવામાં અને ગાવામાં આપણા પંડિતજી જેટલા તૈયાર હતા તેટલા જ તે ચાલવામાં પણ ઝડપવાળા જ હતા. ઘડીએ ગજ જમીન માપે એટલી બધી ઝડપથી ચાલતા હતા ! દરરોજની પાંચ છ ગાઉની મજલ મહા મુશીબતે જ કરી શકતા. ત્રીસ ચાળીસ ગાઉની મજલ કરનાર ભીલ લોકોને આ રગશીઉ ગાડું મળેલું, એટલે તેઓ તો એનાથી કંટાળી ગયા. થાકીને કોઈ ભિલ્લ કહે કે, "પડિતજી ! તમારાથી અમારી સાથે ચાલી શકાતુ નથી, તો આવો, તમને અમારી ખાંધે લઇ લઇએ, ત્યારે

બિચારા પંડિતજી આ જરાસંધના ભાઇથી બ્હીને વેગળે રહ્યા રહ્યા જ ના ના કહ્યા કરે. ત્રણ ચારેક દિવસ ચાલતાં ચાલતાં થયા, તેવામાં એક માણસ રસ્તાની બાજુ ઉપર પડયો પડયો રડતો તેમની નજરે પડયો. આ જોઇને શામળ પંડિતને જરા મોજ લાગી. તેઓ તેની પાસે જઇને કોણ છે કોણ નહિ એવી તપાસ કરવા લાગ્યા. પંડિતને લાગ્યુ કે એના શરીરમાં કોઇક મોટી વેદના થતી હોવી જોઇએ, તેથી દયા ખાઇને તેને પૂછયું, "ભાઇ તું કોણ છે, કોનો માણસ છે? કયાં જાય છે?" પેલો પડેલો માણસ કેવળ વ્યાકુલ અવાજથી કહેવા લાગ્યો, "ભાઇ સાહેબ! હું એક ગરીબ ભિક્ષુક છું, અને મારે ગામ જવા નીકળ્યો છું. રસ્તે ચાલતાં કોણ જાણે શાથી મારૂં બધુ શરીર રહી ગયું છે એટલે હવે તો જરાએ હલાતું કે ચલાતું નથી. તમારા-માંના કોઇને દયા આવે અને મહેરબાની કરી મને ખાંધે બેસાડી, મારે ગામ અથવા તો ગમે તે પાસેના કોઇ ગામમાં મુકી આવો તો આપનો ઘણો જ આભારી થઇશ." ઉપલા વાકયો તે મહામુશ્કેલીથી અચકાતો અચકાતો બોલી શકયો. આ માણસની આવી દીન દુર્બળ સ્થિતિ જોઇને ખુશ મીજાજી શામળ પડિતને એની દયા આવી ગઇ. એટલું જ નહિ પણ સાથેના ભિલ્લોનાં અંતઃકરણ પણ પલળ્યાં. "જતે જતે ગમે તેના ઉપર પણ ઉપકાર થાય તો કરવોજ જોઇએ," એમ બોલી, ભિલ્લ નાયકે એક જણને એ માણસને ખાંધે ઉચકી લેવા કહ્યુ. ભિલ્લ લોકો નાયકના કેવળ આજ્ઞાંકિત જ હતા, એટલે કોની મગદૂર કે ના કહી શકે? એક વખત આજ્ઞા થઇ એટલે વશે કે કવશે—મને કે કમને—કર્યા વગર છૂટકો નહિ. આજ્ઞા તરતજ અમલમાં આવી. મડળ પાછું ચાલવા લાગ્યું. પેલો માંદો માણસ પણ બહુ વાચાળ હતો, એટલે આપણા પંડિતજીને જોડી મળી. બન્ને જણની જીભ હવે શું કામ સખણી રહે? વાતો ચાલવા માંડી. માંદામાં એક ગુણ જરા વિશેષ હતો, અને તે બડબડાટ કરવાનો. બીજો કોઇ એને માટે કાંઇ પણ જરા બોલે એટલે ચટ લઇ એનું મગજ ખસી જાય, એટલે રસ્તે ચાલતાં શું શું બોલાય છે તે ઉપર જ એ ભાઇસાહેબની નીઘા રહેતી હતી. ખાંધેથી ઉતારી જરા નીચે મુકે કે તરત જ ભાઇ તો બુમો બરાડા પાડવા શરૂ કરી દે. જ્યાંસુધી ખાંધે હોય ત્યાંસુધી કાંઇ જ બોલે કે ચાલે નહિ. આથી ઉચકનાર ભિલ્લને એવો જ વ્હેમ આવ્યો કે, આ ભાઇ ઢોંગ તો નથી કરતા? વ્હેમ આવતાં જ તે વાત પોતાની સાથે ચાલનાર બીજા એક ભિલ્લને તેણે કહી. આ વાત પેલો માંદો સાંભળી ગયો, એટલે પછી, તમે બધા કોણ છો, કયાં જાઓ છો, આ પંડિતજી કોણ છે, એવી તપાસ આરતે

આસ્તે ચલાવવા માંડી—ને આવી પુછપરછ ચલાવવામાં ભાઇસા બનું દુઃખ તો જાણે છેજ નહિ એમ થઇ ગયુ. વેગળે પણ કોઇ ક બોલતુ ચાલતું હોય કે તરત ભાઇસાહેબના કાન ત્યાં જ જાય, અને વખતે પણ દુઃખ જાણે જતું જ રહે. એ ત્રણ દિવસ થયા, એટલે એ દિવસે રાત્રે બધા ઉંઘી ગયેલા, તે વખતે ભાઇ તો સારી રીતે ઉઠે બેસે છે અને ચાલે પણ છે એવું એક ભિલ્લે જોઇ લીધું. સવારમાં જ પોતાના માણસોમાં તેણે એ વાત કહી દીધી. આનો વ્હેમ પેલા ભાઇને પડતાં જ, "હવે તે મારાથી જરાએ હલાતું ચલાતુ નથી, તમારી સાથે, હવે તો હુ આવીશ નહિ, બીજા વળી કોઇ હરિના લાલ મળશે તો જોઇ લઇશ, પણ મારે હવે તો તમારી સાથે આવવું જ નથી," એવાં બ્હાનાં કાઢી, ભાઇ તો ગળીઆ થઇને બેઠા. ભિલ્લો પણ આ અઢમણીઓ ઉંચકીને કંટાળી ગયા હતા, એટલે તેમણે એને કાંઇ આગ્રહ કર્યો નહિ. આ ભાઇસાહેબને તો ત્યાં જ પડતા મુકી બધા ચાલતા થયા.

આ અપંગ માંદો માણસ કોણ હતો, તથા આ આટલે સુધીજ સાથે શું કરવા આવ્યો, તેમ સાથે આવીને આપણી શી ચર્ચા જોઇ તેનો, આપણા **શામળ** પંડિતને અગર ભિલ્લના નાયકને અથવા ભિલ્લોમાંથી કોઇને પણ કાંઇ ખ્યાલ આવ્યો જ નહિ. તે લોકો તો પોતાના આનન્દમાં જ રસ્તો કાપતા આગળ ચાલ્યા જતા હતા. **શામળ** પંડિત ફરી પાછો ખુશ મિજાજમાં આવી જઇને ગાયન કરવા મંડી પડયો;

એક ઉગે સૂર, કરે ભોજન કપૂર પૂર;
એકકે ન પેટ પૂર, ભાજીહી ન તાજી હૈ.

આમ ગાતો ગાતો **શામળ** પડિત પોતાના સોબતીઓને આનન્દ કરાવતો ચાલ્યો.

પ્રકરણ ૨૯ મું.

કંઇક ઇતિહાસ, કંઇક કથા.

ઔરંગજેબ ઘણો જ નિયમસર કામ કરનારો હતો. તે મંદવાડમાંથી ઉઠયો ત્યારથી પોતાના ઉપર અલ્લાની મ્હેર થઇ, એવું પક્કું સમજીને વધારે નિયમસર વર્તનારો થયો. વખતોવખત મુકરર વખતે નમાજ પઢવા સિવાય તે કદીપણ રહેતો નહોતો. આગલા એક પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે, તેણે મંદવાડમાંથી ઉઠતાં જ હિંદુઓના ઉપર એક કર બેસાડયો અને તે કર ઘણો જ જબરીથી વસુલ કરીને તેના વસુલમાથી

પોતાના જાતના ફકીરોને તથા સાંઇઓને ખેરાત વહેચવાનો નિયમ શરૂ કર્યો. આ વસુલ બાદશાહીમાં નાનાથી મોટા હિંદુઓ સુધી, રાયથી રંક સુધી સર્વની પાસેથી લેવાની તજવીજ થઇ હતી. તે પૂર્ણ શી રીતે થાય તેના વિચારમાં તે રહેતો હતો. ગરીબ ગુરબાની પાસેથી ગમે તેવી જબરીથી તેણે તે કર લીધોજ. જે હિંદુ તેના રાજ્યમાં રહેતા હતા, તેની પાસેથી તે વસુલ કરીને લેવાની તેને મુદલે પચાતી પડી નહિ. આ કરની હકીકત ઘણીજ આશ્ચર્યજનક છે. આ કર ઔરંગજેબે નવોજ પોતાના મગજમાંથી કાઢ્યો નહોતો. આરબસ્થાનમાં અમીર રાજ્ય કરતો હતો, તેના વખતમાં મુસલમાન બાદશાહે એવો ધારો કર્યો હતો કે, પોતે જે દેશ કબજે કરે, ત્યાંના બધા માણસોને મુસલમાન કરવા. જો તે નહિ થાય તો તેની પાસેથી ઝીઝિયા નામનો કર લેવો. આ કર પણ નહિ આપે તો તે માણસની બધી વસ્તુઓ જપ્ત કરીને વખતે તેનો પ્રાણ પણ લેવામાં આવતો હતો. આવો ચાલ હિંદુસ્તાનમાં ઘણો કાળ સૂધી હતો. તે ચાલ પ્રમાણે મુસલમાની અમલોમાં હિંદુઓની પાસેથી કર લેવામાં આવતો હતો અને ગરીબ બીચારા હિંદુઓ તે આપતા પણ હતા. પરતુ પરમન્યાયી અકબરશાહની મોટી મહત્વાકાક્ષા એ હતી કે બધા ધર્મો એક થાય, એક બીજાથી કંઇપણ ઝઘડો ટંટો નહિ કરતાં રહેવું. તેણે પોતાના બીજા અસંખ્ય સારાં કામમા સર્વથી મોટું સત્કર્મ એ કર્યુ કે આ કર બંધ કર્યો. પછી જહાંગીર અને શાહજહાંના રાજ્યમાં પણ આ કર તદન બધ હતો. ઔરંગજેબે પોતાના ભાઇઓને મારીને અને પ્રત્યક્ષ પિતાને પણ માર્ગથી દૂર ખસેડીને, રાજ્ય પોતાના હાથમાં લીધુ હતુ. તે પોતે પક્કો મુસલમાન કર્મયોગી હતો. તેનામાં સ્વધર્મ ફેલાવવાની પ્રબલ ઇચ્છા હતી. જે કોઇ હિંદુધર્મ છોડીને મુસલમાન ધર્મ સ્વીકારતો, તે તેને ઘણો વહાલો થતો હતો–પછી તેનામાં કંઇ ગુણ હો કે ન હો. જે મુસલમાન ધર્મ કબૂલ કરતા, તેનો દરબારમા ચાહા થતો એટલુંજ નહિ પણ, એવું કહેવાતુ કારણ છે કે તેની તરફથી હિંદુધર્મપર વળગી રહેનારાઓનો ઘણો છળ થતો. વટલેલા હિંદુઓ પોતાના જેવા બીજા કયારે થશે, એવું કહી તેઓને તેમ કરવા માટે ઘણા ઉપદ્રવો કરતા. પણ તેથી ઔરંગજેબને ખરાબ લાગતું નહિ. તેણે તેવી બાબતને ઉલટું ઉત્તેજન આપ્યુ. પછી શું પૂછવાનુ? પરન્તુ એમ કરવામાં પોતાનાં રાજ્યને ઘણું નુકશાન થાય છે, તે તેના ધ્યાનમાં ઉતર્યુ નહિ. દિલ્લી શહેરમાં તેની સામે હુલ્લડ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો.

એક વખતે એક ડોસી પોતાનામાં જગદંબા અવતરેલી છે એવું જાહેર કર્યું, ને બાદશાહને બધાએ મળીને તખ્ત ઉપર ખસેડી નાખવો

અને બીજા કોઈને ગાદી ઉપર બેસાડવો, એવું લોકોને કહેવા લાગી તથા તેમાં તમને ખચીત જશ મળશે એવું પણ કહેવા લાગી. તેથી કેટલાક માણસોએ તેના કહેવા પ્રમાણે હુલ્લડ શરૂ કર્યું. બાદશાહનું ઘણું ખરૂં લશ્કર તે વેળાએ કાબુલમાં તથા રજપૂતાનામાં અને દક્ષિણ તરફ ગયું હતું; ખુદ દિલ્લીમાં કોઇ વખતે સૈન્યની જરૂર પડશે એવું તેના સ્વપ્નામાં પણ આવ્યું નહોતું. કેટલાક સિપાઇઓ હતા, તેમાંથી પાંચસો માણસોને તો હુલ્લડખોર ઉપર મોકલ્યા, પરંતુ તે હુલ્લડખોરોએ તેને મારી નાંખ્યા તથા નહસાડી મૂકયા. તે સમાચાર રાજમહેલમાં થતાં જ ઔરંગઝેબ થોડો વખત ચિંતાતુર થયો. પરન્તુ તે કંઇ કાચા ગુરૂનો ચેલો નહોતો. તેણે ફરી પાંચસો ઘોડેસવારને બોલાવ્યા અને તેના ઘોડાની હારમાં ફકીરી તથા કુરાનમાંના વાકય લખેલી પતાકા રાખીને, ઘણી તૈયારીથી પેલા હુલ્લડખોર તરફ જવાનુ કહ્યું. પોતાની દેવીના વિરૂદ્ધ આ ઇસ્લામી તરકડા આવ્યા એવુ લોકોને એકદમ લાગ્યાથી આવતાં જ નૂતન વેશે બેરાણ વેરાણ થઇને નાહસી ગયા; ને તે સ્ત્રીને છોડીને ઘર જઇ બેઠા. ત્યારથી ઔરંગઝેબ એક સેતાનનો ભક્ત છે, સેતાન તેને અનુકૂળ છે, તે કંઇ વખતે શું કરશે તેનો ભરૂસો નથી, એવી લોકોમાં ધાસ્તી પેઠી અને તેથી તેનો ધર્મ ફેલાવાનો લોભ એક સરખો વધતો ચાલ્યો. રોજ રોજ નવી નવી કલ્પના કાઢીને તે પોતાના મનનો હેતુ પૂરો કરવાની તજવીજમાં રહેતો હતો. એટલામાં તે માદો પડયો અને તેમાથી ઉઠતાંજ તેને પોતાના પેગંબરને ખુશ કરવાની, આ નવી યુક્તિ સૂઝી કે, હિંદુ ઉપર કર બેસાડવો અને તેનું જે વસુલ થાય તેમાંથી પોતાના લોકોમાં ખેરાત વહેચવી. આ કર એવા પ્રમાણમાં હતો—વેપારી વગેરે શ્રીમત લોકોના માણસ દીઠ દર મહિને સવા રૂપિઓ, કારીગરને દર મહિને આઠ આના, અને ગરીબ ગુરબાને ચાર આના. આવો જબરદસ્ત કર, અને તે પણ ફક્ત હિંદુઓપર. શાને માટે? ફકીર, સાંઇ વગેરે લોકોને ખૈરાત વહેચવા માટે? એ જોતાંજ બધા હિંદુઓ ગુસ્સે થાય તેમાં નવાઇ શી? કોઇ પણ બાબતની મર્યાદા હોય છે. જે માણસો આજ સુધી ઔરંગઝેબના ઘણા જુલમોથી ત્રાસી ગયા હતા, તોપણ પોતાના હમેશના શાંત તથા ગરીબ સ્વભાવથી તે બધા જુલમ ખમીને ચુપચુપ બેઠા હતા, તેજ હમણાં આ નવી જાતના જુલમથી કટાળી ગયા. આ કરની જ્યાં ત્યાં ઘણી ચર્ચા થવા લાગી. હુલ્લડ કેટલાં તથા કયાં કયાં થયાં તેની બધી તપસીલ અહિ આપવાની આ જગા નથી, અને તેવી માહિતી આજ સુધી ઇતિહાસકારને પણ મળી નથી, પરતુ વખતે આપણા દેશમાં આવેલા કેટલાક પરદેશના મુસાફરોનાં લખાણ

ઉપરથી એવું માત્ર જણાય છે કે ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાંના ઘણું કરીને દરેક પ્રદેશમાં આ બાબતનું હુલ્લડ થયું હતુ. પંજાબના શીખો ઉઠ્યા, બંગાલના બંગાલી ઉઠ્યા, રજપુતાણાના રાજપુતો ઉઠ્યા. એકંદર રીતે એવુ જણાયું કે સર્વત્ર લોકોના મનમાં હીલચાલ થઇ હતી. ફક્ત તેઓને કોઇ પણ એક ઉપરી જોઇતો હતો.

દિલ્લી શહેરમાં ઘણુંજ મોટું હુલ્લડ થયું હતુ. પરંતુ જ્યાં બાદશાહનું ખુદ રહેઠાણ હોય છે, ત્યાં હુલ્લડ શું લાંબો વખત ટકે? હિંદુઓ ભારે જમાવ થઇને મુખ્ય મસિદનો રસ્તો તદન બંધ કરી નાખ્યો. કોઇ રીતે ભીડ ઓછી થાય નહિ, ત્યારે ઔરંગજેબે મસ્ત થયલા હાથી, એકદમ તે સમૂહમાં છોડી મૂકવાનો હુકમ કર્યો. તે હાથીઓથી કેટલાક વેરણ છેરણ થઇને નાઠા.

આવી રીતે ચાર પાંચ વખત ઔરંગજેબને પોતાના જુલમી કામમા ફતેહ મળવાથી તેને પોતાને શું કરૂં અને શું નહિ કરૂ? એવું થવા લાગ્યું. તેણે રજપૂત રાજાઓ ઉપર પોતાનો કર બેસાડવાનું ઠરાવ્યું. જયપુરનો રાણો મર્યાથી અને ગાદીનો ખરો વારસ ઔરંગજેબના તાબામાં હોવાથી, બાદશાહનાં માણસોએ જયપુરમાં જઇને તેઓએ પોતે તે કર વસુલ કરી દીધો.

જોધપુરમાં તો તે જરૂર વસુલ થવોજ જોઇએ, એવું તેઓના મનમાં આવ્યું હતું; કારણ કે તેઓના હાથમાંથી જયસિંહની રાણી નહાસી ગઇ હતી, તથા તે પોતાના છુપા રહેઠાણમાં રાખેલા છોકરાના નામથી રાજ્યકારભાર કરતી હતી. તેના રાજ્યમાં જઇને ધાંધલ કરવી અને કોઇ પણ રીતે પોતાના તાબામાં રાજ્ય લેવું આવો ઔરંગજેબનો મનસુબો હતો, તેથી તે હેતુ પૂર્ણ કરવાને હમણાં આ લાગ ઘણોજ સારો છે એવું ઔરંગજેબને લાગ્યું. પરંતુ રાણી ચન્દ્રાવતી જેવી તેવી સ્ત્રી નહોતી. તેણે પ્રસગ ઓળખ્યો. પોતે ના હા કરતી બેઠાથી પોતાના ઉપર બાદશાહ ચઢી આવશે એમ જાણ્યું. જો કે મારામાં સામા થવા જેટલી શક્તિ છે, તે છતાં પ્રજા પાસે કર વસુલ કરી લ્યો એવું કહ્યું તો પ્રજાને ઘણું દુ:ખ થશે, તેથી તેણે તે વેળાએ ઘણુંજ મુત્સદ્દીપણું લડાવ્યું. ઔરંગજેબને સાથની જે ખંડણી કબૂલ કરી હતી તેટલી ખંડણી લ્યો, પણ મારી પ્રજાના લોકો પાસેથી જિઝિઆ કર લેતા ના એવી સરત કરી. એટલાથી બધું પત્યું. પરતુ ઉદેપુરના રાણા રાજસિંહે ગણકાર્યું નહિ ઔરંગજેબે તેની પાસે કેટલીક માગણી કરી, કેટલીક ધમકીઓ આપી, પરંતુ તેણે જરા પણ લક્ષ આપ્યુ નહિ. પહેલેથીજ ઉદેપુરના રાજ્યવંશથી મોગલ રાજ્યને ઘણી જ નડતર થતી હતી. તેના રાણાઓ મોગલને વશ થયા નહોતા. રાણા પ્રતાપસિંહે મોગલની જોડે કેવી ચાલ

"ઘણું થયું, ઘણું થયું. મારી સલાહ મસલતની હવે તમને શી કિમ્મત છે, તે મને સારી રીતે માલમ પડયું છે. ગરજ સરી કે વૈદ્ય વેરી. મારા દહાડા હવે પૂરા થયા. એક મ્યાનમાં બે તરવાર રહેવી કદી જ સંભવતી નથી. જ્યાં બાદશાહે છૂટી મૂકી ત્યાં હવે હમાલના જેટલું પણ મને માન નથી. હું એક રીતે ચાલનાર, તારી છોકરી પેલી ઉન્નિસા તેનાથી ઉલટી ચાલનાર, વળી પેલી તારી ઉદેપુરી અમને બેઉને પણ લાત મારીને ત્રીજી રીતે ચાલનારી છે. એક જનાનખાનામાં આવી રીત મારાથી મુદલે જોઈ શકાતી નથી. તેના કરતાં મારો પોતાનો પગ અહિથી કાઢયો હોય તો ઠીક. પછી તે બેઉ મરજીમાં આવે તે કરે. પછી તેઓની મરજી હોય તેને અહિ લાવો." આટલું બોલી રોશન-આરા બાદશાહના મન ઉપર પોતાના બોલવાની અસર થવા માટે જાણે જરા થોભી. પછી હળવેથી બોલી, "જ્યારે પોશાક બદલીને વેશ લઈને શૂરો રાજપૂત જો જનાનખાનામાં પેસવા લાગ્યો, વળી તેને અંદર લાવવા માટે તૈયારી થવા લાગી ત્યારે મારે અહિયાં રહેવાની શોભા શુ રહી?"

"શું શું? પોશાક બદલીને વેશ લઈને રાજપૂત, જનાનખાનામા પેસવા લાગ્યો. રોષનઆરા, તું શું બોલે છે? તને કંઇ ગાંડુ બાંડુ તો લાગ્યું નથી? ઉન્નિસાના મિષથી તો તું આ ગાંડાના જેવું બોલતી તો નથી? ને મારી ઉન્નિસા!"

"ઉન્નિસાનું શા માટે નામ લે છે? રાજપૂતો ચાર રાજપૂતો ઉપર જ હોય છે. હું જે કહીશ તે સિદ્ધ કરવાની મારામાં શક્તિ છે, તેથી હું કહું છું. અમસ્થી બોલતી નથી."

ફરી રોશનઆરા પોતાના વિષમય શબ્દોનું શું પરિણામ થાય છે તે જોવા માટે અથવા તો પરિણામ સારી રીતે થવા માટે તે ચુપચાપ તથા અર્થપૂર્ણ નજરથી આલમગીરના ચહેરા સામું જોવા લાગી. બાદ-શાહ વિચારમાં પડયો. આ બધું બોલવાની વલાણ ઉદેપુરીના વિરૂદ્ધ છે, એ તેણે તરત કલ્પ્યું. પછી તેને કહેવા લાગ્યો, "સ્પષ્ટ રીતે બોલવું અને છોડવુ. મને આ ફકત ઉપરોધિક બોલવુ મુદલે સમજાતું નથી. કારણ રાજપૂત, કેવો વેશ લઇને, કોના કહેવાથી, તે કોની તરફ આવ્યો? તે આ વખતે ને આ વખતે મને કહે. તે રાજપૂતની ખોડ હજમ કરવી જોઇએ. તેણે મારી બધી મતલબ ઉંધી વાળવાનો આરંભ કર્યો છે. આખી બાદશાહીમાં તેના જેવો ત્રાસદાયક માણસ બીજો નથી. તેમાં વળી પેલા રાજસિંહના સમાચાર લેવા આતુરતા થઇ રહી છે. કહે રોશન, ફકત આવા સંદેહવાળા બોલ બોલીને વગર કારણથી વખત ગાળતી ના. હાલનો વખત કેટલો કિંમતી છે તેની તને કલ્પના નથી. આ

વખતે જો તે રાજપૂતના સારી રીતે સમાચાર નહિ આપવામાં આવે તો ઘણી જ ફજેતી થશે. એ ઉદેપુરીના વેશના માણસોએ આજ સુધી આપણા મોગલોને ઘણા છેટે રાખ્યા છે. તેઓને આખરે આપણા આગળ નમવાનો પ્રસંગ પણ થયો નથી તે પોતાની મેળેજ આવ્યો છે. એટલા માટે મને હવે આ નાની શની બાબતપર ત્રાસ આપતી ના. જે કંઇ કહેવાનું હોય તે સ્પષ્ટ કહે. તુ પોતાના પહેલાના દહાડા ભૂલવા પ્રમાણે હવે શું કરે છે? મારા મનમાં તારા માટે પહેલના જેવોજ પ્રેમ છે. તેમાં જરા પણ ફરક પડયો નથી."

ઔરંગજેબનું આ માન ભાવવાળું બોલવું કેવળ પોતાની તરફથી શુ છે તે કાઢી લેવાને માટેજ છે, એ બેગમ સારી રીતે જાણતી હતી. પરંતુ હવે એટલી પ્રસ્તાવના થઇ તેટલીજ ઘણી થઇ એવો વિચાર કરીને તેણે કહ્યું, "આ જનાનખાનામાં જેનો પ્રવેશ થવો નહિ જોઇએ, એવા માણસનો પ્રવેશ થયો છે. કયો માણસ છે તે હજી મને જણાતું નથી. પણ તે જેવો જણાય છે તેવો નથી એટલું તો ચોકસ છે. જે વેશમાં તે અહિ આવ્યો છે તે વેશનું બજાવવું જ તેણે બરાબર કર્યું છે. પણ તેના ચહેરા ઉપર જોતાં જ આપને સ્પષ્ટ જણાશે કે, આ કોઇ પણ મોટો રાજપૂત સરદાર હોવો જોઇએ. વળી કંઇ પણ લુચ્ચાઇને માટે વેશ ધારણ કરીને અંદર આવ્યો છે. તેને આજકાલ ઘણા દહાડા થયા છે. આખરે મને તેને માટે સંદેહ આવ્યાથી મે તેને કેદ રાખ્યો છે. કોની મરજીથી તે અદર આવ્યો હશે, તે તું ઓલખ. વળી શામાટે આવ્યો હશે અથવા તેને કોણે શા માટે આણ્યો હશે એ તેના સુંદર ચહેરા તરફ જોતાં જ જણાશે. તુ હવે કહે તો તેને તારા સામે ઉભો કરૂં."

"લાવ લાવ, તેને પહેલી સજા હાથીના પગ નીચે કચરીને મારવાની કરૂં છું. પછી તે શા માટે આવ્યો? કેમ આવ્યો? એની ચોકસી કરીશ. કોણ હરામખોર તેને અહિં સુધી જનાનખાનાના અંદરના ભાગ સૂધી લાવ્યો? તેની તપાસ તરત કરીને તેને પણ દેહાંત સજા કરીશ. કદી પણ છોડનાર નથી. પછી તે પ્રત્યક્ષ પેટનો છોકરો હો કે છોકરી હો!

રોશનઆરા બેગમે ઔરંગજેબનો ક્રોધ જેટલા સુધી ચઢવાની ઇચ્છા રાખી હતી, તેટલા સૂધી ચઢેલો જોતાં જ તે જરા ઉભી રહી અને પછી તે બોલી, "તું હવે તારા મહેલમાં જા. હું તારી પછવાડે તે જ માણસને મારા ફરૂકશાહની જોડે મોક્લી દઉ છું. ત્યાં ઉદેપુરી બેગમની સાથે તેને ઉભો રાખીને તપાસ કર. એટલે બધા ભેદ તને જલદીથી સમજાશે. તને તે સમજાવવું પડે એમ નથી. પણ નહિ, હવે આ મિનિટમાં હું તેને તાલ આવે, આણીને ઉભો કરૂં છું. પછી મને અમસ્થી પંચાતી શું કરવાની છે? તને જે જણાય તે કર.

આટલું બોલીને તેણે ફ્રુરૂકશાહને બોલાવીને છોટુસિંહને પોતાની સામે લાવવાને કહ્યું. ફ્રુરૂકશાહે તરત તે પ્રમાણે કર્યું. છોટુસીંહ બાદશાહની સામે ઉભો રહ્યો. બાદશાહે પોતાની ગરૂડ નજરથી તેની તરફ જોયું. આ માણસ કોના કહ્યાથી અહિં આવ્યો હતો તે તેણે રોશનઆરા બેગમને પૂછ્યું. તેણે બધુ કહ્યુ તથા ઉદેપુરીએ તેને અહિયાં આવવાને કહ્યું હતું તેથી તેની સામે લઇ જઇને પૂછ, તેને અહિ શામાટે લાવીને પૂછે એવું કહ્યું. આ બોલવું ચાલેલું હતુ તેટલીવારસૂધી બાદશાહે છોટુસિંહના ચહેરાપરથી પોતાની આંખ એક પળ પણ દૂર કરી નહિ. કોઇ હલકો સરખો કારીગર હોત, તો આવી રીતે ઘણોજ નિશ્ચિત તથા હસ્તે ચહેરે ઉભો રહ્યો નહોત. કોઇ પણ અસલ રાજપૂત, કંઇ કામ કાઢવા માટે જ અહિ ખાસ આવેલો છે એવી તેની ખાત્રી થઇ. એકદમ તેના મનમાં કંઇ વિચાર આવ્યા. તેના કાવાદાવાવાળા મનમાં કંઇ વિચાર આવ્યા. તેના કાવાદાવાવાળા મનમાં કઇ દગો સૂઝયો. અને તે એકદમ ઘણોજ ગુસ્સે થવાનો ઢોંગ કરીને બોલ્યો, "એટલે શુ? આટલામાં મારી પ્યારી ઉદેપુરી આટલા સૂધી પહોંચી ? ફ્રુરૂકશાહ, તેના હાથ બાંધીને તેને મારી જોડે ઉદેપુરીના મહેલમાં લઇ ચાલ. મારા કામબક્ષની માને......પણ હવે શામાટે તેનો ઉચ્ચાર કરૂં ! રોશનઆરા, આજથી આખું જનાનખાનુ તને એકલીને જ તાબે થયું એક શબ્દ કાઢીને કહ્યું. જો કોઇએ તારૂ અપમાન કર્યું, તો મને કહેવાની રાહ નહિ જોતી. તેને બેલાશક જે મરજીમાં આવે તે સજા કર. ચાલરે ચાલ." એવુ બોલીને તે ફ્રુરૂકશાહના ઉપર આરડયો. પોતાનું કામ થયું, ઉદેપુરી પોતાના રસ્તાથી જવાની, હવે પોતે અને પોતાની ભાણેજ બેઉ જ વચ્ચે લઢાઇ રહી. તે જોઇ લેવામાં આવશે એવું પોતાના મનમાં કહીને તથા મનમાં ને મનમાં ખુશ થઇને હશીને રોશનઆરા બેગમ તે કેદીના તરફ તથા પોતાના ભાઇની તરફ તે ત્યાંથી નજરથી બહાર ગયા ત્યાં સૂધી જોતી રહી.

બાદશાહે છોટુસિંહના ચહેરા તરફ જોયું ત્યારથી તેને લાગતું હતુ કે, તેને પોતે કયાં પણ પહેલાં દીઠેલો છે. પરંતુ કયાં અને કયારે તે તેને યાદ આવતું નહોતું. નાનો ભિખારી છે. છબી ચીતરીને પેટ ભરનાર માણસ હોત, તો તેનામાં આટલી ધીરજ કદી પણ રહેત નહિ. તરત જ તેનું આખું શરીર થર થર ધ્રુજત. તેને પોતાને ક્ષમા કરવા માટે માફી માગી હોત તથા ઘણો જ આતુરતાથી પગ નીચે રોળાત. પરંતુ એ એવું માગતો નથી, એટલું જ નહિ પણ આવેલા સંકટમાં મોં ઠાવકું રાખીને પોતાની અસલ ઢપમાં રહેવાની રાજપૂતની મુદ્રા તે સ્પષ્ટ રીતે જણાવતો હતો. બાદશાહ કોઈ પણ કેદીના હાથ બાંધીને

પોતાની જોડે લઇને આવે છે, એ ઉદિપુરીના જાણવામાં આવતાં જ તેને મોટી નવાઈ લાગી. અને બાદશાહ તેને લાવીને મહાલમાં આવતાં તેણે પેલા કેદીને તેની સાથે ઉભો કરીને "આ કોણ છે? બોલ" એવું કહેતાંજ તે આશ્ચર્યચકિત થઇને એક વાર બાદશાહના મોં તરફ તથા એક વાર કેદીના ચહેરા તરફ એવી રીતે એક પછી એક જોવા લાગી. આ શું પ્રકરણ છે, તે કંઈ પણ તેને સમજાયું નહિ. બાદશાહે ફરી તેને ધમકાવીને તેજ સવાલ પૂછતાજ તે લાડથી તેની પાસે જઇને બોલી, "આજે આ શો વેશ લાવ્યા છો? ક્યાંના બન્દરમાંનો માણસ મારી પાસ ઉભો કરીને 'કોણ છે કહે' એવું ધમકાવીને પૂછોછો તેનો અર્થ શો છે?" બાદશાહે જરા નિષ્ઠૂરતાથી તેને દૂર ઉભી રહેવાની ઈશારત કરી અને કહ્યું, "ચુપ! આ કોણ છે? અહીયાં આવવાનું કોણે કહ્યું હતું? તે બધું કહીને મારા મનમાંનો શક પૂરો થયા વિના તને આગળ આવવા દઈશ નહિ. તેને અને તને જોડે ગધેડા ઉપર બેસાડીને ગામમાં ફેરવીને હાથીના પગતળે ચાંપીશ" આ બાદશાહનુ ઘણું જ આશ્ચર્યકારક તથા નિષ્ઠૂરતાવાળું બોલવું સાંભળતાં જ ઉદિપુરી ઘણીજ ચકિત થઈ અને એકદમ થર થર ધ્રુજતી બોલી "આપના મનમાં સંદેહ? વળી શાને માટે? કોને માટે? તેનો મારે સંબંધ શો? આપ એ શું કહો છો? આ માણસ કોણ છે? મને કંઈ પણ સમજાતું નથી. પછી હુ આપનો શક શી રીતે કાઢું?"

"આ માણસ કોણ છે તે તને માલમ નથી? તેને છબી ચિતારનારનો વેશ લઇને લાવી કે નહિ? આ તારો મસાઉદ તેને તારી તરફ લાવ્યો કે નહિ? આ અહીયાં જ તારા મહેલમાં રહ્યો હતો કે નહિ? બોલ, હવે શા માટે ગુપચુપ બેઠી?"

આ પ્રશ્નની વૃષ્ટિથી ઉદિપુરી ઘણી જ ગભરાઈ ગઈ. કેવળ આશ્ચર્યચકિત થયાથી તેના મોંમાથી એક અક્ષર પણ નીકળ્યો નહી. ઇંદિરા તેની પછવાડેની બાજુએ ઉભી હતી. તેને પણ આ સર્વ પ્રકારનો કંઇ પણ અર્થ સમજાયો નહિ અને તે પણ ઘણી જ તટસ્થ ઉભી રહીને છોટુસિહના ચહેરા સામુ જોતી હતી. બાદશાહે પળવાર ઉદિપુરીના અને પળવાર છોટુસિહના ચહેરા તરફ જોયું. પોતાના બોલવાનું ફળ બેઉના ચહેરા ઉપર કેવું થાય છે? તે જોવાનો હેતુ હતો. પરંતુ ઉદિપુરીના ચહેરાપર નિરપરાધીપણું તથા આશ્ચર્યના સિવાય કંઈજ તેને દેખાયું નહિ અને બીજાના ચહેરાપર તિરસ્કારયુક્ત હસવાના સિવાય કંઈ દેખાતું નહોતું. આખરે ઉદિપુરીએ તેને એકદમ કહ્યું, "જહાંપનાહ! આપના મનમાં શો સંદેહ આવ્યો છે? તે આપનેજ માલમ છે. આ છબીવાળો મસાઉદની

જોડે થોડા દિવસ પહેલાં મારી તરફ આવ્યો હતો. તેને અહીયાં બેસીને મને કંઈક તસવિરો કાઢી આપી તે આપની અને મારી છે. તેને મેં તે વખતે તે તસવિરો કાઢવાને માટે બક્ષીસ આપીને જવા દીધો. તેનાં ફળ આજે જોઉ છુ. તેણે કાઢેલી તસવિર અહીંયાં છે." એવું કહીને તેણે પોતાની છાતી તરફ હાથ નાખીને એક સોનાના તથા જડાવના પદકમાં બેસાડેલી તસવિર કાઢીને તે બાદશાહની પાસે ધરી. તે બાદશાહની અને પોતાની એકઠી કાઢેલી તસવિર હતી. પછી તરત જ એક હાથીદાંતનો પંખો કોચ ઉપરથી ઉપાડીને બાદશાહની તરફ ધર્યો. તેનાપર પણ તે જ પ્રમાણે બાદશાહનો તથા તેનો પોતાનો ચહેરો હતો, તે તેણે જોયો. પરંતુ તેટલાથી બાદશાહનું સમાધાન થયું નહિ. એક તો આ માણસને પોતે કયાંઇ પણ દીઠો છે એવું તેના મનમાં જણાતું હતું, અને બીજું એ કે, એ અહીયાં કેવળ તસવિર વેચવા માટે આવેલો કારીગર નથી. કંઈ પણ ખટપટને માટે અહી આવેલો હોવો જોઇએ. રોશનઆરા બેગમના કહ્યા પ્રમાણે ઉદેપુરીનો તથા તેનો દુ:સબંધ હશે કે શું? એ સંદેહ હજી સુધી તેના મનમાંથી ગયો નહોતો. તેવો કંઈક ખરાબ સંબધ હોય અને જો કંઈ ઉઘાડો પડે તો વખતસર આ છબિઓનુ બહાનુ કાઢવા આ છબીઓ વગેરે કરી હશે, એવો પણ તેન સંશય મનમાં આવ્યો. ત્યારે તે વધારે ગુસ્સા તથા તિરસ્કારથી બોલ્યો, "ઉદેપુરી, તુ છબિયો દેખાડ કે ગમે તે કર. પણ આ તસવિર કરનાર કારીગર ખાસ નથી. તેં તેને બોલાવી મંગાવ્યો છે. આ કોઇ પણ તારો જુનો દોસ્ત હોવો જોઇએ."

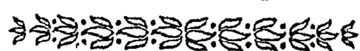
આ શબ્દ સાંભળતાં જ ઉદેપુરી એકદમ સાપના દંખ લાગવા પ્રમાણે મોટેથી બોલી, "જહાંપનાહ! આપ આપ જ નથી. આ શું બોલ્યા? વળી કોને માટે કહો છો? વિચાર કરો. આ ઉદેપુરીની પરીક્ષા આજસુધી શું આવી જ થઇ? કોઈ દુશ્મને આવુ આપના મનમાં ભરાવ્યું છે. મારા માટે આપના મનમાં આવો કુતર્ક? હવે પછી તો સારી પેઠે તપાસ કરજોજ. હું અપરાધી ઠરૂં તો બેલાશક જે કંઇ કરવુ હોય તે સઉ કરજો."

"હું કાલાવાલાથી છેતરાનારો નથી. મને પક્કો સંશય આવ્યો છે. નહિ તો એકદમ તારી પાસે આવત નહિ."

ઉદેપુરી એક અક્ષર પણ બોલી નહિ. તેના મોંમાંથી એક શબ્દ પણ નીકળ્યો નહિ. ઔરંગઝેબ પોતાને માટે આવો સંદેહ લાવશે એવું કદી સ્વપ્નામાં પણ આશા રાખી નહોતી. તે ઘણીજ દિલગીર થઇ. શું કરવું? શું બોલવું?" એ કંઇ તેને સૂજ્યું નહિ, અને એકદમ તેના પગ

ભાંગી ગયા. પણ સાવધ થઈને તે ઝટ પાસેના કોચપર બેઠી અને ઇંદિરા તેને પકડવા માટે આગળ આવતાં ઘણીજ દિલગીરીવાળી નજરથી તે બોલી, "ઇંદિરા, કેવો આ ખોટો મારાપર આરોપ!" એવું બોલીને તેની તરફ જોતી રહી, જરા વાર ઇંદિરાએ તેના તરફ જોયું, ત્યારપછી બાદશાહની તરફ જોયું. એટલામાં છોટુસિંહ કંઇ બોલવા જતો હતો. "બાદશાહ" એવો શબ્દ તેણે ઉચ્ચાર્યો. પરન્તુ બાદશાહે તેને "ચૂપ, એક અક્ષર પણ બોલ્યો તો જીભ કાપી નાખીશ" કહી ધમકાવ્યો. તે ચુપ-ચુપ બેઠા પછી ઉદેપુરી તરફ વળીને બાદશાહ બોલ્યા, "કેમ! બધું ખુલ્લું થયું. હવે કંઇ છુપાતું નથી એવું જોઇ નિરાશ થઇને પડી છે. અરે......" પરન્તુ તેટલામાં ઇંદિરા બાદશાહની પાસે આવીને એકદમ બોલી, "શા માટે અમસ્થી તેમને છળો છો? હવે ખરૂં શું છે? તે કહ્યા વિના છુટકો જ નથી ત્યારે હુ કહું છું કે આ કોણ છે? અને અહીંયાં શા માટે આવ્યો છે? આ મારો ભાઇ દુર્ગાદાસ છે. મને આ બદીખાનામાંથી છોડાવવાની કંઇ પણ યુક્તિ કરીને છોડાવવા માટે આવ્યો હતો. કંઇ પણ સબબ હોવા સિવાય અંદર કોણ આવવા દે? તેથી પોતામાં તસ-વિર કાઢવા તથા ગાવા બજાવવાના ગુણ આગળ કરીને પ્રવેશ કરી લીધો. બીજું શું? હું જે કહું છું તે ખરા ખોટાની તપાસ કરીને જુઓ. બેગમ સાહેબનો તેમાં કંઇ પણ સબંધ નથી. તેમને આવી રીતે અ-મારે માટે કષ્ટ ખમવું પડે તે હુ શી રીતે મુગી મુગી જોઉ? તેથી જ મે બધુ કહ્યુ છે. હવે અમારા બેઉનું શું થનાર છે? તે મને જણાય જ છે, પણ તે અમે ખમીશું. કારણ વિના તેનો છળ થાય છે તે નહિ થાય એટલે થયું." બાદશાહ તે સાંભળીને ઘણોજ ચકિત થયો. દુર્ગાદાસનું નામ સાંભળતાં જ તે પેલા છોટુસિહના મહોડા તરફ વધારે જોવા લાગ્યો. ઉદેપુરીના જીવમાં જીવ આવવા પ્રમાણે થયું. ઇંદિરા આજે પોતાની આણદાસી થઇ, એવું તેને લાગ્યું. બાદશાહ આ ફક્ત સંદેહથી પોતાને કંઇ ક્રૂર શિક્ષા આપત! તેનો કંઇ પત્તો નહતો. બાદશાહની બેગમ થવુ, એ કંઈ નાનુ સુનું નથી. કેઇ વેળાએ પોતાના માલેકને શી શંકા આવશે? અને તે શંકા ઉપરથી પોતાનું શું કરશે? તેનો કંઇ પણ પત્તો નથી. પાછલા બાદશાહોએ પોતપોતાની બેગમોને નાના પ્રકારની ઘાતકી શિક્ષા આપવાની વાતો તેને માલમ હતી, જીવતાં જીવત જમીનમાં પૂરી રખેલી, ગલામાં પથ્થરો બાંધીને નદીમાં અથવા તળાવમાં ડૂબાવેલી, તેને ચીરીને શહેર બહાર ગીધથી તથા કુતરાંઓને ખવાડેલી. તેમાંથી એકાદી ભયંકર રીતની શિક્ષા પોતાના ભાગ્યમાં આવશે, એ તેના મનમાં આવતાં પોતે બાદશાહની પટ્ટરાણી થવાની મહત્વાકાંક્ષા કયાંથી ધરી! તે સિદ્ધ

થવા માટે ક્યાંથી પ્રયત્ન કર્યો? અને આખરે આવી અંતની વાત આવી પહોંચી એવો પશ્ચાત્તાપનો વિચાર મનમાં લાવીને તે નીચું માથું ઘાલીને આંસુ ઢાળતી હતી. તેટલામાં ઉપલા ઇંદિરાના શબ્દ કાનમાં પડયા. તે એકદમ સચેતન થવા પ્રમાણે ઇંદિરાની પાસે દોડતી ગઇ અને કેવળ તેની તરફ જોઇને જ તેણે પોતાની કૃતજ્ઞતા બુદ્ધિ દેખાડી.

પ્રકરણ ૩૧ મું.

ઔરંગઝેબનો દગો.

અહીં ઔરંગઝેબે દુર્ગાદાસનું નામ સાંભળતાં જ ઔરંગઝેબને યાદ આવ્યું કે જયસિંહની જોડે આ માણસને દીઠો છે. પછી તેના મનમાં જયસિંહનો બધો ઇતિહાસ તથા તેની રાણી ચંદ્રાવતીને કાસ્મીરમાંથી નસાડીને જોધપુરમાં લઇને પહોંચાડવાની બધી હકીકત તેની આંખની સામે ઉભી રહી. પહેલા તેનો વિચાર તેને તરત મારી નાખવાનો હતો, પરંતુ વધારે વિચાર કર્યા પછી તેને એવું લાગ્યુ કે, આવા શૂર માણસને પલ વારમાં દેહાંત શિક્ષા આપવા કરતાં પોતાના ધર્મની શિક્ષા આપીને પોતાના મતમાં મેળવવો એ સારૂં છે. તેથી જે હું કરવાનો આરંભ કરીશ, તેમાં તે ઘણો ઉપયોગી થશે. મારા ધર્મની દીક્ષા જો તેણે નહિ લીધી, તો તેને મારા પક્ષમાં અનુકૂળ કરવાનો આરંભ કર્યાથી તેમાં સિદ્ધિ થાય તો જે કાર્યભાગ થશે તેમાં કંઈ તેને મારવાથી અથવા તેની બ્હેનની વિટંબના કર્યાથી કદી થશે નહિ. આ વિચાર તેના મનમાં આવતાં જ તેણે ફ્રરૂકશાહને તેના હાથ છોડવાને કહ્યું તથા તેને ઉદ્દેશીને કહ્યું, "શત્રુના ગુણ જોઇને તેને ચહાનારો નથી એટલો આ આલમગીર આંધલો તથા મૂર્ખ નથી! દુસ્મનોએ જો કે મને નીચો પાડયો છે, તો પણ સફાઇથી નીચો પાડયો છે, તેથી તેની તારીફ્જ કરવી, આ તે જાણે છે. દુર્ગાદાસજી! આપે, વળી આપની આ હીમતવાન બ્હેને દેખાડેલી સ્વામિભક્તિ અને પલની પહેલાં તેણે દેખાડેલી સત્ય નિષ્ઠા જોઇને તમારા બેહેન માટે મારા મનમાં એક પ્રકારની પૂજ્ય બુદ્ધિ જ ઉત્પન્ન થઈ છેઃ કોણ જાણે તેનો શો નેમ છે? આ દુર્ગાદાસ છે, એવું માલમ થતાં જ મેં તેને દેહાંત શિક્ષા આપવાનો હુકમ કર્યો હોત. પણ તે સ્પષ્ટ જ-ણાતું હોવા છતાં કેવળ બેગમના અન્યાયની શિક્ષા થવાના કરતાં પોતાના ભાઇનો પ્રાણ ગયલો સારો, એવું મનમાં લાવીને આ તમારી બ્હેને તમારૂં ખરૂં નામ કહ્યું. મારવા કરતાં તમને માન આપીને મારી પાસે

રાખવા જેવા માણસ છો ખરા. દુર્ગાદાસ, આજથી હું તમને જયસિંહની જગાપર માનું છું. જે રીતે જયસિંહ મારી નોકરી કરતો હતો તેમ તું કર. તને તેના બધા અધિકાર હું આપું છું. હું તને હમણાં પાંચ હજારનો મનસબદાર કરૂં છું. હમણાં ને હમણાં તને પોશાક આપું છું અને તારી બ્હેનને લઇને દિલ્લીમાં મારી પાસે રહે. તને જલદીથી તારા યોગ્ય કામ સોંપવામાં આવશે, તે વેળાએ તે બજાવવાને હાજર થા."

બાદશાહે દુર્ગાદાસના હાથ છોડયા. પરંતુ દુર્ગાદાસ ત્યાંથી જરા પણ હાલ્યો નહિ. બાદશાહે "તને એ મુંનસબદારી આપી, તું હવે દરબારમાં રહે," આવું કહેતાં તેણે જરા તિરસ્કારપૂર્ણ મુદ્રા કરીને બાદશાહની તરફ જોઇને કહ્યું, "આલમગીર બાદશાહ, તું મને માન આપે છે તેને માટે આનંદ કરવો? કે શોક કરવો? એ મને કંઇ સમજાતું નથી, તુ મારા ઉપર ખુશ થયો હોય તો મને મારી બહેનને લઇને મારા પોતાની જૂની માલેકણી તરફ જવા દે. તેની અને મારા બાળ રાજાની સેવા કરવામાં જે મને આનંદ છે તે અહિંયાં મનસબદારીથી થવાનો નથી, દિવાનગીરી મળ્યાથી પણ થનાર નથી. મોગલના તાબામાં રહેવા કરતાં મારી માલેકણી તરફ જવાની મારી ઇચ્છા છે. હું એકલો માણસ છું. વળી આ પણ બિચારી એકલી જ છે. અમને બેઉને ત્યાં માલેકણીની પાસે રહેવામાં જે સુખ અને જે આનંદ થશે, તે ક્યાંઇ થનાર નથી."

બાદશાહે આ સાંભળતાં જ તેને ઘણો જ ગુસ્સો થયા જેવું જણાયું. હું પોતે આટલી મનસબદારી આપું છું, જયસિંહની પદવીએ એકદમ ચઢાવું છું, છતાં એ નહિ જોઇએ, એવું કહીને તે અહિંથી ત્યાં જવા માટે વિનતિ કરે છે. ત્યારે મોગલની સેવા કરે તો ઘણું જ મોટું પાપ, એવું કહેનારા રાજપૂત બચ્ચામાંનો આ છે, એવી ઔરંગઝેબની ખાત્રી થઇ. નહિ તો આટલી મોટી મનસબદારી છોડે શામાટે? જોધપુરમાં જઇને ત્યાં રાજસિંહની તથા વિજયસિંહની મદદમા જવાનો તેનો વિચાર જણાય છે, એવું તેને તરત જણાયું. તેથી તેને પોતાની પાસે રાખવાની અગત્યતા વધારે જણાઇ આવી. આ ભયંકર ખટપટી પુરુપ ત્યાં ગયાથી સૈન્ય એકઠું કરવા અથવા વળી કંઇક ખટપટ કરવા માટે કેટલાં મોટાં કારસ્થાન કરશે? તેનો કાંઇ પણ પત્તો નથી. ત્યારે તેને એકદમ પોપટ પ્રમાણે સોનાના પિંજરામાં અથવા મારૂ નહિ જ સાંભળે તો કેદખાનામાં રાખવો. પણ અહિ જ તેને અટકાવી રાખવો જોઇએ એવો બાદશાહે પૂર્ણ નિશ્ચય કર્યો અને તેને કહ્યું, "તું તારી માલેકણીની પાસે જઇને શું કરીશ? તેને હવે કોણ ત્રાસ આપનાર છે? તે હવે ઘણી સુરક્ષિત છે. તુ હજી જુવાન છે. હજી કેટલી કીર્તિ મેળવવાની તને

જગા છે? તે જોધપુરમાં જઇ બેસીને તું શું કરનાર છે? અહિયાં મારી પાસે રહીશ, તો તને રાણા જયસિંહ પ્રમાણે ઉપર ચઢાવીને એકાદી સુબાગીરીપર મોકલીશ. આજે દક્ષિણની તરફ ખટપટ જાગી છે તે દૂર કરવા માટે મને તારા જેવો કોઇ પણ જોઇએ છે. છોકરાના હાથથી તે તરફનો બંદોબસ્ત થતો નથી. થયલી હકીકત હું બધી વિસરી જાઉં છું. તું પણ ભૂલી જા. તારી માલેકણીની સંભાળ કરવાને કોઇ તને મના કરતો નથી. પણ તું મારી મનસબદારી–પાંચ હજારી મનસબદાર થઇને જા. હવે આ વખતે તારા મનમાં વાત નહિ ઉતરતી હોય તો, તું કંઇક વખત સૂધી વિચાર કરીને કહે, પણ ના નહિ કહેતો. જા મસાઉદ, એ મસાઉદ, એને લઇ જા અને લાલબાગમાં તેની તજવીજ કર. ફરી હું કાલે તને બોલાવવા મોકલીશ. ત્યારપછી મને જવાબ દેજે. હમણાં હું તારો જવાબ સાંભળતો નથી.”

દુર્ગાદાસ તેના જવાબમાં કંઇ બોલનાર હતો, પણ બાદશાહે તો તેને ત્યાંજ મોકલ્યો. માત્ર જતાં જતાં મસાઉદને હળવેથી એટલું કહી રાખ્યું કે, “તેને કેદમાં રાખવાની પેઠે બહારથી ચાલ ચલાવવી નહિ. પણ ત્યાંથી જો એ નહાસી ગયો તો તને જવાબદાર ગણીશ. તારા જીવના હાલહવાલ કરીશ. એ પક્કુ ધ્યાનમાં રાખ. તેના ઉપરની નજર જરા પણ દૂર કરવી કામની નથી.” એટલું બોલીને તેણે એ બન્નેને જવા દીધા. પછી ઇંદિરાને ત્યાંથી દૂર જવાનું કહી, બાદશાહે ઉદેપુરીના મનને સંતોષ આપવાનું ચલાવ્યું. “તને જે કહ્યુ હતું તે કેવળ ખોટું હતું. કંઇક કારણથી બોલ્યો હતો. મારા મનમાં કંઈ પણ શક નહોતો. રોશનઆરા બેગમે ખોટાં કારસ્થાનો રચ્યાં. તેને સારૂ લગાડવા માટે મે તે બધુ કર્યુ છે. આવું નહિ કર્યું હોત તો આજ રોશનઆરા બેગમ જે ધારે તે કારસ્થાન રચે. તેને છેતરીને કેટલાક દિવસ સુધી અહી રાખવી જોઇએ. હાલમાં રાજપૂતો બગડયા છે, તેમને ઠેકાણે રાખવા સુધી અને શાહાજહાન જીવતો છે ત્યાં સુધી તેને શાંત રાખવી, નહિ તો દરબારના અને ચારે બાજુએથી આપણા ઉપર સંકટો આવી પડે, એટલા માટે તેને ત્યાં પણ જવા દેવી ઉપયોગી નથી. અહી દિલ્લીમાં જ રાખવી જોઇએ અને સભાળીને રાખવી જોઇએ. એક વખત રાજપૂતનાં હાડકાં નરમ કરીને તેનો કર દૂર કર્યા પછી, અહીના અંતગૃહમાં નજર દઇને તેના કાંટા ઉખેડી નખાશે.” એવું બોલીને ઉદેપુરીનું મન તેણે શાંત કર્યું. ઔરંગઝેબ બોલવાના કામમાં ઘણો મીઠો હતો અને તે જેટલો મીઠો હતો, તેટલી જ ઉદેપુરી બેગમ ઘણી ભોળી હતી. તથા બાદશાહનો પ્રેમ પણ તેનાપર તેવોજ હતો. પોતાનાપર બાદશાહનો આવો સદેહ થયો તેને માટે તેને

જેટલું મરવા જેટલું દુઃખ લાગ્યું, તેટલુ જ જલદીથી હાલના તેના બોલવાથી તેનું મન શાંત પણ થયું. માત્ર રોશનઆરા બેગમે પોતાનાપર આ ભયંકર પ્રસંગ આણ્યો હતો, તેને માટે તેના મનમાં તેના વિષે હજાર ગણો દ્વેષ વધ્યો. તેને માટે વેર શી રીતે લઇશ અને ક્યારે લઇશ એવું તેને થવા માંડ્યું. બાદશાહ ઉપરનો તેનો ગુસ્સો ક્યારનો ચાલ્યો ગયો હતો, અને તે અર્ધા કલાકમાં બાદશાહને પહેલાંની પેઠે લાડથી બોલાવવા લાગી. રજપૂત રાજાઓને–તેમાંથી ઉદેપુરના રાજસિંહને તથા રૂપનગરના વિજયસિંહને સારી રીતે સજા કરીને, રૂપમતીને પોતાના મહેલમાં લાવીને, તેને પોતાની દાસી કરીને, તેનો તથા મસાઉદનો નેકા કરાવવો જોઇએ, એ તેનો હમ્મેશનો ગળતો વિષય હતો. તે સંબંધમાં તે બોલવા લાગી. જ્યા સૂધી તે થયુ નથી ત્યાં સૂધી ઘરમાં ને ઘરમાં રાખી પોતાની નણંદને ચીડવીને ત્રાસ આપવો. અને તેણે, રોશનઆરા બેગમને રસ્તે હમણાં જનાર નથી એવું, બાદશાહની પાસે કબૂલ કરાવ્યુ. બીજી વાતો કરતાં કરતાં તેણે બાદશાહની પાસેથી ઇંદિરાને તથા તેના ભાઇને જરા પણ ત્રાસ આપશે નહિ, એવું કબૂલ કરાવ્યું તથા ઇંદિરા તરફથી તેના ભાઇનું મન વળાવીને તેને બાદશાહના આશ્રયમાં રહેવાને લગાડવાનો ઘાટ મેળવી આપીશ, એવું પણ તેણે પોતે ચાહ્યું. દુર્ગાદાસ એક વાર આપણા દરબારમાં રહે, તો ઘણાં જ કામ થાય, એવું બાદશાહને સ્પષ્ટ રીતે જણાયું. અને તે સાધવા માટે પ્રયત્ન કરવો. જો તે પ્રયત્નમાં સફલતા નહિ થાય તો પછી તેને દિલ્લીથી બહાર જવા દેવો નહિ, એવો નિશ્ચય તેણે કર્યો. આટલું બધુ થયા પછી બાદશાહ ઉદેપુરીના મહાલમાંથી ઉઠીને સાદતખાનની મદદમાં કોને મોકલવો, સૈન્ય ક્યાંથી કેમ એકઠું કરવું, તેના વિચારમાં લાગ્યો.

આ વખતે બાદશાહી સૈન્યના ઘણા જ હાલહવાલ થયા હતા. અને રાજસિંહની તરફનો લશ્કરનો ભરાવ દહાડે દહાડે ઘણો જ વધ્યો છે, એવા સમાચાર ઉપરાસાપરી મળતા હતા. તેથી બાદશાહને ઘણી ધાસ્તી લાગી હતી.

એ પ્રમાણે સર્વ વ્યવસ્થા થઇ, પરતુ ઔરંગઝેબની ઇચ્છા પ્રમાણે દુર્ગાદાસ તેના આશ્રય તળે મનસબદાર અથવા સુબેદાર થઇને રહેવાને કબુલ થતો નથી, ત્યારે બાદશાહે તેને સખ્ત કેદમાં રાખવાનો વિચાર કર્યો. ઉદેપુરી બેગમની તરફથી, ઇંદિરાનું મન વળવવાને માટે પણ ખટપટ કરી, પરતુ ઇંદિરા પોતાના ભાઇને પોતે આવું ભલતું કંઇ કહેનાર નથી એવું સ્પષ્ટ કહ્યું. ઉદેપુરી બેગમને તેને માટે ખરાબ લાગ્યું, પરંતુ હમણાં તેને ઇંદિરાનાપર ગુસ્સો આવ્યો નહિ. હવે તેનાપર ગુસ્સો આવવો એ મુદ્દલે શક્ય નહોતુ. એકલી ઇંદિરાના વિષે તેના મનમાં કૃતજ્ઞતા ભરી રાખી હતી. બાદશાહે એક વાર ઇંદિરાને પણ કેદમાં રાખીને તેનો છળ કરવો, તેથી

કદાચિત તેનો ભાઇ વળે, તો વળે એવું સૂચવ્યાથી ઉદેપુરીએ તેમાં મનાઇ કરી અને ત્યારથી તેને એક ક્ષણ પણ પોતાની પાસેથી દૂર થવા દીધી નહિ. તેના મનમાં એવું આવ્યુ કે, પોતાની નજરથી આડી થઇ કે, બાદશાહ તેને ઉપાડીને કેદમાં નાંખીને પીલશે. તેમાં કઇ પણ ફેર પડનાર નથી. તેના સિવાય બીજી એક ભ્રાતિ હવે ઉત્પન્ન થઇ કે, રોશનઆરા બેગમ ઇંદિરાપર ઘણી અદેખાઇ કરવા લાગી. બાદશાહના મનમાં ભયકર સંશય તથા અસર ઉત્પન્ન કરીને, પોતે ઉદેપુરી ઉપર સંકટ આણ્યું, છતાં તેમાંથી તેને ઇંદિરાએ પાર પાડી અને પોતાની ફત્તેહ કરાવી, એથી રોશનઆરા બેગમ પણ તેનાપર એકસરખી બળતી હતી, અને તેણે એવો નિશ્ચય કર્યો હતો કે, આ ઇંદિરાને સારી સજા કરવી. આ તેનો નિશ્ચય મસાઉદના કાનપર આવ્યો અને તે હવે ઇંદિરાનો ઘણો જ બંદા ગુલામ બનેલો હોવાથી તેણે તો તેની સંભાળ માટે આંખમાં તેલ નાખીને જાગતાં રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. પણ તેણે પોતાની માલકણીને પણ તે બધુ જણાવ્યું. ઇંદિરાને તે સઘળુ પહેલેથી જ જાણવામાં આવ્યું હતુ. તેથી તે ઘણી જ જાગ્રત હતી. એવી રીતે એકંદર બાદશાહના જનાનખાનામાં ઘણી જ ખટપટનો પ્રકાર ચાલેલો હતો, તેમાં હવે વળી બાદશાહના મંદવાડથી ત્રીજી એક જ આગળ આગળ વધતી હતી તે બાદશાહની છોકરી હતી. પોતાની ફુઇનું અધિકારપણું ઘણું ઓછું થવાથી તે તેને પસંદ પડયુ નહિ અથવા ખમાયુ નહિ અને બાદશાહપર તેનું વજન વધારે પડતુ ચાલ્યાથી તે પણ જનાનખાનાના ધૂમાડામાં દાખલ થઇ, તે એક બીજી લડાઇ જ જનાનખાનામાં શરૂ થઇ હતી. ઔરગઝેબની પણ તે દિવસમાં ઘણી જ ખરાબી થઇ હતી, તેથી તે ચિંતાતુર થયો હતો, એવુ કહીએ તો ચાલે બહારથી લશકર મોકલવાની માગણી અને જનાનખાનામા રોજ કંઇ બલા. આવી રીતે એકદર પ્રકાર ચાલુ હતો, તેટલામાં એક દહાડો સવારે ઇંન્દિરા એકાએક ઉદેપુરીના જનાનખાનામાંથી જતી રહી. સવારે ઉદેપુરી ઘણી જ મોડી ઉઠતી હતી, પરન્તુ તેનો નિત્ય ક્રમ એવો હતો કે જાગ્રત થતાં જ ઇંદિરાને તેણે હાંક મારવી અને ઇંદિરા તેને પોશાક વગેરે પહેરાવવામાં મદદ આપતી. તે પ્રમાણે તે દહાડે હાંક મારી, પરંતુ ઇંદિરા આવી નહિ તથા તેણે હા, આવું છું એમ પણ કહ્યું નહિ. ચાર પાંચ હાંકો મારી, પછી ઉદેપુરીને કંઇક આશ્ચર્ય કારક સદેહ આવ્યો, તેથી તેણે પોતાની દાસીને હાંક મારી ઇંદિરા કયાં છે તે પૂછયુ. એટલે તેણે કહ્યું કે અમને માલમ નથી, એવો જવાબ મલ્યો, તેથી ઉદેપુરીને ગુસ્સો થયાથી તેઓને સજા કરી. પછી પોતે ઉઠી અને દોડતી જઇને ઇંદિરા જ્યાં સૂતી હતી ત્યાં તેણે

જોયું ને તે બિછાનાપર ઇંદિરા નથી માત્ર બિછાનું ઘણુ જ રોળાઇ ગયલું દીઠું. તેથી એ પ્રકાર શું છે એવું મનમાં આવીને તે વધારે ડરી. પોતાના ડર પ્રમાણે કોઇ પણ તેને બળજોરથી લઇ ગયું હોવું જોઇએ એવું તેના મનમાં આવ્યું. બાદશાહે તો તેમ કર્યું હશે અથવા રોશનઆરા બેગમને કંઇક લાગ મળ્યો હશે, એવું તેને લાગ્યું. મસાઉદને બોલાવીને પૂછવાનું કર્યું. મસાઉદ ક્યાં પણ જણાયો નહિ, શોચ કરતાં તો ઇંદિરા નથી એવો ખુમારો થતાં જ તેને શોધવા માટે ક્યાં પણ ગયો હશે એમ સમજાયું, મસાઉદ તેને જ માટે ગયલો હશે. તેને માટે ઉદેપુરીને શક નહતો. કારણ તે તેનાપર કોઈ જાતનો પ્રેમ કરે છે તે ઉદેપુરીને અજાણ નહોતું.

ઉદેપુરીએ બધી તરફ દાસી અને ખોજા મોકલ્યા, પરંતુ ઇંદિરા અમુક વખત હતી અને અમુક વખતે તેને અમુક જગાએ જોઈ હતી, એવું કોઇએ પણ કહ્યું નહિ. બાદશાહ તે રાતે ઉદેપુરીના મહેલમાં નહિ આવ્યાથી ઉદેપુરી જલદીથી ઉઘી ગઇ. અને પછી તેણે ઇંદિરાને તું જઇને સૂ એવુ કહ્યું. ઇંદિરા પોતાના બિછાનાપર પડી હતી, તેને માટે કંઇ પણ શકા આવી નહિ. કારણ કે બિછાનું ઘણું ચુથાયલું જણાતુ હતું. એટલું જ નહિ પણ કોઇએ તેને અચાનક ઉપાડીને લઇ જતાં તેણે ધડપછડ કરવાના કારણથી પથારી ઘણી ચુંથાઇ ગયલી હોવી જોઇએ. કોઇ પણ દગો દઇને તેને લઇ ગયા હશે એવી ઉદેપુરીના મનની ખાત્રી થઇ. પરંતુ કોણ લઇ ગયુ અને કયા લઇ ગયું અને તેનું શું કર્યું, તેનો હવે શોધ શી રીતે લગાડવો ?

પ્રકરણ ૩૨ મું.

શામળ પંડિત પત્ર આપે છે.

પાછળ ૨૮ મા પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે શામળ પડિત અને તેના સોબતી ભિલ્લો પેલા અપગ માણસને ત્યાંજ પડતો મુકી આગળ ચાલવા લાગ્યા. પડિતજી તો પોતાના નિયમ પ્રમાણેજ ચાલતા હતા, અને ગમ્મત કરતા હતા, તેથી ભિલ્લોને તો ચાલતાં રસ્તો જણાતો જ નહિ. આવી મજાહમાં ચાલતાં ચાલતાં તેઓ ઉદેપુરથી એકાદ મુકામને છેટે આવી પહોંચ્યા. હવે બીજે દિવસે તો જાણે ઉદેપુર પહોંચી જ જવાશે એમ જાણી ભિલ્લ નાયકે પંડિતજીને કહ્યું "પડિતજી! હવે અહિ ચોર લુટારૂ વાટપાડુ વિગેરે એવા કોઇ લોકની ધાસ્તી નથી. માટે હવે

તો અમે બધા આપની રજા લઇશું. આપની સાથે એકાદ બે ભિલ્લોને આપીશું તે આપને ઠેઠ ઉદેપુર પહોંચાડી જશે," આ સાંભળતાં જ પંડિતજી તો જરા ગભરાયા ખરા, પણ બહારથી જણાવતાં બોલ્યા, "ત્યારે શું ચોર બોરથી જ મારૂ રક્ષણ કરવા તમે આવ્યા હતા? કે રાજાના પુત્રની સાથે જેમ રસાલો હોય છે તેમ મારી સાથે પણ રસાલા તરીકેજ આવ્યા હતા? મારૂં રક્ષણ! મારૂ રક્ષણ કરવાને હું ક્યાં અસમર્થ છુ? આમ જ જો મને ખબર હોત તો તો તમને સાથે લેવાનું કહેત જ નહિ, સમજ્યા ને! તમે મને કેવો સમજો છો? મને શું બ્હીકણુ બિલાડી જાણો છો કે શું? વાહવા, જાણે તમે જ મોટા શૂરવીર! આ જોઇ કે મારી તલવાર; આ વડે કમતીમાં કમતી આજ સૂધી, સત્તર તો વાઘ, અઢાર ડુક્કર, પંદર વીસેક સિંહ, પાંચ પચીસેક ચિત્તા, પચાસેક .... પણ આ બધી આત્મશ્લાઘા તમારી પાસે કરવાથી શું ફળ? માટે જાઓ, જાઓ, મારા ભાઇ, બોલતાં જરા શરમાવુ તો હતુ.

સિંહ તલપત હે આલ્હામે, ઘોડા કાબુલ કદહાર,
વીર તલપતહે આલ્હામે, જીસકે હાથ પડી તલવાર.

આ બ્હેત વારવાર બોલી, પંડિતજી કહેવા લાગ્યા, "અરે જારે મારા ભાઇ! જા, તારે અને તારાં માણુસોને જવું હોય તો ખુશીથી જાઓ. તમારે મારી કાંઇ ફિકર કરવી નહી. હુ છું ને મારી તલવાર છે. જોઉ તો ખરો, કોની માએ શેર સુંઠ ખાધી છે કે મારા સામો આવી શકે?" પંડિતજી તો હાથમાં તલવાર લઇને ઉભા અને પેલા બધાને જાઓ જાઓ કરવા લાગ્યા. એટલામાંજ પાછળથી કાંઇ ઘોડાની ખરીનો અવાજ આવતો હોય એમ જણાયું. ચારે તરફ કાન માંડી આમ તેમ પંડિતજી જુએ છે તો કેટલાક મુસલમાનો આવી દૂરથીજ એમને ઘેરી લેતા હોય એમ જણાયું. પછી તો પંડિતજીનુ શું પુછવું? પંડિતજીના હાથમાં તલવાર જ્યાં ને ત્યાંજ રહી ગઇ. શરીરમાં જાણે કંપ વાયુ થયો હોય એમ દેખાવા લાગ્યુ. જોતાની સંગાથેજ પરસેવાથી સ્નાન કરી દીધું. થોડીવાર પર નીકળતા શૂરવીર ઉદ્દ્ગારો તો કોણ જાણે ક્યાંએ જતા રહ્યા, અને પંડિતજી તો આસ્તે રહીને પેલા ભિલ્લ નાયકની પછવાડે જઇને લપાઇ ગયા. વાંચનારને જણાયુ હશેજ કે આ મુસલમાનો કોણ હતા? **શામળ** પંડિત તથા તેના સોબતીઓને જોતાંની સાથે આ મુસલમાનો તો "દીન દીન" બોલી એમના ઉપર તુટી જ પડયા. "આ તે નવી પીડા ક્યાંથી આવી?" આ વિચારમાં જ થોડી વાર તો ભિલ્લ લોકો પડી જઇ સ્તબ્ધ થઇ ગયા હતા. પણ મુસલમાનોની રણ

ગર્જના સાંભળતાંની સાથે જ બેઉ પક્ષની તલવારો ચમકવા લાગી. ભિલ્લ લોકો તો આવા પ્રસંગને માટે કેળવાઇ જ રહેલા હતા એટલે એ લોકો તો પેલા મુસલમાનોને શાની દાદ દે ? એકેક ભિલ્લે બબ્બે ત્રણ ત્રણ મુસલમાનોને સુવાડી દીધા; અને આ નાની સરખી લડાઇનો થોડી જ વારમાં અંત પણ આવી જશે એમ જણાયુ. "હવે આપણું શું થશે ?" એ વિચારમાં આપણા પંડિતજી તો ઘાભરા ઘાભરા આમ તેમ જોતા હતા. જે ભિલ્લની પછવાડે એ ભાઇ સાહેબ લપાઇ રહ્યા હતા તેણે ઘણુંએ આશ્વાસન કર્યું પણ પંડિતજીને તો કંપ મટ્યો જ નહિ. છેવટે પેલા ભિલ્લે મોટો ઘાંટો પાડી ધમકાવીને કહ્યું, "ખબરદાર, જો અહીંથી ખસ્યો છે, તો પહેલો તો હું જ તારા બે ભાગ કરી નાંખીશ." આ શબ્દો સાંભળતાં જ પંડિતજીનાં તો પોતીયાં છુટી ગયાં, શરીર થરથર થવા લાગ્યુ, પણ ભયના માર્યા કાંઇ ખસી શક્યા નહિ. આણી તરફ પેલા આવેલા પચાસ મુસલમાનોમાંથી પાંચેક પણ સંદેશો લઇ જવા રહ્યા ન હતા. મુસલમાનોના આગેવાનને ભિલ્લ નાયકનો પહેલો જ ઘા પડતાં એ તો ઘોડા ઉપરથી ચક્કરી ખાઇ, નીચે પડ્યો, તરત જ ભિલ્લ લોકો "જય અંબે માતકી"ની ગર્જના કરી ઉઠ્યા, અને તે સાંભળતાં જ પાછળના મુસલમાનો પૈકી જેનાથી નસાયું તે તો નાશી જ ગયા. બાકી રહેલા પૈકી બધાએ ભિલ્લોને હાથે પૂરા થઈ ગયા. શામળ પંડિતને હાથે રૂપમતીનું દુતત્વ પૂર્ણ કરાવી તેમને યશ અપાવો એવી પરમાત્માની ઇચ્છા હશે જ, તેથી આવું અનુકૂળ પરિણામ આવી ગયું. જેટલા મુસલમાન જમીન દોસ્ત થઇ ગયા હતા, તે તો હવે ઉઠે એમ હતું જ નહિ. ભિલ્લ નાયકની રણગર્જના સાંભળી પડિતજી તો ભયના માર્યા ક્યાં ને ક્યાંએ મુઠીવાળી વટાણા વાવી ગયા, તેનો કાંઇ પત્તો જણાયો નહિ. આખો મહાસાગર તરી જઇ માત્ર ખાબોચીઆમાં જ ડુબવા વખત આવ્યો હોય એમ બન્યું. આખો પ્રવાસ નિર્ભયપણે કરી આવ્યા બાદ છેક ઉદેપુરની જ પડોશમાં આવી, પંડિતજી ગુમ થયા, એ જોઇ ભિલ્લો તથા તેનો નાયક ઘણું દુઃખ પામવા લાગ્યા. નાયકે ચારે બાજુએ હોકો મરાવી જોઇ, પણ પંડિતજીનો તો પત્તો જ નહિ. પંડિતજી તો ભયના માર્યા નાઠા તે છેક લાંબે એક ઝાડની બખોલમાં જઇને ભરાઇ ગયા હતા. બ્હીકમાં ને બ્હીકમાં પંડિતજીને દાંત ખીલી પડી ગઈ હતી. ભિલ્લ નાયક તો વિચારમાં પડી ગયો કે પંડિતજી જડ્યા વગર ત્યાંથી ખસવું પણ ઠીક નહી. પણ પંડિતજી તો એવી ગબરડી મારી ગયા હતા કે પૂછવાની વાત જ નહિ. પણે ઝાડની બખોલમાં ભરાઇ બેઠેલા પંડિતજીથી ત્યાંએ બેસી રહેવાયું નહિ.

રાજસ્થાનમાં આપ જ એક નરવીર રહ્યા છો કે જેણે પોતાના કુળની કીર્તિને સૂર્ય સમાન જ અમ્લાન રાખેલી છે, તો આપ જ આપનું વિરદ પાળશો. આ પત્રિકા વાંચી જોવાથી મારે અધિક નિવેદનની આવશ્યકતા રહેનાર નથી. એ પત્રિકા આપવા સારૂ જ મને અહીં મોકલવામાં આવ્યો છે. માટે, કૃપા સાગર, પત્રિકા વાંચી આ દીન સેવકને આભારી કરો."

આટલું બોલી શામળપડિતે રૂપમતીવાળી પત્રિકા હાથમાં લઇ, બન્ને હાથ જોડી. વીરાવેશમાં આવી જઇ, નીચેનુ કવિત્ત બોલવા લાગ્યો.

"મેંહુ નિર્બલ બલન કોઇ, કહું બેદન કાય,
હંસ કોમે અલસીયો, કાગ કયઉ મંડલાય
મેરો તો કછુ નાય બીગરે, બિરદ તુમારો જાય

આ પત્રિકા અહિ બધાના દેખતાં વાંચવા સરખી નથી. કૃપાનાથ! આપના ખાસ અવાસમાં જઇને વાંચશો. જે હાથવતે એ પત્રિકા લખાઇ છે તે હાથનું ગ્રહણ કરવા આપ જ યોગ્ય નર છો. જો આ વખતે આપ આપનું બિરદ રાખશો નહિ તો તે હાથ પોતાનો અને પોતે જે શરીરનો ભાગ છે તે શરીરનો નાશ કરશે જ. મુગલનો સ્પર્શ મરણાંતે પણ થવા દેનાર નથી. સૂર્ય અને ચંદ્ર જેવા ઉત્તમ કુળમાંથી જન્મ પામવાનું અભિમાન ધરાવનાર કોઇ પણ રાજપૂત તેનું રક્ષણ નહિ કરી શકે તો રાજપૂતોની વહુ દીકરીઓને મુગલો ઘેરો ઘાલી કેદ કરી પોતાને ઘેર લઇ જશે એવી જ આજકાલની સ્થિતિ થઇ પડી છે સવાર સાંજ પૂર્વજોનાં પરાક્રમનું વર્ણન કરનાર ભાટ લોકો તો માત્ર એક મોજને માટે જ વર્ણન કરે છે. પણ આ વર્ણન તેવું ક્ષુલ્લક નથી એમ માનજો. આથી વધારે હવે મારે કાંઇજ નિવેદન કરવાનું નથી."

આટલું બોલી પંડિતે પેલી પત્રિકા મહારાજા રાજસિહના સિહાસન ઉપર નાંખી દીધી અને પોતે હાથ જોડીને સામો ઉભો રહ્યો. દરબારીઓ તો એકમેકના સામુ ટગર ટગર જોઇ જ રહ્યા. આ તે શી વાત હશે, તેની કલ્પના તેઓ તરત કરી શક્યા નહિ, થોડીવાર સૂધી તો પત્રિકા હાથમાં જ ઝાલી રાખી, પડિતજીના સામુ રાજસિહ જોઇ રહ્યો. બાદ દરબાર બરખાસ્ત કરી તુરત પોતાના એકાંત અવાસમાં શામળ પંડિતને લઇને ચાલ્યો ગયો. અંદર જઈ પત્રિકા ઉઘાડીને જોવા લાગ્યો.

પતિઆ લિખત મેરિ છતિઆ ફટત હૈ કલમ ન ઠહરત હાત,
દુશ્મિન આલમગિર કપટ કમાયો ઔર મિલી મેરિ માત.

આટલી બેજ લીટીઓ વાંચતાં જ રાજસિંહને શું ને શું થઇ ગયું હોય એમ જણાયું. ખેદયુક્ત નિઃશ્વાસ મૂકી આગળની લીટીઓ વાંચવા માંડી.

એક નિમકકી ઢીલ ન કિજ્યૌ જાદવ ક્યાન્ને સાથ;
ઉદયપુર રાજપદમદરસન બિન નિકસ પ્રાન યઇ જાત.
મૈં આપનૌ મન દાન રહી હૂં ઔર કન્યા ન સુવાતી;
તેરે બિરદકૌં લૌગ હસૈંગે સમે ગઇ નહિ આતી

એટલુ વાંચી વળી રાજસિહ કેટલીકવાર સુધી ચુપ બેસી રહ્યો. પત્ર સામું જોઇ ન શકવાથી કાગળમાંથી નજર કાઢી લઈ, શૂન્ય વૃત્તિથી બીજે જ ઠેકાણે જોઇ રહ્યો. પછી શામળ પંડિતના સામુ જોઇને બોલ્યો, "પંડિતજી! આ પત્રિકા તમને કોણે આપી?

જરા હસીને શામળ પડિતે જવાબ દીધો, "મહારાજ, જેણે લખી છે તેણે જ આપી છે. આપના આગળ એનું શું વર્ણન કરૂં?" એમ બોલી નીચેનુ કવિત્ત બોલવા લાગ્યો.

અચક મચક પગ ધરત લચક ગત શોભા બરણી ન જાઇ,
હૈ રૂપ રંગમે જગદે લલત તપસી રૂપમતી બાઇ;
છતિયાં પેસો વૈ ચક્ર અધર દાડમસી દંતલલાઇ,
દીપકસી નાસિકા ઝિલે નૈનૈં બિચ ભૃકુટીકી શોભા છાઇ;
યેજિ અરજ સુણો ઉદયપુરવાસી, રાજસિહ દરસકી પ્યાસી

પંડિતજીએ પોતાના મોકળા સ્વભાવ પ્રમાણે જ રૂપમતિનુ વર્ણન કરી દેખાડયુ, પણ રાજસિહનું ચિત્ત તે તરફ લાગ્યું જ નહિ. એ તો પોતાના હાથમાંની પત્રિકા તરફ જ જોઇ રહ્યો હતો.

હે ઘોડે દિનોકી અવધ મહારાજ દુષ્મન ડાહલ ગલ ફાસી,
મૈં ઘર તિહારૌ ધ્યાન ઉદયપુર અત્રે યહ તુમરી દાસી;
બિલકુલ નહિ ચૈન ચિત્તમે હોત બહુત ઉદાસી,
તુમ આયે બિન મહારાજ રાજપૂતકી હોય બિરદકી હાંસી,
ક્યોં રાજપૂત સબ મર ગયે નહિ બિરદકી ઉનકો લાજ,
મૈં દાસી તુમરી ઘેર લિજ્યો અવધ ન કર અબ મહારાજ;
હંસીકો કાગ લેત હૈ હરનીકો ક્યુ. જમ્બુક લિજાય,
રાજપૂતકી કુંવરીકો કર ક્યૂ મોગલ દુષ્ટ ખચાય.

પત્રિકા વાંચી રહેતાં જ રાજસિહ બોલી ઉઠયો. "જ્યાંસુધી આ શિસોદીયા કુળના બાળકમાં પ્રાણ છે ત્યાંસુધી તો રજપૂત કન્યાને મુગલ હાથ અડકાડી શકશે જ નહી. શું હસનાં બાળકને કાગડો લઇ જશે? શું મૃગ બાળ તે શીંયાળના હાથમાં આવશે? ત્યારે તો પછી આ દેહ ધારણ કરવો વૃથા જ છે. પંડિતજી! તમે હવે નિર્ભય રહો. એમ જ સમજો કે તમારા માલીકની છોકરીને આ શરીરમાં પ્રાણ છે ત્યાંસુધી તો મુગલો હાથ પણ અડકાડી શકશે નહી. આજથી દશ દિવસની અંદર તમારી રૂપમતીને મુગલોના હાથમાંથી છોડવી જ જાણજો. મહારાણા

પ્રતાપસિંહના કુળમાં જન્મ લઇને જો એવા કામમાં આ શરીરનો ઉપયોગ નહીં થાય તો જન્મ એળે જ ગયો જાણવાનો. પંડિતજી, ઘણું જ સારૂં થયું કે તમે આ પત્રિકા લઇને આવ્યા. બાદશાહ હમણાં ઘણો મદમાં આવી ગયો છે, મદમાં કેવળ અંધ જ બની ગયો છે, પણ હું એની આંખો ઉઘાડીશ. આલમગીરના કાન ઉઘાડવા માટે મેં જ્યારે એને કાગળ લખ્યો ત્યારે તેનો જૂદો જ અર્થ લઇ, મારા જ ઉપર બળવા માંડ્યો છે, કાંઇ હરકત નહી. એનો રસ્તો આપણે પકડવો નથી. એ જ એની મેળે આપણા ઉપર જ્યારે ચઢી આવે ત્યારે આપણે આપણી તૈયારીમાં રહેવું, એમ જ હું આજ સૂધી ધારતો હતો. પણ હવે તો પેલી પત્રિકાએ વિચાર ફેરવી નાંખ્યો છે. હું મારૂં પોતાનું જ સૈન્ય લઇને આવું છું, એટલું જ નહી પણ મારા બીજા સરદાર માંડલિકોને પણ પોતાનાં માણસો લઇ ત્યાં આવી પહોંચવા હુકમ મોકલી દઉ છું. આજ સૂધી ચુપ થઇને બેશી રહ્યો. હવે ઘણું જ થઇ ગયું, હવે તો માત્ર એક ઘાના બે કટકા કરી નાંખવામાં જ ડહાપણ છે. હવે બ્હીને બેશી રહેવું કામનુ નથી, હું કાંઇ એનાથી ડરતોએ નથી, હવે તો જે હોય તેનો જલદીથી મોક્ષ કરી જ નાંખવો. પ્રથમથી જ રાજા વિજયસિંહને સહાય આપવા આવનાર હતો જ. પણ મે લખેલા પત્રથી એના કાન ઉઘડી એનો છંદ છોડી દે છે કે નહી? તેની જ વાટ જોતો હતો. પણ હવે તો આ પત્રિકા જોઇને ઘડીએ બેસી રહેવાનો નથી."

રાણા રાજસિંહ આટલું બોલીને પંડિતના સામું જોવા લાગ્યો, એટલે પંડિત હાથ જોડી બોલ્યો, "મહારાજ, મને તો ક્યારનીએ ખાત્રી હતી કે, આપ આવો જ નિશ્ચય કરશો. ક્ષત્રીય કુલદીપકને આવે વખતે બીજું શું કરવુ ઉચિત્ છે? આપનો આવો નિશ્ચય થઇ ચુકયો છે ત્યારે હવે આજ્ઞા હોય તો ધીરજ રાખવા પુરતા સમાચાર ત્યાં મોકલી દઉ. સમાચાર લઇ જનાર દૂત મારી પાસે તૈયાર જ છે."

"બેશક, બેશક, મોકલી દ્યો. પંડિતજી, તમે જાણો છો કે કરેલા નિશ્ચયમાંથી તલમાત્ર પણ શિસોદીયો ફરી શકે? હવે કાં તો રૂપમતી ઉદેપુરની મહારાણી થાય છે કાં તો રૂપનગરમાં મુગલો સાથે યુદ્ધ કરતાં આ શરીર ત્યાં જ પડે છે. પંડિતજી, હવે તમે પધારો. રસ્તાના થાકથી તમે ઘણા જ શ્રમિત થયા હશો, માટે જાઓ, અને વિશ્રાંતિ લ્યો. મારે પણ સૈન્યને તૈયાર કરવા, તજવીજ કરવાની છે તથા તે પૂર્વે ગુરૂ મહારાજની આજ્ઞા પણ લેવાની છે."

પંડિતજીએ પોતાને મુકામે જઇ, ઉપલા વૃત્તાન્તનો સવિસ્તર પત્ર લખી, બળી ભિલ્લને આપ્યો, અને તેને ખાસ તાકીદ કરી કે, તારાથી

જેમ બને તેમ જલદીથી જઇ, તારા માલિકનેજ હાથોહાથ પત્ર આપજે. કાગળ હાથમાં આવતાં બળી ભિલ ત્યાંથી પવનવેગે નીકળી પડયો. બળી ભિલ્લે નિશ્ચય કર્યો હતો કે, પત્ર પોતાના માલિકને જેમ બને તેમ જલદીથી પહોંચાડવોજ જોઇએ અને તેથીજ પોતાની ત્વરાનો ઉપયોગ કરતો ચાલ્યો. પણ માણસનો નિશ્ચય હમેશાં પાર પડેજ છે એમ કાંઇ ખાસ નિયમ નથી. કઇ વખતે કેવું વિઘ્ન આવી પડશે? તે કહી શકાતું નથી. ઉદેપુરથી નિકળી બળી ભિલ, જ્યાં મુગલો તથા ભિલ્લોની ઝપાઝપી થઇ હતી, ત્યાં આવ્યો, અને પોતે તો પોતાના જ વિચારમાં આસપાસ જોયા વગર ચાલ્યો જતો હતો, એટલામાં પાછળથી કોઇએ એના શરીર ઉપર મોટા જબરા બે ફટકા લગાવ્યા. એક માથા ઉપર અને બીજો વાંસા ઉપર લાગ્યો. બળીને એમ સ્વપ્ને પણ કલ્પના નહોતી કે, આમ કોઇ ઓચિન્તું આવીને તેને મારશે. પાછળ ફરીને જુએ છે તો બે જણા તેના શરીરપર ધસી આવતા જણાયા. બળી પોતાની તલવાર હાથમાં લઇ તેમના ઉપર ધસવા જતો હતો જ, પણ માથામાં વાગેલા ફટકાથી ઘણું લોહી નીકળી ગયું હતું તેથી તે ચક્કરી ખાઇ નિશ્ચેષ્ટ થઇ ભોંયપર પડયો. પેલા માણસોને એના શરીરનો ઝાડો જોતાં જ પત્ર જણાઇ આવ્યો. આ ધસી આવતા માણસ કોણ હતા? તે તો વાંચનારને જણાયું જ હતું. ઉદેપુર આવતાં, શામળ પંડિત અને તેના સાથીઓ ઉપર હલ્લો કરી હાર ખાઇ ગયેલા મુગલોમાંના જ તેઓ હતા. તેમનો આગેવાન પડયો ખરો, પણ છેક મરી નહોતો ગયો. પંડિતજીના ભિલ્લો વિજય કરી ઉદેપુર તરફ ચાલ્યા ગયા બાદ, પેલા નાસી ગયલા માણસો ત્યાં આવ્યા અને પોતાના સરદારને ત્યાંથી ઉચકી બીજી જગ્યાએ લઇ ગયા. સરદાર જરા શુદ્ધિમાં આવતાં જ, તે જગ્યાની પક્કી ચોકસી રાખવા તેણે ત્યાં બે ચાર માણસો મુકી દીધાં. શામળ પંડિત કોઇનો પણ પત્ર લઇને ઉદેપુર જાય છે, એટલે તેનો જવાબ પાછો આવવાનો જ. એ જવાબ લેઇ જનાર માણસ પાસેથી ગમે તેવી રીતે કાગળ છીનવી લઇ, તે સાદતખાન તરફ પહોંચાડી દેવો, એવી તેઓને આજ્ઞા મળેલી હતી. આવી આશામાં બેસી રહેલા પેલા મુગલોની આશા આખરે સફળ થઇ ખરી. શામળ પંડિત જાતે નહિ આવે તોપણ એની સાથેના ભિલ્લોમાંથી કોઇ પણ માણસ જવાબ લઇને જશે જ. માટે જનારો ભિલ એ મંડળી પૈકીનો જ હશે, એમ ધારી પેલા પહેરો કરનાર તેના ઉપર ધસ્યા અને તેને બેશુદ્ધ કરી નાંખી તેની પાસેનો પત્ર લઇ લીધો. આ પત્ર હાથમાં આવતાં જ તેઓ સાદતખાનની છાવણી તરફ જવા નીકળી પડયા. રસ્તે જતાં વચમાં કાંઇ પણ હરકત ન પડવાથી

ધીમે ધીમે બહાર નીકળ્યા અને આમ તેમ જોવા લાગ્યા. એટલામાં એમનું નામ દેઇ બુમ પાડતો એક ભિલ્લ તેમની પાસે દોડતો દોડતો આવી પહોંચ્યો. બ્હીતે બ્હીતે તેની હાંકોને જવાબ તો આપ્યો, પણ આવનાર ભિલ્લ જ હશે અને મુગલ તો નહિ હોય એવી શંકા આવતાં જ પાછા ઝાડની બખોલમાં ભરાઇ પેઠા. અવાજ તો આવ્યો પણ પંડિતજી તો જણાયા નહિ. એવું જોઇ ભિલ્લને તો મોટી અજાયબી લાગી. ઝાડની પાસેથી જ અવાજ આવેલો જોઇ ભિલ્લે જાણ્યું કે, ઝાડની આસપાસ અગર અંદર કોઇ પણ ભરાઇ બેઠું હશે. એમ ધારી તે ઝાડની ચારે બાજુએ ફરી તપાસ કરવા લાગ્યો. પણ પંડિતજીને હજીએ ખાત્રી થઇ નહોતી કે આવનારો મુગલ નહિ પણ ભિલ્લ જ હશે. તેથી એને ગમે તે પ્રકારે ટાળવા માટે ભિલ્લ આમ જાય તો પડિતજી પેલી તરફ ભરાઇ જાય. આવી સતાકુકડી કેટલીક વાર સુધી આપણા પડિતજી રમ્યા તો ખરા. પણ જે માણસ ખાઇપીને જ પછવાડે લાગેલો તેને કયાં સુધી ટાળી શકે. છેવટે પંડિતજી તો પકડાઇ ગયા. પેલા ભિલ્લે એમને પકડીને પોતાના નાયક પાસે આણ્યા કે તરત બધા "પંડિતજી, તમારા વાઘ, સિંહ, ચિત્તા, કુતરાં, બિલાડાંના શિકારની વાત તો પૂરી કરો," આમ બોલી એને ખુબ ચીડવવા લાગ્યા. ભય રહિત થયેલા જોઇ આપણા પંડિતજી પાછા શૂરમાં આવી ગયા. ભિલ્લના નાયકની પાસે જઇ, પંડિતજી હવે તેને કહેવા લાગ્યા. "સમજ્યાને ભાઇ, નાઠા તેને તો નાશવા જ દ્યો. તેમની પુઠે પડવાની જરૂર નથી; પણ આ જે એમનો આગેવાન સરદાર છે, તેને પકડીને આપણી સાથે લઈ લ્યો. એ કોઇ પણ મોટો માણસ હશે. માટે એને ઉદેપુરના દરબારમાં લઇ જઇ હાજર કરી દઇએ. આવો કેદી મળી ગયો છે તેનો કોઇ પણ વખતે ઉપયોગ થઇ શકશે જ." પંડિતજીનું આવું મત્સદ્દીપણાનું ભાષણ ભિલ્લોને ગમ્યું હોય એમ લાગ્યું નહિ. તેથી એ સરદારને ત્યાં જ પડતો મૂકી બધાએ પાછું ચાલવા માંડયું. પેલા મુગલો અને એમનો સરદાર તો ત્યાં જ પડયા હતા. શામળ પડિતને તો એમજ થઇ રહ્યું હતું કે હવે ઉદેપુર શી રીતે જઇ પોહોંચુ. તેમ ભિલ્લોને પણ તેવું થઇ રહ્યું હતું કે કયારે પંડિતજીને ઉદેપુરમાં લઇ જઇ કુશળ ક્ષેમ મુકી દઇએ. એટલે એઉ પક્ષની ઉતાવળથી પંડિતજી તો તરત જ ઉદેપુરમાં આવી પહોંચ્યો. નાયકે બળી ભિલ્લને પડિતજીની તેનાતમાં સોંપી રજા લીધી. પંડિતજીને પાછા જવું હોય તો રાજસિંહની જોડે જ જવાનું હતુ અને તે જો ન જાય તો પંડિતજી પણ રૂપનગર ન જતાં ત્યાં જ રહે, તથા ત્યાંની સર્વ હકીકત પેલા બળીને લખી મોકલે, જે લઇ તે પોતાના નાયકને આપે, અને નાયક પેલા પ્રથમના માણસને

પ્હોંચાડી દે. એવી જ સર્વ ગોઠવણુ પ્રથમથી કરી રાખી હતી. રૂપનગરમાં જે ખબર કરવાની તે પેલો પ્રથમનો જ માણુસ પોતાના અલૌકિક સાધનથી કરનાર હતો. વારંવાર માણસોની નકામી આવજાથી કોઇક વખત ગમે તેવું પરિણામ થઇ બેસે, તેથી સર્વ ગોઠવણુ પ્રથમથી આવી કરી રાખી હતી. તેમ શામળપંડિત રૂપનગરના કિલ્લા ઉપર જઇને એ શું ધાડ મારે એવા હતા? તેથી એના કરતાં તો ઉદેપૂરમાં જ રહેતો સારૂં. શામળ પંડિતને જે કામ કરવાનુ હતુ તે કર્યાં પછી તેમને કાંઈ વિશેષ કરવા સરખુ હતુ નહિ. દુધથી દાઝેલો છાશ પણુ ફુંકીને પીએ તેવા પંડિતજી જે રસ્તે આવતાં મરણુ ધાંટીમાં આવી પડયા હતા તે રસ્તે હવે કદીએ પગ મૂકે ખરા?

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેની સર્વ તાકીદ ભલી ભિલ્લને આપી, પંડિતજી પત્ર આપે ત્યાં સૂધી તેમની પાસે રહેવાનું કહી, નાયક તો ભિલ્લોને લઇને પાછો ચાલ્યો ગયો. ઉદેપુરની હદમાં પગ મુકતાં જ આપણુા પંડિતજીનો તો હર્ષ માય નહિ. ફરી પોતાના મુળ સ્વરૂપમાં આવી ગયા, અને હવે રાજદરબારમાં જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. ઉદેપુરમાં પોતાનો કોઇ સ્નેહી હતો, તેનું ઘર ખોળી કાઢી, પ્રથમ તો પંડિતજીએ ત્યાં જઇ મુકામ કર્યો. તે સ્નેહી પાસેથી સારો રાજદરબારમાં પહેરી જવા જેવો પોશાક માગી લઇ, કપડાં લત્તા દાઢી મુછો વિગેરેનો બરાબર તાલમેલ કરી, આપણુા પંડિતજી હવે રાજદરબારમાં જવા માટે નીકળ્યા. રાજદ્વાર પાસે આવી પહોંચતાં જ પંડિતે પોતાના મોજીલા સ્વભાવથી દ્વારપાળ ચોપદાર ભાલદાર વિગેરેને ખુશ કરી, વરદી કહાવી મોકલી. રૂપનગરના ખાસ અગત્યના કામ સારૂ આવેલા માણુસને તો જરૂર બોલાવવો જોઇએ, આથી પંડિતજીને તુરત જ હજુરમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા. પોતાના ખુશ મિજાજી સ્વભાવને પૂર્ણુ અંશે મુખચર્ચાપર પ્રદર્શિત કરતા, પંડિતજી પોતાના ખુશ મશ્કરાના પેશાને શોભે તેવી રીતે મહારાણાની આગળ દૂરથી જ હાથ જોડી બોલવા લાગ્યા.

"મહારાજાધિરાજ, આ આપનો દીનદાસ આપનાં દર્શન માટે જ રૂપનગરથી ચાલ્યો આવ્યો છે. મુગલ લોકોએ રૂપનગરની કેવી દશા કરી નાંખી છે અને શામાટે કરી છે તે મારે જણાવવાની જરૂર જ નથી. આખા રજપૂતાનાના શિરછત્ર! આજે રાજપૂતની લાજ રાખવી તો આપના જ હાથમાં છે. જેણે આજ સુધી મુગલ શાહની આગળ પોતાનું માથું નમાવ્યું નથી તેવા રજપૂત રાજની કન્યા, આપ જેવા માથા ઉપર મુકુટમણિ બિરાજતા છતાં, મુગલો લઇ જવા તૈયાર થયા છે; સૂર્ય કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા, રજપૂત નૃપતિઓના શિરોમણી! આજ સૂધી આખા

પોતાના માણસોની એવી જ વ્યવસ્થા કરી હતી. કિલ્લાને તળીએ એક-સરખુ સૈન્ય હતું, તેને ઠેક ઠેકાણે જોઇએ તે પ્રમાણે ગોઠવી, સૈન્યના ઘણા ખરા ભાગ, જે જગ્યાએથી હલ્લો કરવાનો તેણે ધાર્યો હતો, ત્યાં જમાવ કર્યો. તેમાં બે મોટી ટોળીઓને એ જ દિશાએ, એક બે ગાઉ ઉપર પ્રથમથી લઇ જઇ, ત્યાંથી રાત્રે ખુબ મશાલો સળગાવી આવવું, એવી સાદતખાને પોતાના લશ્કરને વરદી આપી હતી. આમ કરવામાં સાદત-ખાનનો હેતુ એવો હતો કે, રાતની વખતે કિલ્લામાંથી જોનાર માણસને લશ્કર ઘણું છે એમ લાગે અને તેથી તે બધા ગભરાઇ જાય. સાદતખા-નની આ યુક્તિ સફળ થઈ ખરી. કિલ્લાવાળાં માણસોને એમ જણાયુ કે કિલ્લાની એક બાજુએ તો, આટલાં બધાં માણસો છે જ અને બીજી બાજુએ દૂરથી બીજાં આવી પહોંચે છે. કિલ્લાની નીચેનું લશ્કર કમી થયું છે, એ તરફ તેમનું લક્ષ જ ગયું નહોતું, પણ દૂરથી આટલાં બધાં માણસો દોડતાં આવે છે, એવો ભાસ થવાથી કિલ્લામાંનાં માણસો ગભરાઇ ગયાં.

પ્રકરણ ૩૨ મું.

નયનપાળ.

મુગલ બાદશાહની ઇતરાજીમાં આવી જવાથી, જે કારાગૃહવાસ ભોગવવો પડે છે તેનું યથાર્થ વર્ણન કરવું કેવળ દુર્ઘટ છે. મુગલોનું કા-રાગૃહ યમરાજના કારાગૃહને પણ સારૂ કહેવાડે, અને તે યાત્રા કરવાનો વખતે કોઇને પ્રસંગ આવ્યો એટલે તેની તો ગ્રહદશા ફરી જ જવાની. ત્યાં થતાં હાલહવાલનો ખ્યાલ પણ કોઇને ભાગ્યે જ આવી શકે. સાંભ-ળતાં જ શરીરના રૂવાં ઉભાં થઇ જાય. દગા ફટકાથી પોતાના ભ્રાતૃવર્ગને છળનાર માણસ, પોતાના કૃત્યનું કેવું ફળ ભોગવે છે? તે જાણવાની અથવા જોવાની, જેને ઇચ્છા હોય તેણે આ કારાગૃહની એક જ વખત ભેટ લેવી એટલે બસ. આ કારાગૃહમાં દુર્ભાગ્યે કોઇ માણસ એકાદ વખત જઇ પડયો, એટલે પછી તેની ખર કે ખબર કોઇ લેતુ નથી. તે જાણે અને દરોગાઓ જાણે. આ રખેવાળ દરોગાઓ એની કેવી દશા કરે છે? તે જાણવું જ કામનું નથી. આવી રીતના કેદખાનામાં આવી પડ્યાને આપણા ન-યનપાળને આજ કેટલાએક દિવસ થઇ ગયા. બાદશાહે એક વખત તેને આ કેદખાનામાં મોકલી દીધો કે, પછી તેની ખર કે ખબર પૂછવાની અથવા, એથી અધિક શિક્ષા કે દેહાંત દંડ વિગેરે કાંઇ પણ ફરમાન કરવાની એને ફુરસદ જ મળી નહીં. એને આ કેદખાનામાં નાંખ્યો

હતો તે કાંઇ જેવી તેવી શિક્ષા નહોતી. એના કરતાં તો એને એકદમ દેહાત દંડની શિક્ષા કરી હોત, તો એક રીતે એના ઉપર દયા કરી એમ જ કહેવાત. પહેલાં પહેલાં તો નયનપાળ તુરંગમાં આવ્યો તેવી એની ખૂબ જ દુર્દશા થવા લાગી. પણ થોડા દિવસ ગયા એટલે પોતાની હીકમતે કરીને, નયનપાળે તે તુરંગના દરોગાનું મન વાળી લીધું. આ કામમાં નયનપાળ મોટો કાબેલ અને હુશીઆર હતો, તેથી દરોગાનું મન પોતાને અનુકૂલ કરી લેતા એને જરાએ વાર લાગી નહી, અને એક વખતે એનું મન પોતાની તરફ વાળી લીધુ એટલે પછી બીજું શું જોઇએ? હવે નયનપાળને ત્યાંનો કોઇ પણ પ્રકારનો ત્રાસ ભોગવવો પડતો નહી. દરોગાની જમણી હાથેળીમાં આવતી ચેળ ઉપર સુવર્ણમલમ ચોપડી આપવાનું અભિવચન આપતાં જ, નયનપાળને હવે થોડા જ દિવસમાં એ વાસમાંથી મુક્તિની આશા પડવા લાગી. ખુદ બાદશાહ શિવાય બીજા જ કોઇના હુકમથી નયનપાળ જો ત્યાં આવી પડયો હોત, તો ક્યારનોએ છૂટી ગયો હોત. પણ આ તો ખુદ બાદશાહે જ પોતાની સમક્ષ એને કેદમાં મોકલી આપેલો, એટલે તેમ કરવાની દરોગાની એકદમ હિમ્મત ચાલી નહી. ઘણા દિવસ થઇ ગયા છતા આ કેદીની કાંઇ જ તપાસ બાદશાહ તરફથી થતી નથી, એવું જોઇને દરોગાનું મન જરા પલળ્યું ખરૂં. તેમાં વળી નયનપાળને નહી જ છોડવો એવો જે, દરોગો નિશ્ચય કરીને બેઠો હતો તેને હવે જરા જરા નયનપાળના કનકની ગરમી લાગવાથી, તે નિશ્ચય વધારે પલળવા લાગ્યો, અને થોડા દિવસમાં તો પલળીને પાણી જ થઇ જતાં, નિશ્ચય છેક જ નષ્ટવત્ થઇ ગયો. દરોગાએ વિચાર કર્યો કે, બાદશાહ તો કાંઇ પૂછતો જ નથી. આટલા દિવસ થયાં કોઇએ તપાસ પણ લીધી નથી, તેથી હવે જ્યારે કોઇ પૂછપરછ કરશે, ત્યારે એને ગમેતેમ આડુંઅવળું સમજાવી દઇશું. દરોગાનું મન છેક આવી સ્થિતિએ આવી જવાથી, નયનપાળને ત્યાંથી છૂટવાની આશા વધારે મજબૂત થતી ગઇ. દરોગાએ બે ચાર વખત હા ના, હા ના કર્યા કરી, પણ છેવટે છોડી મૂકવાનું કબૂલ કર્યું, તે એ જ સરતથી કે, નયનપાળે હવે દિલ્લીમાં રહેવું નહી. આ યમદ્વારમાંથી છૂટવા માટે નયનપાળ ગમે તે સરત કબૂલ કરવા તૈયાર જ હતો. આમ થોડાક દિવસ મનમાં ચગડગ કર્યા પછી એક દિવસ દરોગાએ છોડી મૂકવાની ગોઠવણ કરી અને મુકરર કરેલે દિવસે, રાતની વખતે એણે નયનપાળને નસાડી મૂક્યો.

પ્રેમ એ એક વિલક્ષણ જ વસ્તુ છે. એના પાસામાં આવનાર કોઇ વખત ઉચ્ચતાને શિખરે જઇને બેસે છે, તો કોઇ વખત નીચતાને તળીએ

ચાલ્યો જાય છે. માણસના પ્રેમનું સ્થાન શુદ્ધ સાત્વિક અને ઉદાર હોય છે, તો ધ્યાતા, ધ્યેયાકાર બની રહેવાના નિયમાનુસાર, માણસ ગમે તેવો અશુદ્ધ, મલિન, તમોગુણી કે અધમ હોય તોપણ, પોતાના પ્રેમ-સ્થાનના નિદિધ્યાસથી, સાન્નિધ્યથી અથવા પરિચયથી, પોતે પણ તદ્રુત, શુદ્ધ, સાત્વિક અને ઉદાર બની રહે છે. તેની અશુદ્ધતા, તમોવૃત્તિ તથા અધમતા ધીરે ધીરે એનામાથી ખસતી જ જાય છે. સર્વાંશે તો નહિ જ, પણ કેટલેક અંશે, નયનપાળની સ્થિતિ પણ આવી જ બની ગઇ હતી. ઇંદિરા પ્રતિ તેનામાં જે પ્રેમ જાગ્રત થયો હતો, ઉદ્દભવ પામ્યો હતો, તે કારાગૃહમાં આવી પડવાથી દિન પ્રતિદિન અધિકતાને જ પામવા લાગ્યો હતો, અને તેથી ધ્યેય સ્વરૂપ ઇંદિરાના ઘણા ખરા ગુણ, તેના ધ્યાતા નયનપાળમાં આવ્યા હતા. કારાગૃહમાં આવવાથી તેને ધ્યેય પ્રતિ પોતાની વૃત્તિ સ્થાપવા ઘણી સારી અનુકૂલતા મળી હતી, અને તેથી ધ્યેયની વિશુદ્ધિએ નયનપાળની પૂર્વ સ્થિતિનું તેની જ પાસે નિરીક્ષણ કરાવ્યુ. નયનપાળે જોયુ કે, હુ પણ રજપૂત છુ, તેમ જ દુર્ગાદાસ અને ઇંદિરા પણ રાજપૂત જ છે, પણ મારામાં અને તેમનામાં માત્ર આકાશ અને પાતાળ જેટલો જ અંતર છે. મારા ચરિત્રની મ્લાનતા કરવામાં હુ જ કારણ છુ; એટલું જ નહિ પણ સ્વજ્ઞાતિને અને સ્વકુળને કલંકિત પણ મેં જ કર્યું છે, એમ કહુ તો કાંઇ હરકત નથી. એ સર્વનું મારા દુષ્કૃત્યો જ કારણ છે. દુર્ગાદાસ તથા એની બહેન ઇંદિરાએ પોતાનુ ખરૂ બિરદ રાખી, પોતાનાં શુદ્ધ ચરિત્રને સાચવી, પોતાના સ્વામીનો જીવ બચાવ્યો અને અને રાજ્ય પણ બચાવ્યું. જ્યારે હુ તેમનાં અત્યંત શુદ્ધ કૃત્યને પાર ન પાડવા દેવા, બનતાં વિઘ્નો નાખવા તૈયાર થયો, એટલેથી જ ન અટકતા, ઇંદિરા સરખી વિશુદ્ધ, દીન બાળાની પણ અભિલાષા રાખવા લાગ્યો. છતાં પણ છેવટે કયાં પરિણામને પામ્યો? જે બાદશાહ માટે મેં આટલી બધી અધમતા કરી, સ્વધર્મનો ત્યાગ કરી, આટઆટલી ખટપટો કરી, મારા બધુઓને ઝેરી નાગ થઇ ડસ્યો, તે જ બાદશાહ આજ મને જોડા આગળ પણ ઉભો રહેવા દેતો નથી. એટલુ જ નહિ પણ પોતે જ પલી ગરીબ ગાયની અભિલાષામાં પડી, મને આજે કારાગૃહમાં નાંખ્યો. જેણે આટલુ કર્યુ તે હવે પછી મને તોપને ગોળે ઉડાવે કે હાથીને પગે બાંધી મરાવી નખાવે કે શૂળીએ પણ ચડાવતાં ચૂકે નહિ, ત્યારે આવા અધમ અને કૃતઘ્નની સેવા આપણે કરવી જ શા માટે? એના કરતાં તો, જોધપૂર જઇ, રાણીજી ચંદ્રાવતીને મળી, જોધપૂરના રાજ્યની જ રક્ષા કરવાના કાર્યમાં શા માટે પ્રવૃત્ત ન થાઉ? ઇંદિરા મારાપર પ્રેમ રાખવાની હશે, તો પણ જ્યાસુધી આ દુષ્ટ બાદશાહની નોકરી છોડી,

આપણા ક્ષત્રીવટનું બિરદ નહી રાખીએ, ત્યાંસુધી તો રાખનાર નથી જ. કેદખાનામાં બેઠેલા નયનપાળના મનમાં આવા જ વિચાર, દરરોજ ચાલ્યા કરતા હતા. ઇંદિરાની વિશુદ્ધ, દિવ્ય અને મનોહર મૂર્તિને પોતાના હૃદયમાં સ્થાપી, તેના જ ધ્યાનમાં નયનપાળ આખો દિવસ ગાળતો હતો. રહેતે રહેતે ધ્યાતા નયનપાળ, પોતાના ધ્યેય સ્વરૂપ ઇંદિરાના તાદાત્મ્યને પામ્યો. આથી વારંવાર તેને એમ જ થયા કરતું હતું કે, જો આ યમદ્વારમાંથી એક વખત છૂટું તો લાગલો જ એ વિશુદ્ધધ્યેય મૂર્તિ ઇંદિરાની પાસે જઇ, સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરી, તેને વિદિત કરૂં કે, મારાં કરેલાં કર્મનો હવે મને ઘણો જ પશ્ચાત્તાપ થાય છે, માટે હવે હું એ નયનપાળ જ નથી એમ માનજે. બીજા કશા માટે નહિ, તોપણ એ સાક્ષાત્ વિશુદ્ધિ દેવીનાં, નેત્રની તૃપ્તિ પર્યન્ત એક વખત તો દર્શન લઇ કૃતાર્થ થાઉ, અને દેવીને વિનવું કે, હવે આ નયનપાળ તારી આજ્ઞામાં રહેવા તૈયાર છે, માટે મારા વિષે હવે તારૂં મન શુદ્ધ રાખજે." નયનપાળની કારાગૃહમાંથી છૂટી જવામાં આ જ એક મહત્વાકાંક્ષા હતી તે જાણતો જ હતો કે, ઇન્દિરાને એનું કહેવું ખરૂં નહી જ લાગે, તો પણ કૃતિ અને આચરણથી આપણી વિશુદ્ધિની તેને ખાત્રી કરી આપીશું. ખરેખર જ નયનપાળનુ મન કેવળ શુદ્ધ થયુ હતુ, અને મલિનપણાનો અંશ પણ તેનામાં રહેલો નહોતો. આવી સ્થિતિમાં એક દિવસ કારાગૃહના મુખ્ય રક્ષકની કૃપાથી, આપણો નયનપાળ રાતને વખતે તે યમદ્વારરૂપ કારાગૃહના બંધનમાંથી, મુક્ત થઇ બહાર નીકળી આવ્યો.

જે રાત્રે નયનપાળ કારાગૃહ છોડી બહાર નીકળી આવ્યો, તે જ રાત્રે ઉદેપુરી બેગમના જનાનખાનામાંથી ઇંદિરા પણ અચાનક રીતે ગુમ થઇ, અને તેની શોધ ચાલવા લાગી. વાંચનાર! આ વાત તારા મગજના એક ખુણામાં જ રાખી મૂક, કે પછી આગળનો ઇતિહાસ તને બરાબર સમજાશે.

તુરંગમાંથી બહાર નીકળી પ્રથમ તો નયનપાળ પોતાને ઘેર આવ્યો. છૂટતા બરોબર શું શું કરવું? તેની તો સર્વ ગોઠવણ કારાગૃહમાં બેઠે બેઠે જ નયનપાળે, કેટલાએક દિવસથી કરી રાખી હતી, એટલે હવે તો તેનો માત્ર વખત મળવે, અમલ જ કરવાનો હતો. ઘેર આવીને પહેલું કામ તો એ જ કર્યું કે, દરોગાને કબૂલ કરેલી રકમ મોકલી આપી. જે રકમ કબૂલ કરી હતી તે ઉપરાંત, સો બસો મહોરો વધારે મોકલી આપી. નયનપાળનું મન હવે કાંઇ પણ ઉપરામ પામ્યુ હતુ કે નહી? તેનો આ પહેલો જ દાખલો બસ છે. આપણો નયનપાળ હવે પહેલાંનો નયનપાળ રહ્યો ન હોતો. દરોગા સાહેબ તો મહોરોનો ઢગલો જોઇ ખુશ ખુશ થઇ ગયા.

મહોરો મોકલ્યા બાદ પોતે એક ફકીરનો વેશ ધારણ કરવાનો હતો, માટે તેને જોઇતી કફની વિગેરે મંગાવી લીધી. તુરંગમાં ગયો તે જ દિવસથી નયનપાળને અને હજામને તો આદ્ય વૈર થયું હતું, એટલે ફકીરના વેશને ઘટે તેવી ડાઢી અને મૂછ કૃત્રિમ કરવાની જરૂર રહી નહીં. તેમ વેશધારીના કામમાં તો પોતે એક્કો જ હતો, એટલે તેમાં પણ કાંઇ તેને હરકત પડે એમ નહોતુ. કફનીની અંદરના ભાગમાં લડાયક શસ્ત્રાસ્ત્રની જરૂર હતી જ એટલે તેની પણ જોઇએ તેવી તજવીજ કરી લીધી. મુગલ રાજ્યમાં શસ્ત્રની કયારે જરૂર પડશે? તે કોઇથી કહી શકાતું નહોતુ. તેમાં વળી એ તો એવી જ જગ્યાએ જવા ધારતો હતો કે જ્યાં શસ્ત્ર વગર ચાલે જ નહી. ઉદેપુરી બેગમના મહેલમાં ઇંદિરાને મોકલવામાં આવી, એટલે બાદશાહે તેને ત્યાં જોઇ તો હશે જ, અને વખતે એ દુષ્ટે એને વટલાવી પણ હશે, એમ નયનપાળનું ધારવું હતુ. તોપણ એક મન એને એમ પણ કહેતું હતું કે, “એમ તો બન્યું નહી જ હોય.” મનની આવી સ્થિતિમાં તથા ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ફકીરના વેશમાં, ઇંદિરાની હકીકત મેળવવા માટે, નયનપાળ નીકળી પડયો. સવારનો વખત અને ફકીરનો વેશ, એટલે નયનપાળને જનાનખાનાના અવાસ (આગલા ચોક)માં જવાને જરાએ અડચણ પડી નહી. અવાસ સુધી જવા માટે જેને પરવાનગી મળી હોય તે પૈકી ફકીરો પણ હતા. રોશનઆરા બેગમને ચેટક તથા વશીકરણના પ્રયોગનો જરા છંદ હતો, તેથી ફકીરો તથા એવા જ બીજા લોકોનું તેના મહેલમાં જવું આવવું વિશેષ થતું હતું. નયનપાળ તો પહેલેથી જ સર્વનો ઓળખીતો હતો, તેથી વખત પ્રે ત્યાંથી સટકી આવવા પણ એને હરકત પડે એમ નહોતુ. આવા વિચારથી ભાઇસાહેબ તો જનાનખાનાના અવાસ સુધી આવી પહોંચ્યા તો ખરા. નકલીનું કામ સારી રીતે જાણતો હોવાથી પોતાના વેશનો તેણે બરોબર ભાવ ભજવ્યો. કાનને, ચારે બાજુએ ફરતા રાખી, લોકોનું લક્ષ એના ઉપર બહુ ન જાય, એટલા માટે નયનપાળ ઉપદેશની તથા વિરાગની બેતો તથા દુહા બોલતો અને ભિક્ષા માગતો ચાલ્યો. ઇન્દિરા કયાં છે? અને એની શી સ્થિતિ છે? તે જાણવા જેટલી જ એની ઇચ્છા હતી. વરસો થયાં ભગવાં ધારી ભિક્ષા માગવાનો પૂર્ણ અનુભવ થયો હોય, તેવા જ ફકીરની પેઠે નયનપાળ બેતો અને દુહા બોલતો ઢળકતો ઢળકતો ઉદેપુરીના મહેલ સુધી ચાલ્યો. જુએ છે તો ત્યાં કાંઈ મોટી ગડબડ ચાલી રહી છે. પુછપરછ કર્યા વગર પોતાને ખબર પડવાની નથી, એમ ધારી ચોકસી કરી જોવા નયનપાળે મન સાથે નક્કી કર્યું. ફકીર, ભિખારી વિગેરે એવા જ લોકોમાં એક પ્રકારની વિલક્ષણતા હોય છે. એ લોકો

ગમે તેને, ગમે તેવે ઠેકાણે અને ગમે તેવો સવાલ કરતાં અચકાય જ નહી. તેમના ઉપર કોઇ જરા ગુસ્સો કરીને બોલે, તોપણ તેને કાંઇ જ ન ગણકારતાં, મુગા મુગા ત્યાંથી ચાલતા થાય, અથવા તો ફરી ફરીને તે જ સવાલ પૂછ્યા જ કરે, એટલે કોઇ ને કોઇ એમને જવાબ આપે. તેઓ ગમે તેવો વિલક્ષણ સવાલ કરે તોપણ લોકોને તેમના ઉપર કાંઇ જ લાગતુ નહી. વખતે કોઇ તોછડાઇનો જવાબ આપે તો કોઇ વળી વિચારવત માણસ ઠીક જવાબ આપે. કોઇ એમ પણ કહે કે, ભાઇ! તારે શી પંચાત છે? તું તારે રસ્તે ચાલ્યો જાને! વખતે કોઇ જવાબ દે, અને કોઇ ના પણ દે. કોઇ એમ જાણીને જવાબ દે કે વખતે તે આપણને કામનો થઇ પડશે. એટલે આવા આવા ગમે તે જવાબ મળે પણ એ લોકોને તેની કશીએ રીસ દુભણ હોતી નથી. એ જ પ્રમાણે આપણો ફકીર પણ ત્યાં ઉભો રહ્યો અને જતાં આવતાંને આ શી ગરબડ છે? એ જ સવાલ કરતો હતો એક બે જણાએ તો કાંઇ જવાબ આપ્યો જ નહી. બીજા બે ત્રણ જણે કહ્યું, 'તું તારે રસ્તે જાને! તારે શી પચાત.' એમ કરતે કરતે છેવટે એક દાસી આવી, તેને પૂછતાં ખરી હકીકત જણાઇ આવી. દાસીએ કહ્યું કે, ઉદેપુરી બેગમની એક ખાસ માનીતી દાસી એકાએક ગુમ થઇ ગઇ, અને તેને ખોળવા માટે આ બધી ગરબડ ચાલી રહી છે. એટલે તો સાંઇ બાવાએ વધારે લક્ષ આપ્યું. ઉદેપુરીની ખાસ માનીતી દાસી ઇંદિરા એકાએક ગુમ થઇ ગઇ, એટલે ઇંદિરા ગમે તે યુક્તિ કરીને નાસી ગઇ હોવી જોઇએ, એમ ફકીર બાવાએ તર્ક બાંધ્યો અને એક રીતે તો એથી એનાં મનને જરા સમાધાન પણ મળ્યુ. પણ વધારે ચોકસી કરતાં તેને પૂરેપૂરી હકીકત મળી એટલે મનની શંકા ખરી જ છે, એમ સાંઇએ જાણ્યું. વળી તેને એમ પણ લાગ્યુ કે, કાંઇ પણ દગો થયો હોવો જોઇએ. તેણે ધાર્યું કે હવે તો આપણી કારીગીરી લડાવીને સર્વ બાતમી મેળવવી જોઇએ. ઉદેપુરીને અને રોશનઆરાને મૂળથી જ બે બનાવ ચાલતો હતો. તેમાં વળી આ નવી વાત બનવાથી બેઉમાં વિરોધ વધી પડયો. ઇંદિરાએ ઉદેપુરીને બાદશાહની માંદગીના વખતમાં, બાદશાહની ખોલીમાં ખાસ તેના પલંગ પાસે લઇ જવામાં ખૂબ મદદ કરી હતી, આથી રોશનઆરાએ ઉદેપુરી ઉપર વેર લેવાનુ ધાર્યું હોવું જોઇએ; અને તેમ કરતાં જ આ વાત બની ગઇ હોય એ વધારે સંભવનીય છે, એમ ફકીરને તપાસ ઉપરથી જણાયું, એટલે તેણે એ વાતનો પાકો શોધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો પણ એ બને કેમ? નયનપાળ જ્યારે બાદશાહના દરબારમાં હતો ત્યારે રોશનઆરાની તેનાપર ઘણી મરજી હતી, પણ તેનો આવે વખતે શો

ઉપયોગ થઇ શકે? હવે તો ગમે તે યુક્તિ લડાવી એમાંથી સત્ય વાત શું છે? તે જાણવી જ જોઇએ, એમ નક્કી કરી, વેશધારી ફકીર બાવાએ ઉદેપુરીના મહેલની દિશા છોડી દઇ, પોતાનો મોરચો રોશનઆરાન મહેલ તરફ ગોઠવ્યો. ફરૂકશાહ જો આપણને અનુકૂલ થયો તો સર્વ હકીકત બરાબર જણાશે એમ નયનપાળને લાગ્યું. ફરૂકશાહના ટેકની માત્ર એક નયનપાળને ખબર હતી, એટલે એણે ધાર્યું કે એનો જ લાભ લઇ લેવો એમ ધારી ફરી પાછો પોતાના વિરાગનો દુહો અને બેતો લલકારતો નયનપાળ એ તરફ આવ્યો અને ફરૂકશાહની તપાસ કરવા લાગ્યો. ફરૂકશાહ અંદર જ હતો. તે બહાર આવી ફકીરને ગાળો દેવા માંડે છે એટલામાં જ ફકીરે તેને કહ્યું, "તારા મનમાં શું છે? તે હું તને કહી આપું, તેનો તું અનુભવ લઇ જો, અને જો તેમાં હું ખોટો પડું તો પછી મને ગાળો દેજે." પછી ધીરે રહી ફરૂકશાહની પાસે આવી, એકલો ફરૂકશાહ જ સાંભળે તેવી રીતે ફકીરે કાંઇક કહ્યું. સાંભળતાં જ ફરૂકશાહની મુખચર્યા ફરી ગઇ અને બોલ્યો. "હા, સાંઇ બાવા! તમારૂં કહેવું સત્ય છે. પહેલા તેનો મને અનુભવ લઇ જોવા દો, અને પછી હું તમને કહીશ ત્યારે મને તમારો મંત્ર આપજો"

ફકીર—"સચ હે, સચ હે. હું બીજા રેંજ્યા પેંજ્યા ફકીર જેવો નથી. આજ સુધી મેં કોઇને પણ ફસાવ્યો નથી. તને હું અનુભવ કરાવી આપું ત્યારે તો માનીશને? લે આ અંગુઠી તારી આંગળીએ રાખ. એનો કેવો પડછો જણાય છે તે તો પહેલાં જો. પણ સાંભળ ફરૂકશાહ! હું તને જે પુછું તેનો ખરેખરો જ જવાબ દેજે. હું તો એ વાત જાણું જ છું. મારે તો જે જાણવાનું હોય છે તે હું મારી અન્તર દૃષ્ટિથી જાણી લઉં છું, પણ તું સાચો છે કે કેમ? તેની પરીક્ષા કરવાનેજ હું તને પુછીશ અને જો તું સાચું નહિ બોલે તો અંગુઠીનો ગુણ જતો રહેશે. બેટા! આજ હું તારા ઉપર ખુબ ખુશ થયો છું. આ બીજી અંગુઠી છે તે તારૂં ઘણું કામ કરી આપશે. આ અંગુઠી માત્ર હાથમાં રાખીને જ્યાં હાથ લગાવ્યો ત્યાં ફત્તેજ સમજવી. સમજ્યો બચ્ચા, એમાં જરા પણ શક રાખીશ નહિ" આમ બોલી પેલી વાળની અંગુઠી એણે ફરૂકશાહની તર્જનીમાં ઘાલી દીધી. મુસલમાનોમાં એવો વહેમ હોય છે કે, વાળની બનાવેલી અંગુઠીમાં તો જરૂર કાંઇ તંતર મંતર હોય ને હોયજ, એટલે ફરૂકશાહને એથી જરા ઠીક લાગ્યું. પહેલી અંગુઠી બીલાડીના હાડકાંની હતી અને બીજી વાળની હતી, એટલે તે બેઉ જાદુથીજ ભરેલી હતી, અને તે હાથમાં ઘાલી રાખવાથી નક્કીજ લાભ થવાનો, એમ ફકીર બાવાએ ફરૂકશાહને સમજાવી દીધો. આ સાંભળતાં ફરૂકશાહ તેને

કહેવા લાગ્યો "સાંઇ સાહેબ, જો તમારૂં કહેવું કાંઇક પણ ખરૂં પડશે તો હું તમને અહી બેસવા દઇશ, નહિ તો તરતજ હાંકી મૂકીશ, સમજ્યાને!"

ફકીર, તેનું બોલવું માન્ય કરી, જ્યાં ઉભો હતો ત્યાંજ આસન વાળી, અડંગો લગાવીને બેઠો અને ફરૂકશાહને કહેવા લાગ્યો–"સચ્ચા, બેટા, આજ હું અહીજ બેસું છું. તું આજ સાંજ સુધી એ અંગુઠીનો ચમત્કાર જો. જો કાંઇ પણ જણાય તો હું તને કહું તે પ્રમાણે કરજે, અને કાંઇજ પરચો ન જણાય તો તું મને ખાસ્સી રીતે હાંકી મુકજે, પછી કાંઇ?

સાંઇની વાત ફરૂકશાહે કબુલ કરી, તેને અંદર બેસવાની સોઇ કરી આપી. નયનપાળને તો તેજ જોઇતુ હતું. તેણે ધાર્યું કે એક વખત અંદર પેઠા એટલે પછી જે કાંઇ ધારીશુ તે થઇ શકશે. આંખો અને કાન ચારે બાજુએ રાખી આવતા જતા સર્વની સાથે બોલીશું એટલે જે કરવાનુ છે તે બની જશે. બીજા કોઇને તો ખ્યાલ પણ ન આવી શકે કે આવા ફકીરના વેશમાં આટલું બધું સાધી શકાય છે. ફરૂકશાહની તો એજ મહત્વાકાંક્ષા હતી કે, બેગમ સાહેબની મરજી સપાદન થાય અને તે પોતાની મુઠ્ઠીમાં થઇ રહે, એટલે બસ. એમ કરવા માટે તેણે કેટલીએક યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ કરી જોઇ, કેટલાએક જાદુ મતરવાળાનાં ઘર ભર્યા, કેટલાએક ભૂવા જતીઓને ધુણાવ્યા. કોઇ પણ આવીને એને એમ કહે કે, આમ કરીશ તો આમ થશે, કે તરત ફરૂકશાહ તેને હાજી હા ભણવા મંડી જાય. આ ખોડ નયનપાળ ક્યારનોએ જાણતો હતો, માટે એણે પણ એજ યુક્તિનો ઉપયોગ કર્યો. રોશનઆરા બેગમ એને પાળેલા કુતરા તરીકે જ ગણતી હતી. જરા ખુશમાં હોય ત્યારે બેગમ એની જોડે સારી રીતે બોલે અને જો મિજાજ ગયેલો હોય તો બીજા ઉપરની રીસ પણ એના જ ઉપર કાઢે. એકાદ વખત એની પાસે કોઇ દુષ્ટ કામ કરાવવાનું હોય અથવા તો ક્રૂરપણે કોઇનો જીવ લેવરાવવો હોય, ત્યારે બેગમ એને લડાવી હુલાવી ફુલાવીને બોલાવતી, અને કામ થઈ ગયુ કે તરત હડે હડે કરતી હતી. આમ ન થતાં હમ્મેશ જ બેગમ સાહેબનું મન પોતાના ઉપર કાયમ રહે એ જ ફરૂકશાહની મોટામાં મોટી ઇચ્છા હતી. ફકીરે એને કહ્યું હતું કે, એ તારી ઇચ્છા પૂર્ણ થશે, અને તેનો પડછો આજ ને આજ સાંજ સુધીમાં જ જણાશે. આવી રીતના ફકીરના આશ્વાસનથી ફરૂકશાહ તો ફુલાઈજ ગયો હતો.

અંગુઠી હાથમાં પડયાને કલાક બે કલાક થયા નહિ એટલામાં જ ફરૂકશાહને બેગમ સાહેબ તરફથી બોલાવવામાં આવ્યો. ફરૂકશાહ બેગમ સાહેબની હજુરમાં ગયો કે એને જણાયું કે બેગમ સાહેબ આજે કાંઈ હમ્મેશ કરતાં વધારે ખુશી છે. ફરૂકશાહને જોઇ બેગમ સાહેબ

તેને પોતાની પાસે બોલાવી, તેના ખભા ઉપર હાથ મુકી બે
"અલ્યા ફેરૂકશાહ! તું તો મારો જીવ જ છે. વાહ, આટલ
...ારા ગુણની મને જરાએ પરીક્ષા જ ન હોતી. હવે આજથ
... ...સ પણ ગુસ્સો કરનાર નથી. વાહ વાહ, પાસે માણસ
...ાખવો. સાબાશ, શું તે આજ સુધી મારી કા
...પૂરી ... ...લું ઇનામ આપું તેટલું થોડું જ છે, ચ
...કોઈ દિવસ પણ ફેરૂકશાહ છે. હવે રાત્રે જે કામ સોં
... ભક્તિ? કેટલો ઉમદા માણસ? ...તારાથી અંતર રાખવાની
ફેરૂકશાહ તારામાં આટલા બધા ગુણ છતાં આજ સુધી તે ...લું ઇમાનીપણ
સારી રીતે વર્તી જ નથી, એ મને બહુ લાગી આવે છે. ... પડું તો
બધું ભૂલી જા. ખરેખર, કાંઇ પણ જાણે મોહિની કરી હોય તેમ જ
આજ મારૂં મન તારા તરફ વળી ગયું છે. ફેરૂકશાહ! આટલું તો કામ
કરી આપીશ ખરેને?"

આશ્ચર્ય અને આનંદની રેપાથી ફેરૂકશાહની આંખો તો ચકિત જ થઈ ગઈ. એને હવે એમ લાગ્યું કે, ફકીરની અંગુઠીનો ખરેખર જ ચમત્કાર જણાયો. આથી ફકીરને તેણે મનમાં ને મનમાં ધન્યવ આપ્યો. આજ સુધી કોઈ પણ ફકીર કે મંત્રી આવો ઇલિમી આપણ મળ્યો નહોતો એમ જ તેને થયું. તેને ખાત્રી થઈ કે આજ ફકીર હ આપણને બેગમ સાહેબની મરજી બરાબર સંપાદન કરી આપશે, મા એના કહેવા પ્રમાણે કરવું. પછી પોતાના બને હાથ રૂમાલવતે બાંધ ઘણો જ ઝુકીને નમ્રતાથી બેગમ સાહેબને કહેવા લાગ્યો. "જી, હજુર આપ ખુદાવિંદનો જે હુકમ હશે તે આ બંદો, કરવાને તૈયાર છે." રેશ નઆરા બેગમ જરા સંતોષ પામી બોલી—"ચાલ ત્યારે, જરા એક તરફ ચાલ એટલે મારે જે કામ કહેવાનું છે, તે કહીશ."

પ્રકરણ ૩૪ મું.

ફેરૂકશાહની કામગીરી.

બેએક કલાકમાં બેગમસાહેબને શું કામ સોંપવાનું હતુ? તથા શી રીતે કરવાનું હતું? તેની સર્વ માહીતી લઇ, ફેરૂકશાહ મહેલમાંથી બહાર આવ્યો. આ વખતે ફેરૂકશાહનો ચહેરો પ્રથમની પેઠે આનન્દમાં જણાતો નહોતો. તોપણ પોતાની માલીકની આજ્ઞા પાળવી જ જોઇએ, એવો

વિચાર એના મનમાં ચાલી રહ્યો હોય, એમ તો ચહેરા ઉપરથી સાફ જણાઇ આવતુ હતું. ઘણું કરીને તે એમજ વિચાર કરતો હતો કે આ કામગીરી બજાવી લાવવાથી બેગમની મરજી બરાબર સમ્પાદન થશે. ધીરે ધીરે ફરૂકશાહ ચિંતાગ્રસ્ત મ્હોંએ સાંઇબાવાના આસન આગળ આવી પહોંચ્યો. સાંઇબાવા તો એની વાટ જ જોઇ રહ્યા હતા, એટલે ફરૂકશાહને દેખતાં વેંત જ પુછવા લાગ્યા–કેમ બેટા! મારા કહેવા પ્રમાણે તને પરચો જણાયો ખરોને? આવો જ સવાલ ફરૂકશાહને એકદમ પુછી જોવો એમ સાંઇબાવાએ પહેલેથી જ ગોઠવી રાખ્યું હતું; અને એજ પ્રમાણે એને જોતાં જ સવાલ પુછયો. ફરૂકશાહને અનુભવ તો થયો હતો જ એટલે તરછોડીને ના કેમ કહેવાય? તેથી બોલ્યો, "જી હા, સાંઇબાવા! પરચો તો જણાયો ખરો, પણ હવે એ કાયમનો ટકી રહે ત્યારે ખરો." આવો જવાબ ફરૂકશાહના મ્હોંમાંથી નીકળતાં જ સાંઇબાવાએ તો પોતાના મંત્ર તંત્રની તેમ જ મંત્રથી ભરેલી વાટીઓની એકદમ સ્તુતિ કરવાની શરૂ કરી દીધી. ફકીર બોલ્યોઃ–" બેટા! તું આટલો બધો ગભરાય છે શા માટે? હુ તને કહુ તે કદી ખોટું પડે નહીં, યકીન રાખ. મારા બોલવાપર બરાબર ભરોંસો રાખ. ચાલ ત્યારે, કહે જોઇએ, તું અહીંથી ગયો ત્યારપછી શું શું થયુ? તારી બેગમ સાહેબે તને શું શું કહ્યું? તે સાચેસાચુ જ મને કહેજે. મને તો એ બધુંએ ખબર છે, પણ આ તો તુ મારા આગળ સત્ય જ બોલે છે કે કેમ? તેની પરીક્ષા સારૂ જ પુછુ છું. જો તારે હંમેશને માટે બેહેતર કરી લેવું હોય તો સાંઇમૌલા આગળ એક અક્ષરે જુઠો કહીશ નહિ, હુ જાણું છુ કે નથી જાણતો તેની તારે જો ખાત્રી કરવી હોય તો તને બરાબર નિશાનીઓ પણ આપું? જો, સાંભળ, કાલે રાત્રે તેં જે કામગીરી બજાવી હતી, તે બદલ તારી બેગમસાહેબે તને સારી રીતે સાબાશી આપી, કેમ ખરૂં કે ખોટું? કાંઈ છુપાવવાની જરૂર નથી, સમજ્યો? સાંઇમૌલા આગળ સત્ય બોલવાથી જ ફાયદો છે."

આ ચમત્કારિક ફકીરનું બોલવું સાંભળતાં જ ફરૂકશાહ તો ઘણો જ આશ્ચર્ય પામ્યો, અને હવે એને પકકી ખાત્રી થઇ કે મસીદમાં બેસી રહી ભીખ માંગનારા ફકીરો જેવો આ નથી જ, એનામાં કાંઇ પણ અલૌકિક શક્તિ અને ચમત્કાર તો છે જ. તે બોલ્યો–હાં, સાંઇબાપજી! પણ બીજી એક ઘણી જ ભયંકર કામગીરી સોંપી છે."

આ સાંભળતાં જ આપણા વેશધારી ફકીર બાવા નયનપાળનું તો કામ જ થઇ ગયું. ઇન્દિરાને રોશનઆરા બેગમે જ દગો કરી, છુપાવી હશે આવી જે એને શંકા હતી તે હવે જતી રહી. હવે એને ખાત્રી થઇ કે એ તો એનું જ કામ છે. ગઇ કાલે રાત્રે જે કામગીરી ફરૂકશાહને

સોંપવામાં આવી હતી, તે ઇન્દિરાને ઉચકી લઇ જવાની જોઇએ. નયનપાળે તો માત્ર અનુમાન બાંધીને જ ફરૂકશાહ સવાલ પુછ્યો હતો, પણ તેને મળેલા જવાબથી તેની પકકી ખાત્રી થઇ. નયનપાળે વિચાર્યું કે આજની કામગીરી તો ઇન્દિરાને ઠાર મારવી જ હોવી જોઇએ.

ફકીરે આપેલી ગોળી લાગુ પડતાં જ ફરૂકશાહ તો જાણે એને આધીન જ બની ગયો. ફરૂકશાહને ખાત્રી થઇ કે આ એક ખરેખરો ચમત્કારિક ફકીર છે, અને " આગળ આપણે જરાએ જુઠું બોલ્યા તો, અંગુઠીઓમાંથે ગુણ ખરેખર જ કાઢી લેશે. એમ ધારીને તે બોલ્યો "સાંઇબાબા આપનાથી હું શું કરવાને છુપાવી રાખું? આપ કહો છો તેવું જ બન્યું. અને આ કામગીરી પણ ગઇ કાલની કામગીરીના જ સબંધમાં છે."

ફકીર કહેવા લાગ્યો—"બેટા, આજની તારી કામગીરી ફત્તેહ થઇ એમ જ જાણ. હું તને એમ કરી આપું કે તેમાં કાંઈ પણ હરકત પડે નહિ. પણ પહેલાં તુ મને બધી બરાબર હકીકત કહે. એક વખત એ તું બરોબર મને કહે કે પછી હું તને એમાં બરાબર પાર પાડી આપું. બેગમની પણ મરજી હંમેશને જ માટે કાયમ તારા ઉપર થઇ રહે તેમ કરી આપું, તે એટલે સુધી કે, હંમેશાં તારા ઉપર ખુશજ રહે અને તું જેમ કહે તેમ જ કરે એવી તારી મુઠીમાં એને આણી આપું, સમજ્યો-ને ? અંગુઠી આંગળીમાં પહેરતાં જ અડધી ઘડીમાં તો આટલો ચમત્કાર જણાયોને ?" સાંઇએ ખુશ થઇ આ સવાલ પુછ્યો, એટલે ફરૂકશાહે કેટલીકવાર સુધી તો હા ના કર્યાં કરી, પણ છેવટે બધી હકીકત કહી દીધી. ફરૂકશાહ બોલ્યો "સાંઇમૌલા, બાદશાહની માંદગીમાં મારી બેગમે કાંઇક બેત કર્યો હતો, અને તે નિષ્ફળ ગયો. ઉદેપુરી બેગમને બાદશા-હની ખોલીમાં ન આવવા દેવાને મારી બેગમે ઘણા જ પ્રયત્ન કર્યા, પણ બેગમ તેમાં ન ફાવતાં ઉદેપુરી તો બાદશાહની ખોલીમાં ગઇ જ. ઉદેપુરીને આ બધો ઘાટ ઘડી આપનાર એક રજપુત લોંડી હતી, કે જેને બાદશાહે ઉદેપુરી તરફ ભેટમાં મોકલી આપી હતી. આ રજપુત લોંડીએ જાતે જઈ બેગમસાહેબની તુર્કી પહેરેગીરીઓને ફોડી, તેની મદદથી ઉદેપુરીને ઠેઠ બાદશાહના પલંગ સુધી લઇ જઇ ઉભી કરી આપી. ત્યારથી જ રોશનઆરા બેગમની આંખ એ રજપુત લોંડી ઉપર કરડી થઇ. એને એમ જ થઇ રહ્યું કે ક્યારે એ લોંડીને પકડું અને ક્યારે એનો પ્રાણ લઉં. આટલું થયા પછી ઉદેપુરીની પણ ખબર લેવી. બાદશાહની એના ઉપર ઇતરાજી કરાવવી, એ બેવફા છે એમ બાદશાહને ઠસાવી દેવું.

અને એના મનમાં શક ઘાલી દેવો. આટલા માટે રોશનઆરા બેગમ એક કાવતરૂં ઉભું કરી, તે પાર પાડવાની તૈયારીમાં હતી. પણ એટલામાં જ આ રજપુત લોંડીએ બધો ખેલ બગાડી નાંખી ઉલટી રોશનઆરા બેગમની ફજેતી કરી. જે માણસ માટે રોશનઆરાએ બાદશાહના મનમાં શક ઉભો કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો, તે જ માણસને બાદશાહે પોતાના દરબારમાં બોલાવી કહ્યું–હું તને મારી સરદારી આપું છું, અને રાજા જયસિંહના સર્વ અધિકાર પણ તને જ આપુ છું, માટે તું સ્વીકાર! પણ એ માણસ સ્વીકારવા ના કહે છે તેથી બાદશાહે તેને હજી નજર કેદમાં રાખેલો છે. આ માણસ પેલી રજપુત લોંડી ઇન્દિરાનો ભાઇ જણાયો. આથી તો રોશનઆરા બેગમને ઇંદિરા ઉપર પગથી માથા સુધી લાગી રહ્યું અને એમ જ થઈ રહ્યું કે ઇન્દિરાને શું ને શું કરી નાંખું. છેવટે બેગમસાહેબે મને બોલાવીને કહ્યું કે તુ ગમે તેમ કરી, ગમે તેટલો પૈસો વેરી, આ કામ તો પાર પાડી આપ. વખત પડે તારો જીવ પણ વહાલો કરીશ નહિ, પણ એ રજપુત લોંડીને અચાનક પકડી લાવ. મેં પણ જાણ્યું કે આ કામગીરી જો આપણે બજાવીશું તો આપણી માલીક આપણા ઉપર ઘણી જ ખુશખુશ થઇ જશે. મેં પણ નાના પ્રકારની યુક્તિઓ રચી, પણ સાંઇબાવા, આ વાત કોઇના આગળ જાય નહીં હો," આવી રીતે વચ્ચે જ જરા ઉદ્દગાર કરતો ફરૂકશાહ બોલ્યો, "જે દિવસથી મહેલમાં આવી તે જ દિવસથી એ રજપુત લોંડીએ તો પોતાની બેગમને જાણે વશજ કરી લીધી હતી. પોતાને તો બેગમ હવે બોલાવતીએ નથી એમ જાણી ઉદેપુરીની બીજી બધી દાસીઓ, એ રજપુત લોંડી ઉપર બહુ જ બળતી હતી, એટલે મારૂં કામ સાધી લેતાં મને તો જરાએ મહેનત પડી ન હતી. એ લોંડીઓને તો પૈસાની લાલચ દેખાડવાની જ ખોટી હતી. એ લોંડીઓએ કબુલ કર્યા પ્રમાણે મને મદદ પણ ઘણી કરી. શું કહું, સાંઇમૌલા? ગઈ કાલે રાત્રે, મધ્ય રાત્રીને વખતે હું ઉદેપુરીના મહેલમાં દાખલ થયો, અને એ રજપૂત દાસીની ખોલીમાં પેસી, એને કાંઇક દવા સુંઘાડી બેશુદ્ધ કરી, મ્હોંએ ડુચો દઈ ઉઠાવી લીધી અને લાવીને બેગમ સાહેબની હજુર રજુ કરી દીધી. આ જોતાં જ બેગમ સાહેબ તો મારાપર બહુ જ ખુશ થઇ ગયાં, અને મને મોટું ઇનામ આપી ત્યાંથી રવાના કરી દીધો. પછી પોતે એકલીએ જ પેલીના શાએ હાલ કર્યાં હશે, તે કોણ જાણે? મને તો લાગ્યું કે એને ત્યાં ને ત્યાં જ મારી નાખી હશે, પણ હજી સુધી તો તેમ બન્યું નથી. હજી તો એ બીચારી જીવે છે. પણ આજ રાત્રે એને ઘાતકીપણે મારી નાંખવાની જ કામગીરી મને સોંપી છે. હવે કોણ જાણે, એ કામગીરી

મારે હાથે શી રીતે થાય છે ? આ જન્મમાં આવાં ખૂન આ હાથે થયાં નથી એમ તો નથી. પણ આજે બેગમ સાહેબે જે રીતે એ લોંડીને મારી નાંખવાનું કહ્યું છે, સાંઈ સાહેબ ! તે રીત તો એવી ભયંકર છે કે, કાંઈ વાત જ કરશો નહિ." આ સાંભળતાં જ નયનપાળનાં રૂંવાટાં ઉભાં થઈ ગયાં. ઈર્ષા અને મત્સરને વશ થઈ, સ્ત્રીઓ કેવાં કેવાં અધમ કૃત્યો કરતાંએ ચુકતી નથી, એ વિચાર તેના મન આગળ ખડો થઈ ગયો. ઈન્દિરા જેવી પવિત્ર અને નિરપરાધી કુમળી બાળાનું ખૂન, અને તે પણ આવી ક્રૂર રીતે, આ વિચારે નયનપાળના મનને ઘણું જ સંતપ્ત કરી નાંખ્યું. નયનપાળને બહુ ત્રાસ ઉપજ્યો, અને રોશનઆરા બેગમ ઉપર ઘણો જ ધિક્કાર આવ્યો, પણ રોશનઆરાના દુષ્ટ સ્વભાવની અપકીર્તિ જગજાહેર જ હતી, એટલે નયનપાળને આથી કાંઇ આશ્ચર્ય લાગ્યું નહિ. વેશધારી ફકીર બાવા તો આ સાંભળી કેટલીકવાર સ્તબ્ધ થઇને જ બેસી રહ્યા, અને પછી ફરૂકશાહને કહેવા લાગ્યા. "યાર, ફરૂકશાહ ! તુ જરા કહે તો ખરો કે, તને કેવી કામગીરી દેખાડી છે ?"

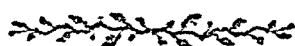
ફરૂકશાહ જરા અનુમાન કરવા લાગ્યો, પછી આમ તેમ જોઇ ધીરે રહીને બોલ્યો, "સાંઈ મૌલા, તમારે એ જાણીને શું કામ છે ? એ સાંભળીને તમને ઘણું ખોટું લાગશે. એના કરતાં તો તમે સાંભળો જ નહિ તો સારૂં. આપ જેવા દયાવતને એ સાંભળીને બહુ જ ખોટું લાગશે, અને મારે તો એ કરવાનું જ છે. મારો છૂટકો નથી; માટે ન પૂછવામાં જ સાર છે. તેમ મારે કહેવું એ પણ ઠીક નથી, એટલામાં જ તમે સમજી રહો." પણ સાંઈ તો શાના સમજે ? એમને તો એજ ખાસ સાંભળવું હતું, એટલે કહેવા માટે ફરૂકશાહને ઘણો જ આગ્રહ કરવા લાગ્યા. છેવટે નાઇલાજ થઇને ફરૂકશાહ બોલ્યો, "સાંઈ મૌલા ! માણસનો જીવ લેવાની આજ સૂધી એવી રીત ચાલી આવી છે કે તેને કોથળામાં ઘાલીને યમુના નદીમાં દુબાડી દેવો. પણ આ રીતમાં એક મોટી ખોડ એ જણાઈ કે થોડે દહાડે તે માણસ ફુલીને પાણીની ઉપર આવે છે; અને તેથી કોણ હશે ? તે જણાઈ જવા ભય રહે છે. પણ આજે તો બેગમના મનમાં એમ આવ્યું કે, એ છોકરીને જીવતી જ ભીતમાં ચણી લેવી, અને આ કામ મારે માથે આવી પડયું છે."

આ સાંભળતાં જ સાંઈજી તો "યા અલ્લા; યા પરવરદીગાર, તોબા, તોબા," એવા ઉદ્દગારો કાઢી બોલ્યા, "આ કેટલું નિર્દયપણું ? પણ બેટા ફરૂકશાહ ! તુ આવું નિર્દય કામ કરીશ ખરો કે ?"

"ન કરું તો કહું કોને ?" એમ નિરાશ થઇને ફરૂકશાહ બોલ્યો.

થોડોક વિચાર કરીને સાંઈજી બોલ્યા, "બરાબર, તારે તો કરવું જ જોઈએ."

આટલુ બોલી સાંઈજી તો સ્વસ્થ થઈને બેઠા. હવે ઈન્દિરાને આ સંકટમાંથી શી રીતે ઉગારવી? તેનો જ વિચાર એમના મનમાં ચાલવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૩૫ મું.

:o:

વૈકુંઠ યોગી અને રાજસિંહ.

શામળ પંડિત તરફથી મળેલો રૂપમતીનો પત્ર જ્યારથી વાંચવામાં આવ્યો, ત્યારથીજ રાજસિંહના ચિત્તમાં ઉદ્વેગ થઈ રહ્યો હતો. ઔરંગજેબ બાદશાહ એ કાંઈ નાનો સુનો શત્રુ નહોતો. અને હવે તો પ્રત્યક્ષ એની સામેજ વેર બાંધવાનું આવ્યુ હતું. આજ સૂધી રજપૂત રાજા રાજસિંહ અને મુગલ બાદશાહ આલમગીર વચ્ચે કાંઈ પ્રેમ ઉભરાઈ જતો હતો એવુ તો નહોતુજ, તેમ કાંઈ સામ સામેજ વેર બંધાયું હોય એવું પણ નહોતું. આણી તરફ ઔરંગજેબ પણ સમજી જ રહ્યો હતો કે રાયસિંહની સાથે આપણા મુગલાઈ ઢોલ અને દંભથી વર્ત્તવામાં કાંઈ લાભ કાઢવાના નથી. તે જાણતો હતો કે હજી પણ ઉદેપુરના ઘરાણા પ્રત્યે દરેક રાજપૂતને પૂજ્યભાવ છે, અને તેથી એ ઘરાણા સાથે જો લડવાનો પ્રસગ આવ્યો તો આખા રજપૂતાનામાં દાવાનળજ પ્રકટી રહેશે, તેમ પોતાની હાલમાં એવી સ્થિતિ નહોતી કે ચારે તરફ આવી રીતે સળગી ઉઠતા દાવાનળને બાળી શકે? માટે પોતે પણ પોતાના ભારમાં ને ભારમાંજ રહીને કામ કરતો. દિલ્લી દરબારમાં ગમે એટલું રાજસિંહના સંબંધમાં બોલાતું, પણ તેથી ઉશ્કેરાઈને એના ઉપર ચઢી જવું, એવું તો એના મનમાં કદીએ આવતું નહોતું. બાદશાહની એવી ધારણા હતી કે, રાજસિંહ પ્રતિ પોતાને ગમે તેટલુ વેર હોય તો પણ હાલમાં તે દબાવી રાખવું, અને વખત આવે એની ઉપર એકાએક કટક ચટાવી લઈ જઈ તેનો બદલો તેવે પ્રસગે લેવો.

મહારાણા રાજસિંહને પણ બાદશાહ તરફ ઓછો તિરસ્કાર હતો એમ નહોતું. તોપણ ઉદ્ધતપણે બાદશાહના સામા દંડ ઠોકી તૈયાર થઈ જવું એવો એનોએ હેતુ નહોતો. તે જાણતો હતો કે બાદશાહ સામે આપણે એકલા કેટલીવાર ટકી શકવાના હતા? એટલે એ પણ ખેતસરજ ચાલ્યા કરતો હતો. તેને ખબરજ હતી કે હાલના રાજપૂતોમાં

ઐક્ય નથી. બાદશાહની મરજી સંપાદન કરવા, ગમે તે વખતે ગમે તે રાજપૂત, ગમે તેવું હલકું અને નીચ કામ કરતાં પણ ચૂકશે નહીજ. આથી પોતે પોતાના માનમાં રહી બાદશાહને નિ:સ્પૃહતા જ દેખાડવામાં શાણપણ વાપરતો હતો. માત્ર રાજ્ય લોભ માટે અથવા જીવન લોભ માટેજ પોતાનું ડોકું મુગલશાહ આગળ નમાવી, આજ સુધી અલિપ્ત રહેલા એવા આપણા સૂર્યકુળના નામને મરણાંતે પણ કલંક લાગવા દેવું નહિ; તેમજ મહાવીર રાણા પ્રતાપ અને ભીમસિંહ જેવાનાં પ્રાતઃકાળ સ્મરણીય નામ પોતાના તેમજ લોકોના સ્મરણ સ્થાનમાં કોતરાઇ રહેલાં છે, તેની વિશુદ્ધિને તો પોતાના શરીરમાં પ્રાણ હોય ત્યાંસૂધી મલિનતાનો સ્પર્શ પણ થવા દેવો નહિ, એવો રાજસિંહનો દૃઢ નિશ્ચય હતો. વખત પડે રાજ્ય અથવા પ્રાણ સામું પણ ન જોતાં રણસંગ્રામમાં કુદી પડવું, અને જે સ્ત્રીઓ માટે મુસલમાનો આટલો લોભ કરે છે તેજ સ્ત્રીઓ અને બાળકીઓને પ્રથમથી પોતાને હાથે કાપી નાંખી, પછી પોતે પણ પરલોકગમન કરવું. આટલું બધું શાને માટે કરવું? માત્ર ઉદેપુરના પ્રાચીન કાળથી ચાલતા આવેલા કુલના માન રક્ષણાર્થે. આટલું બધું કરતાં પણ ઉદેપુરના વંશવૃક્ષની એક કળીને પણ મુસલમાનો હાથ અડકાડી ન શકે, એટલે પોતે કૃતાર્થ થયો, એમજ રાજસિંહનું માનવું હતું. પોતાના નિશ્ચયને અનુસરતા રાજસિંહે જ્યારથી રૂપમતિના પત્રમાં ખેદયુક્ત મર્મભેદી ઉદ્દ્ગારો વાંચ્યા ત્યારથીજ એને પાનો ચઢી રહ્યો હતો. પત્ર વાંચતાંજ દસ દિવસમાં રૂપમતીને છોડવી લાવવાની પ્રતિજ્ઞા શામળ પંડિત સમક્ષ કરી ચુક્યો હતો. મૃત્યુજ માત્ર એક રાજપૂતોની પ્રતિજ્ઞાને આડે આવી શકવા સમર્થ હતુ અર્થાત્ ખરા ક્ષત્રી વીરે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા કદીજ વ્યર્થ થતી નહોતી. પણ આજ એવી ખરી પ્રતિજ્ઞાનુ પાલન કરવામાં પણ કેટલાંએ વિઘ્નો આવવાં સંભાવિત જણાવા લાગ્યાં. એથી રજપૂતાનાના સર્વ રાજપુતો તરફ પોતે પોતાના નામનો પત્ર લખી મોકલ્યા, જેમાં નીચે પ્રમાણેની મતલબ સમાવી હતી.

"આર્યવર્તની લાડીલી ભૂમિમાં જે આજે આ રજપૂતાના ગણાય છે તેમાં વસતા સૂર્ય કે સોમવંશીય રાજમંડળના સર્વ વીર પુરૂષોને ઉદેપુર નિવાસી શિસોદીયા કુલમાં ઉદ્દ્ભવ પામેલો તેમનો સેવક રાણો રાજસિંહ, અતિ પ્રેમપૂર્વક વિજ્ઞપ્તિ કરે છે કે-

નરવીરો! આપણા આર્યાવર્તને હમણાં ભયંકર મહા બ્યાધે ઘેર્યું હોય એમ લાગે છે, અને તેથી દિવસો દિવસ રણ સગ્રામાનળ નજીકમાં આવતો હોય એવાં ચિહ્ન જણાવા લાગ્યાં છે. એ વાતનો યથાયોગ્ય વિચાર કરી, આપણ સર્વ બાંધવોએ એકત્ર થઇ, કાંઇ પણ નિરાકરણ ઉપર

આવવું, એ પ્રસ્તુત પ્રસંગને આવશ્યક છે, એમ મારી અનુમતિને લાગે છે. આલમગીર બાદશાહે હવે વીતાડવામાં કંઇ કસર રાખી નથી. આપણા પરમ પવિત્ર દેવાલયોને ભ્રષ્ટ કરી, ત્યાં મસીદો બાંધવા માંડી છે. પ્રતાપી અકબર બાદશાહે ગૌવધનો પ્રતિબંધ કર્યો હતો, તે એણે કાઢી નાંખ્યો છે. એને આમ કરવું યોગ્ય નથી એવું એને વિનવવા છતાં તે તરફ દુર્લક્ષ કરે છે. જે રજપૂત રાજાઓ, એને આધીન થઇ, એની સાથે નમ્રપણે વર્ત્યા, તેમની સાથે તથા તેમની પાછળ તેમનાં બૈરાં છોકરાંની સાથે પણ આ કૃતઘ્ન બાદશાહ કેવો બેપરવાથી અને કેવો બેઇમાનીપણે વર્ત્યો છે, તેનો દાખલો કાંઇ બહુ દૂર શોધવા જવું પડે એમ છેજ નહિ. મહારાણા જસવંતસિંહજી તેમજ તેમના વડીલ પુત્રના મૃત્યુનું કારણ કોણ છે? તેમની પાછળ આપણા સર્વ રાજપૂતોના અભિમાનના સ્થાનરૂપ તિર્થરૂપીણી માતુશ્રી ચન્દ્રાવતી મહારાણીની આટલી બધી દુર્દશાનું કારણ પણ કોણ? જન્મ આપ્યા બાદ એ ચાર દિવસમાં જ પોતાનાં પ્રસુતિ ગૃહનો ત્યાગ કરાવનાર કોણ? આ બધા સવાલોના જવાબ મારે અત્રે આપવાની જરૂર છે શું? રાણા વિજયસિંહનું સ્વસ્થાન નાનું જ છે, પણ તે આજે વયમાં, અનુભવમાં, પ્રતાપમાં, ક્ષાત્ર તેજમાં, તેમ જ અન્ય સર્વ બાબતોમાં આપણને તો પિતામહ ભિષ્માચાર્ય સમાન જ છે. પરન્તુ તેના ઉપર આજે કેવો પ્રસગ આવી પડયો છે! તેનો જરા વિચાર કરો. રાયથી તે રંક સુધીના તમામ હિંદુઓ પાસેથી, એટલું જ નહિ પણ સાધુસંતો પાસેથી પણ, જઝિયા જે એક કેવળ અન્યાયનો ભરેલો જ કર છે, તે એણે પાછો લેવો શરૂ કર્યો છે. આથી એને તો કાંઇ જ લાભ ન થતાં માત્ર ચારે દિશામાં એને માટે અસંતોષ જ ફેલાયલો છે. આ સર્વ બાબતો જ્યારે મેં એને સ્પષ્ટ રીતે લખી જણાવી ત્યારે તે પત્રને ફેંકી દઇ, બાદશાહે ઉદેપુર ઉપર તેમ જ મારા ઉપર પણ વેર લેવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, એવી વાત મારે કાને આવી ચૂકી છે. પણ એ પત્ર ગુરૂ મહારાજની આજ્ઞાનુસારજ લખેલો હોવાથી મને તેનું કાંઇ જ લાગ્યું નથી. અને તેનું ફળ ભોગવવા હું તો જાતે તૈયાર જ હતો. પણ મહારાણા વિજયસિંહ ઉપર આજે એણે જે પ્રસગ આણી મુકયો છે તેથી જ મારે આપ સર્વને આ પત્ર લખવાની જરૂર પડી છે. વિજયસિંહ મહારાજની કન્યા, એ તેમની કન્યા નથી, પણ આપણ સર્વ ક્ષાત્ર બાંધવોની લજ્જા છે કે જેને આજે એ નરાધમ લુટી લઇ જવા બેઠો છે. આ કન્યાને એ આપણા દેખતાં જ લઇ જાય, એટલે ક્ષત્રિયોમાં પોતાની વહુ બેટી સાચવવા જેટલી પણ હવે સત્તા રહી નથી એમ આખા જગતમાં ઠરી ચુકવાનું જ. આ લાજ બાદશાહ લઇ ગયો, એટલે આપણી સ્ત્રીઓનું સૌભાગ્ય તેમ જ

આપણું વીર્ય એની સાથે જ નષ્ટ થયું એમ આપણે જ આપણી કૃતિ ઉપરથી દેખાડી આપવા જેવું થાય છે. ભલે આપણી રાજ્યલક્ષ્મી જાઓ, ભલે આપણી લજ્જા લુટાઈ જાઓ, આપણે હતવીર્ય થઇ ગયા છીએ એમ ભલે આખું જગત કહો, પણ બાદશાહની જોડે લડવું નથી, અને આપણે તો આપણો જીવ અને આપણું સ્વસ્થાન સંભાળીને જ બેસી રહીએ, એટલે બસ છે, એવો જ જેનો વિચાર હોય, તેણે આ મારો પત્ર વાંચવાનો શ્રમ પણ ન લેતાં તેના ટુકડે ટુકડા કરી નાંખવા. પણ જેને મારા લખવાનો હેતુ માન્ય હોય, જેને એમ લાગતું હોય કે બાદશાહે તો હવે આપણને દબાવતે દબાવતે છેક જ મર્યાદા મૂકી દીધી છે, તેઓએ એને એક વખત બરાબર સમજણ પાડી આપવી જોઇએ કે રાજપૂત વીરો કંઇ હાથમાં બંગડી પેહેરી, ઘુમટો તાણી, ઘરને ખુણે લાજ કાઢી બેઠેલા નથી. એમ જ જેની મરજી હોય, તેને તો પછી વખત પડે આપાર કે પેલી પાર છે જ, એમ સમજી પોતાના પૂર્વજોની રીતિને અનુસરી, પોતાને જ હાથે પોતાની બ્હેન બાળાઓનાં મસ્તકો પ્રથમથી જ ઉડાવી, મંત્રાગ્નિનો દાહ મૂકી, પછીથી પોતે પણ ધારા તીર્થયાત્રાની તૈયારી કરવી. આવા જ નરવીરોને માટે મારો આ પત્ર છે. સર્વ રાજ-માંડલિકોને આવો પત્ર લખવાનો મારો અધિકાર નથી. પણ હમણા બાદશાહ તરફથી આખાં રાજસ્થાનને થતાં અપમાને, તેમ જ પ્રસ્તુત પ્રસગમાં આવી પડેલા અવસાને આ પત્ર લખવાની મને પ્રેરણા કરી છે અને તે જ પ્રેરણાનું ફળ તે મારો પત્ર છે, એમ સમજશો. મહાવીર વિજયસિંહે તો મારી સહાય માગી નથી, પણ આવે પ્રસગે તેને સહાય થવા રાજપૂતો હજી મુવા પડયા નથી, પોતાની વહુ બેટીને ભ્રષ્ટ થતી જોઇ રહે એવા દૈન્યને હજી રજપૂતો પામ્યા નથી, એવું બાદશાહ આલમગીરને તથા આખી દુનિયાને દેખાડી આપવા માટે જ આજ હું આગળ પડયો છું. જેને મારા જેવી લાગણી થતી હોય તેણે જ મારા પત્રને માન આપવાનું છે. તેવી લાગણી ન થાય એવો કોણ હશે? રજપૂતાનાના અન્નથી બંધાયલા પિંડવાળો રજપૂતાનાનો દરેક માણસ આવી લાગણી ધરાવતો જ હોય, એ સુપ્રસિદ્ધ છે. તેવા જ વીર પુરૂષોએ મને સહાય્ય કરવી. હું તો સમરાંગણમાં પડીશ અથવા તો આલમગીરના સૈન્યને દાંતે તરણાં લેવરાવી, તેમની કાનપટ્ટી ઝાલી આવેલા રસ્તે જ પાછો કાઢીશ એવી પ્રતિજ્ઞા લઇને બેઠો છું. એ પ્રતિજ્ઞા સફળ થવામાં સર્વની સહાય્ય આવશ્યક છે, માટે સર્વેએ સહાય્ય આપવી, અને સર્વ બાંધવોએ પૂર્વકાળ પ્રમાણે એક વખત તો ક્ષાત્ર તેજને એકત્ર કરવું એ જ વિજ્ઞપ્તિ છે. સુજ્ઞને આધિક શું?"

આ પ્રમાણેના કાગળ લખી આખા રજપૂતાનાના સર્વ નાના મોટા રાજા રજવાડામાં સાંઢણી સ્વારો સાથે મોકલી દેવાનો વિચાર કર્યો. રાજસિંહનો એક મોટો નિયમ એ હતો કે પોતાના સદ્‌ગુરૂ વૈકુંઠ યોગીની આજ્ઞા શિવાય કાંઇ જ કરવું નહી. ગુરૂ મહારાજની આજ્ઞા લઇ, તેમની પાસેથી પોતાના કામનો શું પરિણામ આવશે તેનું યથાર્થ જ્ઞાન મેળવીને પછીથી જ ગમે તે પગલું ભરવું હોય તે તે ભરતો. આથી પત્રો મોકલી દેતાં પહેલાં ગુરૂ મહારાજની આજ્ઞા લેવા વિચાર કર્યો. પ્રસગ એવો બારીક અને ચમત્કારીક આવી રહ્યો હતો કે જે જે ક્ષણ જાય છે તે તે લાખો રૂપીઆની જ છે એમ તેને થયા કરતું. આ કામમાં સ્વામી મહારાજનો મત પ્રતિકૂલ થનાર જ નથી એવી ખાત્રીથી ઘડીક એમ પણ થઇ આવ્યું કે આજ્ઞા લીધા વગર પત્રો તો રવાના કરી દેવા. મનોમન સાક્ષી જ છે એમ ધારી રાજસિંહે પત્રો તો સાંઢણી સ્વાર સાથે તાબડતોબ રવાના કરી જ દીધા. સૈન્યને સજ્જ કરવા સેનાપતિને આજ્ઞા આપી, પોતે થોડા જ ખાસા સરદારોને સાથે લઇ, આબુના પહાડ ઉપર વૈકુંઠ યોગિના આશ્રમ તરફ આજ્ઞા અને આશિષ લેવાને નિકળી પડયો.

સામળ પંડિતને પોતાના પરોણા દાખલ ઉદેપુરમાં જ સારી રીતે ખાવા પીવાની વ્યવસ્થા કરી આપીને રાખ્યા હતા. સામળ પંડિત કેવા સ્વસ્થ થઇને બેઠા હતા તથા તેમણે રાણાજીને શું શું મદદ કરી! એ બધુ વાચનારને આગળ જણાવીશું, પણ હમણાં તો એમને દુધ મલીદા ખાતા, ઉદેપુરમાં જ નિશ્ચિંત બેસાડી મહાત્મા શ્રીવૈકુંઠ યોગીરાજનાં દર્શન કરવા, આપણે વાંચનારને રાણાજીની સાથે જ લઇ જઇશું.

વૈકુંઠ યોગીનાં દર્શન કરવા જતાં, રાજસિંહ કદી પોતાના રાજ્યના આડંબરથી જતો નહોતો. માત્ર પાંચ સાત ખાસાં માણસોને લઇ, તેમને પણ આશ્રમની મર્યાદા ઉપર જ રાખી, પોતે એકલો જ દર્શન માટે જતો હતો. વૈકુંઠ યોગી, આ વખતમાં એક મોટા વૃદ્ધ મહાત્મા, અને રાજપુતોના તો પ્રેરક ચૈતન્ય જ મનાતા હતા. એમના ત્રિકાળ દર્શીપણા માટે તથા તપોબળ માટે, તેમની કીર્તિ સૂર્યસમાન, ચારે તરફ રાજપુતાનામાં પ્રકાશી રહી હતી, અને તેથી ઘણા ખરા તમામ મોટા માણસો તેમનાં દર્શને આવતા હતા પણ હમેશાં જ એમનાં દર્શન થતાં હતાં, એવું કાંઈ બનતુ ન હોતું. રાણા રાયસિંહ અને રાણા વિજયસિંહની તો એમના ઉપર એટલી બધી નિષ્ટા હતી કે, કદાપી યોગીરાજ તે બન્નેને અન્ન પાણી પણ ત્યાગ કરવાની આજ્ઞા કરે તો તેઓ એક ક્ષણ પણ વિચાર ન કરતાં આજ્ઞાને આધીન જ થતા હતા. રાયસિંહ આ વખતે બનતી ત્વરાએ આબુના તે શિખર પાસે આવી પહોંચ્યો. યોગીરાજના

તપોરણ્યની મર્યાદા શરૂ થતાં જ પોતાની સાથેનાં માણસોને ત્યાં જ બેસાડી, પોતે આશ્રમના ઉપવનમાં ચાલવા લાગ્યો. પોતે આવ્યો તે વખતે યોગીરાજ ક્યાં હશે? તે જાણે પોતે જાણતો જ હોય એમ ચોક્કસ દિશામાં જ રાજસિંહ જવા લાગ્યો—યોગીરાજ નદી તટપર સ્નાનાદિ નિત્ય કર્મ પરવારી, કૌપિન ધારણ કરી, પાદુકા પગમાં ઘાલી, પોતાની પર્ણકુટિ તરફ કે બીજે કોઇ ઠેકાણે જવાની તૈયારીમાં હોય એમ જણાયા. એમના મનમાં કાંઈ પણ વિચાર ચાલતો હોવો જોઇએ. વખતે પોતાના નિત્ય કર્મમાં કરેલા ધ્યાનથી પ્રસ્તુત પ્રસગનું જ્ઞાન થતાં તે ઉપર જ વિચાર કરતા હોય એમ લાગતું હતું અને એ વિચાર કાંઈ પણ સમાધાનકારક હોય એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવ્યું. કારણ તેમના તપસ્તેજમય મુખપર તો કાંઈજ જણાતુ નહતું, પણ તપોબળથી દેદિપ્યમાન થઈ રહેલાં તેમનાં નેત્રોમાં જ જરા સ્મિતનો ભાસ થતો હતો. નદિ તટ ઉપરથી ઉઠી પાછા વળી પોતાની પવન પાવડી હાથમાં લે છે એટલામાં ધિમેથી આવી વિનમ્રભાવથી નીચું મસ્તક કરી ઉભેલા રાજસિહને તેમણે દીઠા યોગીરાજ પોતાના બે હાથ ઊંચા કરી, રાજસિહને આશિર્વાદ આપી બોલ્યા. “વત્સ, રાજસિહ, પોતાના કુળને અને રાજસ્થાનના રાજપુત્રને શોભે તેવું જ તે કર્યું છે. તારા પત્રોની અવમાનના ન થતાં તને આ વખતે અત્યોત્તમ કાર્ય સિદ્ધિ મળશે જ. રૂપમતિ સરખું રત્ન તારા કંઠમાં જ શોભશે. માટે એને મુગલોના ગ્રાસમાંથી છોડાવ અને લઇ આવ. એ રત્નની કિમ્મત તને હજી થોડા દિવસ પછી જણાશે. ખરી રાજપુત્રી અને વીરતનયા રૂપમતિ તને મનથી વરી ચુકી છે, અને પત્રિકા મોકલી પોતાનું તેમ જ પોતાના રાજસ્થાનનું રક્ષણ કરવાની તને એક અમૂલ્ય તક એણે શોધી આપી છે. આમાં તને સિદ્ધિ મળવાથી રાજપુત્ર અજીતસિહને વનવાસ મટી જશે. અને એક વખત એને એની માની પાસે લાવીને મુક્યો એટલે આલમગીરની છાતી ચાલવાની નથી. રાજપુત્ર સારો વધતો જાય છે. જંગલમાં પણ એનું થઇ શકે તેટલું લાલનપાલન થયા કરે છે. ગમે તેમ કરીએ, પણ મા તે માજ છે, અને અમે તો અરણ્યવાસી પશુ જ કહેવાઇએ. ચાલ મારી જોડે પેલી પર્ણકુટિમાં, અને એને એક વખત જો. અને એની માને ખબર કર કે બિચારીને શાંતી થાય. રાયસિહ, આ રાજપુત્ર કોઇ અલૌકિકજ થવાનો છે, એ ખરેખર, પોતાના કુળનુ નામ તારશે, પણ એને તેવા પ્રસંગ મળવા દુર્લભ છે.”

રાજસિહ આ બધું મુંગે મ્હોંએ સાંભળ્યાજ કરતો હતો. આપણે શું શું કર્યું છે? અને રૂપમતિએ પત્ર મોકલ્યો તેમાં શું શું જણાવ્યું છે? એ

આખું યોગીરાજ પ્રથમથી જ જાણે છે એ જોઇને એને કાંઇ આશ્ચર્ય થયું નહિ. રાજસિંહ તેમજ અન્ય રજપુત રાજાઓની ક્યારનીએ ખાત્રી થઇ ચુકી હતી કે યોગીરાજને સર્વ વાત અંતરદૃષ્ટિથી જણાઇ આવે છે! પછી રાજા બોલ્યો. “મહાતપોધન આપની દિક્ષા લીધા શિવાય, અને આપની આજ્ઞા મેળવ્યા શિવાય જ મેં આ બધા પત્રો મોકલી દીધા છે તેની મને ક્ષમા થવી જોઇએ. આપ પ્રેરકે જ તેવી પ્રેરણા કરી હશે અને તેથી મને એમ કરવાનું સુઝયું. આપ પ્રેરક વગર હું શું કરી શકું એવો છું? મેં જે કર્યું છે તેથી આપ પ્રસન્ન થયા છો અને તેથી મારૂંએ મન સમાધાન પામ્યુ છે, એ કહેવાની હવે જરૂર રહીજ નથી. પણ, મહારાજ, આપના અનુગ્રહ શિવાય, આપની આશિષ વગર, આવું મહાભારત કાર્ય કેમ સિદ્ધ થઇ શકશે? માટે આપની આશિષ્ માટે અને અનુગ્રહ થાય એવી જ આશાથી હું આવ્યો છું. દર્શન થયાં એટલે હું તો કૃતાર્થ થયો, હવે આપની જરા ચરણ સેવા કરી આજ્ઞા લઇશ. રાજ્યપુત્ર આપની પાસે રહ્યો, પછી બીજું શુ જોઇએ? માતુશ્રી પાસે રહેવાથી આપના કરતાં તેની અધિક શુશ્રૂષા થશે એમ કોને લાગે? દશરથ પુત્ર રામચંદ્ર મહા-સમર્થ શ્રી વિશ્વામિત્ર પાસે રહીનેજ રાવણનો પરાજય કરનારા થયા, એ શું બધા ભુલી ગયા છે? મહા મુનિ! આપના આશિર્વાદથી જો આપના આ સેવકને—“રાજસિંહ જરા અચકાયો—એનાથી આગલ બોલાયું નહિ.

યોગીરાજ એનો અર્થ સમજી જઇ સ્મિત કરી બોલ્યા—“શું, શું, સેવકને શું! બોલ રાજસિંહ, કેમ અચકાયો?

રાયસિંહ કિંચિત્ લજ્જાથી નીચું જોઇ બોલ્યો “કાંઇ નહિ, મહારાજ, સ્હેજ કહેતો હતો કે આ પ્રસગે આપના આશિર્વાદથી જો સિદ્ધિ મળી તો?”

યોગીરાજ મોટેથી હસીને બોલ્યા—“રાજસિંહ! બેટા, વિષય શા માટે ફેરવી નાખે છે? તારૂં કહેવું શું છે? તે હું સમજ્યો છું. પણ આગળ શું થશે? તેની ચિંતા તમે સંસારીઓએ કરવી જ નહિ. પરમાત્માની ઇચ્છા હશે તો તને યોગ્ય પુત્ર થશે. તુ તો તારા પ્રસ્તુત કાર્યપર લક્ષ રાખી, જે કરવાનું છે તે કર્યો જા. હવે તું અજીતસિંહને જોવાને આવતો હો તો મારી સાથે ચાલ, એમ બોલી, યોગીરાજ આગળ ચાલ્યા, એટલે રાજસિંહ તેમની પછવાડે ચાલવા લાગ્યો.

જે ઋતુમાં અને જેમની સાથે આપણે આ પર્વત ઉપર આવ્યા છીએ, તે ઋતુ તેમનાથી જ પર્વત તથા ઉપવનને અપૂર્વ શોભા આપી રહી હતી. માણસના મનમાં ગમે તેવો ઉદ્વેગ હોય, પણ આ ઉપવનની શોભા જોતાં તેના સર્વ ઉદ્વેગ જતા જ રહેવાના. આવું તે વખતની વન-શ્રીનું સ્વરૂપ ખરેખર મનોહર જ હતું. સર્વ સ્થળે આહ્લાદમય વનશ્રીના

પ્રભાવથી કીટાદિથી તે મોટાં પ્રાણીને સુદ્ધાં, દુઃખ તો કેટલાએ યુગથી ભાસતું જ નહી હતુ જ્યાં ત્યાં ઉલ્લાસના જ કલ્લોલ, થતા હતા અને દરેક વનવૃક્ષ સુંદર રગનાં પર્ણવસ્ત્રથી શૃગારેલાં જ હતાં. આવા ઉપવનમાં રાજસિંહના મનને ઉલ્લાસ લાગે તેમાં નવાઇ શું? મુનિની પાછળ ચાલતાં એમ જ દેખાતુ હતું કે, આ કોઈ ક્ષત્રીયવીર મુનિનાં તપોવિઘ્નને દૂર કરવા જ આવ્યો હોયની? અને તે કાર્ય કરવા માટે જાણે ઋષિ પોતાનો પ્રસાદ આપવા સારૂ, પોતાના આશ્રમમાં લઇ જતા હોય, એમ જ મુનિમહારાજ પાછળ ચાલતો આપણો રાજસિંહ દેખાતો હતો. રસ્તામાં રાજસિંહ અને યોગીરાજ એક પર્ણ કુટિ પાસેથી જતા હતા, એટલામાં પર્ણકુટિમાંથી અત્યત શ્યામવર્ણની એક ભિલ્લડી, પોતાના બે હાથમાં લીધેલાં બાળકને રમાડવા ગીત ગાતી ગાતી બહાર આવી. વૈકુંઠયોગીની પાછળ આવતા રાજસિંહને જોતાં જ તે જરા અટકી, પણ નાગરિક સ્ત્રિયોની નિરર્થક લજ્જાને જાણનારી હોવાથી, પેલી ભિલ્લડી, પોતાનું ગીત બંધ રાખી, ત્યાં જ જરા અટકી જઇ, તેના મ્હો સામુ જોઇ રહી.

વૈકુંઠયોગી રાજસિંહ પ્રતિ બોલ્યો—આ વારૂણિ, આણે જ આજસૂધી અજીતસિંહનું લાલનપાલન કર્યું છે. જો, જો, પેલો લુચ્ચો છોકરો, કોઇ નવીન માણસ તરીકે તને અહિં આવેલો જોઇને, તારા સામુ જુવે છે તે જો! તારા સરખા માણસ એણે આજે જ જોયો છે.

પ્રકરણ ૩૯ મું.

યોગીરાજનો ઉપદેશ.

બાળક સામુ જોઇ રાજસિંહે એક નિઃશ્વાસ મુકયો. યોગ્યકાળે અને યોગ્યસ્થાને જન્મ થવાથી, અનેક શુશ્રૂષા અને લાલનપાલનને પામનાર આ બાળક આજે પોતાની માતાથી વિખુટો થઇ, આવા અરણ્ય વાસનું સેવન કરે છે, પુત્ર દર્શનની ઉત્કટ ઇચ્છા રાખનાર માતાને, પ્રસગવશાત, ભિલ્લણીઓનો વેશ લઇ આવવું પડે છે, તેવા સકોમળ બાળને જોઇ રાજસિંહ નિઃશ્વાસ મૂકે એમાં નવાઈ પણ શું? અમુક ઠેકાણે જસવંતસિંહનો પુત્ર છે, એમ જો ઔરંગજેબને ખબર પડી તો, તે આકાશ ને પાતાળ એકઠાં કરી એને શોધી કાઢ્યા સિવાય જપે જ નહિ, એમ રાણી ચન્દ્રાવતીની ખાત્રી હતી, અને તેથી જ તે આબુના પહાડપર પુત્રને મળવા બહુ કરી જતી નૂહોતી. વખતે રાણી તે તરફ જવા નીકળી અને એનું પગલુ પકડીને, ઔરંગજેબનો કોઇ છૂપો જાસુસ પણ એની પછાડે ગયો, તો પરિણામ શો આવે?ઔરંગજેબને હજી

-ખાત્રી નહોતી કે, અજિતસિંહ જીવતો છે; તેમ જો જીવતો છે એવી યત્કિંચિત્ શંકા પણ એને થઇ હોય, તોપણ એને અમુક ઠેકાણે રાખવામાં આવ્યો છે, એની તો તેને બીલકુલ જ ખબર નહોતી. બાદશાહ તો એમ જ જાણતો હતો કે, ચન્દ્રાવતીની હયાતી લગણ જોધપૂરનું રાજ્ય રહ્યું તોપણ કાંઇ હરકત નથી. પોતાનો જીજિયા તથા ખંડણી જ્યાંસૂધી એ રાજ્યમાંથી બીન હરકતે મળી જાય છે, ત્યાંસૂધી એ નિર્ભય જ હતો. બાદશાહને ખાત્રી હતી કે, રાણીની પછવાડે તો રાજ્ય આપણું જ છે, છોકરો મરી ગયો હશે તો તો હરકત જ નથી, અને જીવતો હશે તોપણ રાજ્ય માંગવા તો આપણી પાસે આવનાર છેને! રાણીજીના મરણ પછી જોધપૂરને બાદશાહીમાં ભેળવી દઇ, તેના ઉપર એક પોતાનો જ સૂબો નીમી દેવો, એવો ઔરંગજેબનો હેતુ હતો. આખું રાજસ્થાન કબજે કરી, ઉદેપૂરના રાણાને પણ તાબે કરી, આખા રજપૂતાના ઉપર પોતાના એકાદ છોકરાને જ સુબો નીમી દેવો, એવી તો એની ઘણાએ દિવસથી ઉમેદ હતી, પણ આ મહત્વાકાંક્ષા પાર પડવામાં વિઘ્નરૂપ માત્ર. એક ઉદેપૂરનો શિસોદીયો રાણો રાજસિંહ જ થઇ પડયો હતો. બાદશાહનું એના આગળ કાંઇ જ ટટ્ટુ ચાલતું નહોતું. પણ આ બધી વાત અહિં જ ન જણાવતાં હમણાં તો આપણો પ્રસ્તુત વિષય જ ચલાવીએ.

રાણી ચન્દ્રાવતી અજીતસિંહને જોવા સારૂ નહોતી આવતી તેનાં બે કારણ હતા—એક તો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે બાદશાહના છુપા જાસુસથી પકડાઇ જવાનો ભય હતો, તથા બીજું એ કે વૈકુંઠયોગીરાજ ઉપર તેનો સપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો, અને તેથી તેમના રક્ષણમાં આવી પડેલા બાળકનુ કદી પણ અકલ્યાણ તો થાય જ નહિ, એવી તેને પૂર્ણ શ્રદ્ધા પણ હતી આટલું છતાં પણ મા તે મા જ! માતૃ હૃદયના પ્રેમનો ઉછાળો રાણીને સ્વસ્થ થઇ બેસવા દેતો નહોતો. જન્મ આપતાં જ પોતાના એકના એક આશા તંતુને પોતાની પાસેથી દૂર ખસેડી મુકવાનો પ્રસગ આવ્યો હતો, તેને પોતાની નજરે જોવાની જન્માદાત્રી માતાને કેમ ઉત્કંઠા ન થાય? આથી મહિને બે મહિને, ભિલ્લણનો વેશ લઇ, ઘણી જ ગુપ્તરીતે રાણી ચન્દ્રાવતી, પોતાના પુત્રનુ મ્હોં જોઇ, તેને, પોતાનાં નયનાશ્રુથી નવરાવવા, વૈકુંઠયોગીના આશ્રમમાં જતી હતી ખરી અને કર્મ સંયોગે આજે પણ રાણી ત્યાં આવી ચઢી હતી વૈકુંઠયોગી તથા રાજસિંહ વચ્ચે અજીતસિંહના જ સંબંધમાં વાત ચાલી રહી હતી, તેવામાં જ એક હૃષ્ટપુષ્ટ ભિલ્લે આવી, ઋષિરાજને દંડવત્ કરી સામા ઉભા રહી બન્નેને હાથ જોડી વિનંતિ કરી કે—"ગુરૂમહારાજ! રાણીજી અજીતસિંહ બાપુનાં દર્શન કરવા આવ્યાં છે, શી આજ્ઞા છે?"

આ સાંભળતાં જ મુનિવર સ્મિત કરી બોલ્યા–" રાઘા, અજીતસિંહને અંદર લઇ જા, એની માતા આવી છે. વત્સ રાજસિંહ ! મારે તને કાંઇક વાત કરવાની છે, ચાલ જરા દૂર જઇએ ?" રાજસિંહ જરાક ચકિત થયો, તેને પક્કી ખબર નહોતી કે રાણી આમ ખબર લેવા આવતી હશે. " એક પંથ-દો કાજ " જેવું રાજસિંહને થવાથી, ગુરૂમહારાજનાં દર્શનમાં માસીનાં પણ દર્શનનો લાભ મળ્યો જોઇ રાજસિંહને એક તરફથી જરા ઠીક પણ લાગ્યું. રજપુતાનાના બીજા સર્વ સરદાર મંડલિકો તરફથી તો, દરેક રીતની સહાય આવી મળવા સંભવ હતો, પણ જોધપુર આટલું મોટું રાજ્ય, અને તેના તરફની જોઇતી મદદ આવી મળવા થોડીજ આશા પડતી હતી. સંસ્થાન પણ મોટું હતું, તેમ લોકો પણ પુષ્કલ અને યુદ્ધકળામાં નિપુણ છતાં, તેનો લાભ પોતે લઇ શકશે નહિ, આ વિચારથી રાજસિંહનું મન જરા ખિન્ન થતું હતું. એક તરફથી એમ પણ લાગતું હતુ કે, બાદશાહ એને સ્ત્રી જાણીને બહુ છેડતો ન હોતો. વખતે એ આપણને મળી જઇ બાદશાહ સામે બંડ ઉઠાવવામાં સામીલ થયાં, તો વિનાકારણ માસીને ત્રાસ થઇ પડે. તેથી ચંદ્રાવતીને આ ભાંજગડથી દૂર રાખવી. એટલા માટે રાજસિંહ પણ તેને છેડતો ન હોતો. આજે આવો અચાનક યોગ આવી મળવાથી, એ પ્રશ્નનો ખુલાસો કરી લેવો એમ રાજસિંહને થઇ આવ્યું. તેણે ધાર્યું કે આપણે જતાં પહેલાંજ યોગીરાજને પૂછી લઇશું. યોગીરાજ પોતાને યોગ્ય લાગશે તેવોજ રસ્તો મને તથા ચંદ્રાવતીને બતાવશે, એમ વિચાર કરતો કરતો રાજસિંહ, યોગીરાજની પછવાડે ચાલ્યો. એને ચાલતે ચાલતે જણાયું કે યોગીરાજ પણ કાંઇ વિચારમાં છે ખરા, તેથી રાજસિંહ ચુપચુપ તેમની પાછળ ચાલતો હતો.

થોડીવાર પછી વૈકુંઠયોગી તેના સામુ જોઇ બોલ્યા " બેટા રાજસિંહ ! આ વખતે તુ વિજય મેળવીશ એટલા ઉપરથી કાંઇ ફુલાઇ જઇશ નહિ. તને કહું છું તે સાંભળ. ઔરંગઝેબ બાદશાહની સાથેજ મ્લેચ્છોનો અભ્યુદય પૂરો થયો જાણજે. તેમ તમારા લોકોનું સ્વરાજ્ય પણ તમને કાંઇ બહુ દિવસ લાભ આપનાર છે, એમ જાણીશ નહિ. ઔરંગઝેબની પાછળ એ માણસોએ ગાદીનું પૂરૂ સંરક્ષણ કરી શકનાર નથી. આગળ ઉપર કોના હાથમાં રાજ્યસૂત્ર જશે ? તેમ આ આર્યાવર્તની પણ કેવી દશા થશે ? તે બધું કાંઇ હુ તને હમણાં કહેવા બેઠો નથી. કહેવાથી અથવા ન કહેવાથી તને તો સરખુંજ છે. માત્ર એટલુંજ તને કહી રાખું છું કે, આ વખતે તું જો સર્વ કામ શૌર્ય, શાણપણ અને ચાતુર્યથી ચલાવીશ તો તારો તેમજ તારી દ્વારાએ આખા રાજસ્થાનનો વિજય પ્રવર્તવાનો છે. માટે તું કશી ફીકર કરીશ નહિ. તને જેટલાં સૈન્યની

જરૂર જણાય છે તેટલાનો ખપ પણ પડનાર નથી. બેટા રાજસિંહ, ઉત્તર તરફ ખરૂં ક્ષાત્ર તેજ તારા એકલામાં જ રહેલું છે; તેમ સ્વદેશની દાઝ પણ તને એકલાને જ છે; માટે તેનો લેવાય તેટલો લાભ આ વખતે લેતાં ચૂકીશ નહી. એ માટે મારે તને વધારે કહેવાની જરૂર નથી. યુદ્ધ-કાર્યમાં તારી કુશળતા અપૂર્વજ છે. રાણી ચંદ્રાવતીનાં માણસોની પણ તને સહાય મળશે; અને એમ કરવાથી રાણીને કાંઇજ હાનિ થવાની નથી. હવે જે તમારા લોકોની લડાઇ થશે તે ઉપર જ ધણીક વાતો અવલંબી રહી છે. આ લડાઇ થવાથી બાદશાહ ઔરંજેબને એવી તો જબરી થપ્પડ લાગવાની છે કે પછી એ તારૂં તો શું પણ આખા રજપુતાનાના કોઇ પણ રાજાનું ફરી નામ સુદ્ધાં દેવાનો નથી. કોઇને પણ આડો આવ-વાનો નથી. તેથી તમે બધા એકત્ર થઇને જ પ્રયત્ન સફળ કરો અને આટલો પ્રયત્ન સફળ થયો કે પછી હું અંતર્ધાન થવાનો છું. મારે બીજી દિશામાં કામ છે. માટે તમે તમારા પ્રયત્નમાં જરા પણ કચાસ રાખશો નહી."

યોગીરાજના મ્હોંમાંથી "અંતર્ધાન થવાનો છું, અને મારે બીજી દિશામા કામ છે" આ શબ્દો સાંભળતાં જ રાજસિંહનું મ્હોં જરા લેવાઇ ગયું. યોગીરાજ પ્રત્યે રાજસિંહની વિલક્ષણ ભક્તિ હતી. જેમ કોઇ આસ્તિક માણસ ગમે તે કાર્યના આરંભમાં પરમેશ્વરનું સ્મરણ કરે છે, તેમજ રાજસિંહ પોતાના હરેક કાર્યના આરંભમાં યોગીરાજનુ જ સ્મરણ કરતો હતો અર્થાત્ રાજસિંહ યોગીરાજને પોતાના પ્રાણ સમાન જ ગણતો હતો. પ્રાણ જવાથી શરીર જેમ નિશ્ચેતન થઇ પડે છે, તેમ યોગીરાજ જો અન્તર્ધાન થાય તો પોતે પણ તેવો જ નિશ્ચેતન થઇ પડવાનો, આથી તેને ઘણું જ ખોટું લાગ્યુ અને તે બોલ્યો, "સ્વામી મહારાજ, આપ આ શું બોલો છો? આપ અહીંથી અન્તર્ધાન થવાના છો એ અક્ષર સાંભળતાં જ મારા હાથ ને પગ એકીવારે જ ગળી પડ્યા હોય એમ થઇ ગયુ છે. આપ તો અમારા પ્રાણ છો, અને અમે તો માત્ર આપના શરીરરૂપજ છીએ. બાહ્ય જગતના અમે રાજા, પણ અમારા તો આપ જ રાજા છો. ખોળીયામાંથી પ્રાણ ગયો, અને રાજ્ય માંથી રાજા ગયો, ત્યારે પછી તે ખાલી ખોળીઉ અને તે અરાજક રાજ્યની શી દશા? અમને જરા પણ અડચણ આવે છે કે અમે આપની જ પાસે દોડ્યા આવીએ છીએ: અને આપ જેવી પ્રેરણા કરો છો તેવું જ વર્ત્તન અમે કરીએ છીએ. એટલે જ્યારે એ પ્રેરણા ગઇ કે પછી અમારી શી વલે?" ખરા અન્તઃકરણથી, નિઃસ્વાર્થ અને ઉદાસીનપણે રાજસિંહને બોલતો સાંભળી, યોગીરાજને જરા ઠીક ન લાગ્યું. પછી તેના માથા ઉપર હાથ મૂકી બોલ્યા, "બેટા રાજસિંહ, તું કહે છે તે બધુ તારી દૃષ્ટિથી યોગ્ય છે.

અમારે પણ એક એવી જ બીજી સત્તા છે કે જેને આધીન રહી, તેની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું પડે છે. તું જાણે છે કે અમે નિરિચ્છ છીએ, કારણ અમારી ઇચ્છાઓ અમારે આધીન નથી, પણ પેલી મહત્ સત્તાને આધીન જ રહે છે. એટલે એક રીતે તો તમે અમારા કરતાં સહસ્રધા સારા કહેવાઓ. તમારી ઇચ્છાનું ફળ તમને મળે છે, અને અમે તે ભોગવતા જ નથી. પણ એ બધા વિવેચન માટે આ વખત નથી. તારે હજી ઘણી તૈયારી કરવાની છે, માટે તું હવે જા. તને આ વખતે અત્યુત્તમ યશ પ્રાપ્ત થવાનો છે, અને એ યશનો ઉપભોગ તું તારા આયુર્દાની અવધી સુધી લઇ શકીશ. તું બીલકુલ ફીકર રાખીશ નહિ. આ યુદ્ધમાં ઔરંગજેબ માત્ર આવીને પાછો ફરશે, એટલે જ તારૂં કામ થઇ ગયું એમ તો માનતો જ નહિ. તારે તારી પ્રજાનુ જ નહિ પણ રાજસ્થાનની સર્વ પ્રજાનું તારી સંતતિ પ્રમાણે પાલન કરવાનો વખત આવવાનો છે; માટે તે પ્રસંગને વાસ્તે તુ સજ્જ થઇ રહેજે. જે આજ પોતાની મેળે જ તારી પાસે આવવા ઉભી થઇ છે, તે રૂપનગરની રાજ્યકન્યા જ છે એમ માનીશ નહિ. એ તો પ્રત્યક્ષ રાજ્યલક્ષ્મી છે એમ જાણજે. એ રૂપમતિ જ તારી પ્રજાનું માતા પ્રમાણે રક્ષણ કરવાની છે. રાજસિંહ, તારી યોગ્યતા ઘણી વિશાળ છે. તેમાં વળી તારા દૈવનો તો પાર જ નથી માટે જ એ રૂપમતીને તારી પાસે આવવાની બુદ્ધિ થઇ છે. તેથી હવે જા રાણી ચન્દ્રાવતીનાં દુર્દૈવનો પણ તારા આ યુદ્ધની સાથે જ પાર આવી રહેવાનો છે. ફરી તને હુ એક વખત દર્શન આપીશ. નહિ આપું એમ નહિ કરૂં. પણ તે ક્યારે અને કેવી રીતે? તે આજથી હુ તને કહેતો નથી. રાણી ચન્દ્રાવતી હવે પર્ણકુટિમાં આવી હશે, એને કહીને એનાં માણસોની મદદ તને હું અપાવું છું માટે તુ ચિન્તા કરીશ નહિ. મારે તને હજી પણ બીજી કેટલીક વાત કહેવાની છે, તે ફરી તને દર્શન આપીશ તે વખતે કહીશ.” આટલુ બોલી યોગીરાજે આપણા રાજસિંહના મસ્તક ઉપર પોતાનો વરદહસ્ત મુકી આશિર્વાદ આપ્યો. વૈકુણ્ઠયોગી પાછા ફર્યા અને પર્ણકુટિ તરફ ચાલવા લાગ્યા. ચન્દ્રાવતી તો ત્યાં આવીને બેઠી જ હતી. બાળકને ખોળામાં લઇ પોતાનાં અશ્રુવારિથી તેને નવરાવતી હતી. અને વારસ્વાર તેના સુકોમળ ગાલપર ચુંબન કરતી હતી. “મારા લાડકવાયા, કયારે તું મારે ઘેર આવી, મારૂં લાડ પામીશ? હજી કેટલા દિવસ તારે આ વનવાસ ભોગવવાનો છે?” એવા શબ્દો રાણી બોલતી હતી, એટલે કોણ જાણે શાથી એ છોકરો તેના સામુ જોઈ ખડખડ હસવા લાગ્યો અને ચન્દ્રાવતીને તેણે હુંકાર આપ્યો, એટલે તે બોલી, “લુચ્ચા, હસવું શું આવે છે? હુંકારા શાના કરે છે?”

આ શબ્દ જેવા રાણીના મ્હોંમાંથી નીકળ્યા કે તરત મહર્ષિના ગંભીર શબ્દ તેના કાનપર આવ્યા. "હસે નહિ તો શું કરે? એને ખબર છે કે થોડા જ દિવસમાં હવે ઘેર જઇ માના ખોળામાં હમેશ માટે રમવાનુ મળનાર છે. પછી માને આમ વલખાં મારી, ભિલડીનો વેશ લઇ, આટલી મુસીબતો વેઠવાનું જતું રહેનાર છે." આ શબ્દો સાંભળતાં જ રાણી છોકરાને હાથમાં લઇ, ઉઠીને ઉભી થઇ અને નીચું જોઇ બોલી, "યોગીરાજ, બાળક આપની પાસે છે તે મારી જ પાસે છે, અને મારા કરતાં પણ અધિક લાડ એને અહી મળે છે, એ હું નથી જાણતી એમ નથી. પેટના બાળકને ઘણે દિવસે જોવાથી અને મળવાથી પ્રેમના ઉછાળામા ગમે તેમ બોલાઇ જવાય છે, માટે તેની ઉપેક્ષા કરી, આપની બાળકીને ક્ષમા કરશો."

વૈકુંઠસ્વામી જરા હસીને બોલ્યા—"ચંદ્રાવતી, તને ઠપકો આપવાના હેતુથી હું કાઇ બોલ્યો નથી. તુ ખિન્નતા શું કરવા પામે છે? બહાર રાજસિંહ ઉભો છે, અને તે પણ તારો બધુ જ છે. સ્વરક્ષાના વિચારને બાજુએ મુકી, આ વખતે તો બાંધવ જનોના રક્ષણનો જ વિચાર કરવાનો છે. આખા રજપુતાનાના ગળામાં ફાંસી આવી રહી છે, માટે તારે પણ વારંવાર અહી આવવાની કડાકૂટ જતી રહે તેવો જ ઉપાય કર. પછી તારો બાળક પણ સુખે તારે ઘરે આવી ખોળામાં રમશે."

ચંદ્રાવતી કાઇ જ ન બોલતાં નીચું જોઇને ઉભી રહી. યોગીરાજ ફરી બોલ્યા. "તારે જરા પણ શકા રાખવી નહીં. હું કહું છું તેમ જ તુ કર. તારા જીવ ઉપર આવતા સંકટને પણ એજ દૂર કરશે."

ચંદ્રાવતી બોલી, "મુનિમહારાજ, શકાને લીધે જ હુ બોલતી નથી એમ નથી. આપની આજ્ઞા મને શિરસા વંદ્ય છે. હું એટલો જ વિચાર કરે છુ કે–શું એવા દિવસ હવે મારે દેખવાના છે? આવી અતિશય ઉત્સુકતાએજ મને સ્તબ્ધ બનાવી દીધી છે."

આટલું બોલી રાણી ફરી પાછી ચુપ થઇને બેઠી. યોગીરાજ રાજસિંહને હાંક મારી અંદર બોલાવીને કહેવા લાગ્યા. "વત્સ રાજસિંહ, ચંદ્રાવતી તારી ભગિની છે, માટે તારે એના સમક્ષ આવવા હરકત નથી." આમ બોલી બન્નેને પોતાની બે બાજુએ બેસાડી કેટલીક વાતો કહી. એ બધી અત્રે જણાવવાની જરૂર ન હોવાથી આપણે વાંચનારને તે જણાવતા નથી. યોગીરાજની વાતો સાંભળી કેટલીકવારે ચંદ્રાવતી રાજસિહને જોઇએ તેટલી પોતાની મદદ આપવા કબુલ થઇ. જસવતસિહના મુગલાઇ પાદશાહીના આધિપત્ય સ્વીકારવાથી, આજ સુધી ઉદેપુર તથા જોધપુર વચ્ચે જે વૈમનસ્ય થઇ ગયું હતું, તે જતુ રહેશે, તથા રાણી ચંદ્રા-

જાસુસો દિલ્હી તરફ છૂટતા હતા. બીજી તરફથી રાજાસિંહની તૈયારીઓના બાદશાહને સમાચાર મળી ચુક્યા હતા. દિલ્હીમાં રહેતા રજપૂત રાજાઓ તરફ આવતા પત્રોમાંથી એકાદ બે બાદશાહના હાથમાં જઇ ચડયા, એટલે પછી શી બાકી રહે? રૂપમતિ પ્રતિ દ્વેષ અને ઇર્ષાનો પ્રથમ ઉદ્દભવ કરનાર ઉદેપુરી બેગમના મનથી તો હમણાં તે દ્વેષ અને ઇર્ષા જતાં રહ્યાં હતાં. પણ બાદશાહ ઔરંગઝેબ પકડેલી હઠ છોડતો નહતો. બાદશાહે જાણ્યું કે જ્યાંસૂધી ઉદેપુરવાળા રાજસિંહને આપણે ઠેકાણે આણ્યો નથી ત્યાંસૂધી કોઇ પણ રજપૂતને નમાવ્યો નથી એમ જ થયું. જેમ જેમ આપણે ઠંડા થઇને બેઠા છીએ તેમ તેમ રાજસિંહ વધારે ગમચાં ગણે છે. માટે એક વખત તો આપણા આખા સૈન્યનું બળ એકઠું કરી એને દબાવી દેવો જ જોઇએ. અને જો એકવાર એમ થઇ ગયુ તો પછી આખા રજપુતાનામાં કોઇ એવો માનો પુત નથી રહેવાનો કે જે આપણા સામુ માથું ઉચુ કરી શકે જ્યાસૂધી એને એમ ગમચાં ગણતો રહેવા દઇશું ત્યાંસુધી એ બીજા પણ રાજપૂતોને ફીટવી આખા રાજપુતાનામાં મોટો ઉત્પાત નહી કરે એનો શો નિયમ? બાદશાહના હાથમાં આવેલા પત્રોમાં કેટલાંક વાકયો તો એવાં હતાં કે, એનું કાળજું જ કાપી નાંખે, અને ભોગજોગે બન્યું પણ તેમ જ. એ ઉપરથી હવે તો એણે એવો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો કે, આ વખતે તો ખાસ એને મોટી યાત્રા આપવી, અને તે એવી તો આપવી કે આપણે જ તેના હકીમ બનીને ગયા વગર તેની અસર ઉતરે જ નહિ. આ વખતે જો આપણે આખાં લશ્કરનો ઉપયોગ નહિ કરીએ તો વિજયની આશા થોડી જ છે. બાદશાહે ધાર્યું કે, આપણે જ જો વચ્ચે ન પડીએ તો ખચિત એ કન્યા રાજસિંહના હાથમાં જવાની જ, પછી આપણે લીધેલી પ્રતિજ્ઞાનો કાંઇ જ અર્થ રહેવાનો નહિ. પછી તો બધુ હિન્દુસ્તાન, પોતાને ગમે તેવું વર્ત્તન ચલાવશે, માટે આ વખતે શા માટે સુસ્ત થઇને બેસવુ."

રાજસિંહ તરફ મોકલેલા પત્રમાં રૂપમતીએ બાદશાહને કાગડો અને જંબુક કહી તેની મશ્કેરી કરી હતી, એ ઉપરથી તો એને ઘણુ જ લાગી ગયુ હતુ. તેમ રાજસિંહે પણ પોતાના જવાબમાં, પોતે બાદશાહની વચ્ચે ન પડવાના નિશ્ચયને દૂર મુકી, બાદશાહની કાંઇ પણ બ્હીક ન રાખતાં, વિજયસિંહની મદદે એકદમ ચડી જવાનો, પોતાનો નિશ્ચય જગજાહેર કર્યો હતો, એટલુ જ નહિ પણ બીજાઓને પણ પોતાનુ અનુકરણ કરવા ઉશ્કેર્યા. એ જોઇને તો ઔરંગઝેબને ઝાળ જ ઉઠી રહી હતી. મનુષ્યને એકાદ કાર્યમાં વિફળ થવાથી કે અપયશ મળવાથી કાંઇ એટલું બધું લાગતું નથી. પણ જ્યારે પોતાનાથી હલકી પ્રતિનો, ફિબહુના, ઘણાક

દિવસ સુધી પોતાની સાથે ઉદાસીનપણાથી જ વર્તનાર માણસ જ્યારે એકાએક પોતાના વિરૂદ્ધ પડી, પોતાનું જ પાણી ઉતારવા, અથવા પોતાને ખાસ મળનારી વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવા જતાં જ વચ્ચે વિઘ્ન નાંખી ઝુટાવી લેવા આવે ત્યારે તેના જેવું બીજું દુઃખકર માણસને શું છે? ઔરંગઝેબ જાતે જ રૂપનગર ગયો હોત, અને પરાજય પામી પાછો ફર્યો હોત, તો એને એટલું બધુ ખોટું લાગત નહી. પણ પોતાનો એક માંડલીક, આજે પોતાના જ સામો ઉઠીને, પોતાને જ માટે ધારી રાખેલી વસ્તુનો આવી રીતે ઉપહાર કરી જાય, કિંબહુના, હાથમાંથી ઝુંટાવી લઇ જાય, એ તો ઔરંગઝેબને અસહ્ય થઇ ગયુ હતુ. રૂપમતીને પકડી લાવી, પોતાના જનાનામાં ઘાલવી, યા તો ઉદેપુરીનો ઉપમર્દ કરેલો હોવાથી તેની જ પાસે એની ઘેડફ્જેતી કરાવવી, અગર ઉદેપુરીની મરજીથી તેને મસાઉદ સાથે પરણાવી દેવી, આવો બાદશાહનો ઘણા દિવસથી વિચાર ચાલતો હતો. તે નિશ્ચયના આડે, રાજસિંહ જેવો એક ક્ષુલ્લક રાણો આવે એ તેનાથી કેમ જ સહેવાય? આવા દુસ્સહ જવાળોથી ઔરંગઝેબ એકદમ પ્રજ્વળી રહ્યો હતો. તેને કાંઇ જ સુઝતુ નહોતું. ફોજની સ્થિતિ તો કેવી હતી તે તો ઉપર જણાવવામાં આવીજ ગયું છે. એટલે એને બરાબર જમાવ કરવાની ફિકર આવી પડી. શું કરે? તે વખતનું મુગલાઇ સૈન્ય કાંઈ જેવું તેવું નહોતુ. બાદશાહી લશ્કર જ્યાં જઇ પડે ત્યાં જાણે એક મોટું ગામ વસી રહેતું. એક મોટું શહેર વસાવવાને જોઇએ તેટલી સામગ્રી એ સૈન્ય માટે ભેગી કરવી પડતી હતી, અને તેથી આસપાસનાં પાંચ પચીસ ગાઉ સુધી ફરતાં ગામોમાં તો જાણે દુષ્કાળ જ પડયો હોય એમ થઇ જતુ હતું. લશ્કરને જોઇતી વસ્તુઓ ગમે ત્યાંથી પણ આણીજ આપવી પડતી. તે જો ન આવી મળે તો આજુ બાજુના લોકો લુંટાયા વગર પણ રહેતા નહોતા. કોઇ પણ વસ્તુ લશ્કરનુ માણસ માગે તો તેને ગમે તે પ્રકારે આણી આપ્યા વગર છુટકો જ નહી, અને ન મળી કે પાસેનું ગામ તો ઉજ્જડ થવાનુ જ. લશ્કરનાં માણસોમાં દયા અને માયાનો તો છાંટોએ ક્યાથી હોય? લશ્કર જ્યાં ગયું ત્યાં મારઝુડ અને લુંટફાટ તો ચાલવાની જ. પણ આવી રીત રજપુતાનામાં ચાલશે નહિ રાજપૂતો તેવા વર્તનથી કેવળ વિરૂદ્ધ હતા; અને મુગલોની આવી રીત તેમને બીલકુલ પસંદ ન હતી. રાજપૂતો હવે એ રીત ચલાવવા દેવાના નથી. રાજસિંહે હવે રાજપૂતોનાં અંતઃકરણને, આ વર્તનની વિરૂદ્ધ પડવા, તૈયાર કરી મૂક્યાં હતા; એટલે કાંઇ પણ સૌમ્યોપચારની જરૂર હતી. તેથી આવી ડંડેલી કેમ ફાવવા દે? આમ સૌમ્યપણે સર્વ રીતના વિચાર કરી, બાદશાહે પોતાના

બાજી બગડી ગઇ છે. રૂપનગરની રાજ્યકન્યાને જ પકડી લાવવી એટલું કામ હવે કરવાનું છે એમ નથી. પણ હમણાં બાદશાહીની લાજ સાચવવાનો વખત આવી ગયો છે. માટે જ તને કહું છું કે તું મારી સાથે તો આવીશ ને?

બેગમ—હા ત્યારે, જ્યાં આપ ત્યાં હું. આપ અહીં ન હો અને હું આ યમપુરીમાં રહુ એ બને જ નહી. અને રહું પણ શી રીતે? એક તો આપ નહી એટલે મને ચેન જ પડે નહીં, તેમ બીજું એ કે આપ અહીં ન હો તો કોણ, મારી શી વલે કરે, તેનો કાંઇ નિયમ છે? એતો શું પણ મારા નખનોએ તમને પત્તો લાગવા દે નહીં."

બાદશાહને પણ ઉદેપુરીનું બોલવું સાચુ લાગ્યું ખરૂં. બાદશાહને પોતાની બ્હેનના દુષ્ટ સ્વભાવની ખબર જ હતી, એટલે એ પણ જાણતો હતો કે એ શુંનું શું કરી નાંખે એમાં પણ શક નહિ. બાદશાહનો ઉદે-પુરી ઉપર પૂર્ણ પ્રેમ હતો તે તો આપણે આગળ જણાવી જ ગયા છીએ. એટલે બાદશાહને પણ એના વગર ચેન પડે નહિ—ઉદેપુરીને એકલી મુકીને જવાનું તો બાદશાહને સ્વપ્નુએ ન આવે. ઉદેપુરી ભોળી અને ગરીબ હતી. એનામાં કાવાદાવા, લુચ્ચાઇ કપટ વગેરેનો અંશે નહોતો. આ જગતનો એક એવો નિયમ છે કે, મનુષ્યો ગુણે અને સ્વભાવે વિરોધી છતાં પણ પરસ્પર પ્રેમ બાંધે છે. ઔરંગજેબ સ્વભાવે કપટી, ખટપટી, લુચ્ચો, દુષ્ટ અને બેવફા હતો; અને આ જ દુષ્ટ ગુણોના જોર ઉપર જ એણે રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હતું; તેમ રાજ્યનો ટકાવ તથા વૃદ્ધિ પણ એ જ ગુણોના પ્રતાપે કરી શક્યો હતો. પોતાના શત્રુને અથવા ન ગમતા માણસને પોતાના માર્ગમાંથી દૂર કરવાની જે યુક્તિ પ્રયુક્તિ એ રચી શકતો તે પણ એ જ ગુણોનો પ્રતાપ હતો. ઉદેપુરી બેગમ એથી ઉલટી જ હતી બેગમ સ્વભાવે કેવળ સાદી અને ભોળી હતી, છક્કાપંજામાં તો બીલકુલ સમજતી જ નહિ. અંતઃકરણ કેવળ પ્રેમાળ, અને અતરમાં એક હોય અને બહાર બીજુ જ દેખાડવું એ તો એ સમજતી જ નહોતી. અવગુણ કહી શકીએ તો માત્ર એટલો જ હતો કે, તે મહત્વાકાંક્ષા મર્યાદા જ જાણતી નહોતી, અર્થાત્ અપરિમિત હતી. આજ અવગુણને લીધે ખ્રિસ્તિધર્મમાં જન્મ લીધો છતાં બેગમ થઇ શકી હતી. તે બેગમ બની ત્યારથી જ ઔરંગજેબનો નિઃશેષ પ્રેમ એના તરફ ઢળી ગયો. પ્રતિનિષ્ઠા જે સ્ત્રીઓનો સર્વોત્તમ ગુણ છે, તે આ સ્થિતિમાં પણ ઉદેપુરીમાં સર્વાંશે કાય-મ જ હતો. જનાનખાનામાં પણ પોતાના પક્ષને આગળ આણવાની મહત્વાકાંક્ષા હજી તેનામાં હતી જ, પણ એમ કરવામાં અનન્વિત કૃત્યો કરવાની આવશ્યકતા તેના જાણવામાં જ્યારથી આવી ત્યારથી જ તે તેનાથી પરાવત થઇ બેઠી હતી. પોતાના અધિકારની આડે જ્યાં સુધી કોઇ આવે

નહિ ત્યાંસૂધી પોતે પણ બીજાના અધિકારની વચ્ચે પડવારૂપ ભાંજગડમાં પડતી જ નહિ. ઉદેપુરીના આ અત્યુત્તમ ગુણથી જ આજ સૂધી બાદશાહનું ચિત્ત એના તરફ ચોંટી રહ્યું હતું, અને તે એટલે સુધી કે બાદશાહ કોઇ દિવસ પણ ઉદેપુરીની મરજી તોડી શકતો નહતો. ઉદેપુરીને ખિન્ન અને મ્લાન જોવી બાદશાહને અતિ દુર્ઘટ થઇ પડતું હતું. બીજું એક એ પણ કારણ હતું કે, ઉદેપુરી કદી પણ રાજ્યકારણોમાં ડખડાંડોળ કરતી નહિ; અને તેથી અનેક પ્રકારની રાજ્ય ખટપટોથી કંટાળીને બાદશાહ જેવો ઉદેપુરીના મહેલમાં આવે કે તરત તેનું મન પ્રસન્ન થઇ રહેતું હતું. ખરુ સ્વાસ્થ્ય તો બાદશાહને ત્યાં જ મળતું હતું. બાદશાહના શરીરમાં જે જે અવગુણ હતા તે ઉદેપુરીમાં નહોતા, તેમ જે ગુણ ઉદેપુરીમાં હતા તે બાદશાહમાં નહોતા, એટલે આ જ તેમના પ્રેમનું મુખ્ય કારણ હશે.

બાદશાહે જવાની વાત કાઢતાં જ ઉદેપુરીનું ચિત્ત ઇંદિરામાંથી ખસી જઇ બાદશાહની જોડે તેડી જવાનું જ કહેવામાં લાગ્યું. તે બોલી, "હું તો તમારી સાથે આવીશ, પણ મારી ઇંદિરાની તપાસ કરવા તમે કાંઇ તજવીજ કરો છો કે નહિ? એને પણ આપણી સાથે લેઇ લેત, અને ન તેડો તો કાંઇ નહિ, પણ એની શોધ તો કરવી જોઇએ જ."

બાદશાહ—"હમણાં વખત એવો બારીક અને વિકટ આવી પડ્યો છે કે, દાસીની શોધ કરવા બેસાય એમ નથી. આપણે જલદી જઇ નહિ પહોંચીએ તો રૂપમતી હાથથી ગઇ જાણજે. એટલું જ નહિ, પણ આખું રજપુતાના આપણાથી વિરૂદ્ધ થઇ પડવાનું; માટે હમણાં તો જેમ બને તેમ જલદીથી જઇ જ પહોંચવાનું છે. દાસી એટલે શું? એક ગઇ તો બીજી મળશે. એ તો તને છેતરીને નાસી ગઇ હશે. તું તો ભોળી છે એટલે તને છેતરતાં વાર શી?"

આમ બોલી ઉદેપુરીનું જરાતરા સમાધાન કર્યું. ઉદેપુરીને હમણાં તો ચુપ થઇને બેસી રહ્યા શિવાય છુટકો ન હોતો. બેગમને ખાત્રી થઇ કે, રોશનઆરા જ ગમે તે દગો કરી ઇંદિરાને નસાડી લઇ ગઇ અને હવે ઇંદિરાનું મ્હોં આપણે ફરી જોવા પામીશું નહિ. આજ સૂધી આમ કેટલાંએ માણસો એણે ગુમ કરી દીધાં છે અને તેનું નામ કે નિશાન કાંઇ પણ મળવા દીધું નથી, એટલે ઇંદિરાની પણ એ જ દશા થવાની. પણ એ ખરૂં કે કેમ? અને જો ખરૂ હોય તો આપણે એના હાથમાંથી શી રીતે છોડવી લાવવી, તે ઉદેપુરીને કાંઇ જ સુઝ પડે નહીં. પછી તેણે બાદશાહને પુનઃ વિનતિ કરી કે, 'ઇંદિરાનો કાંઇ પણ શોધ તો કરવો!' પણ બાદશાહ શાનો શોધ કરે? અને ઇંદિરા ઉપર

તે ક્યાંથી એટલો પ્રેમ હોય કે એની એટલી જરૂર વિચારે ? ત્રીજે જ દિવસે દિલ્હી છોડી જવાનું હતું, એટલે ઉદેપુરીનું પણ મન એ તરફ જરા ઓછું થવા લાગ્યું. બિચારી ઇંદિરા ક્યાં ગઇ હશે, કોણે ફસાવી હશે, અને એની ત્યાં શી દશા હશે, એ વિચાર તો બેગમને આવ્યા જ કરતો. એની અવદશા થતી હશે, એનો પ્રાણ લેવાવાની તજવીજ ચાલતી હશે, આવા આવા વિચારો આવતાં ઉદેપુરી નિસાસા મુકવા લાગી. બેગમનો બીજો દિવસ તો આખો સ્વારીમાં સાથે કોને કોને લેવાં, શું શું લેવુ, તેની જ બાંધછોડમાં ગયો.

ત્રીજો દિવસ ઉગતાં જ ઔરંગજેબનું લશ્કર ખરેખર તૈયાર થઇ બહાર નીકળ્યું. બાદશાહે એવો હુકમ કહાડયો હતો કે, દિલ્હીથી વીસ ગાઉ જતાં સૂધી વચમાં બીલકુલ મુકામ કરવો નહિ. ઔરંગજેબનું સૈન્ય, તેમ જ ઔરંગજેબની છાવણી એ કેટલાં મોટા અને વિશાળ હશે તેનો ખ્યાલ ભાગ્યે જ કોઇને આવી શકે. આ છાવણીનું યથાસ્થિત વર્ણન આગળ એક પ્રકરણમાં વાંચનારને જણાવીશું. એક ફ્રેન્ચ ગ્રંથકર્તાએ તેના લશ્કરનું વર્ણન કરતાં જણાવ્યુ છે કે.–

"ઔરંગજેબની છાવણીમાં માણસો કેટલાં હશે એવું જો કોઇ પૂછે તો તેનો ચોકસ આંકડો તો કાઢી આપવો કેવળ અશક્ય જ. અજમાયશ પ્રમાણે એક લાખ ઘોડા ઉપર બેસનારો, તથા આશરે દોઢ લાખ જનાવરો હતાં, આમ કહીએ તો કાંઇ અતિશયોક્તિ કહેવાય નહિ. આ જનાવરોમાં ઘોડા, ખચ્ચર, અને હાથીને ગણ્યા છે. આ શિવાય આશરે પચાસેક હજાર ઊંટ હશે ખરાં, તેટલા જ બળદ અને બીજા ભારદારી જનાવરો હશે છાવણીમાં બજાર માંડવા સારૂ વેપારી લોકો પોતાનાં બરાં છોકરાંને લઇને જ સાથે આવતા. નોકર ચાકરોનું તો પૂછવું જ શું ? એક એક સ્વારને ત્રણ ત્રણ નોકર ! કેટલાકનો મત એવો હતો કે, આખી છાવણીની ગણત્રી કરી હોય તો શુમારે ચાર લાખ માણસ તો સહેજ થાય. આખી દિલ્હીની વસ્તીનો અર્ધ ઉપરાંત ભાગ છાવણીમાં જતો એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ કહેવાય નહિ."

ઉપરના વર્ણનમાં જણાવ્યા પ્રમાણેની જ આ વખતે બાદશાહની છાવણી નીકળી હતી એમ નહોતું. માણસની સંખ્યા કદાચ તેટલી હશે. પણ તે બધાએ લડાઇના પ્રસંગમાં શત્રુ સામા થઇ શકે એવા તો નહોતા જ. આગળ એકાદ પ્રકરણમાં આપણે જણાવી ગયા છીએ કે, બાદશાહનું કેટલુંક લશ્કર તો દક્ષણમાં ચાલતી લડાઇમાં ગુંથાઇ રહ્યું હતું. એટલે આ વખતે દિલ્હીમાં લડાયક માણસો બહુ નહોતાં. પણ જે હતાં તે બધાને લડાઇ ઉપર લઇ જવાની ખાસ જરૂર હોવાથી, આ

વખતે બધાને જ લઇ લીધા હતા; એટલે જેના ઘરમાં કોઇ પણ ભાંગલું તુગલું હથીઆર મળ્યું અને બેસવાને ઘોડો મળ્યો કે થઇ ગયો લશ્કરમાં દાખલ, પછી લડાઇને મ્હોંએ જાઓ કે ન જાઓ, પણ છાવણીની મજા તો ઉડાવવા મળે જ મળે. આવી રીતે મજા ઉડાવવા પણ ઘણાક તો છાવણીમાં દાખલ થઇ જતા. તેમ આજે પણ મેળો ખુબ મળ્યો હતો. બાદશાહનો હેતુ પણ એવો જ હતો કે ગમેતેમ કરી શત્રુને બીવરાવી નસાડવા! તે ધારતો કે પોતાની સાથેના પ્રચંડ સૈન્યસાગરને જોઇ રજપૂતો કાંઇ કરતાં નાશી જાય; અને એમ નાઠા કે એમને દબાવવા. પણ આ હેતુ ક્યાંસુધી સફળ થયો તે આગળ સમજાશે.

પ્રકરણ ૩૮ મું.

ઉદેપૂરીએ શું કહ્યું.

ત્રીજે દીવસે સૈન્યને આગળ વિદાય કરી, ચોથે દિવસે પોતે ખાસ મંડળી સાથે નીકળવાનો બાદશાહે વિચાર રાખ્યો હતો. હુકમ મળતાં જ લશ્કર ચાલવા લાગ્યું. બાદશાહે આગલે દિવસે સાદતખાનને સામા આવવા પત્ર લખી સાંઢણી સ્વાર સાથે મોકલી દીધો, તે પણ કેટલેક સુધી આગળ નીકળી ગયો હતો. લશ્કર ચાલવા માંડયુ તેને બીજે દિવસે, ત્રીજા પહોરને શુમારે, બાદશાહ પોતે તથા ઉદેપૂરી બેગમ અને બીજી ખાસ મંડળી, તેમ જ શાહનશાહના અંગરક્ષકો, એટલા જ પાછળ રહેલા હતા. લશ્કર એક વખત રસ્તે પડ્યું એટલે બાદશાહના મનને જરા નિરાંત વળી! પોતે કિલ્લાના એક અતિ ઉંચા બુરૂજપર જઇ, પોતાના વિશાળ સૈન્યસાગરનાં મોજા તથા લહરીઓ, આકાશના વાંદળાને પણ ખસેડી નાંખે છે એવું જોઇ, સંતોષ પામ્યો. બાદશાહ વિચાર કરવા લાગ્યો કે, "આવા મોટા દળની આગળ રાજસિંહ તે શા હીસાબમાં છે? તેમ વિજયસિંહ આ લશ્કરને જોઇ ક્યાંનો ક્યાંએ ભરાઇ જવાનો." આવા વિચારો એક પછી એક મનમાં આવતાં પોતે પોતાના મનમાં ગર્વ ધરી મુછે હાથ દઇ, વળી બોલવા લાગ્યો; "આવા મોટા સૈન્ય ઉપર પણ શું આપણી સત્તા? આપણા એક જ શબ્દે આટલા બધાને એકઠા કરી રજપૂતોના સામા, માથું પહેલેથી હથેલીમાં મુકી, લડવા તૈયાર કરી દીધા છે, એ કાંઇ જેવી તેવી વાત છે? આપણી જોડે વેર બાંધનાર પેલો આજ કાળનો રાજસિંહ? મૂર્ખ રે મૂર્ખ! ખરેખર જ મૂર્ખ! અને ડોસો વિજયસિંહ પણ કેવો ગધેડો

છે?" આમ મનમાં આવતાં બંન્નેની અવગણના કરી, પોતાના જ મનમાં ફુલાવા લાગ્યો, એટલું જ નહિ પણ આ બેમાંથી કોઇ પણ પરાજય પામી, આપણે શરણે આવ્યા, તો બન્ને જણને રાજ્ય ઉપરથી દૂર કરી મુકવા, ને આપણી ખાસ તહેનાતમાં જ રાખવા હુકમ કરીશું, એમ મનમાં ને મનમાં નિશ્ચય કરવા લાગ્યો. આવા લુચ્ચા અને શૂરા માણસોને વેગળા રાખવા ઠીક નહિ. વેગળા રાખ્યા તો શું ને શું કરી નાંખે તેપણ કહેવાય નહિ! આવા વિચાર કરતો, સેના સમુદ્ર દૃષ્ટિગોચરમાંથી બહાર જાય ત્યાંસુધી જોતો જ ઉભો રહ્યો. લશ્કરને જોઇને જે એક પ્રકારનો મનને આનંદ મળતો હતો, તથા જોવાથી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેના જે વિચાર આવતા હતા, તેનાથી જે એક પ્રકારનો આનંદ મનને મળતો હતો, તે આનંદમાંજ તે તલ્લિન થઇ ગયો. બાદશાહ જાતે મોટો ધાર્મિક હતો. ગમે ત્યાં હોય, પણ નવાજ પઢવાની વખત થઇ કે, તરત ત્યાંને ત્યાં જ નવાજ સારૂ આસન વિગેરે મંગાવી, નવાજ પઢી, પછી જે કરવાનું હોય તે કરતો. પરતુ આજ સેનાસાગરના નિરીક્ષણમાં, નવાજના વખતની પણ યાદદાસ્ત રહી નહીં. આ વિલક્ષણ દેખાવના મોહે સ્મરણ શક્તિને પણ મંદ કરી મુકી હતી.

જ્યારે બધું લશ્કર દૃષ્ટિ મર્યાદામાંથી બહાર ગયુ, ત્યારે બાદશાહ ત્યાંથી પાછો વળ્યો. કેટલીક વારે તેને નવાજ સાંભળી આવતાં ત્યાં જ ઉભો રહી, વજુ કરવા પાણી, આસન વિગેરે મગાવી નવાજ પઢવા લાગ્યો. નવાજ પઢી ઉઠયો કે નાસ્તાની વખત થઇ હતી, તેથી નાસ્તો કરી લઇ, લોકોની અરજો વિગેરે સાંભળી લેવા, તેણે દિવાને આમ તરફ જવાનો વિચાર કર્યો. મતલબ કે પોતે દિલ્લી છોડે ત્યાં સૂધી મળતા બધા વખતનો બરોબર જ ઉપયોગ કરવા, તેની ધારણા હતી. દિવાને આમમાં જઇ આવ્યો એટલે, પાછો નવાજનો વખત થયલો હતો જ, તેથી તે કામથી પરવારી લઇ, પોતાની પરમપ્રિય બેગમ ઉદેપુરીના મહેલ તરફ જવાના વિચારથી, બાદશાહ ચાલવા માંડયો. અને હવે બીજું કાંઇ જ કરવા જેવું રહ્યુ નહોતું, તેથી ઉદેપુરીના જ મહેલમાં આખી રાત્રિ ગાળવી એમ વિચાર રાખ્યો હતો. પોતાની માનીતી દાસી એકાએક આમ ગુમ થઇ જવાથી, બેગમ છેક વિહ્વળ થઇ ગઇ હતી, તેથી તેના મનનું શાંતવન કરવું જોઇએ, એમ ધારી બાદશાહ તુરત તે તરફ ગયો.

ઉદેપુરી બેગમે તો પોતાના ઘણાક નોકરો તથા દાસીઓને સ્વારીની તૈયારી સારૂ સામન ભેગો કરવા કામે લગાડી દીધા હતા. એક ખાસ દાસી, મસાઉદ તથા તેની સાથેનો એક ખાસ નોકર, એટલાં જ માણસો પાસે ઉભાં હતાં, તેને પણ હવે મહેલની બહાર મોકલાવી

દીધાં. અત્યારે, બેગમ એકલી જ, પોતાના રંગમહેલમાં, એક ઉચી કારીગીરીવાળા કોચ ઉપર લાંબા પગ કરી, તકીયાને અઢેલી બેઠી હતી. મુખમુદ્રા અત્યારે જરા સચિત લાગતી હતી. હાથમાં લીધેલા મોરપીંછના પંખાને પગના ઘુંટણુપર રાખી, તેનાં પીછા સાથે અમથી જ રમત કરી, શુન્ય દૃષ્ટિએ કોચ ઉપર પડી હતી. આ વખતે એના મનમાં શા શા વિચાર ઘુમતા હોવા જોઇએ, તે બરાબર જાણવું દુર્ઘટ હતું.

એ ચાર મહિને પણ માણસને એક વખત એવો આવી મળે છે કે, જયારે પોતાના મનના જ તરંગોમાં આનંદ માનતા, અન્ય સર્વ પદાર્થો પ્રતિ કેવળ જ અણગમો ઉત્પન્ન થઇ આવે છે. કોઇની સાથે બોલવું ચાલવું પણ તેને આ વખતે ગમતુ નથી. આ વખતે ઉદેપુરી પણ તેજ સ્થિતિ અનુભવતી હતી. પોતાના રંગમહેલમાં અત્યારે તેણે બનતા સુધી માખી પણ રહેવા દીધી નહોતી. બેઠી બેઠી મનને ઉદાસ કરી મૂકે તેવા જ વિચારોનું—ચિંતન કરતી હતી. આવી સ્થિતિમાં બેગમ બેઠી છે તેવામાં બાદશાહ રંગમહેલમાં આવી પહોંચ્યો પ્રિયાને સચિંત વદને બેઠીલી જોઇ બાદશાહને થયું કે, એનું મન કાંઇક ઉંડા વિચારમાં પડી ગયું છે. સ્વાભાવિક સુંદર મુખ ઉપર ચિંતાની છાયા પણ પ્રસંગોપાત્ત પ્રિયજનને તો આનંદ જ આપે છે. તેથી બાદશાહ, ઉદેપુરીના ચિંતાગ્રસ્ત મુખથી પણ મોહ પામ્યો. ઉદેપુરી તો પોતાના જ વિચારમાં મશગુલ હતી, તેથી બાદશાહ, અંદર આવતાં આ સ્થિતિ જોઇ તટસ્થ બનીને ઉભો જ રહ્યો. ઔરંગજેબના મનમાં તો બીજાં ઘણાં કામના વિચાર ચાલ્યા કરતા હતા, પણ તે આ વખતે, ચકિત થઇ ઉભો રહ્યો. જે જે કામ કરવાનો વિચાર કરતો, તેના વિપરીત ફળને પ્રથમથી જ જાણી લેતો હતો. ગમે તેને જોયો કે તરત તેને માટે પ્રથમ તો વિપરીત અનુમાનો જ તેને આવવાનાં. ઔરંગજેબનો એવો જ સિદ્ધાન્ત હતો કે માણસ નામે જ ખરાબ. પરંતુ અત્યંત અધમ મનોવૃત્તિવાળા માણસને પણ કોઈ કોઈ વખત વિશ્વાસ અને પ્રેમનુ સ્થાન હોઈ શકે છે; એટલે તે સ્થાનની સમીપમાં તો તેની અધમવૃત્તિ અંદર જ દબાઈ જઈ, ઉન્નતવૃત્તિ જ બહાર નીકળી આવે છે. બેગમ ઉદેપુરી બાદશાહનું તેવું જ પ્રેમ અને વિશ્વાસનું સ્થાન હતી, એટલે બેગમના સાન્નિધ્યમાં જયાં સૂધી એ રહેતો ત્યાં સૂધી એનું મન પણ શુદ્ધ અને સાત્વિક બની જતું હતું. બાદશાહને એમ જ થયા કરતું કે, કેટલીવાર એના સામું જોઇ રહું અને બોલ્યા જ કરૂં. તેને ખબર પડી ચૂકી હતી કે માંદગીના વખતમાં બેગમે આપણાં દર્શન માટે જ કેટલી મુસીબત ઉઠાવી છે, તેમ જ બ્હેનના જુલમમાંથી છોડાવવા એણે કેટલા પ્રયત્ન કર્યાં

છે, તેમ એને કેટલું સહન કરવું પડયું છે. આથી બાદશાહનુ મન દિવસે દિવસે ઉદેપુરી તરફ અધિક જ લાગેલું હતું.

બાદશાહ કેટલીક વાર સુધી એમને એમ સ્તબ્ધ ઉભો રહ્યો. બેગમ તો તટસ્થ થઇને બેસી રહી. છેવટે, કાંઇ પણ એની ગમ્મત કરવી એમ ધારી બાદશાહ ધીરે ધીરે ચોરની પેઠે ચાલતો ગાલીચા ઉપર ગયો, અને મેંદીની પણ જેને જરૂર પડતી નહોતી, તેવા સુરખીવાળા પગ ઉપર ગલીપચી કરતો હોય, તેમ આંગળીઓ ફેરવવા લાગ્યો. આંગળી લાગતાં જ જાણે ઉંઘમાંથી જાગી ઉઠી હોય, તેમ બેગમ સડાક લઇને સફાળી ઉઠીને બેઠી થઇ, ને બાદશાહને જોતા લજવાઈ જઇને બોલી, "પ્રાણપતિ! આપના ચરણની દાસીએ પોતાના જ વિચારમાં મશગુલ થઈ જઈ, આપના પ્રતિ દુર્લક્ષ કર્યું છે, તે અપરાધની ક્ષમા કરવી જોઇએ. દાસીના અપરાધ માટે જે દંડ કરશો તે ભોગવવા તૈયાર છું."

ઔરંગઝેબ જરા સ્મિત કરીને બોલ્યો; "પ્રિયે! દંડ કરનાર જ દંડને પાત્ર હોય તો? પણ ઉદેપુરી, તું એટલી બધી શા વિચારમાં ગર્ક થઇ ગઈ હતી? છેક જ એકલી કેમ? એવી તે તને શું ચિંતા લાગી છે?"

બેગમ–કાંઈ નહિ મહારાજ! આખા ભરતખંડના બાદશાહના પ્રેમ છત્ર તળે બેસનારને તે ચિંતા શાની હોય? મને શાની કમીના છે? હું તો સ્વસ્થ જ બેઠી છુ."

બાદશાહ–આમ ઉપર ઉપરનું બોલવાનો શો ઉપયોગ? મારાથી ગુપ્ત રાખે એવું તે તને શું દુઃખ અને શી ચિંતા થાય છે? પ્રાણાત્મા! બીલકુલ સંકોચ રાખ્યા શિવાય જે હોય તે કહી દે!

બેગમ–"સંકોચ શાનો? પણ મારે જે વાત ફરી ઉચ્ચારવાની ન હોય, તે પાછી કહાડી શા માટે વિના કારણ આપને ત્રાસ આપવો? જે વાત મારા મનમાં આવ્યા વગર રહેતી જ નથી, તેને તે કહી શું કરૂં?"

બાદશાહ–એવી તે શી વાત છે, વહાલી?

બેગમ–પ્રાણનાથની પાસે એક વખત તો મે વિદિત કરી જ હતી, એટલે હવે ફરી બોલવાની શી જરૂર છે? આપે ઉત્તર પણ આપી દીધો હતો કે, હમણાં એનો તપાસ કરવા જેટલો આપને વખત નથી. એટલે હવે ફરી તેનુ તે જ શી રીતે આપને કહી શકું?

બાદશાહ–પ્યારી! આવું બોલવાની મેં તારી પાસેથી આશા પણ રાખી નહોતી; અને હવે મારે તને કહેવું જોઇએ કે એવું તું ફરી બોલીશ નહીં. આવા શબ્દો બોલનાર મને આ રંગમહેલની બહાર કેટલાં મળતાં

હશે,? એ લોકોની ઝુકીને કરેલી કુનસ પણ ખોટી જ ! એમના બોલવામાં જે બધો વિનય જણાય તે પણ ખોટો જ ! અને મારા પ્રત્યે જે આદરબુદ્ધિ જણાવે તે તો ઉપરનાં બન્ને કરતાં હજાર વખત ખોટી જ ! આજ જો મારા ઉપર કોઇ મોટો ભયંકર પ્રસંગ આવી પડે તો એજ ઝુકીને કુનસો કરનાર બધા આનંદ જ માનવાના; અને જો એવા પ્રસંગમાંથી છટકી જવાનો માર્ગ ગમે એટલો કઠણ તે લોકોને લાગે, તો તે વિકટપણાનો લાભ લઇ મને પણ ત્રાસ આપવામાં આઘું પાછું જુવે નહિ, એમ મારી ખાત્રી થઇ ચુકી છે. તું એવા શબ્દો બોલનારી નથી; કારણ તારે દેખાડવાનો પ્રેમ કાંઈ જુદો છે એમ નથી. તેથી જ આટલો વખત હુ તારે ત્યાં રોકાઉ છું. તારે ત્યાં જેટલો વખત જાય છે તેટલો જ માત્ર મને સુખનો હોય છે, માટે તેટલું પણ સુખ લેવામાં શા માટે તું વિઘ્ન આણે છે ?

આલમગીર આ બધું એવું તો અંતઃકરણપૂર્વક બોલ્યો કે જે સાંભળી ઉદેપુરી એકદમ તેને કંઠે વળગી બોલવા લાગી, "જહાંપનાહ ! મારી ભુલ થઇ છે. ફરી આવા શબ્દો કદી ઉચ્ચારનાર નથી. મને ચિંતા થવાનાં બે કારણો મળ્યાં છે; એક તો એ કે મને ખરા અણીના પ્રસંગ વખતે જેણે પોતાનો પ્રાણ પણ વહાલો ન કરતાં, મારાપરનો આરોપ દૂર કરાવ્યો તે મારી ઇંદિરા આજ જીવતી હશે કે કેમ તેને માટે ચિતાગ્રસ્ત છું એને કોઇએ મારી નાંખી કે શું? એ કયાં હશે? કોઇએ પણ એને જુલમથી પકડી જઈ એની કેવી દુર્દશા કરી હશે? અથવા તો એને જીવથી જ મારી નાંખી હશે કે શું? આવા જ વિચારો મનમાં આવ્યા કરે છે. બીજું કારણ એ કે–એ.....કે...પણ નાથ ! એ મારે મ્હોંડથી જ સાંભળવા કરતાં બીજા કોઇને મ્હોંડેથી સાંભળશો તો સારૂં થશે, મારે મ્હોંડેથી સાંભળવામાં આપને કાંઇને કાંઈ શંકાઓ આવી જશે, એટલોજ જરા ભય લાગે છે ! કહો તો કહી બતાવું કે મારે કાને કેવી વાત આવી છે. ખરૂં પુછો તો આજ વાત આપના આગળ કહેવી કે નહિ તે જ વિચારમાં હુ હતી. ઇંદિરા સબંધીની ફિકર તો નીરાળી જ છે, અને એ ચિંતા તો આના આગળ કશા લેખામાં નથી."

બાદશાહ–એવું શું તારે કાને આવ્યું છે? અને તેમાં આટલી બધી ચિંતા કરવા જેવું તે શું છે? સુખેથી મને કહે. મેં તને કેટલી વખત કહેલુ છે કે મારા ખરા વિશ્વાસનુ સ્થાન તું જ એકલી છે?

બેગમ–આજ જે વાત મારા કાનપર આવી છે, તે જો આપના આગળ મે કદી કહી તો પછી આપનો આજ સુધી જે વિશ્વાસ મારાપર છે, તે હવે પછી કાયમ જ રહેશે કે નહિ તેનો મને ભય લાગે છે.

બાદશાહ–મારી પ્યારી બેગમ! તુ ખાત્રી જ રાખ કે તારા ઉપરના વિશ્વાસમાંથી એક તલપૂર પણ ઓછો થવાનો નથી તું તારી મતલબનું કહીશ, અથવા તો વિનાકારણ કોઇને માટે મારા મનને ક્ષોભ થાય એવું કહીશ એ તો સંભવિત જ નથી. બેલાશક તારે જે કહેવું છે તે કહી દે, જરા પણ સંકોચ રાખવાની જરૂર નથી.

બેગમ–ખાવિંદ! જે વાત હું કહીશ, તે ખરી છે કે ખોટી તેની મને કશી જ માહીતી નથી. આપની બારીક તપાસથી તે જો ખોટી ઠરે તો આપના મનની કાંઈ જ લાગણી દુખાવી ન જોઇએ, અગર એમ પણ આવવું ન જોઇએ કે, મે કાંઈ બનાવટ કરીને કહી છે. પણ ખોટી છે એમ જો જણાય તો આપને મારી બનાવટ છે એવી ખાત્રી થયા વગર રહે જ નહિ. જેના સબંધની આ વાત છે તે તો આપને એવું સમજાવ્યા વગર રહે જ નહી એવું છે, માટે જ હું બધું પહેલેથી બંધ રાખું છું......”

બાદશાહ–આટલી મોટી પ્રસ્તાવના જેને જોઇએ છીએ, ત્યારે વાત તે કેવી હશે? તમારી ઐરાંની ચમત્કારીક કહાણીઓ જેવું કાંઈ ન નીકળે તો સારૂં.–બાદશાહથી હસ્યા વગર રહેવાયું નહિ.

બેગમ–એવી જ આ વાત ઠરે, એમ હું પણ ઇશ્વિર પાસે હાથ જોડીને માંગુ છું. બીજું કાંઈ નહિ.

બાદશાહ–ઠીક, ત્યારે હજી એ આપની પ્રસ્તાવના પૂરી થઈ છે કે નથી થઈ? થઈ હોય તો આગળ શું કહેવું છે તે કહી નાંખો!

બેગમ; “ત્યારે કહું છું.” આટલું બોલી ઉદેપુરીએ સશક મુદ્રાથી આમ તેમ જોયું. તેને એમ ભય લાગ્યો કે વખતે કોઈ સાંભળતું તો નહિ હોય! પછી બાદશાહના છેક જ કાનમાં તે કાંઈ બે ચાર શબ્દ બોલી, જે સાંભળતાં જ બાદશાહનો ચહેરો એકદમ ચમત્કારીક બની ગયો. સંશય, ખેદ, દ્વેશ, ચિંતા, ભય, એ બધાના જુદા જુદા ભાવ વારા ફરતી તેની મુખચર્યાપર જણાતા હતા. કેટલીકવાર સ્તબ્ધ બેસી રહી, બેગમને કહેવા લાગ્યો; “તું કહે છે તેમ છેક તો નહિ જ હોય, મારાથી એમ તો કહી શકાતું નથી. પણ શકય છે ખરૂ. તારા સાંભળવામાં કયાંથી આવ્યું તે મને કહે, એટલે હું એનું બરાબર પગલું કહાડું–મને એમ જણાતું તો હતું જ. હવે આમ છેક છેલ્લે પગ-થીએ આવી ગયા પછી તે જંપે નહિ; જીવતાની ખોડ મુવા વિના જાય જ નહિ. એણે તે શો એનો દોષ કર્યો હતો; અને જો કર્યો હોય તો પણ આપણે જ કર્યો હતો.

બેગમ; મારી ઇંદિરાની શોધ માટે હું જાતેજ સિધણનો વેશ લઇને મહેલમાં ગઈ હતી. ત્યાં એ પોતેજ કોઇની સાથે વાત કરતો હતો, તેજ મેં કાનોકાન સાંભળ્યું છે. સાંભળતાંજ મારૂં મન ઘણુંજ ઉદ્વિગ્ન થઈ ગયું અને હું ત્યાંથી પાછી ફરી ને આપના કાનપર તો આ વાત નાંખવી જ જોઇએ એમ ઠર્યું. પણ તે શી રીતે નાંખવી એજ વિચારમાં હું ચિન્તાગ્રસ્ત થઈ જઈ બેઠી હતી. બીજું તો શું? પણ મારા બાળક ઉપર અધિક પ્રેમ ઉપજાવવા માટેજ હું તમને કુભાંડ કરીને કહેતી હોઉં એવું તમારા મનમાં આવ્યા શિવાય રહે નહિ, તેથીજ હું જરા બોલતાં અચકાતી હતી.

બાદશાહ—પ્યારી! તારી તો પરીક્ષા થઇજ ચૂકી છે. તું એવું મને કોઈ દિવસ પણ કહે નહિ એ તો મારી ખાત્રીજ છે. એમ તો શું પણ કોઈ બીજુ મને આવીને એમ જણાવે, તો તે પણ હું કદી સાચું માનુ નહિ; પછી શું? આખી આલમની પરીક્ષા કરનારો આલમગીર આટલા દિવસ તારા સહવાસમાં રહ્યા પછી એટલુ શું નહિ સમજ્યો હોય? તુ આ બાબતની જરાએ ચિંતા કરીશ નહિ. હું બધો બંદોબસ્ત કરી દઉછું. કેટલાક દિવસ સૂધી, હું જાતે ત્યાં જઈ પહોંચું ત્યા સૂધી તો, મને એની કશીજ માહિતી નથી, અથવા તેને કંઈ પણ ગણગણાટ મારે કાને આવ્યો હોય, એમ વ્હેમ સરખોએ કોઇને જવા દેનાર નથી. ત્યાં હું મારી આંખો અને કાન બરાબર ચોકસ ચારે દિશાએ ફરતાજ રાખવાનો છું. મૂળ તો મારા જેવો વ્હેમી બીજો કોઈજ નહિ હોય, અને તેમાંએ વળી આવી રીતના સંશયનુ કારણ મળ્યુ, એટલે પછી બીજું શું જોઇએ? તુ હવે બીલકુલ ધાસ્તી રાખ નહિ, અને ફીકર પણ નહિ. આપણે કાલે તો નીકળવાનું છે. તને જો અહી મુકતો જાઉ તો મારૂ મન પણ અહિજ રહે, તેમ તને અહી એકલી મુકી જવા જેવું હવે છે પણ નહિ હું નથી જાણુતો કે તારી પણ રેવડી દાણા દાણ કરી નાંખે? હવે તો જ્યાં ત્યાં તુ જ. પછી તો થયું ને? સિધણનો વેશ લઇને જવામા તેં પણ ખુબ હિંમત પહોંચાડી, હો?"

બેગમ ઘણીજ ખિન્નતાથી બોલી; "મહારાજ, હું શું કરૂં? ઇંદિરાનું શું થયું તે જાણ્યા વગર મારો તો પગ અહીથી ઉપડવાનો નથી. શત્રુ તરફની છતાં પણ કેવી નિડર, અને એક વચની છે કે એનો જોટો મળવો મુશ્કેલ છે. એને જ્યારે સંકટમાંથી છોડવીશ, અને સ્વતંત્ર બનાવીશ ત્યારેજ હું એના ઋણમાંથી મુક્ત થઇશ, એમજ મને અહોરાત્ર થયા કરે છે. આપ જો મનપર લેશો તો માત્ર પાંચેજ મીની-

ટમાં બધી હકીકત જણાશે. હું ખરેખર લાચાર બની ગઈ છું, હજી પણ આપ મનપર લેશો તો કામ તુરત જ થઈ જશે: જહાંપનાહ! આપની માનીતી રાણીના મહેલમાંથી તેની જ માનીતી દાસીને પકડી જવું એ તે કાંઈ જેવી તેવી વાત છે? હજી તો મારે અહી રાત કાઢવાની છે, અને આજ રાત્રે મને પણ એમ જ કોઈ ઉઠાવી નહિ જાય, એની પણ શી ખાત્રી? કોણ એને પકડી ગયું તેટલોજ પત્તો લાગ્યો કે પછી તેને શી શિક્ષા કરવી તે આપને વિચારવાનું છે. આપને ગમે તો શિક્ષા ના કરશો. પણ આમ એકદમ માણસનું માણસ આખું ગેબ થઈ જાય, અને તેની કોઇને દાદ સુદ્ધાં પણ મળે નહિ, એ તે શું કહેવાય? જહાંપનાહ! આપ જ એનો વિચાર કરો? હુ તો પામર છું, તે શું કહી શકું?" ઉદેપુરીના મ્હોંમાંથી આ વખતે નીકળતા શબ્દો ખરેખરા જ લાગણીવાળા હતા, એટલે તેણે બાદશાહના મન ઉપર કાંઇજ જુદી જ અસર કરી. બાદશાહ થોડી વાર પછી બોલી ઉઠયો 'ઠીક છે, ઠીક છે! આપણ કાલે જે વખતે નીકળવાનું છે તે પહેલાંજ, હું તારી ઇંદિરાની તપાસ કરી લાવું છું. અને જો એનું કાંઈ નવું જુનું થયું નહિ હોય, તો એને તારે સ્વાધીન જ કરી દઉં છું, પછી તો થયું ને? પણ એજ જાતે નાસી ગઇ હશે તો? મને તો એમ જ લાગે છે કે તને થાપ દઇને એ તો પલાયન જ કરી ગઈ છે. બીજું કાંઈજ નહિ. નહિ તો તારા જ મહેલમાંથી અને તારી જ માનીતી દાસીને તે અચાનક કોણ ઉઠાવી જાય?"

બેગમ; "કોણ એટલે? જેની દુષ્ટ ધારણા પાર પડવામાં એ આડી ખીલી થઈ, ધારણા પાર ન પડવા દીધી, તે જ તેનું અશુભ કરનાર. બીજું કોણ હોય?"

'વારૂ, ઠીક છે, જોઇ શું." એમ બોલી બાદશાહ વિચાર કરવા લાગ્યો.

———:o:———

પ્રકરણ ૩૯ મું.

દુર્ગાચરણ જોશી.

જોશી બાવા નિત્ય નિયમ પ્રમાણે પોતાની ઓરડીમાં, ધૂળપાટી લઇ, તે ઉપર ગણિત કરતા બેઠા હતા. તેમનો નિત્યનો ઉદ્યોગ એ જ હતો. પોતાના આશ્રય દાતાનો ઇષ્ટનિષ્ટ ગ્રહ કયો છે, કઇ ક્ષણે હાથમાં લીધેલું કાર્ય ફત્તેહ થશે, કયું મુહૂર્ત સાધવાથી શત્રુનું નિર્દલન થશે, આવા જ પ્રશ્નો જોશીબાવાના મગજમાં ઘુમ્યા કરતા હતા. પોતાનું આ કર્મ

પરવારી, અવશેષ રહેલો કાળ તેઓ આવા જ પ્રશ્નોના વિચારમાં ગાળતા હતા. રૂપમતિનો હાથ જોઇ તેમણે ભાખેલું ભવિષ્ય આજ સુધી અક્ષરસઃખરૂ જ પડતું આવેલું હોવાથી, લોકોના મનમાં પણ તેમને માટે દિન પ્રતિદિન શ્રદ્ધા વધતી જ ચાલી. હાથ જોઇને જોશીબાવા ભાગ્યમાં શું છે, તે કહી આપશે જ એમ ધારી જે તે માણુસ તેમના તરફ દોડતું. પણ જોશીબાવા તો તેમને તેવું કાંઈ ભવિષ્ય કહેતા નહોતા: કાંઇપણ જંતર મંતર આપી તેમના મનનું સમાધાન કરી, પતાવી દેતા હતા. જોશીબાવા કહેતા કે આવા ગરીબ લોકોને તેમનો ભાગ્યોત્કર્ષ પ્રથમથી જ કહી દેવાથી તેઓ નિરૂદ્યમી થઇ જવાની ભીતિ રહે છે, તેમ જો કાંઇ દુઃખ કે સંકટ વિષે કહીશું, તો તે બિચારા અત્યારથી જ ટાંટીયા ભાંગીને બેસશે. તે કરતાં એમને ગમે તેમ સમજાવી દઇ, વિદાય કરી દેવા એજ ઠીક છે. તેથી જોશી બાવા તો એમ જ કરતા હતા. માત્ર ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, એમનો પોતાનો ઉદ્યોગ ચાલુ રહે તો–રાજસિંહના પ્રત્યેક દિવસનું અને પ્રત્યેક ઘડીનું કહીયે તો પણ ચાલે, તેમણે ફળ કાઢીજ રાખ્યુ હતું. પણ તે બધું જાણવાની રાજાસહને વિશેષ અપેક્ષા તેમજ આવશ્યકતા ન હોવાથી, તે તેમને પૂછતો પણ નહિ, તેમ જોશી બાવા પોતે જાતે કદી કહેતા પણ નહિ. માત્ર કોઇ મહત્વનો પ્રસંગ હોય, ત્યારે જોશીબાવા જાતે તેને સુદ્દામ મળી જણાવતા કે અમુક વખતે અમુક યોગ છે માટે અમુક કાર્યનો અમુક મુહૂર્તે જ આરંભ કરવો ઇષ્ટ છે; અને રાજસિંહ તેવે વખતે તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે કરવા કદી ના પણ કહેતો નહી.

દુર્ગાચરણ જોશી પોતાની ઓરડીમાં ગણિત કરતા બેઠા હતા, એટલામાં કોઇએ ઓરડીનાં બારણાં ઠોકયાં. જોશીબાવા તો કાંઇ ગુણાકાર કરવામાં તલ્લિન થઇ ગયા હતા; એટલે એમના સાંભળવામાં ખડખડાટ આવ્યો નહિ. એટલામાં બારણાં ધકેલી શામળપંડિત અંદર આવી જોશીબાવાના સામો ઉભો રહ્યો; અને બોલ્યો–"જોશીબાવા, તમે એકવાર અમારૂં વર્ષ ફળ કહાડો, જોઇએ. આજ કાલ વીસ બાવીસ વર્ષ થયાં અમે લડાઇઓ માર્યા કરીએ છીએ, તો હવે તેમાં અમારો જય થશે કે શત્રુઓનો, તે તો કહો વારૂ? મહારાણાજી તો હમણાં જ, બધા પત્રો વિદાય કરી દઇ યોગીરાજનાં દર્શન લેવા ગયા, એટલે વિચાર થયો કે ચાલો, ચાર ઘડી જોશી મહારાજનાં દર્શન કરી આવીએ. બોલો મહારાજ! અમારી ફત્તેહ થવાની કે અમારા પ્રતિપક્ષીની? હવે તો આપણને આ યુદ્ધનો કંટાળો આવી ગયો છે."

દુર્ગાચરણ જોશી આ શબ્દો સાંભળી, ધુળ પાટી ઉપરથી લક્ષ

ખસેડી, પંડિતજી સોસુ જોઇ બોલ્યા; "પંડિતજી! આપના પ્રશ્નનો જવાબ આપવા જેટલી વિદ્યા આપણામાં તો નથી. તમારી તે લડાઇ કઇ, અને વળી તમારો પ્રતિપક્ષ કોણ? આ મુદ્દો કાંઇ મારા તો સમજવામાં બીલકુલ જ ન આવ્યો, એટલે પછી આપના પ્રશ્નનો જવાબ તે હું શી રીતે આપી શકું?"

શામળપંડિત–"ત્યારે પછી આજથી જ પાટી અને વતેણું એક બાજુ મુકી દઇ, મંજીરા લઇને હરી હરી કરતા કેમ બેસતા નથી? તમે પ્રશ્નનો ઉત્તર કહો તેમાં શી ધાડ મારી? પ્રશ્ન પણ કહો અને તેનો ઉત્તરે કહો ત્યારે જ ખરા જોશી. નહિ તો પછી તમે પૂછો તે પ્રશ્નનો જવાબ આપણે પણ દઇએ તેવા ઉસ્તાદ છીએ."

દુર્ગાચરણ–"કહેશો જ. ના કોણ કહે છે? કોણ કહી શકે કે આપનું જ્યોતિષ્યમાં થોડું જ્ઞાન છે? અમારી ખાત્રી જ છે કે, એવું એકે શાસ્ત્ર નથી કે જે આપને જીહ્વાગ્રે નહોય. બેશક, આપ જાતે જેવા સર્વતોગામી છો તેવી જ આપની બુદ્ધિ પણ સર્વતોગામી જ છે. આપની જાત શિવાય બીજા કોઇને પણ તેવી શંકા નથી. આપનુ નામ જ કહી આપે છે. એક તો આપ પંડિત, અને તે પણ કાંઇ જેવા તેવા? શામળ પંડિત. "સા" એટલે ષડ્, અને ષડ્ એટલે છ, અને તેનો મેળ, અર્થાત્ ષડ્ શાસ્ત્ર યુક્ત પંડિત. અમે જાણીએ છીએ જ કે, છએ શાસ્ત્રમા આપનો હાથ પકડી શકે એવો કોઇ નથી."

શામળ પંડિત ખુબ હસીને બોલ્યો; "બરાબર, જોશીબાવા! આપે તો ખુબ જુગતે જુગતો જ તાલ મેળવી દીધો. જોશી મહારાજ, બદ્દા ખરેખર તેવા જ છે. પણ અમારૂં આમ વર્ણન કરી, અમારા પ્રશ્નનો જવાબ આપે ઉડાવી દીધો કે? એ જવાબ દો એટલે આપની હુશીઆરીની ખાત્રી થાય. પ્રશ્નનો અર્થ પણ તમે જ સમજો અને ઉત્તર પણ તમે જ જાણીને બેસી રહો, એ કાંઇ બને?"

દુર્ગાચરણ–આપ જેવા સમર્થ પંડિતનો પ્રશ્ન, હું સરખા પામર જોશીથી શી રીતે સમજાય? બોલો ત્યારે, એમાંથી........

પંડિતજી–એમાંથી શું? બોલો, બોલો, એમાંથી શું?

જોશીબાવા–તેમાંથીએ હું યત્કિંચિત્ કહેવાનો પ્રયત્ન કરૂં, પણ આપ પાછા કોપિષ્ટ દુર્વાસા મુનિ જેવા તેજસ્વી બ્રાહ્મણ, એટલે આપને ક્રોધ આવી ગયો, તો પછી મારી શી વલે?

પંડિત–ક્રોધ કેમ આવે! પણ એટલું બધું શું કરવા જોઇએ? ક્રોધ ચડશે કે કેમ તે પણ આપને આપના ગણિત ઉપરથી તરત જ

ખબર પડશે અને તે ખબર પડી, કે પછી તે શાથી ઉતરશે તે પણ આપને તો જણાવાનુંજ. પછી શું જોઇએ?

દુર્ગાચરણ–એમ છે? ત્યારે પછી આપનો પ્રશ્ન એવો છે કે, આપનું અને આપના પ્રતિપક્ષીનું જે યુદ્ધ ચાલે છે, તેમાં આપની ફત્તેહ કયારે થશે? એનો ઉત્તર એ જ કે જ્યારે આપને અન્નદ્વેપ થશે, ત્યારે જ આપના ઉપર આપનો શત્રુ વિજય મેળવી શકશે. હાલમાં તો આપનીજ ફત્તેહ ઉડયા કરે છે.

પંડિત–મને અન્નદ્વેપ થાય, એટલે? અન્નદ્વેપનો અને મારા પ્રશ્નનો શો સંબધ?

જોશી–આપનો એક પક્ષ, અને બીજા પક્ષમાં અન્ન, અર્થાત્ પકવાન વિગેરે. હવે આજ કેટલાએક દિવસ થયાં આપ બન્નેની વચ્ચે મહા તુમુલ યુદ્ધ ચાલે છે; તેમાં આપ હમેશાં આપના પ્રતિપક્ષી અન્નને ખાઇ નાંખો છો; આપની નજર સામે ઉભું પણ રહેવા દેતા નથી, તો પણ એ વારંવાર આપની સામે આવીને ખડું જ રહે છે. આપ પણ જેટલીવાર એ આવ્યુ તેટલીવાર એના ટુકડેટુકડા કર્યા વગર છોડતાએ નથી. હવે આથી તે બીજી આપને કેવી ફત્તેહ જોઇએ? માત્ર, આપને જ્યારે અન્નદ્વેપ થશે, એટલે તરત એની ફત્તેહ થવાની જ. એવો વખત આણશો જ નહિ એટલે સારૂ. પછી આપની હમેશાં ફત્તેહ જ છે.

પંડિતજી ખુબ હસીને બોલ્યા; "જોશીબાવા! તર્ક તો ખુબ જ ગોઠવી દીધો, હોં! પણ દુઃખની વાત માત્ર એટલીજ છે કે, તે તર્કમાં આપ જરાક ફસાઇ ગયા ખરા. મારા મનનો પ્રશ્ન કેવળ જ જુદો છે, અને તે આપનાથી સમજાયો નહિ. બસ, જાઓ, આજ સૂધીની તમારી સર્વ ખ્યાતિ વ્યર્થ જ ગઇ. હજુએ હિમત હોયતો આવી જાઓ! બોલો, કહો કે મારો પ્રશ્ન શું છે? તેની જ સાથે તેનો ઉત્તર પણ આપી જ દેજો, નહિ તો આપના પોથાં થોથાંને એક કોરણે બાંધીને મૂકવાં પડશે." જરાક હસીને વળી બોલ્યો; "જોશી મહારાજ! તમને શ્રીમત લોકોના પ્રશ્ન સમજાય, અમારાં જેવા ગરીબના પ્રશ્નએ સમજાય નહિ, ને ઉત્તરે સમજાય નહિ. પૈસાવાળા માટે જ તમારૂં જ્યોતિષ્ય છે, અમારા જેવા ગરીબને માટે નથી, એટલે તમે અમને શાનો પ્રશ્ન કહો અને શાનો ઉત્તરે કહો!"

જોશીબાવા જરા સ્મિત કરી બોલ્યા; ઠીક ત્યારે, પંડિતજી! એક વખત ફરી તમારો પ્રશ્ન કહું છું તે સાંભળો. આ વખતનો જો તમારો પ્રશ્ન બરાબર ન હોય તો પછી તમે જે કહેશો તે હું સાંભળી રહીશ

પંડિતજી–હાહા, ઠીક, કબુલ, કબુલ, ચાલો બોલો ત્યારે, તમારૂં ગણિત શું કહે છે?

જોશીબાવા ફરી જરા સ્મિત કરી બોલ્યા; આપનો પ્રશ્ન એ જ છે કે આજ પચીસ વર્ષ થયાં આપને અને આપના કુટુંબને જે ઝઘડો ચાલ્યો છે, તેમાં આપના કુટુંબની જ ફત્તેહ થાય છે, અને આપની તો ફત્તેહ કદીએ થતી નથી; તો આપની ફત્તેહ ક્યારે થશે એ જ આપનો પ્રશ્ન છે ને?

પંડિતજી તો આ સાંભળતાં જ ખુબ પેટ પકડીને હસવા લાગ્યા, અને કેટલીકવારે છાના રહીને બોલ્યા, "અલબત્ત! અલબત્ત! આજ વખતે આપે મારો પ્રશ્ન બરાબર જાણ્યો. આબેહુબ! તમે કહો છો તે જ મારા મનમાં હતું. ખરેખર એ જ મારો પ્રશ્ન હતો. માત્ર તેમાં કાંઇ જ સહેજ ફેર પડે છે, તે એટલો જ કે મારે જરા કુટુંબ નથી. બાકી તો બધુએ બરાબર મળતુ જ આવે છે."

દુર્ગાચરણ જોશી આ સાંભળીને જરા ઠરી ગયા, અને કેટલીકવારે પંડિતને કહેવા લાગ્યા, "પંડિતજી, હવે કાંઇ આપણો ઉપાય ચાલતો નથી. આપણી તો ગાડી અટકી ગઇ. માટે આપ જ આપનો પ્રશ્ન કહી દો. મારાથી તો હવે કાંઇ જ ઉત્તર દેવાતો નથી."

પંડિતજી હસીને બોલ્યા; "ત્યારે એમ જ પહેલેથી ભસી મરવુ હતું ને? ચાલો, જવા દો. અમારો પ્રશ્ન રહ્યો ખાડમાં હવે પેલી ધુળ પાટી ઉચકીને જરા વેગળી મુકો. હવે તો જેનો રોટલો ખાઇએ છીએ તેને કાંઇક ઉપયોગી થવું જોઇએ. માટે ચાલો, આપણે જરાવાર ફરીએ. તમે તમારી જોતિષ્યની કરામત દેખાડો અને હુ મારી બોલવાની ખુબી દેખાડી, મુગલોની ખોડ ભુલાવા મહારાણાની સાથે લડવા જવાને જેમ તેમ કરી લોકોને ઉશ્કેરણી કરીએ. જોશી મહારાજ! શી આ રાજસ્તાનની દિવસે દિવસે દશા થતી આવી છે? મહારાણા રાજસિંહ જો આજ આટલો ટેક રાખીને બેઠા નહોત, તો મુગલો તો આ રાજસ્તાનની કેવીએ દશા કરી નાંખત. લોકો એમજ સમજે છે કે હુતો એક મૂર્ખ, અને ખુશ મસ્કરો છુ, અને મારો બધોએ વખત લોકોની ચેષ્ટા ચાળામાં અને છોકરાંને ગમ્મત કરાવવામાં જ જાય છે. પણ મારા મનમાં જે ચિંતા થયા કરે છે તેની તો કલ્પનાએ કોઇને આવતી જ નહિ હોય! હું અહિં આવ્યો તે દિવસથી મારાથી કાંઇએ બન્યુ નથી; માટે મારે હવે કાંઇપણ કરવું જોઇએ. લોકોની પછવાડે લાગીને, તેમને શિખામણો દઇ દઇને, ન બનેતો છેવટે ચેષ્ટા કરીને અને "ચાલો, ચાલો" એમ કહીને પણ, તેમને એક વખત તો ખુબ જ ચીડવી ગુસ્સો ચડાવવો જોઇએ.

એ લોકો હવે હલાવે ફુલાવે તો હાલવાનાએ નથી જ. દુર્ગાચરણજી! ઔરંગજેબે હમણાં જે જુલમ ચલાવવા માંડયો છે, જે ત્રાસ લોકોને દેવા માંડયો છે, તે માટે શું આપણા રજપૂતોને કાંઇ લાગણી થતી નહીં હોય? એક માત્ર આ ઉદેપૂરનો વંશ જ આજ સૂધી શુદ્ધ રહી શકયો છે; રજપૂત નામ દેવા જેટલું એ જ છે; માટે તેને તો રહેવા દો! તેને એકલવાયું ન પડવા દેતાં, બધાંએ મળી તેને પોતાનું વડીલ પદ આપી, પોતાના આગેવાન બનાવી, એક વખત તો મુગલોનાં હાંડકાં નરમ કરવા દો! મુગલો આપણી સ્ત્રીઓને લઇ જાય, તેમને વટલાવે, અને તેમની સાથે ગમે તેમ ચાલે, અને તે આપણે જોયા કરવુ? જોશી મહારાજ! હમણાંનો પ્રસગ ઉત્તમ નથી શું? છે જ, સર્વોત્તમ છે જ. આવે વખતે જો આપણા રજપૂતોનુ લોહી ઉકળી નહિ ઉઠે, તો પછી ક્યારે ઉકળવાનુ હતું? માટે ચાલો. આપના જ્યોતિષ્યનો ઉપયોગ કરી લોકોને એવી સમજણ પાડો કે, આ વખતે તો રજપૂતોને ખરેખર જ વિજય મળવાનો છે—માત્ર એટલુ જ કે, બધાએ એક મનથી મહારાણાને મદદ કરવી જોઇએ, નહિતો, કાંઇ થશે નહિ, એટલુ જ નહિ પણ ઔરંગઝેબને જો આ વખતે યશ મળ્યો, તો પછી આપણી ગરદન ઉપર ચઢી બેઠા વગર રહેવાનો નથી. એટલા જ માટે આપણે લોકોને ઉશ્કેરી ઉશ્કેરીને લડાઇ ઉપર મોકલવા જોઇએ. દુર્ગાચરણજી! આપ જો દરેક રાજા, સંસ્થાનિક અને ઠાકોરને મળો, અને તેમને આપના જ્યોતિષ્યનો ચમત્કાર દેખાડી, મહારાણા તરફ વાળી લાવો, તો તો વળી પૂછવું જ શું? હમણાં તો રજપૂતનું નામ દેવા જેવા તો માત્ર એક રાણાજી જ રહ્યા છે. એમનાથી જ મુગલો જરા દબતા રહે છે અને તેથી એમની આડે આવી શકતા નથી. બાદશાહનું પણ મન એની આગળ આવવા તલપતું નથી. બાદશાહનો અને રાણાજીનો આ પહેલો જ સમાગમ છે, માટે તેમાં જો, ન કરે નારાયણ અને રાણાજીની જરાપણ પાછી પુઠ થઇ, અથવા સમરાંગણ ન છોડતાં રાણાજી જો તેમાં ખપી ગયા, તો પછી આખું રાજસ્તાન રાંડયુ જ સમજજો. રજપૂત કુળની સ્ત્રીઓનાં પાતિવ્રત્ય, મુગલોના હાથમાં જશે, અને પછી ભલે સ્ત્રીઓ પોતાના પતિવ્રતનું ગમે તેમ કરી રક્ષણ કરશે, પણ તેમના પતિ, સસરા, બાપ, ભાઇ, દિયેરોને તો આંખો જ ચોળવાની રહેશે. કેમ, દુર્ગાચરણજી! કેમ કાંઇ બોલતા નથી? હું કહુ છુ તે આપને પસંદ પડે છે કે નહિ?"

શામળ પંડિતે પહેલાં કહ્યું હતું તે ખરૂ જ હતું. લોકોને એમ લાગતું હતું કે શામળ પંડિત તો એક માત્ર નકલી જ છે. બેચાર મંડળ બેઠી હોય ત્યાં જઇ નાચવું, ગાવું, ચેષ્ટા કરવી; ઢોંગ કરવા, વિચિ

ચાળા કરવા, એ આદિ અનેક ગમ્મતો કરી લોકોને ખુશ કરવા, એમ દુર્ગાચરણ પણ આજ સુધી જાણતો હતો, તેથી પંડિતજીનું આ વખતનું આવું ખરી લાગણીનું બોલવું સાંભળીને આશ્ચર્ય ચકિત જ બની ગયો, અને પંડિતને કહેવા લાગ્યો, "સાબાશ! સાબાશ! પંડિતજી! આ વખત તો તમે ખુબ જ કરી. તમારૂં આ વખતનું બોલવું તો ખરેખરૂં જ છે. હમણાંનો વખત તમે કહો છો; તેવો જ ખરી અણીનો છે. આ વખતે જો લોકોને ચઢાવી આપણી તરફ ખેંચીશું નહિ; તો રાણાજીનો પરાભવ થવાનો સંભવ છે ખરો. પણ તેમ કદી બનનાર નથી. રાજસિંહને આ વખતે અપયશ છે જ નહિ. એના ગ્રહ અતિ ઉત્તમ છે, એટલે વિજયની અને સ્થિતીની પ્રાપ્તિનો પુરો યોગ છે. છતાં એને કાંઇપણ ટેકો તો જોઇએ જ. એકલા ગ્રહના જોરથી કાંઇ બધું બનતુ નથી. તેને પણ નિમિત્ત હોય છે જ. તેથી આપણે જો આ કામમાં ખરેખરી મહેનત કરીશું; તો તે ઘણી જ ઉપયોગી થઇ પડવાની એમાં શક નથી. તારૂં ગમ્મતી, પણ પાણી ચટાવી આપે તેવું ગાયન, અને તેની સાથે મારૂં જોતિષ્ય મેળવીને, આપણે જે કાંઇ બની શકે તે કરવુ જોઇએ. તારી સુચના ખરેખર અમુલ્ય છે. લોકોને સ્ફુર્તિ આણવા, તેમને પાનો ચઢાવવા, આપણે કાંઇપણ કરીશું તો જ બાજી સુધરનાર છે, નહિતો કાંઇ જ થઇ શકવાનું નથી. કેટલાક રજપૂતો તો કેવળ નધરોળ જ બની ગયા છે, એટલે તેમને હલાવી હલાવીને બેજાર થાઓ, તોયે પણ એક ડગ ભરે તેવા નથી. માટે કાંઇપણ ખટપટ કરવા આપણે પણ કબુલ છીએ. ચાલો."

દુર્ગાચરણનું પણ ખરી લાગણીનું જ બોલવું હતું એટલે પંડિતને પસંદ પડતું થયું. જોશી પોતાની સંમત્તિ દેખાડીને ઉઠયા. બન્ને જણાએ ક્યાં જવું, શું શું બોલવું, તથા શું શું કરવું, તે બધો વિચાર થોડી જ વારમાં કરી કીધો. ઉદેપુરીની આજુબાજુ જ્યાં જ્યાં નાનાં રજવાડાં, ઠાકોરો વિગેરે હોય ત્યાં જવા માટે બે મિત્રો નીકળી પડયા. અત્યાર સુધી તો શામળ પંડિત ગાંભિર્ય રાખી રહ્યા હતા, પણ હવે તે પાછું વેગળે મૂકી, પોતાના અસલ સ્વરૂપમાં આવી ગયા. પંડિતની મુખચર્યા જ એવી હતી કે, જોતાં વાર જ કોઇને હસવું આવ્યા વગર રહે નહી. બન્ને મિત્રો ઉદેપૂરથી પંદરેક ગાઉ જઇ પહોંચ્યા, તો એક નાના સરખા ઠાકોરનું ગામ આવ્યું. સંધ્યાકાળે પંડિતજી તથા જોશીમહારાજ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તે વખત ગામના મુખ્ય મુખ્ય લોકો, ચોરા ઉપર ભેગા થઇ વાતોના તડાકા ઠંડે પેટે ચલાવતા હતા. ઠાકોર સાહેબ તો પોતાની ગઢીમાં જ હતા. એ દિવસ ઉપર જ રાણાજીનો પત્ર ત્યાં આવી ગયો હતો, અને ઠાકોરજી પણ પોતાની તૈયારીના જ વિચારમાં

હતા. પણ વિચાર તે વિચાર જ રહ્યો હતો, તેનો અમલ હજી થવા પામ્યો નહતો. ઠાકોર સાહેબ જરા ખ્યાલી ખુશાલીના વિચારવાળા હોવાથી તેમને એમ થયાં કરતું હતું કે, મુગલોને આપણે તે શું કરી શકવાના હતા? પરસ્પર એમ જ ગપ્પો ચાલતી હતી કે, મહારાણાની આ બધી ખટપટ વ્યર્થ જવાની છે: છતાં પણ નાઇલાજે હુકમને તાબે થઇ નીકળવું તો જોઇએ. ચોરા ઉપર એકઠા થયેલા લોકો બધા ઠાકોરની સીબંદી પૈકીના જ હતા. તે પણ રાણાજીની ચર્ચા કરવામાં જ મશગુલ બની ગયા હતા.

પંડિતજી અને જોશીબાવા ત્યાં જઇ પહોંચ્યા, એટલે પડિતે મંડળીને ખુશી ખુશાલી પૂછીને બોલ્યો, "કેમ, આપનું મંડળ હજી આમ નિરાતે કેમ બેઠું છે? ચોરા ઉપર કેમ ભરાઇને બેઠા છો? પેલી તરફ તમારા બીજા ભાઇઓને ત્યાં શું ચાલી રહ્યું છે તેની કાંઇ ખબર છે કે? તમારા ઘર ઉપર ધાડ પડવા આવી છે; અને તમે તો હુક્કા પાણી જ કરતા બેઠા છો?

ક્યાં તે તલવાર, ક્યાં તે સમશેર, ક્યાં ગયુ તે તીર,
ધીર ધરીને લડીયા જ્યારે, બાપ તમારા વીર
સુઝે સુક્કા, તમે હુક્કા, સમજી લ્યો પક્કા,
ધક્કા દઇને, છોરી લઇને, મુગલ કરે નિક્કા."

શામળ પડિતના જુસ્સાભેર ગાયનથી બધું મંડળ કાવરૂં બાવરૂં બની ગયું. પડિતજી તો પોતાનું ગાયન આગળ ચલાવવા જ લાગ્યા.

———:o:———

પ્રકરણ ૪૦ મું.

શામળ પંડિતની ઉશ્કેરણી.

ક્યાં તે તલવાર, ક્યાં તે સમશેર, ક્યાં ગયું તે તીર,
ધીર ધરીને લડીયા જ્યારે, બાપ તમારા વીર
સુઝે સુક્કા, તમે હુક્કા, સમજી લ્યો પક્કા,
ધક્કા દઇને, પુત્રી હરીને, મુગલ કરે નિક્કા.
તમે મર્દાન, બડા ખાનદાન, પુરા છો નાદાન,
હેવાન પક્કા, બનીયા કક્કા, ગયાં કુળ અભિમાન.
મને નહિ લાજ, ગમે તેમ આજ, પડવા બેઠો બાજ,
રજપૂતાણી, વટની સાચી, ઉચકી લ્યો, એ કાજ.
બસ થઇ વટ વટ, કહો ઝટ ઝટ કાર્ય કરો ચટપટ,
ઝટપટ મારો, દૂરથી ટાળો, શત્રુની ખટપટ.

શરીરમાં જેટલું જોર હોય તે બધું કહાડીને બોલી ઉઠયા; "ઓ ભલા માણસ ! તુ આટલું જોર તોર ને ઘુમરી રાખતો હોય તો જાને મહારાણાની સાથે. મુગલો જોડે જ લડવામાં તારૂં જોર દેખાડવાને તો કાંઇ કામ પણ આવે ! મને ગરીબ બ્રાહ્મણભાઇને આમ દગ્ધીને તારૂં શુ વળવાનું છે ? પેલો આલમગીર બાદશાહ ઘેરઘેરથી વહુ છોકરીઓને ઘસડી જાય છે, તેની જ ગળચી દાબને ? તારૂં નામ થશે." પંડિતજી આટલું બોલે છે એટલામાં જ તેમાંથી બે ચાર જણે આવી, એમને ખુબ જોરથી પકડી, બોલવા લાગ્યા; "આ ગમાર બોલે છે શું ? મુગલોની અને મુગલ બાદશાહ આલમગીરની સાથે લડવાનું કોને કહેછે ? ઉભો રહે, તને જ હમણાં પેલા વડના ઝાડે ઉંધો લટકાવી ગરદન ઉડાવી નાંખુ છું." આટલું બોલી બધા પંડિતજીના શરીરપર ધસી આવ્યા. આ જોતાં જ પંડિતજીની આંખો ઉઘડી ગઇ, પણ એમના મનમાં તો રજપૂતોને ઉશ્કેરવા સંબંધી જ વિચાર ઘુમાયા કરતો હતો.

મુગલ બાદશાહને મારવાની વાત મ્હોંમાંથી નીકળતાં, આ લોકો આપણા ઉપર કેમ ધસી આવ્યા, એ વિચાર તો પંડિતના મનમાં પેસવા જ પ્રામ્યો નહી. લોકોને પોતાના ઉપર જ ધસી આવતા જોઇ, પંડિતજી તો જરા તપી જઇને કાંઇનુ કાંઇ બોલવા મંડી પડયા. જોશી બાવા જરા પાછળ હતા, તે પણ આવી પહોંચ્યા; ને તેમને પણ પંડિતની જ દશા અનુભવવી પડી. જોશી બાવા પંડિતજીને કહેવા લાગ્યા, "પંડિતજી ! આ શું લફરૂં છે ?" પણ પંડિતજી તો ગાળોનો વરસાદ વરસાવવા મંડી પડયા હતા, તે બિચારા જોશીના બોલવા તરફ લક્ષ જ કયાંથી આપે ? છેવટે એ લોકોમાંના એક જણે આવી એમને મ્હોંએ ચાથરાનો ડુચો દીધો. પંડિતજીની હવે જરા આંખો ઉઘડી અને આજુબાજુ જોવા લાગ્યા તો જણાયું કે, મહારાણાને મદદ કરવા જનાર રજપૂત સૈન્યને બદલે આ તો મુગલ સૈન્ય જ છે. આ જોતાં જ પંડિતજી તો લેવાઇગયા. અત્યાર સુધી લવલવાટ કરનારી રાંડણી જીભ અત્યારે કોણ જાણે કયાંએ સંતાઇ ગઇ તે શોધી જડે નહિ. પંડિતજીથી તો બરાબર બોલાય પણ નહિ. દુર્ગાચરણની પણ બીચારાની એ જ અવસ્થા થઇ. આ તે થયું શું ? એમ બેમાંથી કોઇને સુઝ પડે નહિ. એક બીજાના સામું માત્ર ટગર ટગર જોયા જ કરે. બે જણા મનમાં વિચારવા લાગ્યા કે હવે આપણી પૂરી કમ્બખ્તી આવી છે ! પણ આ બાજુ તે મુગલ લશ્કર કયાંથી આવ્યું હશે ? તે તેમને સમજાણુ પડે નહિ. એમને તો એમ જ થયા કરતુ હતું કે, આપણી વાક્ચાતુર્યથી અને મર્મભેદી વચનોથી, લોકો જ્યાં ત્યાંથી ઉભરાઇને મહારાણાની સાથે, રૂપમતિ અને વિજયસિંહની સહાય

માટે જ જતાં હોવાં જોઇએ. પણ આ તો કાંઇ આડું જ વેતરાઇ ગયું છે? આ સૈન્ય ક્યાંથી આવ્યું? શી રીતે આવ્યું? ક્યાં, અને શા માટે જતું હશે? તેની કલ્પના પણ તેમને નહોતી. મનની ઘણી ઘડભાંજે ખાત્રી થઇ કે, સૈન્ય ગમે ત્યાંથી આવો અને ગમે ત્યાં જાઓ, પણ એટલું તો ખરૂ જ કે આપણું એથી કાંઇ ઇષ્ટ થવાનુ નથી.

આવો વિચાર આવતાં જ બિચારાનો જીવ તે શી રીતે સ્વસ્થ કરીને બેસે? એમને પકડનારા બાદશાહના સિપાઇઓ હવે તો "કયો બે, કયૌં બે આલે!" કરીને તે બેઉ જણાને સતાવવા લાગ્યા. એક મુગલ બોલ્યો, "આમને ઝાલીને જરા આદાંપાક આપીશું એટલે તરત કબુલ કરશે કે કોણ છે, ક્યાંથી આવ્યા છે, શા કામે નીકળ્યા હતા,અને કોણે મોકલ્યા હતા તે કહેશે. બીજો એક જણ કહેવા લાગ્યો; "એ તો બાદશાહ વિરૂદ્ધ ફિતુર ઉઠાવવા ખટપટ કરતો હતો, નહિ તો એમ બોલે જ કેમ?" આમ એક પછી એક મુગલ સીપાઇઓ મગજના ખુટ્ટા જણાવવા લાગ્યા. શામળ પંડિત જેવો ભરભડીયો હતો તેવો જ સંકટ સમયે ધીરજને ધરવાવાળો પણ હતો. તે ધૈર્યને ન છોડતાં, માથા ઉપર આવી પડેલી આફતનો જેમ તેમ હવે તોડ ખોળી કહાડવો, એની યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ મનમાં રચવા મંડી પડયો. પંડિતજી અવાક જ બની ગયો, એક અક્ષર પણ મ્હોંમાથી કહાડે નહિ. મુગલો જે કાંઇ બોલે તે બધું તે મુંગે મ્હોંએ સાંભળ્યા જ કરે. થોડીવારે મુગલો એ બેઉ જણને મુશ્કે બાંધી પોતાની સાથે ઘસડતા ચલાવવા લાગ્યા. દુર્ગાચરણ જોશીની પણ એ જ દશા થવાની હતી, પણ સદ્ભાગ્યે પંડિતજી તરફ બધાં માણસો ભરાઇ ગયેલાં જોઇને પોતે ધીરે રહીને પાછલે પગે અગીઆરાં ગણી ગયા. આટલી ભીડમાં એના તરફ લક્ષ પણ કોનું જાય; એટલે એ ભાઇ તો અત્યાર સુધીમા કેટલોક રસ્તો માપી પણ ગયા; પણ બીચારા પંડિતજીને તો ગીરફતાર બનાવી, પોતાને પગલે પગલે મુગલોએ ઘસડવા માંડયા. રસ્તે ચાલતાં મુગલો એને પૂછતા કે તું કોણ છું? ક્યાંનો છું? શું કરતો હતો? પણ શામળ પંડિત જેનું નામ તે એક નહિ કે બે નહી, એમ જ બનીને બેઠો! મ્હોંની ફાડ ઉઘાડે જ શાનો? મુગો મુગો ચાલ્યો જ જાય. આવું જોઇને મુગલ સીપાઇઓને તેમના ઉપર રીસ તો ઘણી જ ચડી, પણ કરે શું? પરમેશ્વરની એટલી જ કૃપા થઇ કે, ઘણાએ મુગલોએ પંડિતની ગરદન ઉડાવી નાંખવાની વારંવાર દેહેશત દીધી, પણ તેનો અમલ માત્ર કરવા જેટલી અત્યાર સુધી કોઇને કુબુદ્ધિ થઇ નહિ. એવી બુદ્ધિ થઇ હોત તો ક્યારનાએ પંડિતનાં ધડ અને ડોકાંને વિયોગ પડી જ ગયો હોત.

શામળ પંડિતના મનમાં અનેક વિચાર ચાલતા હતા. એની

ખાત્રી થઇ કે બાદશાહી, સૈન્યના તડાકામાં આપણે સપડાઇ ગયા છીએ. પણ આ સૈન્ય અહિં કયાંથી, અને કયાં જતું હોવુ જોઇએ, તેનો ખ્યાલ આવી શકતો નહોતો. એક વખત એમ પણ લાગ્યું કે, આ સૈન્ય વિજયસિહને ઘેરીને પડેલા મુગલ સૈન્યની કુમકે જતું હોવું જોઇએ, પણ થોડી જ વારમાં પોતાનો તર્ક ભૂલ ભરેલો છે, એમ એને સમજાયુ. તેને એટલું તો સમજાયું કે આ સૈન્ય બાદશાહનું નથી, પણ શાહાજાદાનું છે અને તે ઉત્તર તરફ જાય છે. **શામળ** પડિતે ધાર્યું કે, આમ ગુપચુપ ચાલ્યા કરવા કરતાં, કાંઇક યુક્તિ લડાવી આપણી દાદ ઠેઠ શાહજાદા સુધી પહોંચે તેમ કરીએ તો બેડો પાર! આ વિચારથી તે પોતાની સાથે ચાલતા સીપાઇને કહેવા લાગ્યો; "શું યાર! આટલા વખત સૂધી તમે મને ત્રાસ દીધો તેથી શું ધરાયા નથી? આ તે કેટલો મોટો ભ્રમ કે તમે મને એક ફિતુરી જાણીને અટકાવી રાખ્યો છે? તમ કોણ છો? કયાં જાઓ છો? એ બધુ જાણ્યા શિવાય હું પણ કોણ છુ? કયા જાઉ છું? અને શા માટે જાઉ છુ? તે બધુ મારાથી કેમ કહેવાય? આ રજપૂતાનામાં આજ કાલ એટલુ તો ફીતુર ચાલી રહ્યું છે કે, તેની કલ્પના પણ તમને આવી શકે નહિ. પેલો ઉદેપુરવાળો રાજસિહ તો એક બીજો જ બાદાશાહ બનીને બેઠો છે. આથી બાદશાહને એનો જરા ભય લાગે છે, માટે મેવાડના રાજા રજવાડામાં મારા જેવા છુપા બાતમીદારોને મોકલી બાદશાહ અહિના ફીતુરી લોકોની સર્વ બાતમી લે છે. અમે લોકોની પાસે જઈ બાદશાહનું જ વાંકુ બોલીએ, અને રાજસિહની સ્તુતિ ગાઇએ તોજ લોકો પોતાના મનનો ભાવ અમારા આગળ બતાવે. હુ પણ આજ કેટલાક દિવસથી અહીં આવ્યો છું અને રાજસિહનો દૂત છું, એમ બધેબધ કહેતો ફરૂ છું. આથી લોકો મારા ઉપર જરા વિશ્વાસ મૂકી મારા આગળ કાંઇ ને કાંઇ પણ ખરી વાત કરે છે. તમે પણ તે પૈકીના જ હશો એમ ધારી હુ પ્રથમ તમારી પાસે પણ તેવુ જ બોલ્યો હતો. હુ ખરો છું કે ખોટો, તેની જો તમારે ખાત્રી કરવી હોય તો મને શાહજાદા પાસે લઇ જઇ ઉભો કરશો કે, તરત મારે કહેવાનુ તે ત્યાંજ હું જાહેર કરીશ."

શામળ પડિતનુ આવું બોલવું સાંભળી મુગલ સીપાઇઓ તેની વધારે હુરીયો કરવા મડી પડયા. પણ પંડિતે પોતાનુ ધૈર્ય જરા પણ છોડયું નહિ, મુગલ સીપાઇઓના વારંવાર પૂછવા છતાં પણ **શામળ** પડિત તો એજ વાત પકડી રહ્યો કે, મારે જે કહેવાનું છે તે શાહજાદાની આગળ જ કહીશ.

પ્રકરણ ૪૧ મું.

સાંઇજી.

વાંચનારને સ્મરણ હશે કે ફીરૂઝશાહની વાત સાંભળી આપણા વેશ ધારી સાંઇમૌલા ઇંદિરાને ગમે તે પ્રકારે છોડવવી, એમ વિચાર કરી ચુક્યા હતા જ. હવે ઇંદિરાને કયી યુક્તિથી છોડવી લાવવી તે તરફ તેમનું ધ્યાન ગયુ. નયનપાળે મન સાથે નક્કી કરી રાખ્યુ કે, ભલે આપણા જીવ ઉપર આવી પડે, તો પણ હરકત નથી. ઇંદિરા જેવાં એક ફૂલને આમ નિર્દયપણે વિલય થતુ આપણે જાણીને તેનો કાંઇ પણ ઉપાય ન કરતાં; એમ ને એમ મરવા દેવી એ તો આપણું કેવળ બાયલાપણું જ કહેવાય. ઇંદિરા આપણને આડું અવળું સમજાવી જતી રહી હોત તો કાંઇ હરકત નહોતી. આપણે જે એનો આટલો બધો વિના કારણ ઘાત કર્યો છે, તે માટે જો કાંઇ પણ પ્રાયશ્ચિત્ત આપણે લેવું યોગ્ય હોય તો તે આ પ્રસંગે જ અને આપણા જીવને પણ અકારો કરી એને બચાવી લેવી એજ છે. આવા અનેક વિચારો મનમાં આવ્યાથી સાંઇજી ફીરૂઝશાહને કહેવા લાગ્યા; "બેટા ફીરૂઝશાહ! એક વખત તારો હાથ મને જોવા દે. તારે હાથે જ જો સ્ત્રીનું મૃત્યુ થાય તો તારા નશીબનુ પાંદડું ફરી જાય એમ મને લાગે છે. અત્યાર સુધી હુ તને જે જે કહેતો આવ્યો છું, તેનો તને બરાબર પડ્યો મળતો જાય છે; અને આગળ ઉપર પણ મળતો આવશે; અને મારા કહ્યા પ્રમાણે ન વર્તવાથી તારી જ્યારે કાર્ય સિદ્ધિ નહિ થાય તો તને ઘણો પસ્તાવો થશે. ગાંડા! તારા આ હાથ ઉપરથી હું તને કહુ છું કે, આજ તારૂં નશીબ ચડતી દશામાં આવી ગયું છે, તેને કાંઇ પણ આંપણ ન આવે એવું જો તારે જોઇતું હોય તો હુ તને કહું છું તેમ કર. મારૂં કહેવું માનવાથી તારી બેગમ તારા ઉપર જરા પણ ખફા ન થતાં, ઉલટી તારા હાથમાં રમકડું થઇ રહેશે. એમ જો ન બન્યું તો મારો આ ફકીરનો વેશ બાળી જ નાંખવો, અને જન્મારામાં ફરી શરીરપર લેવો નહિ, પછી કોઇ? જગલમાં જઇને જીવતો જ દટાઇ મરૂં નહિ તો મારૂં નામ સાંઇ નહિ, એમ ખાત્રી રાખજે. પણ તેની સાથે એ પણ યાદ રાખજે કે, જો તું આ છોકરીને જીવતી ચણી લેવાના કામમાં જરા પણ મદદ કરી, તો ચારજ દિવસમા તારી બેગમ, તારા ઉપર એકદમ અચાનક ગુસ્સે થઇ તારો જ જીવ લેવા તૈયાર થશે. અરે, તૈયાર તો શું, પણ જીવ લેશે જ. તારો અને આ છોકરીનો એવો અહયોગ છે કે, તારે હાથે એનો જીવ જો લેવાય, તો ચોથે જ દિવસે સૂર્યોદય થતામાં જ તારા જીવપર કાંઇ

પણ ભયંકર આફત આવી પડશે. તારા ઉપર કપડો ન લેતાં, તારી બેગમની મરજી તારા ઉપર કાયમ જ રાખી, પુનઃ તારો જીવ બચે, એટલું જ નહિ પણ તારા ઉપર એની ચાહના ઘણી જ થાય એમ જો, કરવું હોય તો, તને એવી બેમાલુમ યુક્તિ દેખાડી આપું કે, તું એમ જ બોલી ઉઠીશ કે આહો! આજ તો મારો ખરો જ ભાગ્યોદય થયો. તારી બેગમ ઉલટી સેવા કરશે."

સાંઇએ આગળ કહેલી વાતનો ઘણો ખરો અનુભવ ફ્રૂકશાહને થઇ ચુકયો હતો, તેથી આ વખતે પણ એનું મન જરા ડગવા લાગ્યું. ફ્રૂકશાહે ધાર્યું કે, સાંઇમૌલા કાંઇ એવી જ યુક્તિ દેખાડે તો એનો જ ઉપયોગ કરી, આપણું મરણ કાંઇ કરતાં ટાળવું ખરૂં! વિના કારણ આપણે જ માથે બધું તોહોમત ઓઢી લેવાથી શો ફાયદો છે? આવો વિચાર કરીને તે બોલ્યો; "સાંઇ સાહેબ, આપ કાંઇ એવી યુક્તિ દેખાડો તો હું જરૂર કરીશ જ. પણ મારા જીવને જરાએ ધોકો લાગવો ન જોઇએ, હોં? તેમ બેગમ સાહેબ પણ મારા ઉપર ખુશ થવી જોઇએજ! એટલું જો બની ગયું તો પછી મારે બીજા કશાની જરૂર નથી. આપ કહેશો તે હું જરૂર જરૂર કરીશ"

સાંઇજી—"તો ઠીક છે બેટા! હું કહુ છું તેમ કરજે. પણ જરા એક બાજુએ આવ એટલે હું તને કહું."

ફ્રૂકશાહને આથી પણ વધારે એકાન્ત સ્થળમાં તે સાંઇ લઇ ગયો ત્યાં જે કાંઇ એને કહેવાનું હતું તે કાનમાં કહી દીધું.

ફ્રૂકશાહે કહેલું ક્રૂર અને ઘોર કૃત્ય તે દિવસે ત્રીજા પહોરના અરસામાં થવાનું હતું. તે વખત પેહેલાં બેએક કલાક અગાઉથી ફ્રૂકશાહે પોતાનાં ખાસ બે માણસો ત્યાં લઇ જઇ, સર્વ તૈયારી કરી રાખવી એવો બેગમ રોશનઆરાનો સખ્ત હુકમ થયો હતો. ફ્રૂકશાહ તેવા માણસોને જોઇ કહાડવા બહાર નીકળી પડયો, તેમ આપણા વેશધારી સાંઇજીએ પણ તેજ વખતે પોતાનો રસ્તો પકડયો. જનાનખાનાના અવાસમાંથી બહાર નીકળી રસ્તે ચાલતાં સાંઇજી કાંઇક વિચાર કરતા જતા હતા, એટલામાં બાદશાહી ફોજમાંનો કોઇ સીપાઇ સામેથી દોડતો દોડતો આવતો હતો તે એમની સાથે અથડાયો, એટલે સાંઇજીએ તેને કહ્યું; "અરે યાર, જરા જોઇને તો ચાલતા જાઓ." આટલું બોલી તેનો હાથ પકડી ઉભો રાખ્યો. સિપાઇ ધભરાયલા અવાજથી બોલવા લાગ્યો; "આ વખત જોઇને ચાલવાનો નથી, સમજ્યાને? આ વખત તો જીવ લઇને નાસી છૂટવાનો છે. અત્યાર સુધી જોઇને ચાલવાથી જ આજ આ વિટંબણામાં આવી પડયો છું!"

સિપાઇના શબ્દ કાન ઉપર પડતાંજ સાંઇજી જરા સ્તબ્ધ બની ગયા, એટલે સીપાઇએ હાથ છોડવી લઇ પોતાનો રસ્તો માપ્યો. સાંઇજી પણ પોતાની શાંત વૃત્તિના આડંબરને ઘડીવાર વેગળે મૂકી, તેની પાછળજ દોડવા લાગ્યા. રસ્તે જનાર લોકો પણ જોઇજ રહ્યા કે સિપાઇની પાછળ સાંઇજી તે શું દોડતા હશે? એટલામાં સાંઇજીએ કાંઇક નામ દઇને બુમ પાડી, જે સાંભળી સિપાઇ એકદમ ચમકી ગયો. સાંઇજીના મ્હોંમાંથી નામ નીકળતાંજ સિપાઇ ભાઇ તો સજ્જડજ બની ગયા અને ઉભા રહ્યા; એટલે ફરીથી નામ દઇ બુમ પાડી સાંઇજી બોલ્યા; “ભાઇ! આમ ઘભરાય છે શું કરવા? હું તો તારો દોસ્ત છું, દુસ્મન નથી. તુ જરા ઉભો રહે તો તને મારે એક વાત કહેવાની છે. તું જાણે છે કે આ જનાનખાનામાં આજે તારા એક અત્યંત પ્રાણસમાન પ્રિય માણસ ઉપર કાંઇક આફત આવી પડવાની છે? તને રૂચતું હોય તો ચાલ મારી સાથે, અને હું યુક્તિ બતાવું તેમ કર. તુ અને હું આપણે બે મળ્યા એટલે બીજા કોઇની જરૂરજ નથી. મારાપર વિશ્વાસ રાખી, બીલકુલ ડરીશ પણ નહિ, તેમ કશી શંકા પણ રાખીશ નહિ.”

સિપાઇ ફરી જરા વિચારમાં પડયો. સાંઇના કહેવાપર વિશ્વાસ રાખવો કે નહિ, કે આપણે આપણો રસ્તોજ લેવો: અને પછી શું થાય છે તે જોઇ લેવું?” આવો વિચાર કરવામાંજ કેટલીકવાર એ સ્તબ્ધ જ ઉભો થઇ રહ્યો: એટલે ફરી સાંઇજી બોલ્યા; “હું જે તને કહું છું તે બધુ નામ નિશાન સાથેજ કહું છું. અને તે જરા પણ ખોટું નથી. આટલું કહેવા છતાં જો તારે એ અનાથ સ્ત્રીને છોડવવી ન હોય તો ભલે, તુ તારે રસ્તે જા, મને કાંઇ તેમાં હરકત નથી. પણ પાછળથી પસ્તાવો કરતો નહિ, સમજ્યોને?” આવી રીતના ફકીરી વેશે કોઇ કાંઇ પણ બોલે તેની કાંઇ દરકાર ગણાય નહીં. એવા લોકોને કાંઇ વિધિ નિષેધ હોયજ નહિ. આવાં ભગવાં ધારણ કરનારાઓને એક પ્રકારે છુટ જ એ રાજ્યમાં હતી: તેથી સાંઇજીનું બોલવુ કેટલાક પાસેથી જનારા લોકોના સાંભળવામાં જો કે આવ્યું હશે તોપણ તે તરફ તેમણે કોઇએ લક્ષ જ આપ્યું નહિ. પેલો મુગલ સીપાઇ તો ફકીરનું બોલવું સાંભળી કેટલીકવાર સુધી સ્તબ્ધ ઉભો થઇ રહ્યો હતો; “તે છેવટે બોલ્યો: સાંઇ મહારાજ! હું આપનું ન સાંભળતાં આમ દોડતો જતો હતો, પણ આપે મારૂ નામ દીધું અને કેટલીક નિશાની આપી તેથી હું જાણું છું કે, આપને કાંઇ પણ મારી હાની જોઇએ. પણ આ જગ્યા આમ બોલવા જેવી નથી: માટે આપ જરા કોઇ બીજી સારી એકાંત જગ્યાએ ચાલો અને મને યથોચિત મસલત કહો. આપની આટલી બધી મારાપર રહેમ નજર છે

તો હુ પણ આપને જણાવીશ કે હું જાતે પણ કેવી રીતે છુટીને આવ્યો છું. આપનો વેશ જ ખાત્રી કરી આપે છે કે, આપ સરખા મહાપુરૂષો કોઇનો વિશ્વાસઘાત કરો નહિ. **સાંઇ** મહારાજ! આપે મને શી રીતે ઓળખ્યો ભલા, અને મારૂં ખરૂ નામ ક્યાંથી જાણ્યું વારૂ?"

આ સાંભળતાં જ **સાંઇ** જરા હસીને બોલ્યા, "એકાંતની જગ્યાએ જઇ હું તને બધું કહીશ. હમણાં તો રસ્તામાં કાંઇ બોલ્યા વગર ચાલ, એક વખત આ કિલ્લાની બહાર નીકળી જઇએ." એટલું બોલી પેલા સિપાઇને લઇને **સાંઇજી** ઉતાવળે પગલે ચાલવા લાગ્યા. રસ્તે ચાલતાં **સાંઇજી**એ પાછા પોતાના આત્મજ્ઞાન અને વિરાગના દુહા તથા બ્હેતો શરૂ કરી, એટલા માટે કે આજુબાજુના કોઇ પણ માણસનું તેમના તરફ વિશેષ લક્ષ જાય નહિ. આવી બ્હેતો અને દોહરા બોલનાર દિલ્લી શહેરમાં ઘણાએ ફકીરો ફરતા હતા, એટલે તે પૈકીનો જ આ પણ હશે એમ લોકોના જાણવામાં આવ્યું. આમ ગાતે ગાતે કેટલીક વારે ઘણે દૂર એક સારી જગ્યાએ તે બને આવી પહોંચ્યા. ત્યાં પણ લોકોનો કલબલાટ જણાતો હતો, માણસોની પણ જા આવ થયા જ કરતી હતી, તેમ છતાં કેટલીક વારે પેલો મુગલ સિપાઇ બોલ્યો; "**સાંઇ** મહારાજ! આપની મરજી હોય, તો મારો એક ગરીબ દોસ્ત આ ચકલાની દક્ષિણ બાજુ ઉપર રહે છે, અને તેનું ઘર છેક જ એકાંતમાં આવેલું છે, તેથી ત્યાં કાંઇ બોલવા કરવાને અડચણ પડે તેમ નથી. આપ આવતા હો તો ત્યાં આપને લઇ જાઉ." **સાંઇ**એ જરા વિચાર કરી કેટલીક વારે હા કહી; એટલે તરત જ પેલો સીપાઇ તેને ઉપર જણાવેલે ઘેરે લઇ ગયો. ક્યા મહોલ્લામાં અને ક્યે ઘેર પેલો સિપાઇ **સાંઇ**ને લઈ ગયો, તે સંબધે અમે આશા રાખીએ છીએ કે વાંચનારને તેની ખબર પડી હશે જ **જેઠ**મલ્લ અને એનું એકાંત અવાસમાં આવેલુ ઘર વાંચનારની સ્મરણ શક્તિમાંથી ખસી તો નહિ જ ગયું હોય. **સાંઇ** અને સિપાઇ તે ઘર આગળ ગયા ને આગળની જ પેઠે બારણાં ઉપર બે ચાર ટકોરા વગાડયા. કેટલીકવારે એક ડોસી આવીને દરવાજો ઉઘડયો. આપણા **સાંઇ**ને તથા પેલા સિપાઇને જોઇને, ડોસી પોતાના ખોખરા અવાજથી બોલી; "મારે ઘેર તે સિપાઇ શાં? તમે કેમ આવ્યા છો? અમે કાંઇ કોઇનો વાક ગુન્હો કર્યો છે?" પણ એટલામાં જ પેલા મુગલ સિપાઇએ એની છેક પાસે જઇ, ડોસીજ સાંભળે એવું કાંઈ કહ્યું, કે તરત ડોસી ચુપ થઇ જઇ, દરવાજો ખુલ્લો મૂકી, આઘી ખસીને ઉભી રહી, કે બન્ને જણ અંદર દાખલ થયા. ડોસીએ પાછાં પોતાનાં બારણાં બંધ કરી લીધાં. સિપાઇએ ડોસીને પૂછ્યું; "જેઠમલ્લ ક્યાં છે?" ડોસી બોલી, "કાંઇક કામે ગયો છે તો ખરો." એટલે

સિપાઇએ ડોસીને, "બારણા પાસે જઇને બેસો તથા કોઇને પણ અંદર આવવા દેશો નહિ, અમારે અહી જરા કામ છે તે બેઠા છીએ, માટે તમે ત્યાં જઇને બેસો;" એમ કહ્યું, એટલે ડોસી મા તો તરત જ ઉઠીને બારણા આગળ જઇને બેઠાં, અને પેલા બે જણા છેક અંદરના ભાગમાં જઇને બેઠા. કેટલીક વારે સિપાઇએ ફકીરને કહ્યું, "સાંઇ મહારાજ! હવે આપને જે કાંઇ વાત કરવી હોય તે સુખે કરો. ઇંદિરા કેવા સંકટમાં છે અને તેને કેવી રીતે છોડવી લાવવી, તે હવે મને આપ કૃપા કરીને કહો. હુ એને માટે મારો પ્રાણ પણ આપવાને તૈયાર છું '

ફકીર જરા હસીને બોલ્યા, "બેટા દુર્ગાદાસ, તારા શિવાય બીજો પણ એક માણસ છે, જે એને માટે એક તો શું પણ હજારો પ્રાણ આપવા તૈયાર છે. તમે બે ભાઈ બ્હેન, તમારી અપ્રતીમ સ્વામી ભક્તિથી તેની આંખો ઉઘાડી આપી છે. તેને હવે ખાત્રી થઈ ગઈ છે કે, પોતાના આખા આયુષ્યમાં તેણે નીચ અને અઘોર કર્મ શિવાય બીજું કાંઇ જ કર્યું નથી તેને હવે અત્યંત પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો છે અને પોતાનાં કુત્કર્મના પરિમાર્જન માટે દૃઢ નિષ્ઠા તમારામાં જ સ્થાપી છે. આગળ તેણે તમારો ગમે તેટલો છળ કર્યો, ગમે તેવુ અધમ વર્ત્તન તમારી સાથે ચલાવ્યું, તોપણ તે બધાંનુ વિસ્મરણ કરી તમે હવે એને તમારાથી દૂર કરશો નહિ. એનો પશ્ચાત્તાપ તે ખોટો પશ્ચાત્તાપ નથી, એના મનમાં તમારા પ્રતિની ઉદ્ભવેલી ભક્તિ તે ખોટી ભક્તિ નથી, કેવળ જ શુદ્ધ અને સાચી છે!" આટલુ બોલતાં સાંઈ ત્યાંથી ઉઠી ગયો. દુર્ગાદાસ તેના સામુ જ જોઇ રહ્યો હતો. સાંઇના બોલવાથી દુર્ગાદાસને વધારે શંકા પડવા લાગી, પણ એટલામાં ફકીરે પોતાના માથા ઉપરનો જટાભાર તથા કૃત્રિમ ડાઢીને વેગળી મૂકી દીધી કે તરત તેનુ ખરૂ સ્વરૂપ જણાઇ આવ્યુ. નયનપાળને જોતાં જ દુર્ગાદાસ એકાએક આશ્ચર્ય ચકિત બની ગયો. આમાં ખરૂ શું, તે એને સમજાયું નહિ. જે આપણો કટ્ટો શત્રુ, જેણે આપણો તથા આપણી બ્હેનનો આજ સુધી કેવળ નીચ વૃત્તિથી જ છળ કર્યો, તેજ નયનપાળ આજ આમ એકાએક આપણો મિત્ર બને એ દુર્ગાદાસને શકય પણ કેમ લાગે? પણ નયનપાળ દુર્ગાદાસના પગ ઉપર હાથ મૂકી બોલ્યો—"દુર્ગાદાસજી! હવે મારે માટે કશી પણ શંકા રાખશો નહિ. આવી શંકાઓ કહાડવામાં વખત ગાળવા કરતાં હમણાં જેમ બને તેમ ઇંદિરાને છોડવવા જવું જોઇએ, એ બિચારીનું ત્યાં શું થતુ હશે તે કહી શકાતુ નથી. દુષ્ટ રોશનઆરા ઇંદિરાને ભ્રાંતમાં ચણાવી લેવા બેઠી છે, પણ એને ખબર નથી કે ઇંદિરાની વ્હારે ચડનાર કેટલા છે? હુ તો ગમે તે પ્રકારે એને છોડવવા

જવાનો હતો જ—એના સર્વ પ્રપંચને તોડી પાડવા હું જ એકલો બસ હતો. શી રીતે એના પ્રપંચને તોડી શકત તે આ વખતે કહેવા માગતો નથી. પણ હવે જ્યારે તું પણ મળી ગયો એટલે આપણને કાંઇજ અશક્ય રહ્યું નહિ. ભિતમાં ચણી લેવાનું કામ જે ગુલામને સોંપવામાં આવ્યું છે, તેને તો મેં ક્યારનોએ મારી મૂઠીમાં જકડી લીધો છે. પણ હવે આપણે કલાકેકમાં કડીયાનો વેશ લઈ જનાનખાનામાં જવું જોઇએ. ફરૂકશાહે મને દરવાજામાં જ મળવાનું કબુલ કર્યું છે. કોદાળી, પાવડો, લેલાં, વિગેરે કડીયાનાં હથીયારની જ માત્ર જરૂર છે, માટે ચાલ, ગમે ત્યાંથી તે તો પેદા કરી લઇશું.”

આમ બે જણાનું બોલવું ચાલે છે એટલામાં જેઠમલ્લ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. જે જે હથીયારોની જરૂર હતી, તે બધાં દુર્ગાદાસે જેઠમલ્લને કહી સંભળાવ્યાં. આણી આપવાનું કબુલ કરી જેઠમલ્લ તે હથીયારો લાવવા માટે તુરત નીકળી પડયો. તે પાછો આવે ત્યાંસુધીમાં દુર્ગાદાસે પણ બાદશાહની નજર કેદમાંથી એક દરોગાને છેતરી, પેહેરેગીરનો વેશ લઈ કેવી રીતે પોતે છુટી આવ્યો તે બધી હકીકત નયનપાળને કહી.

દુર્ગાદાસ બોલ્યો; “બાદશાહે મારા ઉપર બે દરોગા નીમ્યા હતા. તેમાંનો એક પોતાનાં કપડાં ઉતારી નહાવા માટે ગયો, એટલે બીજો જે ત્યાં ફરતો હતો તેને જરા ચૌદમું રત્ન દેખાડી, પેલા ન્હાવા ગયેલા સિપાઇનાં લુગડાં પહેરી આપણે તો તેની નજર ચૂકાવી રવાના થઈ ગયા. સીપાઇનો વેશ અને હથીયાર પણ રાખેલાં હોવાથી, સર્વે જણાએ મને તો પહેરેગીર જ જાણી, બીલકુલ ટોકયો સુદ્ધાં નહિ, એટલે મેં મારૂં કામ સિદ્ધ કરી લીધું.”

આ બીના સાંભળી નયનપાળે તેના સાહસની પ્રસંશા કરી અને બોલ્યો; “સાબાશ! સાબાશ! દુર્ગાદાસ! હું કેટલો હતભાગ્ય કે તમારા જેવા પવિત્ર ચરિત્રવાન સાથે વિના કારણ વેર બાંધી, પોતાના કુળને કલંકિત કર્યું? ખેર, થવાનું તે થઈ ગયું, હવે ગઈ વાતનો પસ્તાવો કરવાથી ફળ શું? પણ હું કહું છું, તેમ જો આગળ મારાથી કામ બની આવ્યાં તો મારી વૃત્તિની નિર્મળતા તમને જણાઈ આવશે.” એટલામાં જેઠમલ્લ જોઇતાં હથીયારો લઇને આવી પહોંચ્યો. બન્ને જણાએ પોતાનો પોશાક ઉતારી મૂકી દીધો. ખાસ જરૂર પડે તેવાં શસ્ત્રો આમ તેમ શરીર ઉપર ધારણ કરી લઈ, ઉપરથી ફાટેલાં અને કડીયાના વેશને લાયક કપડાં પહેરી લઇ, હાથમાં પાવડો, કોદાળો વિગેરે કડીયાનાં હથીયારો લઈ, બેઉ મિત્રો ઘરમાંથી બહાર નીકળી પડ્યા. નયનપાળે પોતાની કૃત્રિમ જટા

તથા ડાઢી મૂછ કાયમ રાખ્યાં હતાં, કારણ તેણે ફકીરના વેશમાં ફરૂક-શાહને કહ્યું હતું કે, હું જ કડીયાનો વેશ લઇને આવું છું. બન્ને મિત્રો વાતો કરતા કરતા થોડી વારે ફરૂકશાહ સાથે નક્કી કરેલી જગ્યાએ જઇને ઉભા રહ્યા. થોડી વારમાં ફરૂકશાહ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે બેઉ કડીયાને અંદર લઈ જઈ એક એકાન્ત જગ્યાએ બેસાડયા. અંદર જતાં જ કડીયાના વેશવાળો ફકીર નયનપાળ બોલ્યો; "બેટા ફરૂક-શાહ! જો! અમારા ફકીર લોકોને પણ પરોપકાર માટે કેવા કેવા વેશ લેવા પડે છે? નહિ તો અમે ફકીર, સાંઈ, અમારે કડીયાનો વેશ લેવાની જરૂર પણ શી? પણ એ તો તારે માટે, તેમ પેલી બીચારી ગરીબ ગાયનું ખુન થઈ તારો પ્રાણઘાત થાય, એટલા માટે જ અમારે પણ આમ કરવું પડયુ છે." ફરૂકશાહ તેમને ચુપ બેસવાનો ઇશારો કરી, વખત પડે અંદર લઈ જવાનું કહી, ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

આ બે જણા અહિ ઘડીઓ ગણતા બેઠા છે, એટલે આશરે ઘડી દોઢેકમાં ફરૂકશાહ તેમને અંદર તેડી લઇ જવા આવ્યો. પ્રથમ તો બંનેની આંખો ઉપર પાટો બાંધી લેવા ફરૂકશાહે જણાવ્યું ને પોતાની સાથે એક કાળો રૂમાલ આણ્યો હતો તે વડે તેમની આંખો બાંધી. પહેલાં દુર્ગાદાસની આંખો બાંધીને પછી નયનપાળની પાસે ગયો; એટલે ધીરે રહીને નયનપાળે તેને પોતાની આંખો મજબુત બાંધવી નહિ એમ સમજાવી દીધો ફરૂકશાહે; "હમણાં તો બાંધવી પડશે, પછી તમે તમારી મેળે ધીરે ધીરે સરકાવી નાંખજો," એમ કહી તેની આંખો પણ બાંધી. બંનેની આંખે પાટા બાંધી ફરૂકશાહ જાણે આંધળાનો નાયક હોય તેમ તેમને દોરીને અંદર લઇ જવા લાગ્યો, ફરૂકશાહ તેમને એવા વાંકાચુંકા ફેરવતો ફેરવતો લઇ ચાલ્યો કે, રોશનઆરાના મહેલમાં કયે ઠેકાણે, ક્યાં, કઇ દિશામાં, અને કઇ ઓરડીમાં લઇ જાય છે, તેની તેમને જરાએ ખબર પડે જ નહી. જતે જતે તેમને એમ પણ થવા લાગ્યું કે, આપણે આમ ફરૂકશાહના ભરોંસા ઉપર જ ચાલ્યા જ-ઇએ છીએ તે ઠીક નથી કરતા; તે વખતે કાંઇ ખાડામાં જ લઇ જઇને નાંખી દે કે કોઇ મોટા સંકટમાં હડસેલી મુકે, તો શું કરવું? એવી શંકાઓથી તેમનુ મન અંદરથી કંપતુ પણ હતું. પણ આટલે સૂધી હીમત ભીડીને આવ્યા પછી પાછા ફરવું તે પણ ઠીક નહિ, એમ ધારી બને ચાલતા હતા. એટલામાં ફરૂકશાહે તેમને એક ઠેકાણે આણી ઉભા રાખ્યા અને આંખોના પાટા છોડી લીધા. આંખો ઉપરનો પાટો ખસતાં જુવે છે તો તેઓ એક દસ હાથ લાંબી પહોળી ઓરડીમાં આવ્યા હોય એમ લાગ્યું. ચારે તરફ જોતાં તે ત્રણ મિત્રો શિવાય બીજું કોઇ જ ત્યાં જણાતું નહોતું. ફરૂકશાહે

તેમને સામેની ભીંત દેખાડી કહ્યું કે, "આને ખોદી નાંખો, ભીંત ઘણી જાડી છે. એક માણસ અંદર ઉભું રહી શકે અને તેના ઉપર સારી રીતે ચણતર આવી શકે એટલી ખોદવાની છે." ફરૂકશાહે આ હુકમ તેઓને સંભળાવતો હતો એટલામાં પાછળથી છાનીમાની રોશનઆરા બેગમ ત્યાં આવી, અને આ બે કડીયાને ધારી ધારીને જોવા લાગી. આ કોઇ લુચ્ચા તો નથીને, આવી શંકાથી તેમને તપાસી તપાસીને જોવા લાગી. એની દૃષ્ટિમાં એટલી બધી દીર્ઘદર્શિતા લાગતી હતી કે જાણે એની દૃષ્ટિ તેઓની છાતી ચીરી અંદર પેસી તેમનો ભાવાર્થ જાણી લેતી હોયની, એમ જ એ બે જણાને થવા લાગ્યું. પણ એને શંકા આવવા સરખું કાંઇજ કારણ ન જણાતાં ફરૂકશાહના જેવો પોતે પણ હુકમ ફરમાવી, કામ કેટલે સુધી આવ્યું છે, એ પછીથી જોવા આવવાનું કહી, બેગમ ફરૂકશાહને લઇને ત્યાંથી ચાલી ગઇ. આ બે જણાં હવે ભીંત ખોદવાના કામમાં મચી ગયા. ફરૂકશાહના કહેવા પ્રમાણે તેમણે ઘણીક ભીંત કોરી કહાડી; છતાં પણ હજી કોતરતા જ હતા. તેમના મનમાં એમ હતું કે ભીંત કોરતે કોરતે બીજી બાજુથી ખુલ્લી કરી મુકવી. પણ તેમ કરવાથી કાંઇ લાભ નહોતો, કારણ તેમ કરવાથી વખતે પોતાનો હેતુ ખુલ્લો પડી જઇ પોતે જ વિટંબણામાં આવી પડવા તેમને ધાસ્તી લાગી. આ વિચારથી તેમણે એક ખુણે જ માત્ર જરા સરખું આરપાર બાકોરૂં પાડ્યું. તેમ કરવાનો હેતુ એટલો જ કે પેલી બાજુ ક્યાં પડે છે તથા ત્યાં કોણ કોણ છે? તે જણાઇ આવે. આ પ્રમાણે ખોદતે ખોદતે તેમણે એટલું મોટું બાકોરૂં પાડ્યું કે, તેમાં ડોકું ઘાલીને જોઇ શકાય. તે બાકામાં ડોકું ઘાલી જોતા જ નયનપાળના મ્હોંમાંથી એક આનંદોદ્ગાર નીકળી ગયો, અને પછી પોતાના મિત્ર દુર્ગાદાસના કાન સરસો જઇ તેને કાંઇ કહ્યું.

થોડી વારમાં ફરૂકશાહ અને બેગમ ત્યાં આવી પહોંચ્યાં અને કામ જોતાં ખોદેલું બસ છે એમ જણાવી, વધારે ખોદવાનું બંધ રખાવ્યું અને બેગમ ચણી લેવાની સર્વ સામગ્રી તૈયાર રાખવા વરદી આપીને પછી ફરૂકશાહને ત્યાં મૂકીને ચાલી ગઇ. આ લાગ સાધી લઇ સાંઇએ ફરૂકશાહના કાનમાં કેટલીક વાત કરી લીધી, જેનો જવાબ ખોજાએ પોતાનું ડોકું ધુણાવીને દીધો. થોડી જ વારમાં પ્રેતવત્ ઉચકેલી ઇંદિરાને બે ગુલામો ત્યાં લાવ્યા. આ જોતાં જ નયનપાળ તથા દુર્ગાદાસને શું થયું હશે? તે વાંચનારને જ જોવાનું છે. આ બે મિત્રો ઇંદિરાની આવી સ્થિતિ જોતા છતાં પણ કાંઇ જ બોલ્યા નહિ. પાછળથી બેગમ પણ આવી અને બેગમ શો હુકમ આપે છે તે જાણી લેવા ફરૂકશાહ પાસે જઇ કાન ધરીને

ઉભો રહ્યો. બેગમ શશંક મુદ્રાથી નયનપાળ તરફ જોઇને બોલી, "હવે આ બે જણાનું અહિં કાંઇ કામ નથી. એકને જ રાખો, અને પેલા ડાઢીવાળાને બહાર મોકલી દ્યો."

હુકમ થવાની જ વાર, તરત ફરૂકશાહ, સાંઇને ત્યાંથી બહાર લઇ ગયો.

આણી તરફ બેગમે ઇંદિરાને ઉચકી પેલા ભીતના કોતરેલા ભાગમાં ગોઠવી દેવા ગુલામોને હુકમ કર્યો. ગુલામો જેવા ઇંદિરાને લઇને ભગદાળામાં પુરવા જાય છે કે, તરત ઇંદિરાએ એક કારમી ચીસ પાડી બ્હેનની ચીસ સાંભળતાં જ દુર્ગાદાસને પોતે લીધેલા વેશનુ ભાન ન રહેતાં, તે એકદમ પેલા ગુલામો ઉપર ધસી ગયો.

આ જોઇ બેગમ તો આશ્ચર્ય ચકિત બની દરવાજામાં જ ઉભી ઉભી જોઇ રહી.

પ્રકરણ ૪૨ મું.

ભાઇબ્હેન બંને.

દુર્ગાદાસ ઘણો જ વિચારવંત હતો, પણ બ્હેનની આ અવસ્થા જોઇ પોતાનું મન કબજે રાખી શકયો નહિ. પોતાના દેખતાં આ દીન અબળાને જીવતી જ ભીંતમા ચણી લે છે, એવું જોઇ કયા ભાઇના મનમાં ક્રોધ ઉત્પન્ન થયા વગર રહે? પોતે અને નયનપાળે કાંઇક બેત કરી ઇંદિરાને છોડવવી એમ ઠરાવ્યુ હતું ખરૂં, પણ તેમનો ધારેલો બેત નિર્વિઘ્ન પાર પડશે જ એ કેમ કહેવાય? કદાચ પાર પડયો એમ ધારીએ તો પણ પોતાની ધારણાનો પૂરો અમલ કરી શકતાં સૂધી ઇંદિરા આ ભગદાળામાં જીવતી રહી શકશે એમ પણ શાથી કહેવાય? આવા એક પછી એક એમ અનેક વિચાર મનમાં આવતાં તેને લાગ્યુ કે, આપણી ધારણા પાર પડવી કઠીણ છે. ઇંદિરા આપણા હાથમાંથી જશે એમ જ હવે તેને થઇ ગયું હતુ, અને તેમ જાણીનેજ તે વર્તતો હતો. દુર્ગાદાસને લાગ્યું કે બીજો એકે ઉપાય હવે શકય નથી, માટેજ તે નયનપાળની ધારણા માન્ય કરી તેની સાથે આવ્યો હતો તેમાં પણ ખરે વખતે નયનપાળ એકાએક ચાલ્યો ગયો, એ તેને ઘણું જ ચમત્કારિક લાગ્યું. તેને શંકા થઇ કે, નયનપાળે આપણને વિશ્વાસઘાત તો નથી કર્યો? હું જ બેગમના સપાટામાં સપડાઇ જાઉ એવા હેતુથી તો મને આણ્યો નહિ હોય? બરાબર, એમ ન હોય તો મને એકલાને અહિં મૂકી એ કેમ ચાલ્યો જાય?

એ મને ફોસલાવીને અહિ લાવે અને પછી બેગમ મને જ અહિંથી રવાના કરી દે એવો જ એનો પ્રપંચ હશે. આ વિચાર દુર્ગાદાસના મનમાં આવ્યો અને તેને ખાત્રી થઇ જવાથી દુર્ગાદાસનું મન ગભરાવા લાગ્યું. "નયનપાળે ખાસ દગો જ કર્યો, આપણા ઉપર વેર વાળ્યું, ભાઇબ્હેન બન્નેને પોતાના પેચમાં લઇ લીધાં. અમને બંનેને ફસાવી પંજામાં લેવા માટે જ એણે બેગમને સમજાવી હોવી જોઇએ, નહિ તો આમ થાય જ કેમ?" આવા વિચારની એક સરખી શ્રેણી હવે એના મનમાં ચાલવા માંડી. માણસ બીજાના દોષ જ જોવા બેસે છે ત્યારે તેને એક પછી એક દોષ જ જણાય છે. એમ જ દુર્ગાદાસને હવે થયું. નયનપાળની દરેક કૃતિ દુર્ગાદાસને દોષમય જણાવા લાગી. તેને જણાયું કે, "આ વખતે આપણે ગમે તે કરીશું તોપણ આપણું કાંઇ જ ચાલવાનું નથી. આપણે અત્યારે તો અહી કેવળ અનાથ જ બની ગયા છીએ." એમ સર્વ નિરાશાના વિચારોથી ગભરાઇ ગયેલા દુર્ગાદાસના મગજમાં હવે એક પણ સાવધાનતાનો વિચાર પેસી શક્યો નહિ. આ વખતે કાંઇ પણ મોટું સાહસ આપણે નહિ કરીએ તો, ભાઇ બ્હેન બનેને જીવવાની આશા જ નથી. બે જણાને જીવતાં જ સમાધિ લેવી પડવાની છે." આવી જ્યારે દુર્ગાદાસને ખાત્રી થઇ ચુકી ત્યારે જ તેણે પેલા ગુલામો ઉપર ધસારો કર્યો. એક ગુલામને તો એણે પાછો ખેંચી કહડયો જ. પાસેના જ બારણામાં ઉભેલી બેગમ આ ચમત્કાર જોઇને સજ્જડ જ બની ગઇ. તેને એવો વિચાર આવ્યો કે, આપણે આપણાં માણસોને લઇને એક ખુણે જઇ કામ કરીએ છીએ, તેમાં વળી આ એક મજુર આપણા માણસપર ચડી આવી, આપણો ભક્ષ છીનવી લેનાર કોણ? આંખમાં ધૂળ નાખી વાઘનો શિકાર લઇ જવા પ્રયત્ન કરનાર વાંદરાને જોઇ જેમ વાઘ ખીજવાઇ જાય, તેમ જ બેગમ આ વખતે ચીડાઇ ગઇ હતી.

બેગમે રીસમાં આવી જઇ બુમ પાડી કે તરત જ પાંચ દશ ખોજા દોડી આવ્યા, એટલે પછી શું પૂછવું? ગમે તેટલો વીર પુરૂષ હોય, પણ પાંચ દશ જણાની તલવાર તેના ઉપર ચાલતી હોય તો તે બિચારો શું કરી શકે? દુર્ગાદાસની પણ તેવી જ વલે થઇ. દુર્ગાદાસે પોતાનાથી બને તેટલું જોર તો માર્યું, પણ એકનું ઓસડ બે. સામા સામા બે ચાર હાથ ચાલ્યા ન ચાલ્યા કે તરત દુર્ગાદાસ પકડાઇ ગયો. ઈંદિરા તો અત્યાર સૂધી છેક શબવત્ પડેલી હતી. પકડાયલો માણસ કોણ છે? શા માટે આવ્યો છે? વગેરે તપાસની પંચાતમાં ન પડતાં તેને પણ પેલી લોંડીની સાથે જ ભીતમાં પુરી લેવાનો હુકમ કરી દીધો. બેગમનો ગુસ્સો અને હુકમ

વિલક્ષણ જ હતો. એક વખત હુકમ થઇ ગયો કે પછી કોની મગદૂર છે કે તેની અમાન્યતા કરી શકે? હુકમનું ફરમાન કરવા ફ્રૂકશાહને પાસે બોલાવી તેને પૂછવા લાગી કે, 'આ કોણ છે? અને આવી દગલબાજી એ શી રીતે કરવા પામ્યો?' ફ્રૂકશાહ તો બિચારો થરથર કંપવા જ લાગ્યો. જવાબ શું દેવો તે કાંઇ તેને સુઝે નહિ. એટલામાં એક વિલક્ષણ ચમત્કાર થયો કે જેથી ફ્રૂકશાહપરનો બેગમનો તમામ ગુસ્સો ઉતરી ગયો, અને બિચારો મોતના મ્હોમાંથી બચ્યો. નહિ તો એની પણ એજ વલે થવાની હતી. ફ્રૂકશાહના નશીબે જોર કર્યું. દુર્ગાદાસને હકાવી, પેલા ગુલામો તેને પકડી બેગમની પાસે લઇ ગયા. રોશનઆરાની નજર ઘણી જ તીક્ષ્ણ હતી, એટલે જોતામાં જ તેણે દુર્ગાદાસને ઓળખી કાઢયો. છોટુસિંહ આમ પોતાની મેળે જ આપણા પંજામાં આવી પડેલો જોઇ, બેગમને તો એકદમ હર્ષ સન્નિપાત જ થઇ ગયો. વાંચનારને ખબર છે કે, દુર્ગાદાસ ઉર્ફે છોટુસિંહના ઉપર બેગમને કેટલી બધી રીસ હતી એટલે પોતાના લક્ષને હાથમા આવેલો જોઈ, બેગમ તો હરખની મારી નાચવા અને કૂદવા જ લાગી ગઇ. બેગમને એમ જ થયુ કે ફ્રૂકશાહે એને આપણા સપાટામાં લાવવા માટે જ આણ્યો હશે, તેથી તે કહેવા લાગી, "અરે ફ્રૂકશાહ! વાહ, વાહ! તેં પણ શું યુક્તિ કરી છે? હું અમથી જ તારા ઉપર ગુસ્સે થઇ. બંને ભાઇબ્હેનને એક જ ઠેકાણે પુરી લેવા માટે જ તેં આ ઘાટ ઉતાર્યો હોય એમ લાગે છે. સાબાશ, તારી કળાને? તું હવે એવુ કર કે એ હવે જીવતો રહેવા પામે નહિ. અહીંથી જ બીજા કોઇ મજુરોને બોલાવી ભીંતની ફાટને મોટી કરાવી લે, એટલે ઠીક પડશે, બેયને એકજ ઠેકાણે ચણી લઇશું. પછી ભલે એ બે જણાં એક જગ્યાએ બેસી બાદશાહની વિરૂદ્ધ ગમે તેટલાં ફીતુર ઉઠાવે. બસ, એ તો એજ હવે, સમજ્યોને?"

ફ્રૂકશાહને પોતાની નિર્દોષવૃત્તિ જણાવવાનો આ લાગ ઠીક મળ્યો. તે બોલ્યો, "જી હા, માલીક! મેં એને ઓળખીને જ અહિ આણ્યો હતો. આપને જે પ્રિયકર તે જ હું કરીશ. આપની તબીયતને જે પસંદ પડશે તેવુ જ કામ મારે હાથે હમ્મેશા થાય છે." ફ્રૂકશાહના કૃત્ય માટે તેને જાણે ઇનામ આપતી હોય તેમ તેના સામુ બેગમે જરા સ્મિત કર્યું; એટલે ફ્રૂકશાહ તો ફુલાઇને ફાળકો બની ગયો. ભીતને તાબડતોબ વધારે ખોદાવવાનો હુકમ કરી, ફરી બીજી કોઇ આવી જ ગફલત ન થાય એટલા માટે બેગમ પોતે જાતે ત્યાં બેઠી. ભીંત ફોડવાનું કામ ચાલવા લાગ્યુ.

ઇંદિરા પ્રથમ તો કેટલીક વાર સૂધી નિશ્ચેષ્ટ પડી રહી હતી, પણ આવી અવસ્થામાં તે કયા સૂધી રહે? કેટલીક વારે જાગી ઉઠી અને આમ

તેમ જોવા લાગી, તો પોતાના ભાઇ દુર્ગાદાસને પોતાની પાસે ઉભેલો જોયો. ભાઇને ઓળખતાં જ ઉઠીને ઉભી થઇ અને એકદમ તેને ગળે વળગી પડે છે એટલામાં જ બેગમ વચ્ચે આવી બેઉને છુટાં પાડી બોલી; "રાખો, રાખો, થોડી વારમાં જ બેઉને ચીરકાળ માટે ગળે વળગીને જ બેસવાનું મળશે, શા માટે આધરાં થઇ જાઓ છો?" બેગમ આ શબ્દો એવા કઠોર અવાજથી બોલી કે ઇંદિરાનું તો હૃદય કંપવા જ લાગ્યુ. તેને કાંઇજ ભાન નહોતું કે આ બધુ શું છે. જરાતરા ખબર હશે, તો પણ આ વખતે તે બધું જ ભૂલી ગઇ હતી. બેગમની જીભ તો એક સરખી ચાલી જ રહી હતી. બેગમનો દરેક શબ્દ દુર્ગાદાસને વજ્રપાત જેવો જ લાગતો હતો. પણ નિરૂપાય! ગુલામોએ એને ખુબજ જકડીને પકડયો હતો. હવે એમાંથી છુટવાની આશા શાની? એને મનમાં થવા લાગ્યું કે નયનપાળે વેર લેવા માટે જ આ સર્વ યુક્તિ ગોઠવી રાખી હોવી જોઇએ. હું આટલો બધો શાણો કહેવરાવતાં છતાં કોણ જાણે શાએ દુષ્ટયોગથી એના ફંદમાં ફસાઇ ગયો. આવા વિચારોએ દુર્ગાદાસનુ મન તદન વિહ્વળ બની ગયુ. ફરી પાછી વિચાર શ્રેણી ચાલી. "હવે તો જે બનવાનું તે બનવા જ દો, મરવું તો એક જ વખત છેને? આજ સુધી જે બ્હેને મારા ઉપર એક નિષ્ઠાથી પ્રેમ રાખ્યો છે, તેની જ સાથે હું પણ મૃત્યુને મારૂ બલિ આપુ એ કાંઇ જેવું તેવું સદ્‌ભાગ્ય ગણાય?" એમ મનમાં બોલતો જતો ને દુર્ગાદાસ પોતાની બ્હેનના સામુ જોતો હતો. આખરે તેણે બ્હેનને મોટેથી જ બોલીને સમજાવી દીધું કે, આપણે ક્યાં આવી પડયા છીએ અને શી સ્થિતિમાં છીએ. પણ તે સાંભળતાં ઇંદિરા તો બ્હાવરી બની ગઇ. પણ તે બિચારીનુએ શું ચાલે? ઇંદિરાને હવે સજ્જડ ધાસ્તી લાગી ગઇ કે, પોતે કોઇ કાચા પોચાના હાથમાં આવી પડેલી નથી. પણ આવે વખતે શો ઉપાય ચાલે? માટે જે થાય તે જોયા જ કરવુ એમ મન વાળ્યું. મનને જ ઉદ્વેગ આપવા શિવાય એના હાથમાં હવે બીજું શું રહ્યુ હતુ નહિ.

સાંજ પડવા આવી હતી, એટલે તે એકાન્ત ઓરડીમાં તો ઘણું અંધારૂં પડવા લાગ્યું. નાના જરા જેટલા ઝાંખા દિવાના પ્રકાશથી ભીત ફોડવાનું કામ ચાલતુ હતું, બેગમ પણ ત્યાં ક્યારની બેસી જ રહી હતી. એકાદ દુષ્ટ વાઘણ પોતાના પંજામાં સપડાયલા શિકારને એકદમ મારી ન નાંખતા તેને હસાવી ખીજવી રોળી રોળીને મારતી હોય તેમ બેગમ આ વખતે કરતી હતી. બેઉ જણાં તરફ બેગમ ક્રૂર દૃષ્ટિથી જોઇ જ રહી હતી. ભીત જ્યારે આખરે જોઇએ તેટલી કોરાઇ રહી ત્યારે ખોદવાનું કામ બંધ કરાવી, બેગમ ત્યાંથી ઉઠી, હાથ અફાળતી અને બરાડા

પાટની બોલી ઉઠી, "ચાલો, ઉચકો આ બે જણાઓને, અને પુરી દ્યો તેમને ભીતમાં! બે ત્રણ જણા એમને ખુબ ઝાલીને ઉભા રહો, અને બાકીના ચણવા મંડી પડો."

બેગમના મ્હોંમાંથી હુકમ મળવાની વાર હતી. હુકમ થતાં જ પહેલાં તો ઇંદિરાને ઉચકી, પણ એટલામાં બેગમને કાંઇક થઇ આવ્યું હોય તેમ બોલી, "હમણાં એ છોકરીને રહેવા દ્યો! પહેલાં આ હરામખોરને જ ઉઠાવો." હુકમ થતાં જ ઇંદિરાને પડતી મૂકી, સીદી ગુલામોએ દુર્ગાદાસને ઉઠાવ્યો. દુર્ગાદાસે તરફડીઆં તો માર્યાં, પણ કાંઇ વળ્યું નહીં. ગુલામોએ તેને મજબૂત પકડી, ઉઠાવી અંદર ગોઠવી દીધો. ત્યારબાદ બીજા એક ગુલામે ઇંદિરાને ઉઠાવી દુર્ગાદાસની જોડે જ ગોઠવી દીધી. બન્ને જણા ગોઠવાઇ ગયાં કે તરત જ ભીત પુરવાનું કામ શરૂ થઇ ગયું.

આ વખતે ઇંદિરાએ જે ચીસ પાડી તે ખરેખર દુશ્મનનાં હૃદયને પણ પીગળાવી નાંખે. પણ ક્રૂર રોશનઆરાના મનપર કાંઇ જ અસર થઇ હોય એમ જણાયું નહિ.

———:o:———

પ્રકરણ ૪૩ મું.

નદીમાંથી.

ને ચીસ સાંભળીને એકાદ હિંસક પશુને પણ કંપારી છુટી પોતાના શિકારને છોડી દેવાનુ મન થાય, અથવા છોડી પણ દે, અથવા તેને રીબીરીબીને મારવાનુ મન છતાં પણ તેમ ન જ કરે; એકાદી ક્રૂર વાઘણ પણ પોતાના પઝામાં આવી પડેલી હરણીને ઘડીવારતો નીચી મુંડીએ દયાની નજરથી જોઇ રહે. પણ આ માનવ વાઘણ–બેગમ–ને પોતાના બલિની જરા પણ દયા આવી હોય એમ લાગ્યું નહિ. ઇંદિરાની ચીસ સાંભળી અટકે તો શાની જ, પણ ઉલટી પેલા ગુલામોને તેના ઉપર ઝપાટાબંધ માટી નાંખી પુરી દેવાની તાકીદ કરી. તારૂણ્યમાં જ્યારે માણસ પોતાના પરાક્રમોથી કાંઇને કાંઇ કરી, પોતાના અમ્લાન પ્રભાવથી આ જગતમા પ્રકાશ પાડવા શક્તિમાન્ થયો હોય, અથવા ધન અને યશની પ્રાપ્તીથી પોતાના ઇપ્સિત અર્થને સાધતો હોય, અથવા તો યશ કે અપયશની બીલકુલ દરકાર પણ ન રાખતાં, જગતનાં કાર્યોને પોતાનુ કર્તવ્ય સમજી કર્યે જતો હોય, તેવા વખતમાં મૃત્યુ અને તે પણ આવી ક્રૂર રીતે, ભીતમાં નિર્જીવ પદાર્થની પેઠે જીવતાં જ ચણાઇ જઇને થવું, વળી તેપણ એક દુષ્ટ સ્ત્રીના દ્વેષને લીધે જ! એ વિચાર જ કેટલો ત્રાસ

જનક છે? આ દુષ્ટાની સર્વે પ્રપંચબાજી બગાડી નાંખી તેના પઝામાંથી છુટી જવું, એનાથી બીજું દુસ્તર અને ભયંકર શું હોય? દુર્ગાદાસ મોટો પરાક્રમી અને વિચારવાન તથા સાહસિક હતો, પણ એક વખત આવી સપડામણમાં આવી ગયો, એટલે તે પણ શું કરી શકે? પોતાની અનાથ બ્હેનની આ દશા જોઇ, તેને કેવા વિચાર આવતા હશે, તેની કલ્પના કરવી પણ અશકય છે, તો પછી વર્ણવી શકવું કેટલુ દુર્ઘટ હોય? તે પરાક્રમી છતાં પણ હતવીર્ય બની ગયો હતો, વિચારવંત છતાં પણ અત્યારે વિચારહત બુદ્ધિવાળો થઇ ગયો હતો. સાધારણ રીતે જે પ્રસંગ સાંભળવો તેને અશકય હતો, તે જયારે આજ નજરો નજર જોવા લાગ્યો ત્યારે તેની કેવી અવસ્થા થઇ હશે? બ્હેનને સહજ આશ્વાસન આપવું પણ અત્યારે અશકય થઇ પડયું હતું. જયારે આણી તરફ તો દરેકપળે ચણતરની એકેક ઇંટ ગોઠવાતી જ ચાલી.

* * * * * * *

આ અત્યંત નિર્દય અને ક્રૂર પ્રસંગ વાંચનારને વધારે વખત દેખાડવો, હું ઠીક સમજતો નથી, જે બનાવ જોતાં જ મનને કંપારી છૂટે, તથા જેનો પ્રતિકાર આપણાથી કાંઇજ થઇ શકે નહિ, તેવા પ્રસંગને જોતા બેસવું એમાં અર્થ પણ શો? માટે તે પ્રસંગને મૂકી દઇ, પ્રિય વાંચનાર, તારૂં લક્ષ બીજી જ બાજુ તરફ લઇ જવાની રજા લઉ છું.

જનાનખાનાની પાછલી બાજુમાં યમુના નદી પોતાના વિસ્તૃત પ્રવાહને ચલાવ્યા કરતી હતી. જનાનખાનામાં વસનાર સ્ત્રીમંડળ, જેને માત્ર રંગમહેલમાંથી શયનગૃહ અને શયનગૃહમાંથી રંગમહેલમાં જ જવા પૂરતી છૂટ હતી, તે પોતાની બારીના માત્ર નામના જ ચકના પડદાને પણ ઘડીવાર ઉંચા કરી, નદીના તટ ઉપરની શોભા નિરખીને પોતાના મનને આનંદ આપતી હતી. ચાંદની રાત્રે તો આ તટની શોભા અપૂર્વ જ જણાતી હતી. પણ આજની રાત્રી તેવી ન હતી. આવી અંધારી રાત્રે પણ ત્યાં એક નૌકા અતિ વેગથી નદીના પ્રવાહમાં ચાલતી હતી, તેના વેગ ઉપરથી કહી શકીશું કે, તે કાંઇ ક્રિડાર્થે આમ ચાલતી નહોતી. અંદર બેઠેલામાંથી એક જણ, બીજા બધાને કોઈ વખત સાબાશી આપતો, તેમ કોઇ વખત પુષ્પાંજલિ પણ સંભળાવતો હતો. વચ્ચે વચ્ચે, હોડી જેમ બને તેમ જલદીથી લઈ જનારને, ઈનામની પણ આશાનો શબ્દ સંભલાવતો હતો. તેના શબ્દો, તેની સંત્રસ્ત મુખમુદ્રા, તેમ જ હોડીમાના માણસોનાં હલ્લેસાં ઉપર ઝપાટાબંધ ચાલતા હાથ, એમ જ જણાવી આપતા કે પ્રત્યેક ક્ષણ તેને પોતાના પ્રાણ કરતાં પણ અધિક મુલ્યવાન્ છે. જો એ માણસને તે વખતે એક કરતાં અધિક જીવ હોત તો દરેક ક્ષણે

એકેકો જીવ આપતો જઈ, તેને જ્યાં જવાનું હતું ત્યાં ગયો હોત, એટલી બધી ઉતાવળ અને આતુરતા તેના બોલવામાં જણાતી હતી. તેમ મ્હોં-પર ચિંતા, આતુરતા, ઉત્કંઠા આદિ વિકારોની રેષાઓ જણાતી હતી. તે જોઇ હોડી ચલાવનારા પણ તેટલી જ ઉતાવળ કરતા હતા, અને "હવે તો જીવ જ આપવાનો બાકી રહ્યો છે. અમારા તરફથી તો કાંઇ જ કસર રહેતી નથી," એમ કહેતા હતા. પરંતુ હોડીવાળાના બડબડાટને સાંભ-ળવા તેના કાન તૈયાર નહોતા. તેની ઝીભ તેમને ઉતાવળ કરાવતી હતી. જેમ જેમ હોડીવાળા ઉતાવળથી હલ્લેસાં મારતા જતા, તેમ તેમ તે પણ તેમને વધારે ને વધારે ઇનામ આપવાનું કહેતો હતો, તથા કોઇ વખત પુષ્પાંજલિ પણ સંભળાવતો હતો.

છેવટે મનોવેગથી ચાલનારી તે હોડી એક વિવક્ષિત જગ્યાએ આવી પહોંચતાં જ કિનારા ઉપર લેવાની તેણે તાકીદ કરી. કાંઠે આવતાં જ હોડીમાંનાં દસ પંદર માણસો ખરપડી, પાવડા, કોદાળા વિગેરે હથી-યારો હાથમાં લઇ, કિનારાપર ઉતરી પડી ચાલવા લાગ્યા. એક ચોક્કસ ભીત પાસે જઇ, પેલા ઉતાવળ કરનારા માણસે એક વખત તો તે ભિંત ઉપર હાથ ફેરવી જોયો. ફેરવતાં ફેરવતાં એક ખૂણાપર કાંઇક છિદ્ર જણાતાં જ તેણે ત્યાં એકદમ ખોદવાનો હુકમ આપ્યો. ખોદતાં જે માણસ મોટાં ચોસલાં કાઢે તે દરેકને એક એક સોના મ્હોર ઇનામ આપવાનું તેણે વચન આપ્યું. તેના મનમાં શું હશે તે તો કોણ જાણે, પણ એટલું તો નક્કિ જણાતું હતું કે, તેને દરેક ક્ષણે વાર થઇ ગઇ છે અને વખત-સર આવી શકાયું નથી, પણ હવે શો ઉપાય? એમ વિચાર આવતો હશે. પણ તેવો વિચાર કરીને નિરાશ થઇ બેસવાનો હવે વખત નહોતો. હવે તો જેટલું બને તેટલું કરી જોવુંજ આવશ્યક હતું, પછી પોતાનો ઇષ્ટ હેતુ સાધ્ય થાઓ કિંવા ન થાઓ. નદીને કિનારે બાંધેલી ભીત કાંઇ જેવી તેવી તો હોય જ નહિ. તેમાં વળી આ કામ ચોરી છૂપીથી કરવાનું હતું. ભીતપર કામ કરનારા માણસો પણ જેવા તેવા નહોતા. એ તો ધડાકાબંધ કામ ચલાવતા હતા. પાંચેક ફુટ ઉંચી તથા ચારેક ફુટ પહોલી ખોદાયા છતાં, ભીંત કાંઇ તેમને દાદ દેતી નહોતી. તો પણ થોડીવારે અંદરથી એક પછી એક પથ્થર કાઢીને ગબ-ડાવવા મંડયા. આમ પથરા કાઢવાથી તો કામ તડાકાબંદ ચાલ્યું. જેમ જેમ પથ્થરા નીકળતા ગયા, તેમ તેમ પેલા માણસનું હ્રદય હર્ષથી ફુલાઇ જતું; અને તેમ તેમ તે ખોદનારાઓને સાબાશી આપ્યો જતો હતો. ખોદતાં ખોદતાં હાથેક ઉંડું બાકું પડ્યું, ત્યારે ભીતમાંથી કાંઇક અવાજ સંભળાતો હોય, એમ તેને ભાસ થયો. આ ભાસ લાગતાં જ તેણે ખોદ-

વાનું કામ બંધ કરાવ્યું. પોતે જાતે જ પાસે જઇને કાન માંડીને સાંભળવા લાગ્યો અને હાથવતે તે બાકુ દાબી જોવા લાગ્યો. પોતે જાતે જ એક બાજુ ઉપર કોદાળીનો એક ઘા કરી જોતાં તેમાં કિંચિત્ લીલો તાજો ચુનો અને માટી જણાયાં. આ જોતાં જ તેના મ્હોંમાથી આનંદોદ્ગાર નીકળી ગયો, અને ફરીથી તેણે ખોદવાનું કામ શરૂ કરાવ્યુ. મજુરો બે ચાર કોદાળી મારે કે તરત પેલો બંધ કરાવી પોતે તે બાકોરામાં હાથ ઘાલી તપાસી જુવે. હાથને જે લાગવું જોઇએ તે લાગે કે તરત ખોદાવવાનું કામ ચલાવે. આમ કરતે કરતે કેટલીકવારે તેના હાથને કંઇક લાગ્યું હોય એમ જણાયુ: કારણ આ વખતે એના મ્હોંમાંથી આનંદ અને સંતોષનો એક ઉદ્ગાર નીકળ્યો હતો. હવે તો પોતાને હાથે જ તેણે ઇંટો અને પથ્થરો ખસેડવા માંડયા; તેમ સાથેના મજુરોને પણ તે જ કામે લગાડી દીધા. કેટલીકવારે તેમના હાથમાં એક માણસનું પ્રેતવત્ શરીર આવ્યું. તે આવતાં જ પેલો આશ્ચર્ય ચકિત થઇ ગયો હોય એમ લાગ્યું. પણ આ વખત આમ આશ્ચર્ય પામી બેસી રહેવાનો નહોતો. છેવટે આખું પ્રેતવત શરીર પોતાનાં માણસો પાસે તેણે બહાર કઢાવ્યું, તો તેની સાથે તે પ્રેત શરીરને કંઠે વળગેલું એક સ્ત્રીનું પણ તેવું જ મૃતવત શરીર તેમના હાથમાં આવ્યુ. પ્રેતવત એટલા માટે કહેવું પડે છે કે, મરણ પછી જે ઠંડક માણસના શરીરમાં જણાય છે તેટલી તેમાં જણાતી ન હોતી. બે શરીર હાથમાં લાગતાં જ હથીઆરો ત્યાં જ પડતાં મૂકી આ બે જણાને હોડીમાં જલદીથી લઈ જવા તેણે પોતાનાં માણસોને તાકીદ કરી; અને અમલ પણ તરત થઇ ગયો. બેઉ નિચેષ્ટ શરીરને હોડીમાં લઇ જવામાં આવ્યા, પોતે જાતે હોડીપર ચઢયો, અને આવ્યા હતા તે કરતાં બેવડા વેગથી લઇ જવાનો માણસોને હુકમ આપી, પોતે તે બે પ્રેતવત શરીરોની ખરી અવસ્થા શી છે, તે તપાસવા લાગ્યો.

હવા ઘણી સારી હતી. હોડીને જવાનો માર્ગ પ્રવાહ પવનની વિરૂદ્ધવાળો હોવાથી, હોડી મંદગતિથી ચાલતી હતી. પણ વાયુમા શીતળપણું વિશેષ જણાતું હતુ. તે ઉપરાંત પેલો માણસ નદીના શીતળ જળને આ બન્ને પ્રેતવત શરીરોપર વારે વારે છાંટતો હતો. હોડીમાંના એક માણસને કૃત્રિમ શ્વાસોચ્છ્વાસ ચલાવવાની યુક્તિ ખબર હતી, અને તેથી જ તે માણસને પેલાએ સાથે આણ્યો હતો. તે સાથે આવનારો પોતાનાથી બને તેટલું કરતો હતો આગેવાન ગૃહસ્થના મનમાં એવા પ્રશ્નો ઉઠયા કરતા હતા કે, પેલાં પ્રેતવત શરીર કયારે એકપણ શ્વાસ લે,-અને આપણે કરેલા ભગીરથ પ્રયત્નનું સાર્થક્ય થાય. તેમના

જીવનની આશા પડવાથી ઘડીમાં તેને આશાનાં સ્ફુરણાં ઉભરાઇ આવતાં, તેમ જ બીજી ઘડીએ ચેતનનું કંઇ ચિન્હ ન જણાવાથી નિરાશાના મહાસાગરમાં તે ડૂબી જાતો હતો. આમ છતાં પણ પેલાં પ્રેતવત શરીરોના હાથ પગ દબાવવા, તેમના નિશ્ચેષ્ટ મુખપર શીતલ જળનું સિંચન કરવા, આદિ ઉપચારો તો તે કર્યાં જ કરતો હતો. કેટલીકવારે પેલા પ્રેતવત પુરૂષનાં મ્હોંમાંથી કાંઇક સુસ્કારા જેવો શબ્દ નીકળ્યો હોય, તેવો તેને ભાસ થયો. આ લાગતાં જ તેના પ્રતિ પોતાના ઉપચારો અધિકાધિક ચલાવવા માંડયા. એટલું જ નહિ, પણ તે સ્ત્રીપ્રતિ પણ તેવી જ આશાથી પોતાના ઉપચારો ચલાવવા લાગ્યો. થોડીવારમાં તેના મ્હોંમાંથી પણ તેવો સુસ્કાર નીકળ્યો હોય એમ લાગ્યુ ખરૂં, એટલે તો એના આનંદનો પાર જ રહ્યો નહિ. એક ઉપર બીજો એમ ઉપચારો નડાકાબંદ ચલાવવા માંડયા, એટલામાં "ભાઇ, ભાઇ, મારી સાથે તને પણ જીવતો જ ભીતમાં ...." આવા મંદ મંદ અને અસ્પષ્ટ શબ્દો એકના મ્હોંમાંથી નીકળ્યા હોય એમ સંભળાયા ધીરે ધીરે એ જ શબ્દો પાછા સ્પષ્ટ સંભળાયા, એટલે એ ગૃહસ્થને આનંદનાં ઉભરણ ચઢી આવ્યાં હોય તેમ જણાવા લાગ્યું. આ શબ્દો જેને ઉદ્દેશીને બોલાયલા હતા તેને પણ હવે સાંભળી શકવા જેટલી શુદ્ધિ આવી હોય એમ લાગ્યુ. થોડીવારમાં તો પેલો પુરૂપ ઉઠીને બેઠો થયો અને એવી ભ્રાન્તિથી આસપાસ જોવા લાગ્યો કે "હું જીવું છુ કે મરી ગયો છું, સૂતો છું કે જાગું છું, જાગ્રત છું સ્વપ્નામાં છું, શુદ્ધિમાં છું કે બેભાન છું! ક્યાં અને કેવે સ્થળે આવી પડ્યો છુ?" ટાઢી હવા લાગવાથી તેને એટલુ તો લાગ્યું કે પોતે હોડીમાં બેસીને કોઇ નદીમાંથી જાય છે ખરો. એવું ભાન થતાં જ તે ચમત્કારીક દૃષ્ટિથી આસપાસ જોવા લાગ્યો જીવતા દટાઇ જવા છતાં આવે સ્થળે આવી પડવાથી તેને આશ્ચર્ય તો ઘણું જ લાગ્યું. એક વખત એવી પણ ભ્રાંતિ થઇ કે આ સ્વપ્નુ તો નથી? અથવા તો સ્વર્ગારોહણ કરતાં વચમાં આવતી કોઇ મહાનદીના પ્રવાહમાં તો નથી? આ બધુ શું છે તેની તેને કાંઇ જ સમજણ પડી નહિ. પોતાના શરીર ઉપર હાથ ફેરવી જોતાં શરીર બધું કાદવથી ખરડાયલું જણાયું, આમ તેમ નજર ફેરવતા પોતાની પાસે એક સ્ત્રી પડેલી જણાઇ. તેને શરીરે હાથ ફેરવતાં જ તે "ઓ મારા ભાઇ" એમ બોલી ઉઠી. આ ઉપરથી એટલું તો તેને જણાયુ કે, આ સ્ત્રી આપણી બ્હેન હોવી જોઇએ. તરત તેને સ્મરણ થઇ આવ્યું કે એને પણ મારી સાથે ભીતમાં ચણાવી દીધી હતી; અને તેથી તેપણ મારી સાથે જ સ્વર્ગારોહણમાં સામેલ છે, અને આ બધા જણાય છે તે સ્વર્ગનૌકાના નાવિકો છે. આ જોઇ

તેને આશ્ચર્ય તો લાગ્યું જ. "ભીંતમાં ચણાઇ ગયા પછી આપણને બહાર કોણે કહાડયાં હશે?" આવા વિચારથી તે આંખો ચોળતો તથા માથું ખજવાળતો પોતાની બ્હેન તરફ જોવા લાગ્યો. પોતાના ઉદ્યોગની જરા પણ ખબર પડતાં શરીરમાંથી નિ:સંશય પ્રાણ વેગળો થાય તેવું સાહસ માથે લેનાર, ચણીલેનારાઓનો છેલ્લો જ પથ્થર ગોઠવાઇ રહેતાં ચણાયલાંની શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા બંધ થાય ન થાય એટલામાં જ બીજી તરફથી છિદ્રને મોકળુ કરી આપનાર, જે સાહસિક વીરે તેમનો તાત્કાલિક છૂટકો કર્યો હતો, તે ગૃહસ્થ તો વેગળે બેસી તેમની ગમ્મત જ જોયા કરતો હતો. કેટલીક વારે તે ધીરે રહીને બોલ્યો, "દુર્ગાદાસ! દુર્ગાદાસ!" એટલામાં વચ્ચે જ દુર્ગાદાસ બોલી ઉઠયો, "કોણ નયનપાળ કે? દુષ્ટ, અહિં પણ તું અમારી પાછળ લાગુ રહ્યો છે કે શું? શું તને પણ પેલી દુષ્ટાએ અમારી પેઠે જ શિક્ષા કરી હતી કે? અમને વિશ્વાસઘાત કરવાથી તને પણ જો કાંઇ શિક્ષા મળી હોય તો તે યોગ્ય જ છે, અને ન મળી હોય તો તો હું અહિં જ......"

આટલું બોલી દુર્ગાદાસ જેવો તેના શરીરપર ધસવા જાય છે તેવો જ નયનપાળ તેને પકડી લઇ બોલ્યો—"દુર્ગાદાસ! તું હજી ભ્રાન્તિમાં છું, પણ તે જરા દૂર કર. તું મરી નથી ગયો. તારી બ્હેનની સાથે તું પણ ભીંતમાં ચણાયો હતો જ, પરંતુ તમારા શરીરમાંથી પ્રાણ નીકળી જતા અગાઉ જ મ્હેં તમને બીજી બાજુએથી ખોદી કહાડી આ હોડીમાં બેસાડી અહીં સુધી આણ્યાં છે. હવે હું આગળનો નયનપાળ રહ્યો નથી. હું હવે આપનો અંકિત, આજ્ઞાંકિત સેવક—અને માની લ્યો તો આપનો મિત્ર બની રહ્યો છું. તું જરા શુદ્ધિમાં આવ અને ઇંદિરાને પણ જરા ભાન આવવા દે, પછી મારે જે કહેવું છે તે કહીશ"

દુર્ગાદાસ તથા તેની બ્હેનને સાવધ થવાનો જાણે વખતે આપતો હોય, તેમ કેટલોક વખત વીતવા દઇ નયનપાળ બોલ્યો—"ભાઇ દુર્ગાદાસ! તને ખબર છે જ કે આપણે જ્યારે ભીત ફોડવાનું કામ કરતા હતા તે વખત મેં ભીતના એક ખૂણામાં કોઇને ન જણાય તેવું એક આરપાર બાકું પાડી, તેમાંથી બહાર જોઈ લીધું હતું. તેમાંથી જે ભાગ મને જણાયો તે બરાબર મેં ધ્યાનમાં રાખ્યો હતો. ઇંદિરાને ગમે તે પ્રકારે પણ બચાવવી એતો મારો દૃઢ નિશ્ચય હતો જ, તે તું કયાં નથી જાણતો? પણ એટલામાં પેલી દુષ્ટ બેગમે મને બહાર કહાડી મૂક્યો, તે પણ એક રીતે ઠીક જ થયું. લાગલો જ ત્યાંથી નીકળી મારા વિશ્વાસુ માણસને મોકલી આ નૌકા તથા તેના વિશ્વાસપાત્ર નાવિકોને તૈયાર કરાવી, હું જાતે તેમાં બેસી મહેલની પાછલી બાજુ જે મારી ધ્યાનમાં જ હતી ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ધ્યાનમાં રાખેલી નિશા-

નીથી જગ્યા ચોક્કસ રીતે શોધી કહાડી, પરમાત્માનું નામ દઈ, ખોદાવવાનું કામ શરૂ કર્યું. વાર ઘણી થઇ ગઇ હતી એટલે મને આશા તો થોડી જ પડતી હતી. ઈંદિરાનું પ્રેત જ મળશે એમ લાગ્યું હતું. તોપણ નિરાશ થઈ સ્વસ્થ બેસી રહેવા કરતાં કાંઇપણ પ્રયત્ન કરવો સારો, એમ ધારી ઉદ્યમ ચલાવ્યો. દુર્ગાદાસ તુ પણ ભીતમાં ચણાઇ ગયો હોઇશ એવું તો મને સ્વપ્ને પણ લાગતું નહોતુ. ખોદતાં ખોદતાં પહેલું તો તારૂં જ શરીર મારા હાથમાં આવ્યુ. તે જોઈ મને જરા આશ્ચર્ય તો લાગ્યું, પણ મે છેવટની કોદાળી મારી હશે તેજ વખત અથવા તો તેથી બે ચાર પળ અગાઉ અંદરનાં માણસોનું ચણવાનુ કામ બધ થયું હશે એમ મને લાગે છે; કારણ તમારાં શરીર મને હાથ લાગ્યાં, તે વખતે તમારી શ્વાસ પ્રશ્વાસની ક્રિયા તો બંધ થઇ હતી જ, પણ શરીરની ગરમી છેક નાશ પામી નહોતી. આથી જ મને તમારા જીવની આશા આવી, તેમ મારા ઉપચારો ચલાવવાની પણ મને હોંશ વધવા લાગી. પરમેશ્વરને પ્રતાપે મને તે કામમાં યશ પણ મળ્યો. સર્વ શક્તિમાને મારો પશ્ચાત્તાપ સ્વીકાર્યો અને તેથી તમારા સરખા મહાત્માઓનો મારે હાથે છૂટકારો તેણે કરાવ્યો. પાંચ દશ પળનો જ જો વિલંબ થયો હોત તો સર્વ વાત હાથથી ગઇ જ હતી."

નયનપાળ વચ્ચે જ નાવિકોને કહેવા લાગ્યો, "દક્ષિણ કિનારા તરફ પેલા ગામ પાસે હોડી હકારજો." આજ્ઞા પ્રમાણે નાવિકોએ હોડી હાંકી અને સર્વ મંડળ કિનારે ઉતરી પડયું. આ ગામ નયનપાળના તાબાનું હતુ. બાદશાહની કૃપાથી મળેલું હોવાથી તેણે તેનું અસલ નામ બદલી નાંખી "ઔરંગવાડી" એવું નવું નામ પાડયું હતું. નયનપાળે ઔરંગવાડીમાં સર્વ પરોણાઓને લઇ જઇ, પોતાની વાડીમાં ઉતાર્યા અને ત્યાં તેમના ખાવા પીવાની સર્વ યથેચ્છ વ્યવસ્થા કરી. નયનપાળ માટે હવે જરા જરા વિશ્વાસ ભાઈ બ્હેનને બેસવા લાગ્યો. એટલી રાત તો બધાંએ ત્યાં જ ગાળી. પોતાને ભીતમાં શા માટે ચણી લેવામાં આવ્યો હતો તે હકીકત પણ દુર્ગાદાસે તેને હવે કહી સભળાવી. પછી મધ્યરાત્રિને વખતે, બે તુર્કી દાસીઓ એકાએક કેવી રીતે તેના સુવાના ઓરડામાં આવી, તેના મ્હોંમાં ડૂચો દાબી કેવી રીતે તેને ઉઠાવીને લઇ ગઇ, એક અંધારી એકાંત કોટડીમાં કેવી રીતે પૂરી દીધી, કેવી રીતે બેગમ ત્યાં આવી મ્હોંમાં આવે તેવી ગાળો પોતાને તથા પોતાની માલિક ઉદેપુરી બેગમને દેવા લાગી, વિગેરે બનાવોનું ટુંકમાં વર્ણન આપી, ઈંદિરા બોલી, "તે રાત્રે તો રોશનઆરાએ મને કાંઇ જ ખાવાને આપ્યું નહિ. પણ બીજે દિવસે સવારે પાછી મારી પાસે આવીને કહેવા લાગી, 'તારી પેલી ઉદેપૂરી જે તારે માટે આટલી બધી કાળજી ધરાવે છે, તેને ખબર પણ પડતાં પહેલાં

જ તને હવે જીવતી જ ભીંતમાં ચણાવી લઉ છું.' આવી રીતે પહેલાં બ્હીક દેખાડી; પણ પછીથી એ રાંડે તેવુ જ કર્યું. એ દેખાવનું સ્મરણ થતાં જ મારાં શરીરનાં રૂવાં ઉભાં થઇ જાય છે." આટલુ બોલી ઇંદિરા ખરેખર જ કાંપવા લાગી. પણ તેના ભાઇ અને ભક્ત થઈ રહેલા નયનપાળે તેને પકડી લઇ, આસનાવાસના કરવા લાગ્યા, તેથી જરા શાંત પડી. આ પ્રમાણે બીજા બે દિવસ સર્વ મંડળે ત્યાં જ ગાળ્યા. માત્ર નયનપાળ એકલો છદ્મ વેશથી દિલ્લી જતો તથા જોઇતા પદાર્થો, તેમ ત્યાંથી મળતી કાંઇપણ ગુપ્ત બાતમી લાવતો. નયનપાળને મળતી બાતમીથી જણાયુ કે રાજસિંહ, રૂપમતીને છોડવી લાવવા માટે નાના મોટા સર્વ રજપૂતોને સામેલ થવાનું આમંત્રણ કરી, મોટી ભારે તૈયારી કરે છે, અને પોતે તો રૂપનગર તરફ ઉપડી પણ ગયો છે. આ વાત સાંભળી તે મંડળને પણ ત્યાં જઇ પહોંચવાનું મન થઇ ગયું. આવી રીતની સર્વની ધારણા થવાથી, નયનપાળે આણેલા ઘોડા ઉપર ત્રણે જણ સ્વાર થઇ, રાણાજીની કુમકે જઇ પહોંચવા નીકળી પડયાં. ઇંદિરા સ્ત્રી હોવા છતાં પણ વીર્ય શૌર્યમાં એ બેનાથી હઠે તેવી નહોતી.

પ્રકરણ ૪૪ મું.

રૂપમતીનો આનંદ.

પ્રિય વાંચનાર ! તને યાદ હશે જ કે, મુગલ સરદાર સાદતખાને કેવી યુક્તિ કરી, વિજયનગરને ઘેરી બેઠેલા પોતાના સૈન્યનો, રાત્રીને સમયે કેટલોક ભાગ પ્રથમથી દૂર મોકલી દઇ, ત્યાંથી મશાલો અને કાકડા સળગાવી, ધસતા આવવાના આભાસથી, સૈન્યને બે ત્રણગણું દેખાડી, કિલ્લાનાં માણસોને કેવા ગભરાટમાં આણી મૂકયાં હતાં. કિલ્લાની નીચેનો જે ભાગ કે જ્યાં પ્રથમ કુલ લશ્કરનો પડાવ હતો ત્યાં તો કેવળ જ અંધારૂં રાખેલુ હતું, તે એવા જ ઉદ્દેશથી કે ત્યાંના માણસો ઓછાં થઇ ગયાં છે એવું રજપૂતોના બીલકુલ જ સમજવામાં આવી શકે નહિ વિજયસિંહનાં માણસોને આવી રીતે ગભરાવી, પોતે એકદમ હલ્લો કરી, તેનો લાભ લઇ લેવો એવી તેની ધારણા હતી. તે રાત્રે વિજયસિંહને તો એમ જ થઇ ગયું હતું કે, આપણે હવે બચવાના નથી. તો પણ એ ભિમસેન આદિ જુના યોદ્ધાઓની પંક્તિમાંનો રજપૂત હતો. તેણે એવો નિશ્ચય રાખ્યો હતો કે, કોટી ઉપાયે પણ કિલ્લાપરનાં પોતાનાં માણસોનો એક નખ સુદ્ધાં પણ દુશ્મનને હાથ તો

લાગવા દેવો જ નહિ. ઇતિહાસ ઉપરથી વાંચનારને ખબર તો હશે જ કે રજપૂતો નિશ્ચયમાં કેવા અડગ હતા. તેમણે કરેલો નિશ્ચય તેમના પ્રાણની સાથે જ છૂટી શકતો, તેમાં પણ વિજયસિંહ કટ્ટો રજપૂત, એટલે એનો નિશ્ચય કેવો અડગ હોય તે જણાવવાની જરૂર જ રહેતી નથી. તેને જણાયુ હતું કે, શત્રુને મોટી મદદ આવી મળેલી હોવાથી, તે હવે આપણા ઉપર ધસી આવ્યા વગર રહેનાર નથી. આજ સૂધી તો તે માત્ર ઘેરો ઘાલીને બેસી રહ્યો હતો, મારો ચલાવતો નહોતો, એટલે કેટલાક દિવસ સૂધી કિલ્લામાંના લોકોને તપાવી રાખી, ભૂખે મારી નાંખી, જેર કરી દેવા, એવો તેનો વિચાર હશે. પણ જ્યારે એ લોકોનો નીચેથી મારો શરૂ થઇ ગયો છે અને વળી દૂરથી બીજી પણ મોટી મદદ તેમને આવી મળે છે ત્યારે હવે નક્કિ કાંઇ પણ ભયંકર પરિણામ આવવાનું જ. વિજય-સિંહને આવા વિચાર કેમ ન આવે? તુરત જ તેણે પોતાનાં સર્વે લડાયક માણસોને એકઠાં કર્યાં, અને પોતાની ધીરવીર વાણીથી તેમને કહેવા લાગ્યો, "રજપૂત વીરો! તમને કહેવું પડે એમ નથી જ કે, તમે તમારા બિરદના સામું જોઇને લડશો જ. આ લડાઇમાં, પરમાત્માની ઇચ્છાથી, જો આપણને યશ મળવાનો નથી એમ જણાઇ આવે કે તુરત જ પ્રથમ તો, મ્લેચ્છોના સ્પર્શથી ભ્રષ્ટ થતાં પૂર્વે જ તમે તમારી મા, બ્હેન, વહુ, દિકરીઓને, આપણા બાપ દાદાઓએ દેખાડી આપેલી રીતિ પ્રમાણે, તમારે હાથેજ સ્વર્ગમાં મોકલી દઇ, તમારૂં નામ અને તમારી જાતિને નિષ્કલંક રાખશો. બસ, આથી મારે તમને અધિક કહેવાની જરૂર નથી. તમે તમારા જીવ ઉપર જ આવી જઇ, જે પ્રમાણે શત્રુને હંફાવાય તેમ લડશો." આટલું બોલી સીપાઇઓને લડવા માટે વિજયસિંહ ઉત્તે-જિત કરવા લાગ્યો, અને પોતે જાતે સમરાંગણને મોખરે જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. આ વૃદ્ધ વીર મહાત્માનો આ વખતનો વેશ, ઉત્સાહ, ધૈર્ય અને એકંદર આવિર્ભાવ જોઇ, તેના લડવૈયા સીપાઇઓની વીરશ્રી એવી તો ચઢી આવી કે પૂછવાની વાત જ નહિ.

આણી તરફ સાદતખાન પણ જરા નિરાશ થઇ, પોતાના સીપાઇ-ઓને પાણી ચઢાવી આપવા, તેમની વચ્ચે ઉભો રહી બોલતો હતો અને નીચેથી મારો ચલાવતો હતો. દૂરથી આવતા સૈન્યનો દેખાવ તો હજી તેવો જ રાખ્યો હતો. કેટલેક ઠેકાણે તો ચાર પાંચ ગાઉ સૂધી કાકડા સળગતા રખાવી, રજપૂતોને એવો ભાસ કરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો કે **ઔરંગજેબ**નું મોટું પ્રચંડ સૈન્ય જાણે પાસે જ આવી પહોંચ્યુ છે. **સાદત**ખાન આટલેથી જ અટક્યો નહિ. તેણે પોતાનો એક વકીલ તથા તેની સાથે ચાર માણસો કિલ્લાપર વિજયસિંહની પાસે મોકલી.

તેને કહેવરાવ્યું કે, બાદશાહી સૈન્ય આવી પહોંચ્યું છે, અને તેથી તમને કિલ્લામાંથી હાંકી કહાડી, કિલ્લો હાથ કરી લેતાં, અમારે જરા પણ વાર લાગવાની નથી. હવે મુગે મ્હોંએ હાથ બાંધી અમારી પાસે આવી, છોકરી બાદશાહને આપી દઈ, જીવતદાન તથા રાજદાન માંગી લ્યો. નહિ તો નાહક અનેક જાનની ખુવારી કરી દેશો. રાજ અને છોકરી બેઉ તમારા હાથમાં તો હવે રહેવાનાં નથી જ, એ નિશ્ચે જાણજો!" મુદ્દામ વકીલ મોકલવા જેટલી જેણે હિંમત ચલાવી હશે, તેને કાંઇ પણ જોર તો આવી મળ્યુ હશે જ, એમ વિજયસિંહને લાગ્યું. પણ તે વૃદ્ધ વીર લાલચોળ બની ગયો ને, વકીલનું એકદમ અપમાન કરી તેને ત્યાંથી હાંકી કહાડયો.

તરત જ વિજયસિહ ઉઠયો અને કિલ્લાની ચારે બાજુઓ તપાસી વળ્યો. જે તરફ પહેલાં વધારે લશ્કરનો જમાવ દેખાતો હતો, તે તરફ જોતાં હજી પણ જમાવ તેટલો જ હોય, એમ તેને લાગ્યું. પરંતુ તેટલામાં તેને વધારે ગભરાવાનું કારણ બન્યું. બીજી દિશામાંથી એક મોટું પ્રચંડ સૈન્ય આવી પહોંચતુ હોય એમ તેને લાગ્યું. તે દિશામાં પણ દૂરથી પુસ્કળ મશાલો અને કાકડાના ભડકા તેને જણાવા લાગ્યા. વિજયસિહની ખાત્રી થઇ કે, સાદતખાને વકીલ સાથે મોકલેલા સંદેશા પ્રમાણે ખરેખર જ મોટું સૈન્ય એની કુમકે આવી પહોંચે છે; તે પ્રચંડ સૈન્ય સાગરના પ્રવાહમાં આપણે ધૂળધાણી થઇ જવાના જ; હવે [illegible] વર્તવું ઠીક છે, એમ એના મનમાં આવી ગયું. આ વિચાર મનમાં આવ[illegible]ં જ તે પોતાની કન્યાના મહેલ તરફ ચાલ્યો. રૂપમતી પણ તદ્દત ચિંતા[illegible]ગ્રસ્ત મુખે પોતાના મહેલના ગવાક્ષમાં ઉભી ઉભી જોતી હતી, તો તે[illegible] પણ બે બાજુથી મોટું લશ્કર આવી પહોંચતું હોય એમ જણાવા લાગ્[illegible] તેને લાગ્યું કે, બીજી બાજૂએથી આવતું મોટુ લશ્કર ઘણા વેગથી ચાલ[illegible]ં હોવુ જોઇએ. આ લશ્કર બાદશાહી જ હશે, એમ તેની ખાત્રી થઇ[illegible] વિજયસિહ તેની પાસે જતાં જ અતિ કઠોર સ્વરથી બોલવા લાગ્યો; "બેટા! તું મને પ્રાણ સમાન પ્રિય છે ખરી, પરંતુ મારા કુલની લાજ અને અભિમાન મને તારા કરતાં પણ અધિક પ્રિય છે. વિજયસિહના જી[illegible]તાં અને તેની પાછળ પણ, તેની છોકરી મ્લેચ્છોના હાથમાં ગઇ, આ વાત [illegible]સ્વર્ગમાં પણ સંભળાતાં મારી એકોત્તેર પેઢી ભ્રષ્ટ થઇ નીચે પડશે, તેથી મારૂં કુલાભિમાન કાયમ રાખવા જોહરા* શિવાય હવે બીજો રસ્તો મને દેખા[illegible]તો નથી આટલા બધા રજપૂત રાજાઓ છે, તેમને શું હજી સૂધી મારી શ[illegible] દશા છે

---

* જોહરા–રજપૂતોમાં, વહુ દીકરીઓની લાજ સાચવવા જી[illegible]તાં બળી મરવાનો રિવાજ

તેની કાંઇ જ ખબર પડી નહી હોય? પણ એ તો બધા ચુડીઓ પહેરીને બેઠા છે, એ લોકો તો મુગલોની જુતીઓ ઉઠાવનારા થઇ પડયા છે! તેવા ગુલામ રજપૂતો આપણુને શું મદદ કરી શકવાના છે? ચાલ, તૈયાર થઇ જા, અને તારી સખીઓને બોલાવ! કિલ્લાપરના સર્વ રજપૂતોની સ્ત્રીઓને બોલાવો અને હવે તમારા મંગળ મૃત્યુ માટે તૈયાર થઇ જાઓ. તુ જ આગળ થઇ જા, અને ખરી રજપૂત કન્યાને ઉચિત હોય તે કર. રજપૂત વીરનરોને ઉચિત શું છે, તે હું મારા માણુસો પાસે કરાવીશ."

આ શબ્દો સાંભળતાં જ રૂપમતીએ એક વખત પિતાના તરફ, એક વખત ગવાક્ષમાંથી બે બાજુએથી આવતા સૈન્ય તરફ અને એક વખત પોતાના મહાલયની છત તરફ જોયું પછી બોલી "પિતાજી! રજપૂતોના બિરદ અને આપની આજ્ઞા કરતાં, આ જગતમાં મને અધિક કાંઇ જ નથી." વિજયસિંહ એક અક્ષર બોલ્યો નહિ, ઘણે પ્રયત્ને ખાળી રાખ્યા છતાં, બન્ને નેત્રમાંથી નીકળી પડતાં બે અશ્રુબિંદુને લોહી નાંખી, બાષ્પ કંઠથી બોલ્યો, "બેટા! તું મારી ખરી પુત્રી છું." આટલું જ બોલી વિજયસિંહ ત્યાંથી જતો રહ્યો. રૂપમતી ક્ષણમાત્ર વિચાર કરતી ત્યાં જ ઉભી રહી. પછી પન્ના તથા કુંદને કિલ્લાપરના સર્વ રજપૂતોની સ્ત્રીઓને અમુક સ્થળે બોલાવી ભેગાં કરી લાવવા કહ્યું. બેઉ જણાં આજ્ઞા થતાં જ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યાં. પોતે જાતે એક પાગા આગળ ગઇ અને પાગાના માણુસોને ત્યાંથી પોતાનો સરસામન ઉઠાવી, પાગા ખાલી કરી આપવા તાકીદ આપી, પોતે ત્યાં જ ઉભી રહી. ડુંગરની એક મોટી ગુફામાં જ આ પાગા આવેલી હતી. ઓછામાં ઓછાં પાંચ હજાર માણુસો સહેજમાં ત્યાં ભરાઇ બેસવા છતાં બીલકુલ ખબર પડે નહિ એવડી આ પાગા હતી. રૂપમતીની આજ્ઞા થતાં જ સ્વારલોકોએ તરતજ પાગાનો સર્વ સામાન કહાડી નાંખી, પાગા મોકળી કરી આપી. રૂપમતીએ કિલ્લાપરથી મળી શકે તેટલાં લાકડાં આણી ત્યાં ખડકાવી દેવાની આજ્ઞા કરી. સર્વ લોકો તરત જ સમજી ગયા કે આમ કરવાનો હેતુ શો હોવો જોઇએ. પોતાની વહુ દિકરીઓ મુસલમાનોના હાથમાં જાય તે કરતાં પ્રથમથી જ તેમને ચિતામાં સળગાવી મૂકી, પોતે લડાઇમાં સામો થઇ જવું, એવો સર્વ લોકોનો નિશ્ચય થઇ ગયો. આવા પ્રસગ અનેક વખત તેમના પૂર્વજોમાં બન્યા હતા, એ તેમની સ્મરણ શક્તિમાંથી બહાર જતુ રહ્યું નહોતું. જે કારણુથી આજે આવો પ્રસંગ આવ્યો છે તેવાં જ કારણોથી પૂર્વે પણ તેમ કરવું પડયું, એ પણ તેઓને યાદ હતુ જ. આ રજપૂતો તેમાં એક પ્રકારનું અભિમાન રાખતા હતા. રૂપમતીની આજ્ઞાનુસાર તે ગુહાનું દ્વાર માત્ર એક જ માણુસ સારી રીતે અંદર પેસી શકે તેટલું રાખી,

બાકીનો ભાગ લાકડાં તથા બીજા તાત્કાલિક જ્વાલાગ્રહી પદાર્થોથી પૂરી લીધો. આ સર્વ કામ ચાલતું હતું. રૂપમતી શાંતપણે જોયા કરતી હતી તે સહજ સચિંતપણે ત્યાં ઉભી રહી હતી. એટલામાં પદ્મા કિલ્લાપરના સર્વ રજપૂતોની સ્ત્રીઓને બોલાવી લાવી. તેમાં કુંદ જણાતી નહોતી. સર્વ સ્ત્રીઓ તરફ રૂપમતીએ એક વખત જોઇ લીધું. "સ્વકુળ અને સ્વજાતિના અભિમાન, અને લજ્જાના રક્ષણ અર્થે, પૂર્વજોની રીતિને અનુસરી, આજે આપણે પણ અગ્નિ નારાયણનો આશ્રય લેવો જોઇએ, માટે તે સારૂ સર્વ સજ્જ થઇ જાઓ! આપણા ભાઇ અને બાપને આપણા સબંધીની સર્વ ચિંતાથી મુક્ત કરી, તેમને કેશરીઆં કરી લડવા દઇ, સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ કરવા દો!" આટલા જ અક્ષર રૂપમતી બોલી શકી. એનાથી અધિક કાંઇ જ બોલી શકાયું નહિ, એટલે અગ્નિપ્રવેશ કરવા યોગ્ય વસ્ત્રોને પરિધાન કરવા તે ચાલી.

વિજયસિંહે નખથી શિખા પર્યન્ત સર્વ કેશરી વસ્ત્ર પહેરી લીધાં. પોતાના તમામ સિપાઇઓને, કિં બહુના, કિલ્લાપરના તમામ પુરુષોને પણ તેવાં જ વસ્ત્રો ધારણ કરાવી, તેઓને પોતાની સાથે લઇ અગ્નિ પ્રવેશનો સમારંભ જ્યાં થવાનો હતો, તે ગુફા પાસે પોતે આવી પહોંચ્યો. પોતે રૂપમતીને આપેલી આજ્ઞા પ્રમાણે ત્યાં સર્વ રજપૂત સ્ત્રીઓ આવીને ઉભી હતી એમાની એક પણ સ્ત્રીની આંખમાં અત્યારે અશ્રુનું નામ જણાતું નહોતું સ્ત્રી મંડળમાં રૂપમતી સર્વને મોખરે જ હતી. અગ્નિ પ્રદિપ્ત કરાવી રૂપમતી જેવી તેમાં પ્રવેશ કરે છે, એટલામાં જ કિલ્લાની નીચલી બાજુમાંથી એકાએક જબરી ચીચીઆરીઓ સંભળાઇ. આ વખતે રાત્રીનો સમય વીતિ જઇ પ્રભાત થવા આવ્યું હતું. નીચેની ચીચીઆરીઓથી કિલ્લાપરનાં માણસો અધિક ઉશ્કેરાઇ ગયાં. સર્વને એમ લાગ્યું કે, નક્કી મુગલો હલ્લો કરી કિલ્લાપર ચઢી આવે છે, એટલે અગ્નિ પ્રવેશ જેમ બને તેમ જલદીથી કરી દેવો, એમ સર્વને લાગ્યુ. ગુહાના દ્વાર સામુ એક વખત જોઇ, રૂપમતી જગદંબાનું સ્મરણ કરી આગળ થવા જાય છે એટલામાં જ જણાયું કે કિલ્લાની નીચેથી સંભળાની રણ ગર્જના મુગલોની નહિ પણ રજપૂતોની જ છે. વિજયસિંહની ખાત્રી થઇ ગઇ કે, મુગલો કરતાં રજપૂતોની ગર્જના વધુ સંભળાય છે. ક્ષણવાર તેને એમ જ લાગ્યું કે, આ ગર્જના મુગલોની નહિ પણ પોતાને મદદ કરવા આવી મળનાર રજપૂત વીરોની છે. એમ જ જો હોય તો કિલ્લાના રક્ષણનો હજી પણ સંભવ તેને જણાયો, તેને લાગ્યું કે અત્યારથી આટલા બધા જીવોની નિષ્પ્રયોજને અગ્નિ નારાયણને આહૂતિ આપવી એ ઠીક નથી, એટલે તરત જ રૂપમતીને

અગ્નિ પ્રવેશ કરતી અટકાવી પોતે તપાસ કરવા ગયો. આનંદની વાત એ બની કે, જે મુગલ સૈન્યની ગર્જના જણાતી હતી તે તેમની નહિ, પણ ઉદેપૂરના રાણા રાજસિંહના સૈન્યની હતી. રાજસિંહે આવી પહોંચી સાદતખાનના લશ્કરની કાપણી ચલાવવા માંડી હતી, એવી બાતમી વિજયસિંહને મળી. ક્ષણમાં હજારો અબળાનો પ્રાણ જતો જતો બચી ગયો. વિજયસિંહે રૂપમની તથા અન્ય સર્વ રજપૂત સ્ત્રિઓને કહ્યું કે, "હવે અગ્નિ પ્રવેશ કરી પ્રાણ આપવા જેવો પ્રસગ રહ્યો નથી માટે સર્વે જણ નિર્ભયપણે પોતપોતાને સ્થાને સુખેથી ચાલ્યાં જાઓ." આટલુ બોલી પોતાના સિપાઇઓને લઇ તે શત્રુ ઉપર, ઉપરથી મારો ચલાવવા માટે દોડયો. નિચેનું સૈન્ય ખરેખરૂ જ રાજ-સિંહનુ હતું. વાંચનારને ખબર છે જ કે, અન્ય રજપૂત રાજાઓના સૈન્યને આવી પહોંચવાની વાટ પણ ન જોતાં રાજસિંહ એકલો જ પોતાનાં માણ-સોને લઇને મોખરે નીકળી પડયો હતો, તે આ પ્રસગે તરત જ આવી પહોંચી, મારો ચલાવવા લાગ્યો હતો. વિજયસિંહને ફસાવવા સાદતખાને પાથરેલી જાળમાં તે પોતેજ સપડાઇ ગયો. પૂર્વ પ્રમાણે સર્વ સૈન્ય તેનું એકજ ઠેકાણે રહ્યું હોત તો તેના જોરથી તે કાંઇ પણ કરી શકયો હોત; પણ પોતાના સૈન્યના છુટા છુટા ભાગ પાડી નાંખવાથી તેનુ જોર કમી થઇ ગયુ; અને મારો ચલાવનારી ટુકડી પર જ રાજસિંહનુ સૈન્ય તુટી પડયું. સાદતખાન છુટા પાડેલાં લશ્કરને એકઠું કરી શકયો નહિ. અને તેથી તે કમતાકત થઇ જવાથી, રાજસિંહ પોતાના થોડાં માણસો છતાં પણ ફાવી શકયો. રજપૂતોએ તેને સારી રીતે સ્વાદ ચખાડયો. ઉપર નીચે બેઉ બાજુથી મારો ચાલવાથી તેને તો હવે નાશી છૂટવા શિવાય બીજો માર્ગ રહ્યો નહિ. એટલે કેટલીક વારે સાદતખાન ત્યાંથી નાઠો. રાજ-સિંહનું સૈન્ય કેટલેક સૂધી તેની પછવાડે પડયું. રાજસિંહ એકલોજ પોતે કિલ્લાપર ગયો અને વૃદ્ધ વિજયસિંહને ઘટિત નમન કરી, બેઉ રજપૂત વીરો ખુબ ભેટી પડયા. રાજસિંહને જોઈ વિજયસિંહની આંખોમાંથી અશ્રુની ધારા ચાલવા લાગી. જે રજપુતવીરને પોતે વિનાકારણ દોષ દેતો હતો તેણેજ આવી, આવી ખરી અણીને વખતે મદદ કરી, તેને ઉગાર્યો, આ વિચાર મનમાં આવતાં જ વિજયસિંહને જરા લજ્જા આવી. આ બે નરવીરોને જોઇ રૂપમતીને જે આનંદ થયો હશે, તેનુ વર્ણન જ અશકય છે. આવી રીતે આ સર્વ મંડળી વિજયાનદને અનુભવે છે, એટલામાં જ એક જાસુસ દોડતો કિલ્લાપર આવ્યો.તે રાજસિહને અતિ નમ્રપણે નમન કરીને બોલ્યો; "મહારાજ ! મુગલ સૈન્ય ઘણુ જ નજીક આવી પહોંચ્યુ છે. લશ્કરનો આગળનો ભાગ તો અહિથી માત્ર દશેક ગાઉ ઉપર જ આવીને પડેલે

છે; આવતી કાલે પ્હોફાટતાં ફાટતાંજ તે અહિ આવી પહોચશે, અને આ આગલો ભાગ અહિ આવી પહોંચ્યો કે પછી શું નહિ કરે ?"

બને રાજાઓએ આ ખબર સાંભળી લીધી. રાજસિંહ વિજયસિંહના સામુ જોઇ બોલ્યો, "કાંઇ હરકત નહિ. જે કારણ માટે આટલુ બધું માથે લઇ આટલી તૈયારી કરવા માંડી છે તે જ્યારે અત્યારથી અહિં બેઠું જ બની આવે છે તો પછી બીજું શું જોઇએ છીએ."

વિજયસિંહ જરા સ્મિત કરી તેના સામુ જોઇ બોલ્યો, "તે કારણ આ ક્ષણે જ હું આપના હાથમાં મુકવા ધારૂં છું. જેને માટે આટલી જલદી રણસંગ્રામની તૈયારી કરવી પડી છે, તેનું લગ્ન પણ તેટલુ જ જલદીથી થઇ જવું જોઇએ. આ સર્વ લોકોની સમક્ષ હમણા જ હુ એને આપને સ્વાધીન કરી દઉ છુ. આપની પાછળ આપના ઘોડા ઉપર જ એને બેસાડીને ઉદેપુર લઇ જાઓ: એ જ એના લગ્નનો વરઘોડો અને આ લશ્કર એ જ આપની જાનઃ આવી બાબતનું મુહર્ત પણ શિઘ્ર જ હોય છે, અને તે શુભ જ ગણાય છે. મહારાજ ! આપને તો બે તરફની ઉતાવળ કરવાની છે, એક તો લગ્ન સમારંભની, તેમ બીજી યુદ્ધ સમારંભની."

આટલુ બોલી વિજયસિંહે રૂપમતીને પાસે બોલાવી, માથા ઉપર જ અંતરપટનુ વસ્ત્ર ઓઢાડી, તેનો હાથ રાજસિંહના હાથમાં આપી દીધો, અને બન્ને જણાંને એક જ ઘોડા ઉપર બેસાડી દીધાં. "એક વખત પોતાની ધર્મપત્નીને કુશળતાથી ઉદેપુર પહોંચાડી દઇ, પછી શત્રુના નિકંદનની તૈયારીથી અહીં આવો," એમ વૃદ્ધ વિજયસિંહે આગ્રહથી જણાવ્યું. રાજસિંહને પણ એક રીતે વૃદ્ધ વિજયસિંહની સલાહ યોગ્ય લાગવાથી તેમ જ કરવાનું કબુલ કર્યું. પોતાના જ ઘોડા ઉપર પોતાની સમવૃત્ત વધૂને પોતાની પાછળ બેસાડી લઇ, થોડાક યોદ્ધાઓ લઇ તે ઉદેપુર જવા નીકળી પડયો, અને લશ્કર બધુ ત્યાં જ રહેવા દીધુ

આગળ આપણે જોઇશું કે તે પત્નીને લઇને નિર્વિઘ્ને ઉદેપૂર પહોંચ્યો કે કેમ ?

પ્રકરણ ૪૫ મું.

પુનઃ અચળેશ્વરના મંદિરમાં.

પાછળના પ્રકરણમાં જણાવેલી હકીકત જે દિવસે બની, તેને આગલે દિવસે એટલે જે વખતે રાજસિંહ પોતાની નવપરિણીત વધૂને પોતાના ઘોડા ઉપર બેસાડીને બે ચાર માણસોને જ સાથે રાખી, ઉદેપુર જતાં

આબુના પહાડની એકાદ ખીણ ઉતરતો હતો તે વખતના બરોબર આઠ પ્રહર પહેલાં, ત્રણ પ્રવાસી રસ્તાના થાકથી કંટાળી જઇ, આબુના પહાડમાં આવેલા ભગવાન્ શ્રી અચલેશ્વરના મહારણ્યમાં પ્રવેશ કરતા હતા. બીલકુલ ન અટકતાં એક સરખા જ કરેલા પ્રવાસથી તેમની મુખમુદ્રા ઉપર આવેલી મ્લાન જતા, તડકો લાગવાથી આવતી શ્યામતા તથા પવન લાગવાથી ચામડીનું ફાટી જવું, એ સર્વ સ્પષ્ટ જણાઇ આવતાં હતાં. એમ છતાં પોતાના પ્રવાસને અંતે થવો જોઇતો અત્યાનંદ તથા સમાધાની પણ તેની સાથે જ મ્હોંપર પ્રકાશી રહેલાં હતાં. તે દરેકના મ્હોં ઉપર એક પ્રકારનું સ્મિત જણાતુ હતું, અને તે તેમનું આનંદી અતઃકરણ જણાવી આપતુ હતું. તે પૈકી એકના મુખ ઉપર પ્રેમાતુરતા જણાઇ આવતી હતી. આ ત્રણમાં એક તો તરૂણ જ લાગતો હતો. તેના પ્રત્યેક અગવિક્ષેપ ઉપર, બોલવા ઉપર તથા જોવા ઉપર, તેની ડાબી બાજુએ ચાલનારા પ્રવાસીની દૃષ્ટિ જાણે સ્થપાઇ જ ગઇ હોય એમ લાગતું હતું. "ક્યારે આની સેવા કરવાનો મને લાભ મળે કે હું કરૂં, ક્યારે એના મ્હોંમાંથી કાંઇ પણ બોલ નીકળે કે હું ઝીલી લઉં, ક્યારે એની નજર મારાપર પડે કે હુ પાવન થાઉં," આવા અનેક પ્રેમ અને આતુરતાના ભાવ તે ડાબી બાજુએ ચાલતા પ્રવાસીની, તે તરૂણપ્રત્યે સ્થીરપણે સ્થપાયેલી દૃષ્ટિ જણાવી આપતી હતી. પોતાના ઘોડા ઉપર લક્ષ આપવા કરતાં પોતાના તરૂણ મિત્રના ઘોડા ઉપર તેનું વિશેપ લક્ષ લાગી રહેલું હતુ ત્રીજો પ્રવાસી જમણી બાજુ ઉપર હતો, તે પણ હવે જરા જરા આનંદમાં મહાલવા લાગ્યો.

ધીરે ધીરે ત્રણે જણા અચળેશ્વરના અરણ્યમાંના મંદિરપર જવાના ઘાટ પાસે આવી પહોંચ્યા; એટલે ત્રણે જણે ઘોડા ઉભા રાખ્યા, પછી નીચે ઉતરી પડયા. એટલામાં તેમાંનો એક જણ બોલવા લાગ્યો, "મને કલ્પના પણ આવતી નહોતી કે આપણે આટલા થોડા દિવસમાં અને આવા નિર્વિઘ્નપણે આવી પહોંચીશું. દુર્ગાદાસ, મને એમ જ થયા કરતું હતું કે આપણે કોણ છીએ તે જાણી જઇને કોઇ પણ આપણને વિઘ્ન કરવા માટે આવી પહોંચશે જ. પણ ભગવાન્ એકલિંગજીની કૃપાથી અહીં સુધી તો સુખરૂપ આવી પહોંચ્યા છીએ. અચળેશ્વરનાં શિખરનાં દર્શન થયાં ત્યારથી જ મારા મનમાં આનદ અને નિશ્ચિતપણું જણાવા લાગ્યું હતું. ત્યાં સૂધી તો એમ જ થયા કરતું હતું કે કોણ જાણે, કોણ વચ્ચે વિઘ્ન નાંખવા આવી પહોંચે છે."

તે ઉપરથી પેલો પ્રવાસી બોલ્યો; "જે અચળેશ્વરે આજ સૂધી અમારે હાથે આટલાં કામ સિદ્ધ કરાવી આપ્યાં છે, આટલાં સંકટોમાંથી

બચાવ્યા છે, સાક્ષાત્ ભિતમાં ચણાયાં છતાં પણ જેણે અમને જીવતાં બહાર કઢાવ્યાં છે, તેની પૂર્ણ કૃપા વગર આવી વાતો બને ખરી ? આટલાં બધાં વિઘ્નોમાંથી ઉગારી લઇ, તેણે જ પાછાં પોતાના ચરણમાં અમને આજે બોલાવી લીધા છે. પ્રથમ તેમનાં દર્શન કરી, પછી મહારાજા અને છોટા મહારાજાનાં દર્શન લઇ, પછીથી ઉદેપૂર તરફ જઇશું."

તરૂણ પ્રવાસી જ્યારે ઉપરના શબ્દો બોલતો હતો ત્યારે નયનપાળ તો તે શબ્દોને જાણે અમૃતપાન તરીકે ઝીલી લેતો હોય એમ પોતાના કાનમાં લેતો જણાતો હતો. બોલનારના બોલતી વખતના દરેક હાવભાવને પ્રેમપૂર્વક નિહાળી, પોતે આનંદિત થતો હતો. પેલો તરૂણ પ્રવાસી નયનપાળ તરફ ફરી બોલવા લાગ્યો, "નયનપાળજી ! પ્રારંભમાં જ આપના તરફથી અમને જે જે ત્રાસ પડેલો છે તે કરતાં પાછળથી આપે અમને જે અમુલ્ય સહાય આપેલી છે તે એક ચમત્કારની જ વાત છે. ભગવાન્ એચળેશ્વરની કૃપાથી જ આ સર્વ વાત બનવા પામી છે. આપની પૂર્વની ધારણા પ્રમાણે જો સર્વ વાત બનવા પામી હોત તો આજે અમારા મહારાણીજી જોધપૂરની પ્રજાને જે સુખ આપે છે, તે ક્યાંથી આપત ?..."

નયનપાળ તરત જ નિચું મ્હોં ઘાલી વચ્ચે જ બોલી ઉઠ્યો, "ઇંદિરાબાઇ, ગઇ ગુજરી વાતનું સ્મરણ થતાં જ મને અતિશય ખેદ થાય છે. તેમાં વળી આપનાં જેવાં મહાત્માનું સ્મરણ કરાવી આપે તો તેથી મને કેટલું બધુ લાગી આવવું જોઇએ ? મારાં કૃતકર્મનુ જે જે પ્રાયશ્ચિત્ત મને લાગતું જશે તે તે હું કર્યાં જ કરીશ; અને દેહાંત એ જ જો ઉત્તમ પ્રાયશ્ચિત્ત હશે તો હવે રણમાં પડવાનો વખત પણ પાસે જ આવ્યો છે. જે દુષ્ટ ઔરંગજેબની સેવામાં આટલા દિવસ ગાળી, તમારા સરખી સાધ્વીનો મેં છળ કર્યો છે, તે જ ઔરંગજેબના સામો ઉભો રહી, લડી, કંઠસ્નાન કરી, કરેલાં પાપકર્મનું ક્ષાલન કરીશ. પણ માત્ર એક ઇચ્છા રહી જાય છે, અને તે રહી જવાની જ........"

આ છેલ્લા શબ્દો બોલતાં નયનપાળની દૃષ્ટિ ઇંદિરાના મ્હોં તરફ જ લાગી રહી હતી, અને જાણે તેમાં જ પોતાનું જીવન સર્વસ્વ લાગી રહ્યું હોય, એમ તેનો ભાવ જણાઇ આવતો હતો. ઇંદિરાએ તેની નજર સાથે નજર મેળવી જ નહિ. તરત જ પોતાનું મ્હોં ફેરવી નાખી, બીજી તરફ જોવા લાગી, એટલે નયનપાળના બોલવાનો વિષય પણ ત્યાંથી જ અટકી પડ્યો.

થોડીકવાર વિશ્રાન્તિ લઇ, ત્રણે જણાં ત્યાંથી ઉઠ્યાં ઉપર ચઢી આવતા સૂર્યનો વધારે ત્રાસ ન લાગે, તેમ જ તાપને લીધે ઉપર ચઢતાં થાક પણ વધારે ન લાગે, તથા જેમ બને તેમ જલદીથી ભગવાન્ અચ-

સેશ્વરનાં, યોગીરાજનાં, તથા નાના મહારાજનાં દર્શન થાય એવા હેતુથી ત્રણે જણે પોતાના ઘોડા ત્યાં જ એક ઝાડે બાંધી દઇ, ઉપરનો ચઢાવ ચડવા લાગ્યાં.

ભગવાન્ સૂર્યનારાયણ ધીરે ધીરે ઉચે આવતા હોવાથી તે પહાડના વનવૃક્ષાદિને એવી તો અપૂર્વ શોભા આપવા લાગ્યા કે, ગમે તેવો વર્ણન ચિત્રકાર પણ તે શોભાને વર્ણવવા સમર્થ થઇ શકે નહિ. આ વર્ણન લેખક તેમજ ચિત્રકાર બંન્નેને માટે અશક્ય હતું. લેખકને પોતાની કલમ ચલાવી તેનું યથાર્થ વર્ણન કરવા શબ્દો જ મળવા મુશ્કેલ થઇ પડે, જ્યારે ચિત્રકારને તેની તાદૃશ્યતા મેળવવા અનેક પ્રયાસ કરવા છતાં, રંગમિશ્રણ થવા મુશ્કેલ થઇ પડે; કારણ દરેક ક્ષણે તેની શોભા બદલાતી જ રહેતી હતી. જે રંગછટા હમણાં એક ઝાડ અથવા એક વૃક્ષ ઉપર દેખાતી હોય તે બીજી જ ક્ષણે ત્યાંથી જતી રહી. બીજા જ ઝાડ અથવા શિખરને દીપાવતી હતી. પ્રાતઃસંધ્યાના ઇશદારક્ત રંગથી રંજિત તથા પૂર્વે જ અંધકારના પટકુળથી વ્યાપ્ત થયેલી વનશ્રી, અવગુંઠનયુક્ત રૂપવતી નવવધૂના જેવી જણાતી હતી. અને ભગવાન્ સૂર્યનારાયણ પણ પોતાના કોમળ કરથી તે અવગુંઠનની પાતળી ગડીઓને ધીરે ધીરે એક પછી એક ખસેડતા જઇ, પ્રેમ અને લજ્જાથી આરક્ત થયેલી તેની મુખશ્રીને નિહાળવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય, એમ જણાતું હતું. તે અરસામા શુક કોકિલાદિ મંજુળધ્વનિકર પક્ષીઓના કોમળ સ્વરથી એમ જ જણાવા લાગ્યુ કે, તેઓ "આ શું? આ શું?" એમ બોલી અવગુંઠનની ગડીઓને દૂર ન કરવા માટે, ભગવાન્ સૂર્યનારાયણને વિનય ભાવથી વિનવતાં હોય! ધીરે ધીરે અવગુંઠન દૂર થઇ જાઇ, મુખ જણાવા લાગ્યું જેથી તે પરની પ્રેમ પ્રફુલ્લિતતા સર્વને સ્પષ્ટ જણાવા લાગી ધીરે ધીરે પરિચયથી પ્રાપ્ત થનાર ધિટપણુ તેને આવ્યુ હોય એમ જણાવા લાગ્યું; અને હવે તો વનના દરેક ખુણા રંજિત થઇ રહ્યા. લગ્ન ક્રિયાને અંતે વધૂ દર્શન થતાં જ પ્રેક્ષક મંડળ તરફથી વગાડવામાં આવતી થાળીઓથી જેમ લગ્ન મંડપ ગાજી રહે છે, તેમ વનમાં રહેતાં પશુ પક્ષીઓના આનંદયુક્ત કોલાહલથી તે વનમંડપ પણ ગર્જિત થઇ રહ્યો. વિવાહાનંદથી જેમ ઘરનાં બાળકો આનદમગ્ન થઇ નાચવા તથા કૂદવા મંડી જાય છે, તેમ તે પર્વત વનનાં હરિણ બાળકો પણ આનંદથી નાચવા કૂદવા મંડી ગયાં. પર્વત ઉપરનો મંદ અને શિતળ પવન આપણા આ ત્રણ પરોણાઓને આનંદ આપવા લાગ્યો, તથા વન પુષ્પની ઘટાઓમાંથી વહી આવી, તેમનું યથેચ્છ આતિથ્ય કરવા લાગ્યો. આથી આપણા અતિથીઓને તે ઘાટ ચડવાનો શ્રમ બીલકુલ જણાવા લાગ્યો નહિ. બાળસૂર્યનાં કિરણો આપણા અતિથીઓને

વખત તમે બધાં આ સ્થળેજ જ્યારે ભેગાં થશો ત્યારે હું તમને દર્શન દઈશ. તમે બે ભાઈ બ્હેનના ખોળામાં આ બાળકને સોંપી દેતાં સુધીજ મારે અહિ રહેવાનું હતું. ને તે માટે આજનો દિવસ નિર્મિત કરેલો હતો; તે આવી પહોંચ્યો છે, એટલે હવે હું જઈશ." આટલુ બોલી યોગીરાજ ત્યાંથી ઉઠયા અને બાજુ ઉપરની ઓરડીમાં પેઠા, તે ફરી બહાર આવ્યા જ નહિ. આ ત્રણે જણ અંદર પેસી જોવા લાગ્યાં તો ત્યાં કોઈ જ ન મળે. તે ઓરડીમાંથી બહાર જવાનો બીજો કોઈ પણ માર્ગ ન છતાં યોગીરાજ કયાં અને શી રીતે ચાલ્યા ગયા હશે એના અચંબામાં કેટલીકવાર સુધી ત્રણે જણ સ્તબ્ધ થઈ જઈ, ચારે તરફ શોધ કરવા લાગ્યાં, પરંતુ યોગીરાજનો કાંઈ જ પત્તો લાગ્યો નહીં.

ઈંદિરા, દુર્ગાદાસ અને નયનપાળ ત્રણેને ઘણું જ આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને ઈંદિરા તથા દુર્ગાદાસને તો ઘણું જ દુઃખ ઉત્પન્ન થયું. યોગીરાજ હવે ફરી દર્શન નહિ આપે અને તેથી આખા રાજસ્તાનની ઘણી માઠી દશા આવશે, આ વિચાર મનમાં આવતાં જ તે બે જણાંની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યા. પણ હવે આવી રીતે આંસું પાડતાં ઉભાં રહેવાથી શું વળવાનું? આગળ ઉપર જે કર્ત્તવ્ય કરવાનું છે તે કરવું જ જોઈએ. બાળરાજા પોતાના ખોળામાં આવતાં જ તેને હવે ચંદ્રાવતી મહારાણી પાસે પહોંચાડી દેવો જોઈએ એ પ્રથમ જ કર્ત્તવ્ય હતું. મહિયારીનો વેશ લઈ ટોપલામાં બાળ રાજાને ઉચકીને તે ચાલી હતી તે પૂર્વેનો પ્રસગ ઈંદિરાની નજર આગળ આ ક્ષણે તરવરી રહ્યો. તેજ સ્થિતિ આજે પણ આવેલી જોઈ તેનું મન ઉદ્વિગ્ન થયુ. તો પણ આવી રીતે ઉદ્વિગ્ન થઈ બેસી રહેવાથી ફળ શું? આગળને માટે કાંઈ પણ વિચાર કરવો જોઈએ, એમ ધારી દુર્ગાદાસ, ઈંદિરા તથા નયનપાળને કહેવા લાગ્યો, "ઈંદિરા! હવે બીજો કોઈ માર્ગ રહ્યો નથી. શત્રુ કેવળ આપણી પીઠપર આવી પહોંચ્યા છે, આવે વખતે જો આ પહાડ ઉપરથી ઉતરી બાળરાજાને લઈ જઈશું તો આપણા ઉપર શો પ્રસંગ ગુજરશે તે કહી શકાતું નથી. માટે તું અહિંજ રહે, નયનપાળ હવે પારકો નથી, એ તારી રક્ષા માટે અહી રહેશે અને હું નીચે જઈ આવી સર્વ તપાસ કરી જોઉ છું. કે રાણીજી કેટલા સલામત છે. નીચે તપાસ કર્યા શિવાય મહારાણાને લઈ જવા બીલકુલ યોગ્ય કહેવાય નહિ. ઔરંગજેબના જાસુસો કયાં ને કયાંએ ફરતા હોય તે કાંઈ આપણે જાણીએ છીએ? જો આ વખતે કોઈ પણ સુરક્ષિત જગ્યા હોય તો તે આજ છે, માટે મારો વિચાર તો એવો છે કે, હું નીચે જઈ આવું ત્યાંસૂધી તું અહિં જ બેસ."

દુર્ગાદાસનું બોલવું સાંભળી નયનપાળને પ્રથમ તો જરા સમાધાન

લાગ્યું હોય એમ જણાયું. તેણે એક વખત અત્યંત પ્રેમ દૃષ્ટિથી ઇંદિરાના સામું જોઇ લીધું. પછી કાંઇ વિચાર એકદમ તેના મનમાં આવ્યો હોય તેમ તે દુર્ગાદાસને કહેવા લાગ્યો; "દુર્ગાદાસજી, મારે પરપુરૂષે આવે વખતે અને આવે એકાંત સ્થળે રહેવું યોગ્ય કહેવાય નહિ. ઉપરાંત મારી મહત્વાકાંક્ષા એ જ છે કે, ઔરંગજેબ, જે આજ સૂધી મારી સાથે આવી કૃતઘ્નતાથી વર્ત્યો છે, તેની સાથે એક વખત લડાઇ કરી, તેને મારૂં પરાક્રમ બતાવી આપવું. તેવો પ્રસગ આજ જ આવી મળ્યો છે, માટે તે હું શા માટે ખોઉં? તમે જ બે જણ અહીં બેસો અને હું આગળ જાઉં છું."

કેટલીક વાર હા ના કરવા પછી નયનપાળની માગણી કબુલ રહી, અને તે પહાડ ઉપરથી નીચે ઉતરવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૪૬ મું.

નયનપાળની બીજી કપટજાળ.

પહાડપરથી નીચે ઉતરી આવતાં નયનપાળના મનમાં ચાલતા વિચારોનું જો કોઇ પ્રથક્કરણ કરી જૂવે તો તેમાં કેટલા બધા પરસ્પર વિરોધી વિચારો હતા તે તેને જણાયા વગર રહે નહિ. અનેકવિધ વિચિત્ર વિચારોનો સમૂહ તેના મનમાં હોવાથી, તે બધા એક પછી એક એમ તેના મનપર સામ્રરાજ્ય ભોગવતા હતા. આ બધામાં સર્વોપરી માત્ર એક જ વિચાર—કિં બહુના, વિકારનું પ્રાબલ્ય અત્યારે ચાલતું હતું. ઇન્દિરા પ્રતિનો પ્રેમ તેના મનમાં એટલો બધો પ્રબળપણે વર્ત્તતો હતો કે, તેને માટે તે ગમે તેવું સાહસ પણ કરવા તૈયાર હતો. કારાગૃહમાંથી નાસી આવી, તેના જ પ્રાણરક્ષણાર્થે તેણે કેવો મોટો ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો હતો? ત્યારથી જ તેનો એના પ્રતિનો પ્રેમ એવો વિશુદ્ધ બનવા લાગ્યો હતો, કે તેમાં કોઇ પણ પ્રકારનો દંભ કે છળ જણાતો નહતો. નયનપાળને તેથી વિચાર આવ્યો કે, આપણા આ પ્રેમની કાંઇ પણ સફળતા થશે કે કેમ? આજ પ્રશ્ન તેના મનમાં વારંવાર ઉઠયા કરતો હતો. એનો ઉત્તર પોતાને મન ગમતો થશે કે કેમ, તે એને કાંઇ સમજાતું નહોતું. એનું કારણ વાંચનારને આગળ સમજાશે.

આ પ્રેમ વિચાર અને તેની નિષ્ફળતા એના મનમાં વારાફરતી આવ્યાજ કરતી હતી. બીજો જે વિચાર તેને આવતો તે એ હતો કે જો પોતાનો પ્રેમ સફળ થવાની આશા પડતી નથી તો પછી પોતાના પ્રેમ

પાત્રને જે ઇષ્ટ હોય તેને આપણે પણ ઇષ્ટ માની તે સાધ્ય કરવું એ જ હવે તો આપણું કર્તવ્ય છે, પછી તે સાધ્ય કરવામાં ગમે તેટલુ સાહસ માથે લેવું પડે તો તે લેવું જ, અને તેમ કરતાં આપણું મૃત્યુ થાય તોપણ કાંઇ હરકત નહિ. માટે હવે આપણું જીવન એટલાજ માટે છે, બીજા કશા માટે નથી જ. માટે તે હવે શી રીતે સાધ્ય થાય? આ વિચારમાં તેનું મન ગુંથાઇ જઇ, તેજ વિચાર કરતો માથું ખંજવાળતો ખંજવાળતો ચાલતો હતો, એટલામાં વળી પાછો બીજો એક વિચાર આવ્યો. આ બીજા વિચારથી પ્રથમ તો તેના મનને કાંઇક ઉદ્વેગ થયો હોય એમ જણાયું ખરૂં, અને તે ઉદ્વેગથી તેનું મન જરા ત્રાસ પામ્યું હોય એમ પણ જણાયુ ખરૂં, ત્યારબાદ કોઇ જુદો જ વિચાર આવી તેણે આ ઉદ્વેગ તથા આ ત્રાસને પણ હઠાવી કહાડયાં હોય એમ જણાયું.

આવા પ્રકારની મનની સ્થિતિમાં નયનપાળ પહાડ ઉપરથી નીચે ઉતરતો હતો; એટલામાં સહજ વિશ્રાન્તિ લેવાના વિચારથી પાસેના એક શિખર ઉપર જઇને બેઠો, અને ત્યાંથી નીચેના દૂર પ્રદેશને નિહાળવા લાગ્યો. એટલામાં ઉત્તર બાજુ તરફ પાસે જ ઔરંગજેબના સેના સમૂહ જેવો તેને કાંઇક ભાસ થયો. આ જોતાંજ તેની ચિત્તવૃત્તિ એકાએક વિહ્વળ બની ગઈ હોય એમ જણાવા લાગ્યું. એના મનમાં ગમે તે વિચાર આવો, પણ તેણે પુનઃ એક વખત અચલેશ્વરના દેવાલય તરફ નજર કરી તરતજ ઔરંગજેબની સેના સમૂહને જોવા લાગ્યો. ત્યાર પછી તે દિશા છોડી દઈ બીજી દિશાઓ તરફ કેટલીકવાર સૂધી તે જોઈ રહ્યો, અને કેટલોક વખત કાંઇક વિચાર કરતો ઉભો જ રહ્યો. "આમ કરૂં કે તેમ કરૂં" આવો દ્વિધાભાવ કેટલીકવાર સૂધી તેના મનમાં ચાલતો હોય એમ સ્પષ્ટ તેની મુર્ખચર્યા કહી આપતી હતી. પછી કેટલીક વાર પોતે શું કરવું? તે નિશ્ચય ઉપર આવ્યો હોય એમ જણાયુ. પુનઃ અચલેશ્વરના શિખરપર એક જ વખત નજર કરી, એક ઉંડો નિસાસો મૂકી ત્યાંથી સપાટાબંધ ચાલવા લાગ્યો નીચે આવતાં જ જુવે છે તો ઝાડે બાંધેલા ઘોડા ત્યાં જણાયા નહિ. આવા અણીને વખતે કોઇ શૂરવીરનો ઘોડો જતો રહે તો તેને કેટલો ત્રાસ ઉપજી આવે? પણ કરે શું? કયાં જવું અને હવે શું કરવું તે કાંઇ જ સુઝ પડે નહિ. ઘોડા કાંઇક છુટી ગયા હશે, માટે તેને પહેલાં તો શોધી કહાડવા જોઇએ, આવા વિચારથી ઘોડાની શોધ કરવા લાગ્યો. આમ તેમ જોતાં કાંઇ જ પત્તો લાગ્યો નહિ. પગલાં તપાસતાં એક જ બાજુ તરફ તે જતાં હોય એમ જણાયું, એટલે તે બાજુ તરફ શોધ ચલાવવા માંડી. પગલાં કેવળ તાજાં જ પડેલા હતાં તેથી તપાસ કરતાં બહુ

પ્રયાસ નહિ પડે એમ તેને લાગ્યું, અને તે અનુમાન ઉપર તે ચાલવા લાગ્યો. જતે જતે તે એવા ઘાડા જંગલમાં જઇ ચડયો કે ચારે તરફ ઝાડી સીવાય તેને કાંઇ જ જણાયું નહિ કેટલેક ઠેકાણે ધૂળ પણ એટલી બધી ઉડી હતી કે, ઘોડાનાં પગલાં પણ જણાતાં નહોતાં, બસો ચારસો કદમ જાય ત્યારે વળી એકાદ પગલું જણાતુ. આવા એકાદા પગલાના ચુમાર ઉપર પણ તેણે આગળ ચાલવા માંડયુ. નયનપાળ નિરાશાને જાણતો જ નહોતો, અને તેથી જ તે પોતાના ગમે તે પ્રયત્નમાં વળગ્યો રહેતો. ઝાડી ઘણી જ ઘટ્ટ હોવાથી તેને તડકાનો પણ ત્રાસ નડતો નહોતો, અને તેથી થાક પણ બહુ જણાતો નહોતો. જતે જતે તેણે ઘણાક વિકટ રસ્તાઓ પણ જોઇ નાંખ્યા, તે એવા કે કદાચ પાછા જવાનો પ્રસંગ આવે તો મૂળ રસ્તો તેને જડી જ શકે નહિ. આવી ભૂલભૂલવણીમાંથી બહાર આવવું શી રીતે? છેવટે એ પ્રશ્ન તેના મનમાં આવ્યો અને તેથી થોડીવારમાં ત્યાં જ અટકી ઉભો થઇ રહ્યો અંતે થાકીને તે જેવો નીચે બેસવા જાય છે એટલામાં જ દૂરથી કોઇએ ઘોડો મારી મૂકયો હોય એવો તેને ભણકારો લાગ્યો. તરત જ આગળ આવી જુવે છે તો સામેથી એક ઘોડેસ્વાર આવતો જણાયો; તે પોતાનો જ ઘોડો હશે એમ નયનપાળને લાગતાં જ તેણે પોતાની તલવાર ખેંચી ઘોડેસ્વારને બૂમ પાડી બોલાવ્યો, અને ઘોડો ઉભો રાખવા માટે ધમકી પણ આપી ઘોડેસ્વાર તરત જ ઉભો રહ્યો અને નયનપાળને નિહાળવા લાગ્યો.

કેટલીકવાર સુધી બેઉ જણા એક બીજાના સામું જ જોઇ રહ્યા. છેવટે નયનપાળ તે ઘોડેસ્વારને ઓળખી કહાડી બોલ્યો, "કોણ શિવસિંહ?"

ઘોડેસ્વાર એકદમ ચકિત થઇ ગયો. પોતાનું નામ દઇ હાંક મારનાર આ ગૃહસ્થ કોણ હશે, તેની કલ્પના પણ તેને આવી શકી નહિ. તે બોલ્યો, "તું મારૂં નામ દે છે ખરો, પણ મને તારા નામની ખબર નથી, તેમ પહેલાં મ્હેં તને ક્યાં જોયો છે તે પણ મને સાંભરતું નથી. તું કોણ છે તે પહેલાં કહે." શિવસિંહનું બોલવું સાંભળીને નયનપાળ કહેવા લાગ્યો, "તારે મારા નામની શી જરૂર છે? એક તો પહેલાં તું મારો ઘોડો ચોરી લાવ્યો છું, તે તો પાછો આપ, પછી મરજી હોય તો હું કહું તે સાંભળ. હું તને જે કાંઇ કહેવાનો છું તે તને અને તારા બાપદાદાને હિતકરજ છે. તુ આવી રીતે એકાએક આ વખતે મારી નજરે પડયો, એ પણ એક ચમત્કારિક યોગાનયોગની જ વાત છે. મારા મનમાં છે તે સર્વે હું તને કહેવાનો છુ; પણ તે પહેલાં હું કોઇ શત્રુનો જાસુસ, લુચ્ચો, ઠગારો, ઘરફાડુ અથવા ચોર લુંટારો નથી તેની ખાત્રી કરી લે. ઉપર શ્રીઅચલેશ્વરના દેવાલયમાં જા, ત્યાં દુર્ગાદાસ અને તેની બ્હેન ઇંદિરા બેઠાં છે તેમને

મળ. એ બે તથા હું એમ ત્રણે જણાં અમે અહિ આવ્યાં, ઘોડા ઝાડે બાંધી ઉપર ચડયાં. એ બે ઉપરજ બેઠાં છે અને હું કાંઇક કામ પ્રસંગે નીચે આવ્યો છું. હું કોણ છું, અને શા માટે આવ્યો છું, તેની ખાત્રી તેમની પાસેથી જ કરી લેજે એટલે તને સમજાશે કે હુ વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય છું કે નહિ. તુ એક વાર જઇ આવ એટલે પછી મારો આગળનો સર્વે બેત હું તને કહીશ. બેત કરનારો અને યુક્તિ ખોળનારો હું છું, પણ તે બધુ સિદ્ધ કરી આપવાની ખટપટ તારે કરવી જોઇએ; માટે મારૂં નામ હમણાંથી જણાવવામાં અર્થ નથી. અમથું જ નામ કહેવાથી તારી ખાત્રી થવાની નથી, માટે પ્રથમ ઉપર જઇ આવ. એક ક્ષણ પણ અમથી ગુમાવવાથી કેવો ભયકર પરિણામ આવશે તેનો જરા વિચાર કર."

શિવસિંહ આ બધુ શાંતપણે સાંભળતો નયનપાળના સામુ જોઇ ઉભો જ રહ્યો હતો. એને લાગ્યું કે આ માણસને આગળ કોઇ ઠેકાણે પણ જોયો છે ખરો, પણ આ અમુક જ છે એમ ખાત્રીથી તેનાથી કહી શકાય નહિ. તો પણ તેના કહેવા પ્રમાણે કરી જોવામાં પોતાને કાંઇ હાનિ ન જણાવાથી તે બોલ્યો; "આપનું નામ કહેવામાં આપને કાંઈ હાનિ છે ખરી?" નયનપાળ; "છે પણ ખરી અને નથી પણ ખરી. મારૂં નામ સાંભળતાં પહેલાં તું દુર્ગાદાસ પાસે જઈ તપાસ કરીશ તો ઠીક થશે. પહેલેથીજ નામ સાંભળતાં તારી ચિત્તવૃત્તિને શું થઈ જાય તે કેમ કહેવાય? તે કરતાં છાનોમાનો ઉપર જઈ આવી સર્વ માહિતી મેળવી આવ એટલે ઠીક પડશે."

"દુર્ગાદાસ અને ઇંદિરા ઉપર શ્રીઅચલેશ્વરના મદિરમાં બેઠાં છે," આ શબ્દો સાંભળ્યા ત્યારથી તેમને મળી આવવાની શિવાસિંહને ઘણી જ ઇચ્છા થઈ રહી હતી તેથી ઉપરનું વાકય પૂરૂં થતાં જ, તેને એમ લાગ્યું કે આના કહેવા પ્રમાણે આપણે એક વખત જઈ આવીને તપાસ તો કરવી જોઇએ. એવો નિશ્ચય કરીને તે નયનપાળને કહેવા લાગ્યો; "હું ઉપર જઈ આવું ત્યાંસુધી તું અહિ જ બેસી રહેજે. અહિથી જરા પણ આઘો પાછો થયો તો દગો છે એમ જાણી મારા ભિલ્લો તારી ગરદન ઉડાવી નાંખશે, અને નહિ તો તારો વાળ પણ વાંકો થવા દેશે નહિ." આવી રીતે નયનપાળને સખત તાકીદ આપી તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. જતાં પહેલાં પોતાની પાસેના બે ચાર ભિલ્લોને તાકીદ આપી કે, "આ માણસને અહિંથી જરા પણ ખસવા દેશો નહિ, એના ઉપર બરાબર નજર રાખજો." આટલું કહી પાસેને રસ્તેથી જ તે અચલેશ્વરના શિખર તરફ ચાલ્યો. વાંચનારને ખબર હશે જ કે વિજયસિહનો પુત્ર શિવસિંહ પિતાની મરજી વિરૂદ્ધ જસવંતસિંહની પાસે જઇને રહ્યો હતો; પરંતુ જ-

સ્વંતસિંહના એકાએક કાળ થવાથી તે, તેની સ્ત્રી તથા પુત્રને લઇ આ જંગલમાં ભિલ્લોનો નાયિક બનીને રહેલો હતો. જંગલ તથા પહાડના ઉદર જેવો જ તે થઇ ગયો હતો. અચલેશ્વર જઈ આવવું એ તો તેના કશા હિસાબમાંજ ન હોતુ. તરતજ ઉપર ચડી ગયો. નયન પાળના કહેવા પ્રમાણે ત્યાં દુર્ગાદાસ તથા ઇંદિરા બેઠાં હતાં. તેમને મળતાં એઉને બહુ અત્યાનંદ થયો. આનદના ઉભરા શમતાં જ તેણે પેલા ત્રીજા માણસ માટે જે કાંઇ પૂછી જોવાનું હતું તે પુછી લીધુ; અને તેમને પણ તેનાં સબંધમાં જે કાંઇ કહેવાનું હતુ તે કહ્યું. આટલું થવા છતાં પણ શિવસિહનો તેના ઉપર પહેલા તો વિશ્વાસ બેઠો નહિ. છેવટે જ્યારે દુર્ગાદાસ અને ઇંદિરાએ પોતાના છુટકારામાં તેણે કરેલી મદત માટે સર્વ હકીકત કહી સભળાવી ત્યારે તેને જરાતરા ખાત્રી થઇ. અને આ બે જણાંનું આટલું બધુ કહેવુ છતાં એના વિશે સંશય રાખવો એ ઠીક નહિ એમ તેને લાગ્યું, એટલે થોડી વાર પછી ત્યાંથી તે પાછો ફર્યો. પરંતુ પુનઃ તેના મનમાં કાંઇક શકા આવવાથી તે પાછો ફરી દુર્ગાદાસને કહેવા લાગ્યો; "દુર્ગાદાસજી! આપ જરા મારી સાથે કૃપા કરી નીચે પધારો, અને નયનપાળનું શું કહેવું છે? તે સાંભળી લઇને પાછા ઉપર પધારજો" કેટલીકવાર સુધી દુર્ગાદાસે હા ના કર્યા પછી છેવટે બંને જણ એક નજીકને રસ્તે થઇને નીચે ઉતરી પડયા.

નીચે નયનપાળ તો તેમની ચાતકની પેઠે જ વાટ જોઇ બેઠો હતો. એટલા શિવસિંહની જ વાટ જોતો હતો, છતા દુર્ગાદાસને પણ તેની સાથે નીચે આવેલો જોઇ, પ્રથમ તો જરા આશ્ચર્ય લાગ્યુ; પણ પછીથી "આ પણ ઠીક જ થયુ" આવો ભાવ તેના મનમાં આવ્યો હોય એમ તેના મ્હોંપરથી જણાઇ આવ્યું. થોડીવારમાં તે બે જણા નયનપાળની પાસે આવી પહોંચ્યા, એટલે તે શિવસિહને કહેવા લાગ્યો; "કેમ શિવ-સિહ! મારા કહેવાનો અક્ષરે અક્ષર ખરો હતો કે નહિ? હવે હું આગ-ળનો નયનપાળ રહ્યો નથી; આ નયનપાળ કેવળ જુદો જ છે. ઉપ-રથી નીચે ઉતરતાં મને ઔરંગજેબનું લશ્કર જણાયું, ત્યારથી જ મારા મનમા કાંઇક બેત આવી ગયો છે; એ ધારણા પાર પાડવામાં કઇ યુક્તિ લગાડવી તે પ્રથમ મને સુઝતું નહોતું, પણ હવે સુઝી આવ્યુ છે. પણ તે પ્રમાણે કાર્ય-સિદ્ધ કરી લેવાનો એક જ માર્ગ છે, પણ તે મારા હાથમાં નથી. માટે હું જરા નિરાશ બની બેસવાનો હતો, પણ તેલામાં જ, શિવસિંહજી, આપની મદદ થઇ ગઇ; અને તે કરતાં પણ અધિક ઉત્તમ એ બન્યું કે તમે ઉપર જઇને દુર્ગાદાસજીને નીચે બોલાવી લાવ્યા. દુર્ગાદાસજીની એક જ યુક્તિ, તે મારા જેવાની હજારો યુક્તિઓ બરાબર છે, તેથી એ પોતે આવ્યા

એ તો ઘણુંજ સારૂં થયું. હવે મારી યુક્તિ શું છે તે કહું છું." આટલુ બોલી તે એક વખત જમીન તરફ જોઇ રહ્યો. પાસે જ બે ચાર ભિલ્લો હતા, તેમને શિવસિંહે દૂર ખસેડી મૂક્યા, છતાં પણ નયનપાળને જે કહેવાનું હતુ તે કાંઇ તેણે મોટેથી કહ્યુ નહિ; પણ છેક જ ધીમે ધીમે બોલીને આ લોકોને શું કહેવાનુ છે તે સાંભળવા તેમના સામુ જોવા લાગ્યો.

દુર્ગાદાસ તેનું બોલવુ સાંભળી કેટલીકવાર સ્તબ્દ બેસી રહ્યો. પછી ધીરે રહીને બોલ્યો; "વાહ યુક્તિ તે યુક્તિ જ છે. પણ તે પાર શી રીતે પડે? ઠીક છે, કાંઇ હરકત નહિ. શિવસિહ, તું તો અહિ બેઠો છેને? હવે મને ઇંદિરા તથા અજિતસિંહજીના સુરક્ષિતપણા માટે કશી જ કાળજી નથી. હું જાઉ છુ અને નયનપાળની યુક્તિ પ્રમાણે બીજી તજવીજ કરી આવું છું. ખરો મુત્સદી અને ખરો સેનાપતિ હોય તેના જ મગજમાં આવી કલ્પના આવી શકે. સાબાશ નયનપાળ! આ યુક્તિ જો સફળ થઇ, તો તમારા પાછલા સર્વ વૃત્તાન્તને ઢાંકી દઇ આખા રાજસ્તાનમાં નામ કહાડશો એવું જ થવાનું. જાઓ બેલાશક, આપ જે કરવા ધારતા હો તે કરો, અને હું આપનું કામ બજાવી લાવું છું." કોઇ માણસને પોતાની રૂચી પ્રમાણે સર્વ કાર્ય બની આવવાથી જેમ તેના મનનુ યથાર્થ સમાધાન થાય છે, તેમ નયનપાળને થયુ હોય એમ લાગ્યું. શિવસિંહે પોતાનો ઘોડો તેને આપ્યો. ક્ષણ માત્ર પણ વિલબ ન કરતાં, અચલેશ્વરના મંદિર તરફ એક વખત ફરીથી જોઇ લઇ, નયનપાળે ત્યાંથી કુચ કરવા માંડી

જંગલની બહાર નીકળી જતાં વાર ન લાગે એટલા માટે શિવસિંહે તેની સાથે એક ભોમીયો ભિલ્લ આપ્યો હતો, તેને લઇ થોડી જ વારમાં તે જંગલની બહાર નીકળી ગયો. બરાબર રસ્તો હાથ લાગતાં જ નયનપાળે તે ભિલ્લને રજા આપી દીધી. ભિલ્લથી છુટો પડતાં જ નયનપાળના મુખ ઉપર સ્મિતની રેખાઓ જણાવા લાગી. "થશે! થશે! મારી ઇચ્છા પ્રમાણે જ સર્વ કામના સફળ થશે જ!" આવો ઉદ્ગાર ધીરે હીને તેના મુખમાંથી નીકળી ગયો. આટલુ બોલી બાદશાહી ફોજ જ્યાં પડેલી હતી તે તરફ તેણે ઘોડાને દોડાવી મુક્યો. થોડી જ વારમાં નયનપાળ એ પ્રચંડ છાવણીના આગલા ભાગ પાસે આવી પહોંચ્યો. ત્યાંના લશ્કરી અમલદારોને તો તે સારી પેઠે ઓળખતો જ હતો, એટલે તે લોકોએ એને તરત જ ઓળખી કહાડી પૂછ્યું, "કેમ રે! તું તુરંગમાંથી કયારે છુટી આવ્યો?" નયનપાળ બોલ્યો, "હું કયારે અને શી રીતે છુટી આવ્યો, તે ભાંજગડ અત્યારે કરવા કરતાં, પ્રથમ મને બાદશાહની મુલાકાત કરાવો. હું એક ઘણી જ અગત્યની બાતમી લાવ્યો છું. એ વાત પ્રથમ મને કાને નાંખ્યાં પછી, મારી કથા હું તમને કહીશ." આમ બોલી નયનપાળ ઘણી જ ઉતાવળ કરવા લાગ્યો. શત્રુ તરફની કાંઇ

પણ અગત્યની બાતમી લાવ્યો હશે એમ ધારી, અધિકારીઓએ બાદશાહને તરત જ વરદી પહોંચાડી દીધી. નયનપાળ બાતમી લઇ આવ્યો છે, એવું સાંભળતાં જ બાદશાહને ઘણી જ નવાઇ લાગી. બાદશાહ વિચારમાં પડ્યો કે કેદમાંથી છુટી બાતમી લેવા અહિં સુધી એ આવી જ શી રીતે શક્યો? તેને લાગ્યું કે, આપણી ઇતરાજી થયેલી હોવાથી, પુનઃ મરજી સંપાદન કરવા ગમે તે યુક્તિ કરી કેદમાંથી છુટી, સાહસ કરી, શત્રુમાં ભળી જઇ તેમની બાતમી કહાડી લાવ્યો હશે. એમ ધારી તેને પોતાની પાસે બોલાવી લાવવા હુકમ કર્યો. નયનપાળને તુરત જ બાદશાહની હજુરમાં લાવી ખડો કર્યો. તેને જોતાં જ બાદશાહ બોલી ઉઠ્યો, " અય બદમાશ! તુ ગફલત કરી આખરે છુટી આવ્યો ને?"

તરત જ નયનપાળ પોતાના બે હાથ રૂમાલવતે બાંધી, બાદશાહને ઘણી જ ઝુકીને કુર્નીસ કરી બોલ્યો, "ખુદાવિંદ! મારે અમથાં જ છૂટીને નાશી જવું હોત, તો અહિ આપની હુજુરમાં પાછો આવત જ શું કરવા? ગરીબપરવર! મેં કાંઇ બાતમી આણી છે તે જરા સાંભળી લ્યો. આ ક્ષણે જ જો ખાવિંદ અચલેશ્વરના ડુંગર ઉપર તથા રૂપનગરના કિલ્લાની ઉપર એકદમ હલ્લો કરશો તો બે મોટા શત્રુ એકદમ હાથમાં આવી જઇ, શહેનશાહનો જય થતાં જરા પણ વાર લાગવાની નથી. આ વખતે અચલેશ્વરના મંદિરમાં દુર્ગાદાસ, તેની બ્હેન તથા જસવંતસિહનું બાળક બેઠેલાં છે. તેમ પેલી બાજુએ પણ સાદતખાનને હઠાવી ઘણાંજ થોડાં માણસોને મૂકી રાજસિંહ પણ ઉપર ચાલ્યો ગયો છે." આ ખબર સાંભળતાં જ બાદશાહનાં નેત્ર પ્રફુલ્લ થઇ ગયાં અને નયનપાળને પોતાના આસન ઉપરથી ઉઠી, વાંસો થાબડી સાબાશી આપવા મંડી ગયો.

———:o:———

પ્રકરણ ૪૭ મું.

સર્પને થયેલો સર્પ દંશ.

નયનપાળના ઉપર નારાજ થઇ તેને કેદમાં નાંખ્યો, એ તેને ઘણું લાગી આવ્યું હોવું જોઇએ, અને તેથી આપણી મહત્વાકાંક્ષા જાણી લઇ તે આપણા તરફ દોડી આવ્યો હોવો જોઇએ; અને આવી અણી વખતે જો આપણને મદદ કરે તો જ આપણી મરજી પાછો સંપાદન કરી શકે, નહિ તો બીજી એકે રીતે આપણી મરજી તે સંપાદન કરી શકનાર નથી, એમ ધારીને જ તે આપણી પછવાડે દોડી આવ્યો છે એમ બાદશાહને થવા લાગ્યું. પરંતુ જે બાતમી તે લાવ્યો છે તે એને

હાથ શી રીતે લાગી, એ બાબતનો પકકો તપાસ કર્યા વગર એને આપણી પાસે લેવો ઠીક નથી, એવો પણ વિચાર બાદશાહને પછીથી થઈ આવ્યો. તેથી પોતાના હમેશના કઠોર અવાજથી તેને પૂછવા લાગ્યો.

"નયનપાળ! તું કહે છે તે મારી ધ્યાનમાં કાંઈ ઉતરતું નથી. શું, ખરૂં કહે છે કે દુર્ગાદાસ અને ઈંદિરા આ વખતે આબુના શિખર ઉપર છે? તેમ જ જસવંતસિંહનો નાનો છોકરો પણ તેમની જ પાસે છે? દિલ્લીના તુરંગમાંથી છૂટી આવનાર તને તે એ બધી કયાંથી ખબર?"

નયનપાળ બોલ્યો; "માલિક, મને એ બધી બાતમી કયાંથી મળી તે બરાબર હકીકત આપને કહું તો જ મને પાછો આપના શરણમાં લઈ, મારી યુક્તિ સાંભળજો; નહિ તો મને અવળે હાથે બાંધી સૂળીએ ચડાવી દેતાં માલિકને કોણ રોકી શકે એમ છે? માટે જો આપના ગુલામને રજા હોય તો કહું? નહિ તો પછી હુજુરની નિધામાં આવે તે ખરૂં."

ઔરંગજેબે કહેવાની રજા આપી હોય તેમ ડોકું ધુણાવ્યું કે તરત જ નયનપાળ બોલવા લાગ્યો; "ખુદાવિંદ! આપના હુકમથી મને તુરંગમાં તો લઈ જવામાં આવ્યો, પણ ગમે તે યુક્તિ લડાવી કેદમાંથી છૂટી, ગયેલી મરજી પાછી સપાદન કરવી, લડાઈમાં મોટું પરાક્રમ કરી બતાવી આપને ખુશ કરવા, એવો દૃઢ નિશ્ચય કરી, હું દિલ્લીથી આપની પછ-વાડે દોડતો નીકળી આવ્યો. રસ્તે આવતાં અહિંથી આશરે પંદર વીસેક ગાઉપર તે ભાઈ બ્હેન મારી નજરે પડયાં. બે જણાં એકલાં એક ઝાડની નીચે નીરાંતે વિશ્રાંતિ લેતાં હતાં. જોતાં જ મ્હેં તેમને ઓળખી કહાડયાં, ને હું પાસે જતાં જ તેમણે પણ મને ઓળખી કહાડયો. મને જોતાં જ પેલો દુર્ગાદાસ તો મારા ઉપર ધસી આવ્યો. આ વખત મારામારી કરવાથી કાંઈ જ વળવાનું નથી એમ ધારી તેને છેતરવાના વિચારથી હુ નમ્ર બની બોલ્યો, પણ ખાવિંદ! તેને જે અક્ષરો મ્હે કહ્યા હતા તેની જો માફી બક્ષવામાં આવે તો બોલી દેખાડું. કારણ જો તેવું ન બોલ્યો હોત તો, મારૂં કામ પણ થવાનું જ નહોતુ. મ્હે કહ્યું, 'દુર્ગાદાસ! હુ હવે આગળનો નયનપાળ રહ્યો નથી. મુગલોની સેવાથી છેક જ કંટાળી જઈ, હું દિલ્લી છોડીને ચાલ્યો આવ્યો છું. બાદશાહ માટે મ્હેં મારૂં માથુ આપવા પણ તૈયાર કીધા છતાં, તેણે મારી ઉલટી ફજેતી કરી મને કેદ-ખાનામાં નાંખ્યો; માટે એની ખુશામત કરવા હવે હુ કદી જ જવાનો નથી. હવે મને ઘણોજ પશ્ચાત્તાપ થઈ આવ્યો છે, અને એમ જ નિશ્ચય થઈ ગયો છે કે, ઉદેપુર જઈ આપણા રજપુત શિરોમણિ રાણા રાજસિંહની જ નોકરી કરવી. માટે હવે તો તું મને તારો મિત્ર ગણીને તારી સાથે લઈ જા. ખુદાવિંદ! આ બધુ મેં એવું તો ગળગળીને, ને આંખોમાં

તે સર્વ કાગળ ઉપર ટીપી લઇ, બાદશાહ તેને કહેવા લાગ્યો કે; "ઠીક છે, એનો વિચાર કરીશું. તારે એમ જાણવું નહિ કે, હું સર્વે તારા કહેવા પ્રમાણે જ કરીશ." તે પરથી નયનપાળ બોલ્યો; "ખુદાવિંદ! મ્હેં તો મારી અલ્પમતિ પ્રમાણે કહ્યું છે. આપને તો જે આપની ધ્યાનમાં આવે તે જ કરવાનું છે. અરજ એટલી જ છે કે, ત્રણે શિકાર એક તડાકે હાથમાં આવી જાય તવો આ ઘાટ છે. આ વખત એકવાર ચુકી ગયા તો રૂપમતીને રાજસિંહ ઉદેપૂર લઇ જશે, તેમ અજિતસિંહને ઈંદિરા તથા દુર્ગાદાસ ક્યાંએ સતાડી દેશે તે કહી શકાય નહિ, અને રૂપનગર હાથ કરી લેવામાં થવાનો પ્રયાસ તે થશે તો ખરો, પણ તેનું ફળ કાંઇ જ દેખાવાનું નથી. ખાવિંદની આજ્ઞા હોય તો રસ્તો દેખાડવા આ ગુલામ તૈયાર છે. ન હોય તો આપનો જે કાંઇ બીજો હુકમ થાય તે માથાપર ચઢાવું છુ."

આટલું બોલી હાથ જોડી નયનપાળ બાદશાહના સામો ઉભો રહ્યો. બાદશાહ પોતાના મન સાથે વિચાર કરવા લાગ્યો. કેટલીક વાર પછી તે બોલ્યો;—"રાત ગયા પછી જોઇ લઇશું." આટલો જવાબ દઇ નયનપાળને પહેરામાં રાખવાનો હુકમ કરી દીધો.

બાદશાહે તે સંધ્યાકાળ તથા રાત્રિ પોતાના મન સાથે જ વિચાર કરવામાં ગાળી. સવાર પડતાં જ નયનપાળને બોલાવી મંગાવી કહેવા લાગ્યો.— "નયનપાળ! એકંદર રીતે જોતાં તારૂં કહેવું પસંદ કરવા લાયક છે. સૈન્યના બે ભાગ કરી એકને રૂપનગર તરફ તથા બીજાને આબુ તરફ મોકલી દઈ, તડાકામાં આપણું કામ સિદ્ધ કરી લેવું. નયનપાળ, ક્રોધના આવેશમાં મ્હેં તને તે વખતે શિક્ષા તો કરી, પણ તે સર્વ ભૂલી જઇ આ વખતે તું મને મદદ કરવા આવ્યો, એ તારી નેકીજ જણાવી આપે છે. એ માટે તને હું શું બક્ષીસ આપવાનો છું તે હમણાં કહેતો નથી." આ સાંભળતાંજ નયનપાળે ઘણોજ આભાર દર્શાવ્યો. એક પણ શબ્દ વધારે ન બોલતાં તેણે કહ્યું; "આપની તૈયારી થતાંજ મને હુકમ થયો કે તાબેદાર તૈયાર જ છે." બાદશાહે અડધા કલાકની અંદર જ લશ્કરનો મુકામ ઉઠાવવા હુકમ કરી દીધો. પોતે ક્યાં જવાનો છે તથા શું કરવાનો છે, તેની કાંઇજ ખબર સેનાપતિને પણ પડવા દીધી નહિ. માત્ર સાદતખાને પુછવા જેટલી હિંમત ધરી, પણ તે તરતની હાર ખાઈ આવેલો હોવાથી તેના ઉપર બાદશાહેની ઈતરાજી થયેલી હતી, જે તેનાં માણસો હાર ખાઈ ચારે દિશામાં નાસી ગયાં હતાં તેથી વળી ઇતરાજી વધુ થઇ ગઇ હતી. તેથી બાદશાહે તેને કાંઇજ જવાબ દીધો નહિ. "આજનો સેનાપતિ હુ છુ, હું જાઉં ત્યાં મારી પાછળ પાછળ ચાલ્યો આવ. આથી વધારે પુછપરછ કરવાનું તારે કાંઇજ કારણ નથી," આવો નિષ્ઠુર જવાબ સાંભળી

સાદતખાન તો ચુપજ થઇ ગયો. એટલે બીજા અમીર ઉમરાવો કાંઇજ બોલી શક્યા નહિ. તાબડતોબ મુકામ ઉઠાવવાનો હુકમ થયા છતાં પણ મુગલ સૈન્યનો મુકામ એકાદ બે કલાકમાં ઉઠે એમ નહોતું; છતાં પણ બાદશાહનો આજનો હુકમ ઘણોજ તાકીદનો હતો અને તેનો બરાબર અમલ થાય છે કે નહિ? તે જોવા જાતે જ ચારે તરફ ફરતો હતો, તેથી તથા આજનું કામ ઘણું જ અગત્યનું છે, એમ બાદશાહના હુકમથી સર્વની ખાત્રી થઇ જવાથી, જેમ તેમ કરતાં પહોર દહાડે, પહોર દોઢ પહોરમાં સર્વ મુકામ ઉઠ્યો ખરો. ઔરંગજેબ જાતે જ નયનપાળને સાથે લઇ લશ્કરને મોખરે પોતાનો ઘોડો ચલાવતો હતો.

આ અરવલીના ડુંગરો એવા વિકટ અને ખીણો એવી વિલક્ષણ હતી કે, તેમાં ગમે તેવું મોટું લશ્કર આવી પડવા છતાં, તેનો પત્તો જ લાગે નહિ. બંને તરફના ડુંગર ઉપરના લોકોનો તેનાપર મારો ચાલતો જ રહે અને જે રસ્તેથી લશ્કર અંદર પેઠું હોય તે રસ્તો એકાદ નાનું સરખું લશ્કર આવી રોકી લે તો પછી અંદર પેઠેલુ લશ્કર ગમે તેવું મોટું હોય તો પણ તેનું ત્યાં કાંઇ જ ચાલી શકે નહિ. રૂપનગરના કિલ્લાની બાજુમાં, તેમ જ આબુના પહાડની તળેટીમાં, એવી જ મોટી ખીણો આવેલી છે. પરંતુ આ ખીણમા પેસવાના જે એકાદ બે રસ્તા છે તે ઘણા જ સાંકડા છે. એકને સોમેશ્વરીનો રસ્તો તથા બીજાને દેસુરીનો રસ્તો કહે છે. આ બે કરતાં-એ એક વધારે સાંકડા માર્ગ તરફ નયનપાળ બાદશાહને લઇ ગયો. રસ્તે ચાલતા આ માર્ગના વિસ્તૃતપણા માટે નયનપાળે એવું તો સુંદર રીતે વર્ણન કર્યું હતુ કે, બાદશાહને તો એમ જ લાગવા માડ્યું કે અંદર જતાં કરેલી ધારણા મુજબ લશ્કરના બે ભાગ કરી બંને શત્રુઓને એકીવારે જ દબાવી દઇ, ઉદેપુરીને અપમાનકારક શબ્દો લખનારી ઉદ્ધત છોકરીને તરત જ પકડી લાવી, દાસી બનાવી દઇશું ને મસાઉદ સાથે લગ્ન કરાવી દઇશું. આખો વખત આજ વિચાર બાદશાહના મનમાં પ્રબળપણે ચાલતો હોવાથી, બીજો વિચાર કરવાનો તેના મનને અવકાશ પણ રહ્યો નહિ. બાદશાહને તો હવે એમ જ થયા કરતુ હતું કે, બીજો વિચાર કરી વખત નકામો ગુમાવવાથી શત્રુ હાથમાંથી છટકી જશે, અને પછી આવો વખત ફરી ફરીને મળવો મુશ્કેલ છે, તેથી નયનપાળને લઇને પેલે સાંકડે રસ્તે થઇને જ તે ખીણમાં પેઠો. લશ્કર પણ પછવાડે આવતું જ હતું. રસ્તામાં કોઇ પણ ઠેકાણે તે અટકયુ જ નહોતું. ડુંગરમાંથી સાંકડી ખીણવાટે વહી આવતી નદિની પેઠે બાદશાહી સૈન્ય, દશ દશ માણસોની હાર કરી, તે ખીણમાં પેસી ગયું. ઔરંગજેબને એવી જ ખાત્રી થઇ ગઇ હતી કે, આપણા આવડા મોટા સૈન્ય સામે શત્રુ માથું

પણ ઉચું કરી શકે એટલી તેનામાં તાકાત નથી; આપણા પ્રચંડ સૈન્ય સાગરને જોતાં જ શત્રુ તો ગભરાઇ સીજાઇ ગયા હોય, તેમ જયાંના ત્યાં બેસી જ રહ્યા હશે; ડુંગર ઉપરથી આપણાં સૈન્યની પ્રૌઢતા જોતાં જ ગભરાઇ જઇને શત્રુ તો તરત જ આપણે શરણે આવી જવાના.

લશ્કર અંદર પેસી ગયુ. પાછળ માત્ર જનાનો તથા તેના અંગત નોકરો હતા. તેની છેક પાછળ લડાયક લશ્કર કરતાં દશગણા, પણ કેવળ જ બીન લડાઉ એવાં ફાજીલ માણસો જતાં હતાં. અરધો જનાનો તો અંદર પેઠો, ફક્ત ઉદેપુરીનો જનાનો બાહાર રહ્યો. એટલામાં શુમારે (૨૫૦) અઢીસો રજપુતોએ આવી તેના પર હલ્લો કરી તે ખીણનુ મ્હોં તોડી નાંખ્યુ. મુસલમાન લશ્કરમાંના લડાય લોક તો ઘણા થોડા જ બહાર રહેલા હતા—રહ્યાતા તે બધા બજારૂ ફાજીલ, એટલે તે શું કરી શકે? આવેલા રજપુતોમાંથી માત્ર પચાસ જણા ખીણનું મ્હો પકડીને ઉભા, તથા બાકીના બસો પેલા બજાર લોકો ઉપર ટુટી પડતાંજ ચોમેર નાસ ભાગ થઇ રહી. નસાય તેમ નાઠા. આ હલબલાટથી આગળ ગયેલા સીપાઇઓ પાછળ ફરીને જુવે છે તો લોકો આવતા બંધ થયા છે અને કલબલાટ ઘણો થવા લાગ્યો છે. કેટલાક પાછા ફરી ખીણના મ્હો તરફ આવવા લાગ્યા, તો ત્યાં ઉભેલા પેલા પચાસ રજપુતોએ તેમને ત્યાંજ સુવાડી દીધા. દસથી અગીઆરમો તો ત્યાંથી એકી વખતે આવી શકે તેમ હતુંજ નહિ, તેથી આગળ જે પાંચ દસ જણા આવેલા તેમને તો આ રજપુતોએ લાંબા જ કરી મુકયા. આ ભયંકર ચમત્કારની કોઇને કશી જ ખબર પડી નહિ. જે તે ખીણના મ્હોં આગળ જતાં ડરવા લાગ્યા, કારણ જે જતા તે મડદાં જ થઇને પડતા હતા, એટલે ઉદેપુરી અને એનો જનાનો સહજમાં રજપુતોના હાથમાં આવી ગયો. બજાર લોકો બધાએ પોતાનો સરસામન લેવાય તેટલો લઇને જીવ લઇને ત્યાંથી નાસવા લાગ્યા એ પ્રસગે ઉદેપુરીના મનની સ્થિતિ કેવી ભયકર થઈ ગઈ હશે તેનો ખ્યાલ વાંચનારે કરી લેવો.

લશ્કર લઇને જે રસ્તેથી આપણે ખીણમાં પેઠા તે પેસવાના રસ્તા ઉપર જ કાંઇક ભયંકર ઘોટાળો થયો હોય, એમ બાદશાહના જાણવામાં આવ્યું. આ ઘોટાળો શાનો અને શાથી થઈ ગયો, એમ તપાસ કરવા જાય છે એટલામાં જ ખીણની બંને બાજુના ડુંગર ઉપરથી તીર, ભાલા, બરછી, આદિ પ્રાણઘાતક અસ્ત્રોનો વરસાદ તેના લશ્કર ઉપર શરૂ થઈ ગયો. બાદશાહે એક વખત બને બાજુપર નજર ફેરવી જોઈ. જોતાં જ તેને જણાઈ આવ્યું કે પોતાની સ્થિતિ આ વખતે કેટલી ભયંકર, કેટલી

નિરાશાવાળી અને કેટલી વિલક્ષણ થઈ ગઈ છે, તેની તેને કાંઈક કલ્પના થઈ આવી. તેને લાગ્યું કે પોતે આવતાં પહેલાં તથા આવતાં આવતાં જે શાંતિ ભોગવતો હતો તે માત્ર એક મહાપ્રલયની પૂર્વે ભોગવેલી શાંતિ જેવી જ હતી. સૈન્યના બે ભાગ કરી બંને બાજુના ડુંગર ઉપર ચડી જવાના વિચારથી ફરી તેણે બે બાજુના ડુંગર ઉપર નજર કરી જોઈ. ડુંગરો એવા વિલક્ષણ ચડાવવાળા જણાયા કે માણસ તો શું પણ સર્પ જેવાં પેટે ચાલનાર પ્રાણી પણ એના ઉપર ચડી શકે કે કેમ તેની પણ શંકા થતી. આવુ જોઈ તેની નિરાશાનો પાર રહ્યો નહિ. પણ નિરાશ થઈ બેસી રહેવું હવે તેને ઠીક લાગ્યું નહિ. તરતજ લશ્કરના બે ભાગ કરી, તે ઉપર બે સારા કુશળ સેનાપતિઓ નીમી, બંને બાજુના ડુંગર ઉપર તાબડતોબ ચહડી જવાનો હુકમ કરી દીધો. પરંતુ હુકમ કરવો જેટલો તેને સહેલો હતો, તેટલો તેના લોકોને પાળવો સહેલો નહોતો. લશ્કર બંને બાજુના ડુંગર ઉપર ચડવા લાગ્યું કે તરતજ દરેક ઝુંપડામાંથી, દરેક છાપરીમાંથી, એકાદ બે ભિલ્લ કે રજપુત ડોકાં બહાર કહાડી ચડનારા ઉપર તીર અને ગોળીઓનો વરસાદ ચલાવવા મંડયા. ચડવાનો માર્ગ ઘણો વિકટ હોવાથી, પાકેલી બોરડી કે લીમડા ઉપરથી જેમ હબોર કે લીંબોળીઓ ટપોટપ ગરતી હોય તેમ એ ડુંગરપરના લોકોનાં તીરથી, ભાલાથી, ગોળીઓથી, કે છેવટે પગ લપસવાથી મુસલમાનો એક પછી એક ટપોટપ નીચે ખરવા લાગ્યા. બાદશાહ, શું કરવું તે કાંઈ ન સુઝતાં નામરદની પેઠે બે બાજુએ ગાંડા જેવો જોતોજ ઉભો થઈ રહ્યો હતો. તેનો ઉપદેષ્ટા નયનપાળ તો કાંઈ નજરે જ પડે નહિ. તે જો આ વખતે પાસે હોત તો પોતાના હાથે જ તેના બે ભાગ કર્યા વગર રહેત નહી. તે પણ ક્યાંનો ક્યાં જતો રહેલો હોવાથી, પોતાને ફસાવનાર શત્રુ પર વેર વાળી આનંદ માનવાનો લાભ લેવાનું પણ તેના મનનું મનમાં જ રહી ગયું. દરેક ક્ષણે બાદશાહ નયનપાળની વાટ જોતો હતો. પોતાનું લશ્કર આમ વિના કારણે કપાઇ મરતું જોઇ તેને પ્રત્યેક ક્ષણે એમ જ થઇ આવતું કે, આના કરતાં તો લશ્કરને બોલાવી લઇ અહીંથી પાછા ફરવું જ સારૂં. પણ તેને હજી બરાબર ખબર નહોતી કે પાછા ફરવું પણ હવે કેવું અશક્ય થઇ પડયું છે. બાદશાહ તો વિચાર જ કર્યા કરતો હતો, એટલામાં "એક રજપુત જાસુસ રાજસિંહ તરફથી ખલીતો લઇ આવ્યો છે, માટે આજ્ઞા હોય તો તેને આપની હુજુરમાં બોલાવી લાવુ," આવી વરદી તેના એક સરદાર તરફથી આપવામાં આવી. ઔરંગજેબે પહેલાં બોલાવવાની ના જ કહી પણ એટલામાં તેને કાંઇ જુદો જ વિચાર થઇ આવવાથી તેને બોલાવી લાવવાનો હુકમ કર્યો. કેટલીક વારે તે જાસુસ બાદશાહની હુજુરમાં આવી ઉભો રહ્યો, અને

બાદશાહના હાથમાં તે લખોટો મુકી દીધો. બાદશાહે લખોટો ફોડી જોતાં તેમાં નીચે પ્રમાણે લખેલું હતું.

"પરમાત્મા સર્વને સુખી રાખો; બાદશાહને પણ સદ્‌બુદ્ધિ આપો. ઔરંગજેબ બાદશાહ, આપ કેવા વિકટ પ્રસંગમાં આવી ગયા છો, તેનો જરા વિચાર કરી જુવો. હું પણ ખુદાનો બંદો હોવાથી, વિના કારણ આટલા બધા મારા ભાઇઓને મરતા જોઇ, મારૂં અંતઃકરણ બળ્યા કરે છે. પણ આપ જાતે જ, રજપુતોના બિરદ ઉપર, મારી પત્નિની આબરૂ ઉપર, તેમ ગરીબ હિંદુઓના જીવ ઉપર હાથ ચલાવવા ઉઠી આવ્યા છો, એ શું યોગ્ય કીધું છે? આવું ન કરવા વિષે મારી વારવાર આપને વિજ્ઞપ્તિ છતાં, આપે મારી સદ્‌બુદ્ધિ તરફ બીલકુલ લક્ષ આપ્યું નહિ, તેથી આ બધાના રક્ષણ માટે જ મારે તમારી તલવાર અટકાવવા ખાતર આ પ્રસંગ આણવો પડયો છે. બેગમ ઉદેપુરી અમારા હાથમાં આવી ગઇ છે, પણ તેને મારી બેહેન પ્રમાણે માનું છું. મારી સ્ત્રી તેના મનનુ સમાધાન કરે છે, મારા તરફથી તેનો વાળ પણ વાંકો થવા પામવાનો નથી. આપ કહેશો તે વખત આપની પાસે બેગમ સાહેબને મોકલાવી દઇશ. આપના બજારી લોકો પોતાનો સરસામાન અમારા તાબામાં જ રખડતો મુકી, જેમ નસાય તેમ નાસી ગયા છે. આપનુ જેટલું લશ્કર ખીણમાં સપડાઇ ગયું છે, તેની શી અવસ્થા થાય છે, તે તો આપ નજરે નજર જોતા જ હશો. માટે આ વખતે ગુપચુપ સલાહ કરી ચાલ્યા જવાનું કબુલ કરતા હો તો, હથીયારો બધાં ખાઇમાં નાંખી દઇ અહિંથી ચાલ્યા જાઓ. હું આપને સુખરૂપ જવા દઇશ. એ ઉપરાંત આપની બીજી કાંઇ મરજી હોય તો તેમ કરવા આપ સ્વતંત્ર છો"

કાગળ વાંચતાંજ બાદશાહ તો તલપાપડ થઇ ગયો. પત્ર લાવનાર જાસુસ તરફ જોઇ, "કેમ રે કમબખ્ત! તું જ આ પત્ર લઇ આવ્યો છે કે, "આવુ બોલી તેને તો ત્યાંજ પોતાની તલવાર વતે પુરો કરી નાંખ્યો. આ રીસ કાંઇ બાદશાહના પેટમાં સમાઇ શકે તેવી નહોતી. તલવારનો ફટકો મારીને જ બાદશાહથી બેસી રહેવાયુ નહિ, પણ પડેલા ગરીબડા જાસુસના ટુકડાને પણ તેણે પગની ઠોકરે લગાવી કયાંનો કયાં ખસેડી મુકયો. પોતે કેવું નીચ અને નિર્લજ્જ કામ કરે છે, તેનું પણ બાદશાહને આ વખતે ભાન રહ્યું નહોતું. વિલક્ષણ રીતે સપડાઇ જતાં માણસને જ્યારે કાંઇ જ સુઝ પડતી ન હોય તે વખતે શત્રુ તરફથી, "માથુ નમાવી શરણે થાઓ તો જીવતદાન આપીએ છીએ" આવી સુચના મળતાં, માણસના મનની જે વિચિત્ર સ્થિતિ થઇ જાય છે, તેવી જ અવસ્થા ઔરંગજેબ આ વખતે અનુભવતો હતો.

વળી કેટલોક વખત વિતી ગયો. ચારે તરફ અંધારૂં થવા લાગ્યું.

લડાઇનું કામ બંધ થયું. કોણુ કયાં છે, અને કયાં નથી એમ કોઇને કોઇનો પત્તો લાગતો નહિ. બજાર લોકો તથા ફરાસખાનું સર્વ પાછળ રહી ગયેલું હોવાથી રહેવા માટે તંબૂ તથા ખાવા માટે સિધુસામન કાઇ પણુ જણાતું નહિ. ખુદ બાદશાહી શામીયાનો પોતાની પાછળ જ રાખેલો હોવાથી અંદર આવતાં વેંત ઠોકી તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો, તેથી તેને એકલાને જ જરા માથું મુકી છાંયડે બેસવાનુ મળ્યું હતું, બાકી બધા મોટા મોટા સરદારથી તે ગરીબ સીપાઇઓ સુધી, સર્વ લોકો બગલમાં મુઠીઓ વાળી ટાઢે કડકડતા ઉભા રહ્યા હતા. બાદશાહ એકલો જ જરા છાંયડે બેઠેલો છતાં તેના જીવને કાંઇનુ કાંઇ થયા કરતું હતું. ટાઢથી કડકડી જઇ ત્રાસ પામતા લોકોના મ્હોમાથી પોતાના નામને દેવાતી ગાળો તથા અભિશાપ, બાદશાહ અત્યારે કાનોકાન સાંભળતો હતો. પણુ ભાઇસાહેબ કરે શું? શું કહેવું તથા કેવી રીતે લોકોને ઉત્તેજન અને અને આશા આપવી? આ પ્રસંગમાંથી અણી-શુદ્ધ બહાર નીકળી જવા જેવો એકે રસ્તે તેને જણાતો નહિ. જેમ તેમ કરતા રાત તો ગઇ. સૂર્યોદય થતાં જ બાદશાહ શામીયાનામાંથી બ-હાર આવી જુવે છે તો ડુંગરપરથી ગબડી જઇ મરણુ પામેલા તથા રાત્રીની સખત ઠંડીથી કડકડી જઇ બેઠેલા ત્યાં ને ત્યાં જ ઠરી ગયેલા, એવા અસખ્ય મડદાં તેને જણાયાં. તોપણુ બેઉ તરફના ડુંગર ઉપર ફ-રીથી ચહડી જવાનો હુકમ કરી, કેટલાંક માણસો પોતાની પાસે રાખા, જે રસ્તેથી અંદર પેઠો હતો, તે રસ્તાના મ્હોં ઉપર કેવી સ્થિતિ છે, તે જાતે જોઇ આવવા વિચાર કર્યો. પણુ જાય ક્યાં? તે રસ્તે પણુ આગળ જે જાય તેનું મડદુંજ થઇ પડે છે, એવો મામલો તેણે નજરો નજર જોયો. તેથી લોકોને જેમ તેમ ધીરજ આપતો જઇ, તે દહાડો તો વિતાવી દીધો; પણુ રાત્રી પડવાથી એકંદર રીતે પ્રસંગ ઘણોજ બારીક આવ્યો છે, એમ જોઇ, "તમે કહો છે તે સર્વ મારે કબુલ છે. માટે મને જીવતો પાછો જવા દો," આવી રીતે રાજસિંહ તરફ પત્ર લખી મોકલવા, એક વખત મનમાં વિચાર આવી ગયો. કેટલીક વાર મનમાં ગડમથલ કરી જોયા બાદ, તેવી રીતનુ લખાણુ મોકલવાનો વિચાર રદ કરી, માત્ર એક એલચી મોકલવાનું ધાર્યું. છેવટે આ લાચારીની ચીઠ્ઠી લઇ જવાનું કામ સાદતખાનને માથે આવ્યું, એટલે સાદતખાન રાજસિંહ તરફ જવા નીકળ્યો.

* * * * * * * *

બીજે દિવસે સવારે પ્હોફાટતાં જ બાદશાહ પોતાના શામીયાના-માંથી બહાર નીકળી, સાદતખાન શું સદેશો લઇને આવે છે તેની વાટ જોતો ઉભો છે, એટલામાં તેને જણાયુ કે, અચલેશ્વરના ડુંગર તરફ પોતાનો

કોઈ મોટો સરદાર લડે છે અને તેના સામા, બે જણા થયા છે તથા તેને મદદ કરનાર પાસે બીજું કોઈ જ નથી. આવું જણાતાં જ પોતે ગુસ્સામાં આવી જઈ, હાથમાં તલવાર લઈ, તે તરફ દોડી પહોંચ્યો. ઉપર જણાવેલો ઝઘડો શામીયાનાથી બહુ દૂર ન હોવાથી, ત્યાં ઉભે ઉભે જ જણાતો હતો. પાસે જઇને જુવે છે તો ત્રણે જણા પોતાના સૈન્ય પૈકીના હોય એમ જણાયા. બેના મ્હોં તો સ્પષ્ટ દેખાતાં હતાં, પણ ત્રીજાનું મ્હોં પોતાની બાજુ ઉપર ન હોવાથી જણાતુ ન હોતું. થોડી જ વારમાં તે પણ જણાવા લાગ્યું. મ્હો જણાતાં જ ઔરંગજેબને અતિશય ક્રોધ ચડી આવવાથી તે જાતે પણ તેના ઉપર ધસ્યો. "અય બેઇમાન ! તારા હવે રાઈ રાઈ જેટલા ટુકડા કરી મારા દરેક સીપાઇના ભાલાની અણીપર પરોવી, ઔરંગજેબ સાથે બેઇમાની દેખાડનારને કેવી શિક્ષા થાય છે તેનો દાખલો બેસાડી આપું છું." આવું કહી તેણે પણ પેલા બે જણની સાથે તે ત્રીજાના શરીરપર ધસારો કર્યો. આ વખતે પોતે જીવ ઉપર આવી જવાથી, અથવા તો જાતે જ ઘણો કુશળ લડવૈયો હોવાથી, પેલો ત્રીજો શખ્સ-જે **નયનપાળ** જ હતો, તે પોતાનો બચાવ એટલો તો સારી રીતે કરતો હતો કે, તેની સામેનો દુશ્મન પણ મ્હોંમાં આંગળી ઘાલીને જોયા જ કરે. આ વખત બોલવાની ન છતાં પણ **નયનપાળ** બાદશાહને કહેવા લાગ્યો, "ઓ મલેચ્છ તુરકડા ! હિંદુઓના કટ્ટા શત્રુ ! તને અહિં લાવી મુકી હુ ક્યાં ને ક્યાં ચાલ્યો ગયો હતો, ત્યારથી જ તારો જીવ લેવા માટે હું લાગ ખોળ્યા જ કરતો હતો. આજ અનાયાસે પ્રસંગ આવી મળ્યો છે, માટે હવે તો......" **નયનપાળ** પુરૂં બોલી પણ રહ્યો નહિ એટલામાં બાદશાહનો ફટકો લાગવાથી તથા પોતાનો પગ લપસી જવાથી તે નીચે પડયો. નીચે પડતાં જ ત્રણે જણા તેના ઉપર ધસી આવ્યા અને તેનો જીવ લે છે એટલામાં જ, ઉપરના ખડક પરથી પાંચ સાત ભિલ્લો દોડતા દોડતા નીચે ધસી આવ્યા. ભિલ્લોએ બધાને વેગળા ખસેડી મુકી **નયનપાળ**ને અલગ ઉચકી લઇ વાંદરાની પેઠે ચડપ ચડપ કુદતા કુદતા જોતજોતામાં ક્યાં ને ક્યાંએ ચાલ્યા ગયા. ભિલ્લોની ચપળતા એવી તો વિલક્ષણ હતી કે, ઔરંગજેબ અને તેના બે સીપાઇઓ તો આશ્ચર્ય ચકિત થઇ તેમના સામુ જોતા જ ઠરી ગયા ! આપણી આંખમાં ધૂળ નાંખી દુશ્મનને હાથમાંથી છટકી ગયેલો જોઇ ઔરંગજેબને ઘણું જ લાગી આવ્યું. લાચાર બની બાદશાહ હવે પોતાના શામીયાના તરફ પાછો ફરવા લાગ્યો.

આ વખતે સૂર્યોદય સારી રીતે થઇ ગયો હતો. બાદશાહે ખીણમાં ચારે તરફ નજર ફેરવી જોઇ. ઠેરઠેર પોતાના સીપાઇઓનાં

મડદાંને ટાંકી- ગીધડાંનો ચારે તરફ જમાવ થઇ ગયેલો છે. એ જોતાં જ તેના મનમાં ઉદ્વેગનો ઉભરો ચડી આવ્યો. શત્રુ તરફનો એક પણ માણસ ન પડતાં પોતાના જ ગરીબ સીપાઇઓનો વિનાકારણ મહા સંહાર થવામાં પોતે જ કારણ છે, એવો વિચાર તેના મનમાં આવતાં, બાદશાહ ઘણો જ દુઃખી થવા લાગ્યો. તેણે પોતાનુ બધુ લશ્કર એક જ ઠેકાણે ભેગુ કરી દેવાનો હુકમ છોડયો. એટલામાં સાદતખાન પણ રાજસિંહનો જવાબ લઇ પાછો આવી પહોંચ્યો. રાજસિંહે સાદતખાન સાથે કહાવી મોકલ્યુ હતું કે,–'આપ જાતે જ જ્યારે સલાહ કરવા મુદ્દામ માણસ મોકલો છો, ત્યારે અમારા તરફની કશી જ હરકત નથી. આપના લશ્કરના દરેક સીપાઇએ પોતાનાં તમામ હથીયારો ખોમા નાંખી દીધા પછી જ બહાર નીકળવું, એટલે અમારા તરફથી કોઇનો પણ વાંકો વાળ કરવામાં આવનાર નથી." ઔરંગજેબ જેવા મહાન મુગલ શાહનશાહને આ વાત ઘણી જ નામોશીની અને ઘણી જ લજ્જાસ્પદ છતાં લાચારીથી કબુલ કરવી પડી. બાદશાહે તેજ વખત મનમા ગાંઠ વાળી કે આગળ ઉપર આનુ વેર વાળ્યા વગર છોડનાર નથી. પરતુ તે વખતે તો ગુપચુપ હથીયાર મૂકી દઇ, ત્યાંથી ગમે તેમ કરી નીકળી જવાને તૈયાર થયો.

તહની ઠરાવવા યોગ્ય સરતો ઠરાવી દઇ, બાદશાહનાં માણસોને હુકમ મળતાં, પોતાનાં શસ્ત્ર અસ્ત્ર તે ખીણમાં નાંખી દઇ, ખીણમાંથી બહાર જવા લાગ્યાં. રાજસિંહે કહાવી મોકલ્યુ હતુ કે બાદશાહ બહાર નીકળે તે વખતે પોતાને મુલાકાત લેવાની ઇચ્છા છે, પણ ઔરંગજેબે તે વાત કબુલ રાખી નહી. રાજસિંહે તે માટે વિશેષ આગ્રહ પણ જણાવ્યો નહિ. ઉદેપુરી તથા તેના જનાનાને તેની સાથે સુખરૂપ વિદાય કરી દીધો. લાચાર બની ગયેલો બાદશાહ તથા તેનું લશ્કર પાછુ દિલ્લી તરફ ચાલવા માંડયું. રસ્તે જતાં પાસેના જ એક મુકામ આગળ બાદશાહની એક ગમ્મત થઇ, અને તે જણાવી દઇએ એટલે બાદશાહનો આપણી વાત સાથેનો સબધ પૂરો થયો માની લેવો.

સારી જગ્યા જોઇ બાદશાહનો મુકામ એક સ્થળે થયો હતો લોકો પોત પોતાની જમવા કરવાની રસોઇ કરવામાં મગ્ન થઇ રહ્યા હતા, એટલામાં બે મુસલમાન સિપાઇઓ ત્યાં એક સ્ત્રીને પકડી લાવ્યા. પોશાક વિગેરે ડોળથી તે રજપૂત સ્ત્રી હોય એમ જણાતું હતુ ને મોટા મોટા ઘાંટા પાડી તે બોલતી હતી કે, હું રૂપનગરની રાજ્ય કન્યા રૂપમતિ છું. પણ તે વાત આ મુસલમાન સિપાઇઓ ન માનતા તેની મશ્કરી કરતા હતા. તે એક ઝાડ નીચે થાકીને એકલી મળી આવી હતી. આ સ્ત્રીને એકલી જ બેઠેલી જોઇ, જે સિપાઇએ તેને પ્રથમ જ જોઇ તે તેની પાસે જઇને પૂછવા

લાગ્યો, "કેમરે, તું કોણ છું? શામાટે આવી છુ? અને અહિ એકલી જ કેમ બેઠી છે?" આવા સવાલ ઉપરાચાપરી થતાં તે બ્હી જઇને કાંઇને કાંઇ જવાબ દેવા લાગી. એટલે પેલો સિપાઇ આ કોઇ ભલતી જ સ્ત્રી છે, એમ ધારી તેની ઠઠ્ઠા મશ્કરી કરતો કરતો તેને છાવણીમાં લઈ આવ્યો. પણ ત્યાં આવી પોતે જ રૂપનગરની રાજ્ય કન્યા રૂપમતિ છે એમ બોલવા લાગી તેથી તેની વધારે મશ્કરી થવા લાગી અને ચારે તરફના મુગલો તેને વીટાઇ વળ્યા. ધીરે ધીરે એક રજપૂત સ્ત્રીને કોઈ મુગલ સીપાઈ પકડીને છાવણીમા લાવ્યો છે અને તે પોતે એમ બોલે છે કે હુ જ રૂપનગરની રાજકન્યા રૂપમતિ છું, આવી વાત ઔરંગજેબના કાન સૂધી પહોંચી ગઈ. રૂપમતિ આમ એકલી શી રીતે મળી આવે, માટે આ કાંઇક પણ ખેલ રચાયો છે, તેથી ખરૂં શું છે તે જાણવા માટે, બાદશાહે તેને પોતાની હુજુરમા બોલાવી. આ વખતે બાદશાહ ઉદેપૂરીના શામીયાનામાં બેઠો હતો. બાદશાહનો હુકમ થતાં જ તેને ત્યાં લાવી ઉભી કરવામાં આવી. નવિન રૂપમતિ પોતાનો બુરખો બરાબર કરવા લાગી. બેગમ ઉઠીને તેની પાસે ગઈ, બુરખો ઉચો કરી તેનુ મ્હો જોઈ, "વાહરે રૂપમનિ! રૂપમતિ પણ કેવી છે?" એમ બોલી ખડખડ હસતી પાછી પોતાની જગ્યાએ આવીને બેઠી. બુરખો ઉઘડી જતાં જ બીચારી રૂપમતિ તો ધભરાઈ જઈ થરથર કાંપવા લાગી. બેગમે ધમકાવી પૂછ્યુ; "તું કોણ છે?" ધ્રભરાટની મારી અચકાતી અચકાતી તે બોલી—"હુ...કુ ..કુ...રૂ...પ...મતિ છું." આ સાભળતાં જ બેગમે પાસે આવી તેને એક તમાચો ખેંચી કહાડયો; અને પૂછવા લાગી, "તુ રૂપમતિ છું? ખરૂં બોલ, કોણ છું?" આવી રીતે તેને ધમકાવી મસાઉદને કહેવા લાગી; "અરે મસાઉદ! એને જરા બોલતી કર તો!" મસાઉદ આ શબ્દ સાંભળતાં જ પેલી થરથરતી રૂપમતિએ એક વખત મસાઉદના તરફ જોયું. પછી તરત જ પ...પ...પ...એમ કરી બોલી, "હું રૂપમતિ નથી, પણ રૂપમતિની એક દાસી છું." એટલે અહી કેમ આવી અને અત્યાર સૂધી રૂપમતિનું ખોટું નામ કેમ દેતી હતી, એવા તરત જ સવાલો એક પછી એક થવા લાગ્યા. પહેલા સવાલના જવાબમાં તે બોલી.; "રૂપનગરના કિલ્લાપર પહેલાં સર્વ નિરાશ થઇ જવાથી, વિજયસિંહ મહારાજે જોહરા કરવાનો ઠરાવ કર્યો હતો; ને રજપૂત સ્ત્રીઓને એક ગુહામાં ઘાલી બાળી મૂકવા માટે ચીતાઓ તૈયાર કરાવી. આ આફતમાંથી બચી જવાની આશાથી હું ત્યાંથી નાઠી. ચોર અને લુટારૂઓના રસ્તા મને ખબર હોવાથી તે રસ્તે થઇને હું બહાર આવી પહોંચી અને ચોરી છુપીથી દિલ્લી તરફ જ જતી હતી." "દિલ્લી

તરફ શા માટે જતી હતી ? અને તું રૂપમતિ છું એમ શા માટે ખોટું કહેતી હતી ?" આવો સવાલ થતાં તે ઘણી ઘભરાવા લાગી, અને-"કાંઇ નહિ, અમથી જ," આવા વારંવાર જવાબ દેવા લાગી, એટલે ફરી પાછું મસાઉદ તરફ જોઈ બેગમ બોલી, "અરે મસાઉદ ! એની પાસેથી ખરી વાત કહડાવતો !" આ શબ્દ નીકળતાં જ તે સ્ત્રી ઘભરાઈ જઈ "કહું છું કહુ છું," એમ બોલી દિલ્લી જવાનુ ખરૂં કારણ કહી દીધું. તે બોલી, "દિલ્લી જવાથી ખુદ બાદશાહની બેગમ થવાય, માટે જ હું તે તરફ જવા નીકળી હતી." આ સાંભળતાં જ ઉદેપુરી ખડખડ હસી પડી અને બોલી, "ઠીક ઠીક, બાદશાહ રૂપમતિને કેદ કરી લાવી જેની સાથે તેને પરણાવવાના હતા તેના ઉપર તું પણ આશક થઈ હોય એમ લાગે છે. જા હુ પણ હમણાં જ તારો કોડ પૂરો કરૂ છું. આ મસાઉદની સાથે તારી રૂપમતિને પરણાવવાની હતી, તે ના બન્યુ તો રહ્યું, પણ અલ્યા મસાઉદ ! આ છબીલી તારા ઉપર આશક થઈ ગઇ છે, અને તેથી જીવ લઇને નાસતી તારે જ માટે આવી પહોંચી છે, માટે તું એનો સ્વીકાર કર." આ સાંભળી મસાઉદ એવી કીલકારી કરવા લાગ્યો કે, હાર ખાઈ આવી ખિન્ન વદને બેઠેલા બાદશાહને પણ હસવું આવ્યા વગર રહ્યું નહી ! મસાઉદની પીઠપર થાપ મારી તેને પેલી સ્ત્રીના તરફ ધક્કો માર્યો. પેલી બાજુએ ઉદેપુરી, પેલી સ્ત્રીની પછવાડે ઉભી હતી, તેણે "હાય નશીબ !" કરી કપાળે હાથ દઇ ઉભેલી પેલી રજપૂતાનીને પણ ધક્કો મારી, મસાઉદની તરફ હડસેલી દઇ, બંનેના લગ્ન થઇ ગયાં હોય તેમ બેગમ અને બાદશાહ તાળીઓ વગાડવા મંડી ગયાં. વાંચનાર ! આ રજપુત સ્ત્રી કોણ હતી તે તને જાણવાની ઉત્કંઠા તો હશે જ. જો જાણી લીધું હોય તો અહી જણાવવા હું શ્રમ લેતો જ નથી. પરંતુ કાંઇ પણ સાધન વગર તારી ધ્યાનમાં તે આવી શક્યું નહિ જ હોય એમ ધારી હુ તને વધારે વખત જીજ્ઞાસામાં ન રાખતાં જણાવી દઉ છું. તને યાદ હશે જ કે ગુફાવાળી પાગા ખાલી કરાવી જોહરાની ક્રિયા ત્યા આગળ કરવાની પિતાની આજ્ઞા થવાથી, રૂપમતિએ કિલ્લાપરના રજપૂતોની સર્વ સ્ત્રીઓને બોલાવી લાવવા સારૂ પોતાની બે સખીઓને મોકલી હતી. પણ પદ્મા સર્વ સ્ત્રીઓને બોલાવી લાવી તે વખતે કુંદ તે સમૂહમાં નજરે પડી નહોતી. જીવતાં બળી મરવાના ત્રાસમાંથી બચી જવાની આશાથી આપણી ગરીબડી ભોળી કુંદ, શામળ પંડિતને ઉતારતાં જોઇ લીધેલે રસ્તે નાસી ગઇ હતી, પણ નશીબ બે ડગલાં આગળ ને આગળ ! જોહરાના અગ્નિકુણ્ડમાં પડી બળી મરી આ જગતના સર્વ ત્રાસમાંથી મુક્ત થવા કરતાં, બીચારી કુંદને, હોલામાંથી નીકળી ચુલામાં પડવા જેવું થયુ, મસાઉદના સંબધમાં આવી જીવતી જ

અગ્નીકુણ્ડમાં પડી બળતી રહેવાનું થયું. ભોળી ગરીબડી કુંદ! તારી આવી દશા! શિવ, શિવ, શિવ, શિવ!

પ્રકરણ ૪૮ મું.

યોગીરાજનો નયનપાળને આશિર્વાદ.

પાછલા પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, બાદશાહ ઔરંગજેબની આટલી બધી ધેડફજેતી થવાનું મૂળ કારણ શું હતું, તે વાંચનારના અનુમાનમાં તો આવ્યુ હશે. બાદશાહને ફસાવનાર નયનપાળ હતો તેણે દુર્ગાદાસ તથા શિવસિંહ સાથે કેવી ગોઠવણ કરી હતી તે જરા અત્રે જણાવી જઇએ એટલે વાંચનારની જીજ્ઞાસા પરિપૂર્ણ થાય. શિવસિંહને એવી સૂચના આપી હતી કે, તેણે પોતાના ભિલ્લોને લઇને એક બાજુ સંભાળ્યા કરવી તથા રૂપનગરની બાજુ રૂપનગરવાળાઓએ જ સંભાળવી, એવું દુર્ગાદાસ સાથે કહેવરાવી દીધું હતું. પછી પોતે ઔરંગજેબને ફસાવી પેલી ખીણમાં લાવી મૂકવો કે તરત જ રૂપમતિને લઈ જનાર રાજસિંહે આવી ખીણનું મ્હોં દબાવી ઉભા રહેવુ. આવી રીતની સર્વ ગોઠવણ કરી રાખવામાં આવી હતી. રૂપમતીને પોતાની પાછળ બેસાડી, રાજસિહ રૂપનગરના કિલ્લા ઉપરથી ઉતરી ચાલ્યો જતો હતો, તે વખતે દુર્ગાદાસે તેને મળી, સર્વ યુક્તિ સમજાવી દીધી આ યુક્તિ રાજસિંહને અત્યત પસંદ પડી આવવાથી, તેણે ઉદેપૂર તરફ જવાનું માંડી વાળી, સાંજ કોઇ ઠેકાણે દબાઈ રહી, વખત આવે બહાર નીકળી આવી, ખીણના મ્હોંપર ખડા થઇ જવાનુ કબુલ કર્યું, ને રૂપમતિ એકલીનેજ થોડા માણસો આપી, ઉદેપુર મોકલી દેવી એમ ઠરાવ કર્યો. પરંતુ લગ્ન વિધિ પણ પૂરી થતાં અગાઉ પતિને મૃત્યુના મુખમાં છોડી પોતે મહેલમાં મ્હાલે તેવી રૂપમતિ નહોતી જ. હઠ કરવાની આ વખત ન હોવાથી, તથા રૂપમતિના શૌર્ય માટે પતિને પૂર્ણ ખાત્રી થઈ ગયેલી હોવાથી, રૂપમતિ પોતાને કાંઇ પણ ઉપયોગી થઇ પડશે, એમ ધારી રાજસિંહે તેને પણ ત્યાં જ રાખી. હતી આ પછી આગળ જે જે કંઈ બનાવ બન્યા, તે તો વાંચનારને ગયા જ પ્રકરણમાં જણાવી ગયા છીએ.

હવે એ હકીકતને અહિંથી જ પડતી મુકી આપણે અચલેશ્વર તરફ વળીએ. બાળરાણા અજિતસિંહને હાથમાં લઇ ઇંદિરા આમથી તેમ મંદિરના અવાસમાં ફર્યા કરતી હતી. આ બાળકને માગે સ્વાધિન કરી ને યોગીરાજ એકાએક ક્યાં અંતર્ધાન થઇ ગયા હશે, એવું વારંવાર ઇંદિ-

રાના મનમાં આવ્યા કરતુ હતું. અહિંથી કાંઇ બીજે ન જતાં પેલા અરણ્યમાં જ કોઇ એકાંત સ્થળે સમાધિ લગાવી બેઠા હશે, આવા વિચારથી તે આમ તેમ ફરતી ને જોયા કરતી હતી. એટલામાં તેને સાંભરી આવ્યું કે યોગીરાજે આપણને પુનઃ એક વખત અહિં દર્શન દેવાનું આશ્વાસન આપેલું છે, ને પછી બીલકુલ જણાવાના નથી; માટે એ વાત જો ખરી જ હોય તો ફરી જ્યારે તેમનાં દર્શન થાય ત્યારે, આખો જન્મારો આવી સ્થિતિમાં જ કહાડવા કરતાં, તેમની પાસેથી ગુરૂપદેશ લઇ, તેમની સાથે બદ્રીકેદારેશ્વર અથવા હીમાલય ઉપર ગૌરીશંકરના સ્થાનમાં જઇ, જન્મનુ સાર્થક કરી લેવું. આવા વિરાગના વિચાર મનમાં આવવાથી તેને જરા ઉદ્વેગ પણ થયો. તેને હવે એમ વિચાર થયો કે, જરા આમ તેમ ફરીએ અથવા સહજ નીચેના પ્રદેશમાં જઇએ તો કદાચ યોગિરાજ દર્શન આપે પણ ખરાઃ તેઓ ત્યાં અરણ્યમાં જ કોઇક સમાધિ લગાવી બેઠા હશે, ને પોતાના ધ્યાન યોગમાં વખતે ભંગ થવાથી જડભરતના જેવી થાય એટલા જ માટે આ બાળકરૂપી હેડ પોતાના ગળામાથી કહાડી મારે ગળે વીંટી દીધી હશે. આવો વિચાર આવતાં જ ઇન્દિરાએ ચારે ખુણે ફરી વળવાનું ધાર્યું. પોતાના હમેશના સ્વભાવ પ્રમાણે તરત જ તે વિચારને અમલમાં મુકી દીધો. એક વખત એમ પણ થઇ આવ્યું કે છોકરાને સાથે રાખવાની ભાંજગડમાં પડવું નહિ. પણ તરત જ યોગિરાજની આજ્ઞા સાંભરી આવતાં તે વિચાર બદલાઇ ગયો. અજિતસિંહને પોતાની કેડમાં જ રાખી ઇન્દિરા નીકળી પડી. એક પછી એક દરેક વાંકેચુકે રસ્તે ફરતી અને જોતી જોતી તે ચાલવા લાગી. થોડીક નીચે ઉતરતી જાય અને આમ તેમ જોતી જાય; વળી ત્યાં કાંઇ ન જણાવાથી પાછી નીચે ઉતરવા માંડે. એમ દરેક ઠેકાણે તપાસ કરતી ચાલતી હતી પણ પત્તો લાગ્યો નહિ, તેમ કોઇનું પગલું પણ જણાયું નહિ. છતાં પણ તે નિરાશ થઇ નહિ. એમ જોતી જોતી નીચે ઉતરવા લાગી એટલામાં દૂર એક કરાડ ઉપર કોઇ માણસ બેઠેલું હોય એવું તેની નજરે પડયું. આવે ઠેકાણે કોણ અને શામાટે તે આવ્યું હશે, તે તેના લક્ષમાં આવી શક્યું નહી. તેને એમ લાગ્યુ કે શત્રુ તરફનું તીર કે ગોળી લાગવાથી અહી આવી પડયું હશે? તે કોણ હશે? કોના તરફનો હશે? શાથી આવી પડયો હશે? આવા તર્ક અહિં બેઠે જ કરવા કરતાં તરત જ તેની પાસે જઇ સર્વે તપાસ કરી જોવી એ ઠીક, એમ ઇન્દિરાને જણાયું.

આવો વિચાર આવતાં જ તે માણસના કણકણતા અવાજ ને અનુરોધે તેજ દિશા તરફ ઇન્દિરાએ ચાલવા માંડયું. થોડી વારમા તે

કરાડની પાસે જઇ પહોંચી જુવે છે તો નયનપાળ પડેલો હતો. તેને જોઇ, ઇન્દિરાને ઘણું જ આશ્ચર્ય લાગ્યું. પછી તે તેની પાસે જઇને બેઠી. શારીરિક દુઃખના વેગથી સંકોચ પામતો પ્રેમ, આશ્ચર્ય અને દયા પરિપૂરિત નેત્રથી, ચિત્રમાં આળખેલા પુતળા પ્રમાણે તે ઇન્દિરા સામુ એક સરખો જ જોઇ રહ્યો હતે. એકાદ ચિત્રકાર જો આ વખતે ત્યાં હાજર હોત તો તેણે નયનપાળના અંતઃકરણની વિલક્ષણ સ્ફુર્તિઓને પોતાની લેખીનીમાં આણી, એક સ્વભાવ સુંદર ચિત્ર તરત જ કહાડી લીધું હોત ! પણ તેવા સ્વભાવના વર્ણનનું યથાર્થ ચિત્ર બનાવી શકનાર ચિતારો મળવોજ મુશ્કેલ હોય છે ! તો પછી શબ્દચિત્ર બનાવનાર તો મળેજ ક્યાંથી. નયનપાળને જખમ લાગ્યા બાદ ભિલ્લોએ ઉચકીને ત્યાં આણી મુકયો હતો ત્યારથી, એક બીજોજ વિચાર તેના મનમાં ઘોળાયા કરતો હતો. જખમ તેના મર્મસ્થાન ઉપર લાગેલો હતો. લાગેલા જખમના ઘાતક પરિણામથી, નયનપાળને એમજ થઇ ગયુ હતું કે, હવે વધારેમાં વધારે આપણુ આયુષ્ય પ્રહર દહોડ પ્રહરનું છે ! તેટલું પણ જીવી શકાય તો ઘણું ! તેથી તેને એવી ઉત્કટ ઇચ્છા થઇ રહી હતી કે છેવટને માટે આ જગતમાં આંખો મીચવા અગાઉ પોતાની પ્રેમ મૂર્તિનું દર્શન થાય તો સારૂં ! વારંવાર એવીજ ઝંખના થયા કરતી હતી કે છેવટને માટે પણ સસાર દુઃખથી પ્રજ્જવલિત થઇ રહેલા પોતાના ચિત્તને સમાધાન આપનારી તે પ્રેમમૂર્તિના શબ્દ કાને પડશે કે નહિ ! મરણ શૈય્યાપર સુતી વખતે પણ તેનાં પવિત્ર દર્શનથી પોતાનો પાતકી દેહ પાવન થઇ શકશે કે કેમ? પોતાની છેવટની દયાજનક સ્થિતિ જોઇ તેનો પવિત્ર કરતો હસ્ત, એક વખત પણ સ્પર્શ સુખ આપશે કે કેમ ? ઇંદિરા સબંધી આવાજ અનેક વિચારો તેના મનમાં ઘોળાયા કરતા હતા.

નયનપાળને ત્યાં લાવી મુકયા પછી ભિલ્લોએ તેના જખમ ઉપર પાટો બાંધ્યો, તથા પોતાનો એક ખાસ વિશ્વાસુ માણસ તેની ચોકી માટે મુકી, બાકીના ભિલ્લો, ઔરંગજેબના સૈન્યનો અવાજ આવતો હતો તે તરફ ચાલ્યા. નયનપાળના મનની સ્થિતિ આ વખતે એવી બની ગઇ હતી કે, તે એક ભિલ્લ પણ ત્યાંથી જતો રહે તો સારૂં, એમ થયું. તેથી થોડીવારમાં કાંઇક કામ બતાવી તેને પણ ત્યાંથી વિદાય કીધો ! તે એકલો જ ત્યાં ટળવળતો અને માનસિક વિચારોનો સુખ સ્વાદ લેતો પડી રહ્યો હતો એટલામાં જ જાણે તેની માનસિક ઇચ્છાઓના પ્રબલ આકર્ષણથી તણાઈ આવી હોય તેમ, ઇંદિરા ત્યાં આવી પહોંચી. નયનપાળને આવી સ્થિતિમાં પડેલો જોઈ, પોતે સાધ્વિ રજપુતાણી, અને આવી એકાંત જગ્યાએ પરપુરૂષ પાસે કેમ

બેસી શકાય? એવી જરા પણ શંકા મનમાં ન લાવતાં, ઇંદિરા તેની પાસે જઈ બેઠી ને તેની ખબર પુછવા લાગી. તેના શરીરપર હાથ ફેરવી, જખમ ક્યાં અને કેવો લાગ્યો છે તે જોવા લાગી. ઇંદિરા બોલી, "નયનપાળજી! અમારે માટે તમે કેવા કેવા પરિશ્રમ લીધા છે અને તમારા ઉપર કેવા કેવા પ્રસંગ આવી ગયા છે? તમારા ઉપકાર જન્મોજન્મ પણ અમારાથી વાળી શકાવાના નથી જ." આ શબ્દો એવા ગદ્‌ગદિત કંઠથી તે બોલી કે, તે સાંભળતાં જ નયનપાળનું અંતઃકરણ આનંદ અને હર્ષથી ઉભરાઈ ગયું. રોમાંચ ઉભાં થઈ ગયાં; નેત્ર પ્રેમાશ્રુથી ભરાઈ ગયાં, અને "ઇંદિરાબાઈ" આટલો જ પ્રેમોદ્‌ગાર તેના મ્હોમાંથી નીકળી શક્યો. નયનપાળ આગળ બોલવા જતો હતો, પણ એટલામાં જ કોઇના ત્યાં આવી પહોંચવાનો ખડખડાટ સંભળાવા લાગ્યો. ખડખડાટ સંભળાતાંજ ઇંદિરા સફાળી ઉઠીને ઉભી થઈ, કે તરતજ એક મુસલમાન સીપાઈ હાથમાં મોટી તલવાર લઇને સામો આવીને ઉભો રહ્યો, ને નયનપાળ સામું જોઇને તે એકદમ બોલી ઉઠયો. "અય દુશ્મન! તને એકલાને શોધતો શોધતો, આ અજાણ્યા પહાડપર ગુલાંટીયાં ખાતો ખાતો આખર હું આવી પહોચ્યો છું. મારા આવવાનુ હવે સાર્થક કરીશ. તારૂં વેર વાળીશ! આ છોકરાનો જીવ લઇશ, અને આ છોકરીને..." ઉપલા શબ્દો બોલતાં બોલતાં જ તેણે ઇંદિરાની કેડમાં બેઠેલા બાળકને ખેંચી લેવા માટે હાથ લાંબા કર્યા. ઝેરી નાગણ પ્રમાણે તેના હાથ તરછોડી કહાડી, ઇંદિરાએ, બાળકને સાચવવા માંડયું. ઘણી વખત ખેંચતાણ કરવાથી, આખેર તે મુસલમાને ઇંદિરાના હાથમાંથી બાળકને ખેંચી લીધું, અને તેના ઉપર ઘા કરવા માટે પોતાની તલવાર ઉંચી કરી. પણ પરમાત્માની કૃતિને કોઈજ પહોંચી શકે છે? બાળકને ખેંચી લઈ હર્ખાઈ ગયેલા સિપાઈ ભાઈ જેવા તે બાળકને મારવા માટે પોતાની તલવાર ઉગામે છે કે તરત એકાએક તેના ઉગામેલા હાથ ઉપર જ પાછળથી એક ઝટકો પડયો. મરણ શય્યા પર પડેલો છતાં પોતાના ભાઇનું આવા મુસલ્લાને હાથે થતુ મરણ જોઈ, સંતપ્ત થઈ ગયેલા નયનપાળનો જ આ ઝટકો હતો. તે મુસલ્લાએ હવે છોકરાને પડતો મુકી નયનપાળ તરફ ધસારો કર્યો; પણ આવેશમાં આવી ગયેલા નયનપાળે, એટલામાંજ બીજો ઝટકો તેની ગરદન ઉપર, તથા ત્રીજો એક તેની કમ્મર પર લગાવી, તેને નીચે ગબડાવી દીધો! ને યમપુરનો પરોણો કીધો! આ પ્રસંગ વર્ણવતાં જેટલો વખત લાગ્યો છે, તેથી દસમા ભાગનો પણ વખત તે ખરેખર બનતાં લાગ્યો નહોતો. નિમિષ માત્રમાં જ બધું આટપાઇ ગયું. નીચે પડતાં જ મુગલ સિપાઇનો પ્રાણ આ ફાની દુનિયા છોડીને

ચાલ્યો ગયો. સંતાપના આવેશથી ઉશ્કેરાઈ ગયેલો **નયનપાળ**, આ વખતે ગાજી ઉઠયો ખરો, પણ વૃત્તિ અને પ્રત્યાવૃત્તિ સરખી જ હોય છે. આવેશ પુરો થતાં જ **નયનપાળ** ધબ લઈ જમીનપર ઢળી પડયો, તેને મૂર્છા આવી ગઈ. પોતાની કેડમાંના ધભરાઈ ગયેલાં બાળકને તરતજ એક બાજુએ મુકી દઈ, ઇંદિરા **નયનપાળ**નું માથું પોતાના ખોળામાં મુકી, તેની આસનાવાસના કરવા મડી ગઈ.

પેલી તરફ અજિતસિંહ રડતો હતો તેનું પણ ઇંદિરાને આ વખતે ભાન રહ્યું નહિ. ભિલ્લે બાંધેલો જખમ આ વખતે છુટી જતાં **નયનપાળ**ના ઘામાંથી પાછો રક્તપ્રવાહ ચાલવા લાગ્યો. આ લોહી શી રીતે અટકાવવું તેની ઇંદિરાને આ વખતે સુઝ પડે નહિ. એ તો તેનું માથું ખોળામાં લઈ તેના ઉપર પોતાનાં દુઃખાશ્રુ વરસાવતીજ બેસી રહી હતી. **નયનપાળ** હજી પણ મૂર્છામાં જ હતો. પણ થોડી વારે શુદ્ધિપર આવી, આંખો ઉઘાડી, **નયનપાળે** ઇંદિરા સામુ જોવા માંડયું. ઇંદિરાની આંખોમાંથી પડતા દુ.ખાશ્રુનાં બે ટીપાં **નયનપાળ**ના મ્હોમાં પડયાં, તેની સાથે જ ચારે તરફ મેધથી વ્યાપ્ત થયેલા આકાશમાં સૂર્ય કિરણની એક છટા દીપી નીકળે છે તેમ તેની દુ.ખ વ્યાપ્ત મુખ મુદ્રાપર, પ્રેમયુક્તસ્મિતની છટા આ વખતે પ્રકાશી રહી. પ્રેમાવેશમાં પોતાનો અશક્ત બાહુ ઉચો કરી, અત્યંત ક્ષીણ થઈ ગયેલા અવાજથી **નયનપાળ** બોલ્યો—"ઇંદિરા! તારાં અશ્રુબિંદુ મારા મુખમાં પડતાં મારા આખા જન્મનું સાર્થક થયું છે!" આટલુ બોલી જેવો **નયનપાળ** તેને ગળે વળગી પડવા જાય છે કે તરત, "**નયનપાળ**! ખરેખર તે તારા જન્મને સાર્થક કરી લીધો, માટે હવે તો અવશેષ આયુષ્યને પરમાત્માના સ્મરણમાં જ ગાળ!" આવા ધીર ગંભીર શબ્દો કાને પડયા ને તે પડતાં જ બેઉ જણાં ઉચે જોવા જાય છે તો વૈકુંઠયોગી સામે ઉભેલા તેમની નજરે પડયા. ઇન્દિરાએ ઝટ ઉઠી તેમને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યાં. **નયનપાળ**થી તેમ બની શકવું અશકય હોવાથી, સુતે સુતે જ ઉચો હાથ કરી, નમસ્કારરૂપે તેમને માનસિક પ્રણામ કર્યાં. યોગીરાજે નીચે બેસી **નયનપાળ**ના શરીર ઉપર હાથ ફેરવ્યો, અને બોલ્યા—"બેટા! આ જન્મમાં હવે તારે કાંઇ અન્ય કર્તવ્ય રહ્યુ નથી. પ્રથમ જરા તું વિપથગામી થયો હતો. તોપણ તારા કર્મસંયોગથી તને ઇન્દિરાની ભેટ થતાં જ શુદ્ધિપર આવી જઇ, તેં તારો જન્મ સાર્થક કરી લીધો છે. હવે તારે માટે સ્વર્ગદ્વાર ખુલ્લાં થઇ ગયાં છે. માટે બીજી આડી અવળી વાતોનું મનમાં ચિંતવન કરી, પુનઃ વૃથા શામાટે વિશ્વચક્રમાં અવટાય છે? આ જન્મમાં તારી જે ઇચ્છા છે તે સફળ થનાર નથી જ, પણ બીજે જન્મ લેતાં......"

નયનપાળ વચ્ચે જ બોલી ઉઠ્યો, "પણ મહારાજ! બીજો જન્મ લેતાં તો થશે ને? તે વગર........" આવું બોલતાં એક વખત તેણે ઇન્દિરાના સામુ જોયુ, અને આગળ બોલવાનો પ્રયત્ન કરતાં જ એક ઉંડો નિશ્વાસ મુકી, પોતાની આંખો મીચી દીધી.

ઇંદિરા ઘણી જ શોક વ્યાપ્ત થઇ ગઇ. તેના માથાપર હાથ મુકી યોગીરાજ બોલ્યા, "વત્સે! તું મારી સાથે આવવાની ઇચ્છા કરી શકે તેવી જ તારી યોગ્યતા છે, પરંતુ વનપર્વત સેવીને તારે તપશ્ચર્યા શું કામ કરવી પડે? સંસારમાં રહીને જે જે કર્તવ્ય તું કરશે, તેજ તને અમારા પૂર્વે વૈકુંઠમાં લઇ જવા સમર્થ છે. તારે હાથે કરાવવા જેવાં કામ કરાવી લઇ તને વૈકુંઠમાં લઇ જવામાં આવશે. તારે માટે તો ત્યાં ક્યારનીએ જગ્યા રાખેલી છે: અમારે તો હજી તે સંપાદન કરવાની બાકી રહી છે." આટલું બોલી વૈકુંઠયોગી ત્યાંથી અંતર્ધાન થઇ ગયા. તે ફરી તે પ્રદેશમાં જણાયા જ નહિ

થોડીવારે દુર્ગાદાસ, શિવસિંહ આદિ મંડળી ત્યાં આવી પહોંચી. નયનપાળ તથા પેલા બે મુસલમાનો ને બાદશાહ વચ્ચે ઝપાઝપી ચાલતી હતી તે શિવસિંહની નજરે પડવાથી તેણે પોતાના પાંચ સાત ભિલ્લોને નીચે મોકલ્યા હતા, તેમણે નયનપાળને છોડાવી આણી ત્યાં લાવી મુકયો હતો. નયનપાળનુ આવી રીતે મરણ થતાં તે સર્વત્રને ઘણું ખોટું લાગ્યું. પછી સર્વ જણાએ તેની અંતિમ વિધિકરી તેને અગ્નિ દાહ દીધો.

સમાપ્તિ.

આપણી વાર્તાનો અંત આવ્યો છે એમ કહેતાં પહેલાં વાંચનારને એટલુ જ કહેવાની જરૂર છે કે આપણી વાર્તાના બાકીના કેટલાક ભાગનો અંત તો વાંચનારની કલ્પના પ્રમાણે આવી ગયો છે; એટલે વાંચનારની વધારાની જીજ્ઞાસા પૂર્ણ કરવા માટે વાર્તાનાં મુખ્ય મુખ્ય પાત્રોની ટૂંકામાં હકીકત જણાવી રામ રામ કરીશું.

રૂપનગર આગળનો સર્વ મામલો નિર્વિઘ્ને પુરો થતાં જ ઉદેપુરથી રૂપમતિને પાછી તેડી લાવી, રૂપનગરમાં વૃદ્ધ વિજયસિંહે, જાતે જ રૂપમતિનું કન્યાદાન, મહારાણા રાજસિંહને આપી, લગ્ન કાર્ય મોટી ધામધૂમથી કર્યું. આ પ્રસંગનો લાભ લઇ વૃદ્ધ વિજયસિંહે હદપાર કરેલા પોતાના પુત્ર શિવસિંહને પાછો બોલાવવા રાજસિંહે વિજ્ઞપ્તી કરતાં જ, તેને બોલાવવામાં આવ્યો, અને રૂપમતિની વિજ્ઞપ્તી સાંભળી, તેને જ હાથે પોતાની

પરમપ્રિય સખી પદ્માનો હાથ પોતાના ભાઇના હાથમાં અપાવી, પુત્રનાં લગ્ન પણ તેવી જ ધામધૂમથી કરી દીધાં. આ લડાઇમાં શિવસિંહે પોતાના ભિલ્લોની ખરી મદદ આપેલી હોવાથી વિજયસિંહનો ક્રોધ પુત્ર ઉપરથી ઉતરી ગયો હતો. પદ્માને પોતાની પુત્રીની દાસી તરીકે ન માનતાં, પુત્ર વધૂ પ્રમાણે જ ગણવામાં આવી, અને રૂપમતિ પતિગૃહ તરફ વિદાય થયા પછી, વિજયસિંહ તેને રૂપમતિ પ્રમાણે જ ગણવા લાગ્યો. પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા થઇ જવાથી, સર્વ રાજકાર્યભાર પુત્રને સોંપી દઇ મહાત્મા વૈકુંઠ-યોગિરાજના ઉપદેશ પ્રમાણે, વૃદ્ધ વિજયસિંહ અવશેષ આયુષ્ય પ્રભુ સ્મરણમાં જ ગાળવા લાગ્યો.

યોગિરાજ તરફથી સોંપવામાં આવેલા બાળરાજા અજિતસિંહને હજી પણ પોતાની કેડમાં જ રાખી, ઇંદિરા તથા દુર્ગાદાસ જોધપુર તરફ રાણી ચંદ્રાવતિ પાસે ગયા. નયનપાળનું મન વિશુદ્ધ થતાં, તેણે પોતાના ઉપર કરેલા અનેક ઉપકારો રાણી ચંદ્રાવતીને કહી સંભળાવતાં, ચંદ્રાવતિએ પોતાના ભત્રીજા માટે અશ્રુપાત કર્યો. રાજ્યનો સર્વ ભાર દુર્ગાદાસને માથે નાંખવાથી, દુર્ગાદાસ બાળ રાજા અજિતસિંહને નામે રાજ-કાર્ય ચલાવવા લાગ્યો. દુર્ગાદાસે દિલ્લીમાંથી પોતાના મિત્ર જેઠમલ્લ તથા તેની વૃદ્ધ માને જોધપુર તેડાવી લઇ, જેઠમલ્લને સારા ઓદ્ધાપર નીમી, મા દીકરાને સુખી કર્યાં. જેઠમલ્લ હવે પોતાની દિલ્લીવાળી ઝુપડીને ભૂલી ગયો ચંદ્રાવતી તથા ઇંદિરા, યોગીરાજની આજ્ઞા પ્રમાણે તપ, દાન, વ્રત, તથા પરમાત્માની ભક્તિમાં નિમગ્ન થઈ ગયાં. દિલ્લીમાં રહેતાં જે અપાર પ્રેમ ઉદેપુરીએ દેખાડેલો, તેથી કૃતજ્ઞ બની જઈ, પોતાની સુખરૂપતાનો પત્ર ઇંદિરાએ ઉદેપુરી બેગમને લખી મોકલ્યો.

પત્ર મળતાં જ ઉદેપુરી ઘણી ખુશ થઈ. તેણે હવે રૂપમતિ તરફની પોતાની ઈર્ષા તદન વિસારી દીધી. તો પણ રાજસિંહ ઉપર વેર વાળવા સંબંધી ઔરંગજેબે કરેલો નિશ્ચય તેના મનમાંથી ખસ્યો નહિ. પ્રસંગ આવતાં પોતાને પાડેલી વિપત્તિનુ વેર લેવા બાદશાહ તાકીને જ બેસી રહ્યો હતો.

નવવધૂ રૂપમતિને લઈ રાજસિંહ યોગીરાજનાં દર્શન કરવા માટે અચલેશ્વર તરફ ગયો; પરંતુ યોગીરાજનાં દર્શન ન થઈ શકવાથી, યોગીરાજ અંતર્ધાન પામ્યા હશે એમ મન વાળી પાછો ફર્યો ને ઉદેપુર આવી યોગીરાજની સૂવર્ણ પાદુકા કરાવી, પોતાના સિંહાસન પાસે જ તેને એક બીજી ગાદીપર સ્થાપી રાખી, રાજકાર્યભાર તેની કૃપાથી જ ચલાવવા લાગ્યો.

પોતાના ભવિષ્ય પ્રમાણે સર્વ પરિણામ આવ્યું જોઇ, દુર્ગાચરણ જોશી આનંદ પામ્યા. તેમને રાજ્ય દરબારમાંથી સારો આશ્રય મળવા લાગ્યો.

પરંતુ ઘણો વખત અહિ રહી કંટાળી જવાથી, થોડા જ વખતમાં તે કાસ્મિર તરફ ચાલ્યા ગયા.

અને આપણો શામલો? સમયોચિત તથા રસીલી વાણીએ કરી, શાહજાદાના લશ્કરી અમલદારને રીઝવી, ભુલાવામાં નાંખી, પોબાર ગણી આવ્યો. શામળપંડિત, કોઈ વખત રૂપમતિ પાસે તો કોઇ વખત વિજયસિંહ પાસે, કોઈ વખત શિવસિંહ પાસે, તો કોઇ વખત પદ્મા પાસે જતો આવતો હતો તાજા બનેલા ઐતીહાસિક વૃત્તાન્ત ઉપર પોતેજ રચી કાઢેલી કવિતાઓ તથા તાલ સુરનાં ગાયનો ગાઇ બતાવી, છેવટમા સોરઠ રાગમાં જોડેલુ કવિત પોતાના ખડા સૂરમાં ગાઇ નીચે પ્રમાણે આશિર્વાદ આપી સર્વને ખુશ કરતો હતો.

જે આ મંગલને ગાયે,
તેના પાપ પ્રલય થઈ જાયે,
જે આ મગળને સાંભળે,
કોટિ જન્મ પુણ્ય તેને ફળે

રાજસ્થાન આનંદ ભયો, સુરનર દે આશિષ,
શામળ પંડિત એમ કહે, જય બઢાવે જગદીશ.

જય! જય! જય! વિજય! રાજસ્થાનનો જય!
વીરનો જય! રજપુતાણીનો જય! જય! જય! જય!

૧૯૭૩૩

